BIBLIOTHECA TOMITANA
I

PUIU HAȘOTTI

EPOCA NEOLITICĂ ÎN DOBROGEA

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE

Constanța • 1997

EPOCA NEOLITICĂ ÎN DOBROGEA

PUIU HAŞOTTI

CONSTANŢA - 1997

CUPRINS

INTRODUCERE 3

I. CADRUL GEOGRAFIC 5

II. PREMISE 12

III. CULTURA HAMANGIA 15

IV. CULTURA BOIAN 63

V. CULTURA GUMELNIȚA 71

VI. CULTURA CERNAVODA I 119

CÂTEVA CONCLUZII 143

LISTA BIBLIOGRAFICĂ 146

REZUMAT ÎN LIMBA ENGLEZĂ 161

PLANȘE

INTRODUCERE

În succesiunea culturilor neo-eneolitice, se constată cel mai adesea un fenomen de continuitate, mai exact de evoluție organică de la o cultură la alta, fapt ce se manifestă mai mult sau mai puțin pregnant. Acest fenomen de continuitate se poate decala pentru întreaga evoluție în preistorie și chiar istorie. În ceea ce privește obiectul lucrării de față, continuitatea reiese cu evidență, fiind suficient a aminti acum doar două cazuri, care cu toate că sunt diferite ca manifestare și conținut reprezintă același fenomen. Astfel, în primul rând amintesc trecerea de la Boian la Gumelnița și în al doilea rând faptul că primele populații indoeuropene sosite în Dobrogea, au preluat o serie de elemente de civilizație materială de la triburile gumelnițene.

Din punct de vedere practic și imediat originea lucrării se află în cercetările arheologice pe care le-am efectuat la câteva sitt-uri neolitice. Evident, la cercetarea arheologică propriu-zisă, s-a adăugat documentarea din literatura de specialitate. Am evitat o lucrare stufoasă, printr-o expunere concisă și trimiteri la note. Date mai bogate pentru o serie de capitole și subcapitole (ex. "Cadrul Geografic", "Istoricul Cercetărilor" pentru fiecare cultură) se pot obține consultându-se bibliografia de la sfârșitul lucrării.

Cercetările arheologice ale subsemnatului au debutat în anul 1978, când cu ocazia construirii canalului Dunăre - Marea Neagră, s-a investigat o parte a așezării Hamangia, situată la 2 Km Vest de Medgidia, la Km 21,700 al canalului. Pe baza unui destul de bogat material recoltat pe parcursul a cinci campanii, am încadrat această așezare la începutul celei de-a doua faze (a-II-a) a culturii Hamangia. Din anul 1980, timp de șapte campanii consecutive, am executat săpături în așezarea de la Tîrgușor "Urs", care se datează în faza a III-a (prima etapă a - III- a) a culturii Hamangia. Stratul Hamangia de aici, are pe alocuri două nivele (din aceași fază a-III-a), în partea de Sud a așezării el fiind suprapus de un nivel Gumelnița A2. De altfel o bogată așezare gumelnițeană a fost găsită la circa 800 -1000 m. Sud-Est de așezarea Hamangia. În anii 1984 și 1985 am efectuat sondaje în așezarea Hamangia de la Medgidia "Cocoașă", unde după opinia mea ne aflăm în fața celui mai vechi sitt Hamangia. Cel mai interesant și bogat material arheologic provine dintr-o groapă rituală. Din anul 1985, au fost reluate cercetările la impunătorul tell de la Hîrșova (în colaborare cu colegul Dragomir Popovici). Sondajul executat în anii 1960 - 1961 de Doina Galbenu oferă repere stratigrafice actualelor suprafețe B și C, care însumează o suprafață de peste 500 m. p. Suprafața B ne va oferi un profil complet, lung de 30 m. și înalt de 11 m. , asupra căruia se pot face deja foarte interesante observații stratigrafice. Până în prezent, la Hîrșova au fost cercetate nivelele Cernavoda I (cu două faze ale acestei culturi - Ia și Ib) și o parte din nivelele gumelnițene (A2), care ating aici grosimea de 6 m. Dintre zecile de complexe cercetate, se distinge sanctuarul cu două altare care se datează la sfârșitul fazei A2 a culturii Gumelnița. De o importanță aparte sunt observațiile privind sincronismele dintre cultura Cucuteni și culturile Gumelnița A2 și Cernavoda I.

Lucrarea își propune abordarea neoliticului și a eneoliticului din Dobrogea, în strânsă conexiune cu fenomenele similare ce au avut loc în Sud-Estul Europei. Un loc special îl vor ocupa chestiunile de cronologie și sincronisme culturale, unele dintre acestea suferind modificări, ca urmare a noilor descoperiri și intrepretări. Sper să subliniez dezvoltarea, evoluția comunităților neolitice din Dobrogea, schimbările majore petrecute aici pe parcursul mai multor milenii de la sfârșitul mezoliticului, până la începutul perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului. Pentru fiecare cultură voi prezenta toate elementele materiale și spirituale, respectând succesiunea cronologică firească a acestor culturi: Hamangia, Boian, Gumelnița,

Cenavoda I.

Documentația care stă la baza lucrării se compune din mai multe elemente. Astfel, materialul arheologic provine din săpăturile amintite mai sus, din mici sondaje și din numeroase cercetări de teren. Unele informații ni le-au furnizat colegii de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, sau de la alte instituții de profil. O altă sursă de informații o constituie consultarea colecțiilor muzeelor din zonă, inclusiv a celor din Nord-Vestul Bulgariei - Varna, Dobrici, Silistra. Ca urmare a amabilității colegilor din toate aceste muzee am avut posibilitatea de a face unele observații interesante, îndeosebi asupra culturilor Hamangia și Gumelnița. De un mare folos mi-au fost schimburile de opinii cu numeroși colegi din țară și străinătate:Prof.dr. Linda Ellis - San Francisco State University; dr.Todor Dimov - Muzeul din Dobrici, Bulgaria; Bernard Randouin și Yannick Riallaud - Orléans.

La elaborarea acestei lucrări am avut un permanent sprijin ce a constat din sugestii, idei, recomandări din partea d-lui Sebastian Movintz, d-lui profesor Dumitru Berciu, d-lui Petre Roman, d-nei Silvia Marinescu-Bîlcu. Un rol aparte îl are colegiala și fructuoasa colaborare cu colegul Dragomir Popovici. Nu pot omite cele învățate de la regretatul profesor Vladimir Dumitrescu. Tuturor celor de mai sus și altora pe care nu i-am menționat, le exprim întreaga mea gratitudine. Nu pot omite pregătirea generală de care am beneficiat, urmare a unei burse Fulbright, acordată cu generozitate de Council for International Exchanges Scholars din SUA.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: I. Cadrul Geografic; II. Premise; III. Cultura Hamangia; IV. Cultura Boian; V. Cultura Gumelnița; VI. Cultura Cenavoda I;VII. Câteva concluzii; VIII. Bibliografie.

CAPITOLUL I

CADRUL GEOGRAFIC

Dobrogea constituie o unitate morfo-structurală foarte unitară. Din punct de vedere geologico-geografic (Fig. 1), ea este întrucâtva deosebită de restul teritoriului României, sub două mari aspecte - geografic, este singura provincie situată în dreapta Dunării; geologic, reprezintă formațiuni foarte vechi. Aceste elemente originale nu înseamnă că Dobrogea se încadrează mai puțin decât alte provincii românești în mediul geologico-geografic al României, fapt dovedit între altele și de întreaga sa evoluție istorică.

Relieful actual este rezultatul continuei sale modelări de către diverși factori, începând cu cele mai vechi perioade geologice. O intensitate mai mare a fost în pliocen și cuaternar.

Trei sferturi din limitele actuale ale Dobrogei sunt naturale, de ordin hidrografic - Marea Neagră la Est, Dunărea la Vest și Nord. Limita sudică a Dobrogei românești are un caracter convențional, ea fiind o linie sinuoasă ce străbate sudul regiunii, de la Ostrov prin Negru-Vodă, până la Vama Veche. Din punct de vedere geologico-geografic, dar în bună parte și istoric, Dobrogea propriu-zisă cuprinde și o parte din Nord-Vestul Bulgariei de astăzi, limita sa nordică urmând linia care pornește dinspre Vest de la Turtucaia, continuă pe la Nord de Dubova și Sud de Tervel, pentru a coborî apoi spre Sud-Est, spre Vladimorova și Brestak, continuând apoi către Est pe valea Batova și atingând Marea Neagră la Sud-Vest de Balcic. Limita Sudică a Dobrogei din Bulgaria, o desparte de podișul Ludogorsk la Sud și Sud-Est și de podișul Frangesk spre Sud-Vest, ultimul pornind de la Nord de Varna.

SUPRAFAȚA

Dobrogea are în componența sa aproape în aceleași proporții regiuni joase (lacustre, mlăștinoase, de luncă și deltă) și locuri mai înalte (câmpii în trepte, dealuri, podișuri și munți puțin înalți și foarte erodați). Una din particularități este acea că cele mai vechi unități geologice și de relief - Munții Măcinului, podișurile din zona centrală etc. - vin în contact cu cele mai noi - luncile și delta Dunării. Dobrogea are cele mai reduse precipitații din România, dar dispune de cea mai întinsă zonă lacustră, cu o formă variată și cea mai bogată zonă stuficolă și piscicolă a țării. Întâlnim apreciabile suprafețe împădurite (până în secolul trecut erau mai bine reprezentate) dar și suprafețe de stepă. Circulația fluvială a fost și este un element fundamental în evoluția istorică, ea făcându-se de-a lungul Dunării, dar și pe văile, gârlele, brațele și canalele sale. Circulația maritimă a României este un apanaj al Dobrogei. Dintre toate zonele extracarpatice ale României, pământul dintre Dunăre și Marea Neagră dispune de cele mai bogate zăcăminte metalifere și nemetalifere.

RELIEFUL

Se împarte în următoarele zone principale[1]: masive și culmi muntoase joase, cu câteva vârfuri ce depășesc 300-400 m. (în Nord); zona podișurilor interioare, cu altitudini ce variază între 100-200 m. ; zona marginală dunăreană, a teraselor de abraziune lacustră și fluvială, formate din sectoare a căror altitudini variază între 15-100 m. ; zona litorală maritimă, a teraselor de abraziune marină și de eroziune subaeriană; câmpiile aluvionare, deltaice și lacustre, mlăștinoase. Structura geologică a zonelor muntoase și a podișurilor se prezintă din roci compacte, dure și variate (granite, porfire, diabaze, calcare, șisturi cristaline, șisturi verzi, marne, gresii etc.), acoperite în cea mai mare parte din loess, pe care s-au dezvoltat

soluri groase, fertile. În Nordul Dobrogei întâlnim două masive: Nord-Vestic și Sud-Vestic, separate prin pasul Carapelit sau Iaila. Masivul Nord-Vestic este constituit din Munții Măcinului, dealurile Niculițelului și culmea deluroasă din Vestul Tulcei. Masivul Sud-Vestic, cuprinde cea mai mare parte a podișurilor Babadag și Casimcea, împreună cu dealurile Babadagului. În afară de cele două masive, relieful înalt mai este reprezentat și de alte culmi, unele cu aspect de măgură cu vârf rotund și versanți prelungi.

PODIȘURILE

Podișurile interioare sau centrale apar in zonelor geologice de eroziune (ex. Podișul Casimcei) și de platformă (podișurile: Medgidia, Cobadin, Topraisar, Negru Vodă).

Podișul Casimcei are un relief care variază de la Nord la Sud. Pe latura nordică se întâlnesc dealuri de eroziune, cu înălțimea de circa 300 m. numite și Munții Dulgherului. În Sudul acestora urmează suprafețe de eroziune mai joase, presărate cu martori de eroziune. Între aceste două grupe, se interpune un lanț mic de depresiuni tectano-erozive. În zona centrală a podișului, depunerile de loess acoperă un relief din șisturi verzi, care conțin mulți martori de eroziune; în partea Sudică, relieful se constituie din calcare jurasice și cretacice. Între Hîrșova și Gălbiori, carstificarea a dus la formarea " turnulețelor ", dolinelor, faliilor și peșterilor de mici dimensiuni. Podișului Casimcei îi aparțin și unele depresiuni de eroziune: Casimcea, Tariverde, Cogealac, aria depresionară Pantelimon (de dimensiuni mai mari decât celelalte) precum și văile pârâurilor (derelelor) din zonă.

Podișul Medgidiei, denumit în unele lucrări Podișul Dorobanțu[2] sau al Tortomanului[3], prezintă din punct de vedere geologic, un fundament din șisturi verzi suprapus de formațiuni mai recente - jurasice, cretacice, eocene, sarmatice, etc. In comparație cu Podișul Casimcei, depozitele de loess sunt mult mai consistente. Rețeaua hidrografică a Podișului Medgidiei, este orientată spre Dunăre, în timp ce cumpăna principală a apelor se dirijează spre mare. O altă caracteristică a reliefului din podișul Medgidiei este marea sa fragmentare, cauzată de fundul plat al văilor și al interfluviilor ce coboară în pante domoale spre Valea Carasu.

Podișul Cobadin are în partea sa vestică un aspect deluros și este fragmentat de văi ceva mai mari, prin care curg câteva pârâuri cum ar fi: Baciu, Ivrinezu, Peștera. Interfluviile au aspectul unor suprafețe întinse, mai late către Sud - Est și crescând în altitudine în direcția contrară[4].

Podișul Oltina se află în colțul Sud - Vestic al Dobrogei românești. Relieful este format din două trepte principale: prima de-a lungul Dunării, respectiv Dobrogea dunăreană de Sud - Vest, iar a doua, în Sud - Estul celei dintâi, respectiv podișul Oltina propriu - zis. Calcarele cretacice - fundamentul podișului - sunt tăiate de văi adânci, dând astfel reliefului un aspect fragmentat. Văile de tip " canion " au versanții abrupți, iar interfluviile au aspect de poduri relativ netede.

Podișul Topraisar corespunde de fapt cu zona laterală, maritimă din această zonă a Dobrogei. Suprafața sa este formată dintr-o serie de trepte de relief, cu mici diferențe de înălțime între ele.

Podișul Negru - Vodă are ca parte centrală regiunea dintre cele două văi de origine ale Urluiei. Specificul său este dat de relieful dezvoltat pe calcare de suprafață și de adâncime.

VĂI - DEPRESIUNI[5]

În Nordul Dobrogei, zonele muntoasă și deluroasă sunt puternic fragmentate, mai ales de-a lungul bazinelor hidrografice Taița, Telișa și Slava. Pe latura dunăreană sunt văi fluviatile scurte. Văile interioare sunt late, în formă de " U ", cu versanții prelungi și concavi, fapt ce le dă aspectul unor câmpii piemontane, favorabile agriculturii. Dintre depresiunile marginale de tip " golf ", le amintim pe următoarele: Ostrov (Tulcea), Traian - Cerna, Greci - Măcin, Jijila (latura de Vest), Luncavița, Isaccea - Sarica, Cîșla - Tulcea, Malcori, Beștepe și Murighiol (pe latura de Nord), Sarinasuf, Agighiol, Zebil, Enisala, 6 Martie, Ceamurlia - Baia (pe latura estică). Descoperirile arheologice atestă o intensă locuire a lor în toate epocile.

Valea Carasu deține un loc aparte prin dimensiunile și semnificațiile sale geografice și istorice. Ea separă Dobrogea în două sectoare, fiind considerată[6] drept o depresiune sinclinală. Baza acestui culoar depresionar cu direcția Est - Vest, are versanți înalți și abrupți din loess. Nefiind prea largi, valea a constituit întotdeauna calea cea mai lesnicioasă de traversare a Dobrogei, cu atât mai mult cu cât se află în zona cea mai îngustă a acestei provincii. După unii cercetători, valea Carasu ar fi fost un vechi curs al Dunării, ipoteză contestată astăzi pe baza unor observații moderne. Este totuși posibil ca pentru perioadele geologice foarte îndepărtate, valea Carasu să fi fost un braț al Dunării. Oricum, în antichitate această vale avea o importanță deosebită, mai ales întrucât este foarte posibil ca ea să fi fost un canal natural prelung de la Cernavoda la Medgidia (poate chiar până la Basarabi) în care apele Dunării se deversau mai ales primăvara și care era navigabil pentru mijloacele existente în diferite perioade ale antichității.

Zona marginală dunăreană, reprezentată de terase de abraziune lacustră și fluviatilă, este de fapt partea vestică a Podișului Casimcei, Medgidiei, Cobadinului, și Oltinei[7]. V. Mihăilescu denumește această zonă pe sectoare - Prispa Dăenilor, Prispa Hîrșovei, platforma litorală levantină[8]. Între Valea Carasu și granița cu Bulgaria, relieful este reprezentat de o treaptă limanică, lacustră, de abraziune. Ea are un aspect colinar cu interfluvii înguste și puternic afectate de văile torențiale. Aici s-au format depresiuni - golfuri, cu limane fluviatile, având aspectul unor văi puternic meandrate (ex. Vederoasa, lângă Rasova) alungite (ex. Baciu, Cochirleni, Seimeni etc.), oval - poligonale (ex. Bugeac) sau oval - circulare (ex. Oltina).

Zona litoralului maritim este reprezentată de terasele de abraziune marină și de eroziune, mai ales în județul Constanța. V. Mihăilescu[9], împarte aceste terase în:Prispa Hamangia, Prispa Fîntînele și Podișul litoralului (între lacul Taşaul și limita sudică a Dobrogei românești). În sectorul Podișlui Casimcei, treapta maritimă este situată între podișul propriu-zis și țărmul Mării Negre, partea cea mai estică fiind treapta coborâtă a Podișului Casimcei, unde în anumite condiții s-au format complexele lacustre Razelm-Sinoe și Taşaul-Corbu. Treapta vestică a Podișului Casimcei, se constituie din două terase de abraziune marină ceva mai înalte, presărate cu martori de eroziune. În sectorul podișurilor Medgidia și Topraisar, între complexele Taşaul - Corbu și granița cu Bulgaria, litoralul reprezintă o treapta intermediară între platforma continentală acoperită de apele Mării Negre și treapta cea mai înaltă a podișurilor interioare (Medgidia și Topraisar), caracterizate printr-un relief puțin fragmentat. Văile mai largi, puternic aluvionate, denumite de localnici "cloire" sunt terenuri fertile pentru pășuni și culturi agricole.

HIDROGRAFIA

Analiza hidrografiei scoate în evidență pe de o parte bogăția regiunilor joase din apropierea Dunării, deltei și litoralului, iar pe de alta, sărăcia din zonele înalte ale podișurilor. Hidrografia Dobrogei este destul de variată. Apele curgătoare sunt reprezentate de pâraie cu debitele scurte, reduse și de torenții cu scurgeri intermitente. În centrul și Nordul Dobrogei, majoritatea pâraielor ce se varsă în Dunăre sau Marea Neagră sunt permanente, pe când în Sudul regiunii, pâraiele, care în general curg printre văi adânci, ce aduc mult cu canioanele, au în prezent un regim temporar.

Hidrografia regiunilor joase este dominată de Dunăre cu delta și cu complexele sale lacustre în Nordul și Vestul Dobrogei și de locurile litorale în partea de Est. Brațele principale ale Dunării - Chilia, Sulina și Sf. Gheorghe - provin din două difluențe, prima la ceatalul Chiliei și cea de a doua la ceatalul Sf. Gheorghe. Procesul de bifurcare succesivă de la Vest la Est, a fost pus pe seama conului avional format de fostul golf de mare al Tulcei. Cât privește configurația brațelor Dunării în antichitate și localizarea unor insule din deltă, așa cum sunt transmise de izvoarele antice, se consideră că acestea ar putea fi astfel[10] : brațul Peuce ce corespunde brațului Sf. Gheorghe; în dreptul actualei localități Murighiol, brațul Sf. Gheorghe se bifurcă. Sunt mai multe încercări de identificare a toponimelor antice cu unele canale naturale, grinduri și ostroave[11].

LACURILE

În afara numeroaselor locuri deltaice, aflate într-o legătură directă cu brațele Dunării, în Dobrogea întâlnim și alte complexe de lacuri fluviatile sau litorale. De fapt se întâlnesc mai multe tipuri genetice: limane fluviatile și fluvio - maritime, lagune și lacuri interioare.

Limanurile fluviatile se întâlnesc în Sud - Vestul Dobrogei, între Ostrov și Capidava. Printre cele mai importante sunt: Bugeac (= Gârlița), Oltina, Mîrleanu, Vederoasa, Baciu, Cochirleni, Carasu, Seimenii Mari și Seimenii Mici (ultimele patru sunt în prezent desecate).

Limanele fluvio - maritime și lagunele de pe latura estică a Dobrogei, sunt guri de râuri sau vechi golfuri, transformate parțial din cauza procesului de aluvionare și eroziune marină12. Se remarcă în primul rând complexul Razelm - Sinoe format din mai multe lacuri - Babadag, Golovița, Zmeica, Razelmul Mic, Sinoe - cu anexele sale Istria și Nuntași - (separat astăzi de mare prin perisipul Chituc; reprezintă foarte probabil un vechi golf marin, ale cărui margini au fost intens locuite începând din neolitic, continuând în antichitate, până în zilele noastre). Între Capul Midia și granița cu Bulgaria, se întâlnesc limanele maritime Tașaul și Gargalîc (= Corbu), Agigea, Teghirghiol, Tatlageac, Costinești și Mangalia. Lacul Agigea a dispărut o dată cu construirea canalului Dunăre - Marea Neagră, iar Costinești este acum aproape complet colmatat. Menționăm de asemenea lagunele Siutghiol, iezerul Mangaliei și Comorova. Formarea și evoluția acestor limane maritime și lagune lacustre sunt legate de oscilațiile de nivel ale Mării Negre în diferite perioade geologice, de activitatea curenților litorali și de cantitățile de aluviuni transportate de aceștia dinspre Dunăre[13]. La nivelul cronologic al neoliticului și eneoliticului aceste formațiuni hidrografice erau golfuri ale Mării Negre . Multe dintre lacurile din partea central - sudică a Dobrogei au apărut mai recent, pe fundul unor văi și au un caracter temporar sau permanent, cele mai importante fiind Plopeni, Negrești sau Negru Vodă. Este foarte posibil ca fenomenul să fi fost oarecum similar și în antichitate. Lacurile deltaice sau iezerele sunt elemente hidrografice specifice deltei, ele având suprafețe destul de mari, dar cu adâncimi reduse, ce variază între 2 și 4 m.

APELE SUBTERANE

Astăzi, ca de altfel și în antichitate, ele au constituit importante rezerve hidrografice. În teritoriu sunt inegal repartizate ca urmare a acoperirii cu loess a structurilor geologice mai vechi. În Dobrogea, rezervele naturale de apă sunt mai mari în regiunile joase și mai reduse în regiunile înalte, ceea ce crează atât o discordanță hidrologică evidentă, cât și o anumită diferență în popularea diferitelor zone ale regiunii în toate epocile istorice. În Sudul Dobrogei, apele subterane care alimentează izvoarele se găsesc în depozitele care pornesc de la baza loess-ului, ca și în placa sarmațiană, la adâncimi foarte variate, dar în general destul de mari. În Nordul Dobrogei, regiunile joase se caracterizează prin ape freatice situate la adâncimi foarte mici, ușor accesibile, influențate într-o anumită măsură și de lacurile, gârlele și brațele Dunării.

IZVOARELE

Ele se află dispuse pe mai multe rânduri. Cele mai bogate se găsesc între baza versanților văilor și albiile majore ale râurilor. În numeroase zone ale Dobrogei (Canlia, Dobromiru, Băneasa, Negureni, Șipote, Adamclisi, ori pe văile Casimcei, Râmnicului, Topologului etc.) izvoarele sunt relativ numeroase și abundente. Se poate afirma că toate categoriile de ape din Dobrogea - de adâncime ori de suprafață - au constituit în antichitate, ca și astăzi, componente specifice ale peisajului dobrogean, cu un rol extrem de important în viața tuturor comunităților.

SOLURILE

Sub raport pedologic, Dobrogea dispune de un înveliș de soluri destul de variat, care a reprezentat o ramură imporatantă de care este legată dezvoltarea agriculturii, creșterea

animalelor, silvicultura etc. Din analiza solurilor în raport cu regiunile înalte și joase, se constată același aspect dublu - pe de o parte solul vechi, bine dezvoltat, cu grosimi mari și pe de alta, soluri noi în curs de formare, cu grosimi reduse. Pentru solurile înalte, principalele tipuri în Dobrogea sunt: cernoziomurile, dezvoltate de obicei pe un pat de loess (tot pe loess - uri s-au dezvoltat și solurile tinere - bălane); solurile silvestre de culoare cenușiu - închisă sau brun - cenușie. Solurile regiunilor joase, inundabile, sunt legate de șesurile întinse ale luncii și Deltei Dunării, de șesurile litoralului lacustru și de grindurile fluviatile sau marine, toate acestea fiind soluri " neevoluate "[14]. Se întâlnesc și suprafețe mari, acoperite de bălți, iar în lunca Dunării, până în apropierea Chiliei, întâlnim și soluri de mlaștini bogate în materie organică, și chiar cernoziomuri fertile. Se poate considera că începând cu neoliticul și continuând în antichitatea greco-romană, solurile din Dobrogea aveau un potențial diferențiat, care determina o folosire adecvată a lor în agricultură și creșterea animalelor.

RESURSELE SUBSOLULUI

Dobrogea reprezintă și sub acest raport un aspect dublu - unul caracteristic regiunilor joase și un altul, pentru regiunile înalte. Ultimele, constituite din formațiuni geologice foarte vechi, cuprind șisturi cristaline și șisturi verzi, cuarțite, calcare, dolomite, conglomerate etc. Acestor roci comune li se pot adăuga argilele simple sau caolinoase, nisipurile glauconitice ori cuarțoase, diabazele, granitele, porfirele, gresiile cuarțoase etc. Cele mai numeroase resurse ale subsolului, de tipul amintit, aflate la mari adâncimi și utilizate în prezent, n-au fost folosite în antichitate și cu atât mai puțin în preistorie. Doar o mică parte, aflată la îndemâna comunităților umane, a fost utilizată la confecționarea uneltelor litice, cioplite sau șlefuite. Remarcăm absența în Dobrogea a tufului vulcanic. De subliniat este și faptul că există numeroase zăcăminte din silex, folosite din plin de comunitățile neolitice.

Întrucât în preistorie nu metalele feroase sau neferoase, ci silexul a reprezentat o resursă a subsolului, mă voi opri pe scurt asupra lui. În Dobrogea el este cunoscut mai ales în literatura arheologică drept silex de tip " balcanic "[15]. Acesta este o calcedonie de culoare cafeniu - deschisă, cu mici pete albe, uniform răspândite; are o duritate de 6,7 - 7, fapt ce permite o clivare foarte regulată. Silexul a fost procurat din zăcăminte sau din pietrișuri. Zăcămintele cunoscute se află pe platforma balcanică situată în dreapta Dunării. Silexul se găsește sub forma unor bolovani mai mari sau mai mici, având de regulă o formă conică și este prezent aproape pretutindeni în depozitele de calcar, precum și în aluviunile și terasele apelor ce le străbat[16]. În unele cazuri, deasupra depozitelor de calcar sarmatic, se suprapune un orizont din argile și marne roșiatice, calcaroase, în care se găsesc frecvent bolovani din silex[17]. Mai vechile[18] și mai noile[19] cercetări de teren au dus la identificarea în Dobrogea a peste 20 de zone în care se află zăcăminte din silex.

Pentru formarea unei sumare imagini privind resursele subsolului dobrogean voi aminti numai cele mai importante zăcăminte. Astfel, cele metalifere feroase sunt cunoscute astăzi în localitățile Palazu Mare (Jud. Constanța) și Iulia (Jud. Tulcea), iar cele neferoase, cuprinzând mai ales pirită cupriferă, la Altîn - Tepe (Jud. Tulcea). Zăcămintele feroase fiind situate la mari adâncimi nu au fost exploatate în antichitate, cu toate că în Dobrogea s-a practicat reducerea fierului[20] încă din Hallstatul timpuriu. Zăcămintele neferoase cuprifere de la Altîn erau cunoscute încă din epoca bronzului[21]. Pe bună dreptate s-a presupus că o parte dintre uneltele și amele aparținînd depozitelor de bronzuri din Bronzul finalși Hallstatul au fost din obiecte prelucrate " pe loc ", folosindu-se materia primă de la Altîn - Tepe.

CLIMA

Dobrogea se încadrează climatului temperat - continental, dar prezintă și unele particularități determinate de poziția sa geografică - între Dunăre șiMarea Neagră- ca și de componentele fizico - geografice ale teritoriului - culoarele și depresiunile marginale în Vest, Nord și Est, ori de masivitatea redusă a munților dealurilor din Nord - Est. Precipitațiile sunt cele mai reduse din România, având valori medii între 4oo - 45o mm. [22], fapt ce se reflectă

printr-o umiditate scăzută a solului. Au fost distinse totuși două topoclimate principale și anume: continental, cu contraste termice mari între vară și iarnă și ploi rare și cel litoral - maritim, cu circulație locală de brize în timpul verii, influențată direct de Marea Neagră. Se poate spune că Dobrogea, cu tot caracterul predominant stepic, a reprezentat în decursul epocilor, îndeosebi datorită Dunării, bălților, lacurilor și deltei, un loc prielnic pentru viețuirea comunităților umane, pentru evoluția lor istorică și culturală.

OSCILAȚIILE DE NIVEL ALE MĂRII NEGRE

Încercarea de precizare a topografiei Dobrogei, mai ales a litoralului, începând cu aproximativ 10. 000 î. Chr. , trebuie să aibă în vedere oscilațiile de nivel ale Mării Negre. Schimbările nivelului mării au dus la importante modificări ale țărmului, în special în acele regiuni unde uscatul se află la o mică altitudine în raport cu marea.

Întrucât transgresiunea neolitică este strâns legată de apariția neoliticului în Dobrogea, dar și de perioada imediat premergătoare culturii Hamangia, aflându-se așadar într-un context arheologico - istoric implicat subiectului acestei lucrări o voi trata la momentul cuvenit, mai precis în capitolul următor.

Spre sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatului s-a produs o regresiune a apelor marine, fenomen care pentru Marea Neagră a fost denumit "regresiunea fanagoreană. Din punct de vedere cronologic, regresiunea fanagoreană a acoperit întregul mileniu I î. Chr. și a corespuns unei clime secetoase. Investigațiile făcute mai ales în cetățile grecești nord pontice au demonstrat că între nivelul antic și cel actual a fost o diferență de 4 - 5 m. în favoarea ultimului. Astfel se explică de ce în perioada amintită unele lacuri și lagune litorale actuale nu existau, țămul fiind situat mai către larg, la o distanță de 3oom. (în unele zone chiar mai mult) față de cel actual[23].

După regresiunea fanagoreană a urmat transgresiunea histriană sau nimpheană[24], țărmul și-a căpătat în mare parte conturul actual, cu excepția zonelor afectate puternic de abraziunea marină. Transgresiunea histriană s-a produs într-o perioadă relativ greu de stabilit, dar oricum ulterioară sec. II d. Chr. [25]. Cercetăorii sunt unanimi în aprecierea că pe la mijlocul mileniului I d. Chr. , fenomenul devenise sesizabil, afectând întreg țămul.

DATE PALINOLOGICE ȘI PALEOBOTANICE

În ceea ce privește perioada care ne interesează, există o serie de analize pentru Nord - Estul Bulgariei[26], care sunt valabile și în cazul Dobrogei românești. Concluziile s-au realizat ca urmare a investigaților paleoecologice din zona lacurilor Durankulak, Șabla și Varna (Fig.2).

Între 10300 și 8000 B. P. a fost un climat de stepă xerotermic. Arborii predominanți erau: stejarul(Querqus), ulmul(Ulmus), frasinul(Fraxinus) și teiul(Tilia). Creșterea temperaturii și implicit vaporizarea mai rapidă nu au fost însoțite de o creștere proporțonală a umidității. Din punct de vedere ecologic, au fost aceleași condiți de la Varna până la gurile Dunării[27], prin trăsăturile lor, creând din această zonă un spațiu închis. Situații asemănătoare și contemporane se întâlnesc în Vestul Iranului și Sudul Anatoliei. Observațile sunt extrem de importante și interesante, pentru întreaga evoluție culturală din neolitic și eneolitic, "spațiul închis " amintit, reprezentând un argument solid pentru explicarea "conservatorismului" culturii Hamangia. Pentru întreaga perioadă contactele cu lumea sudică erau mai lesne de realizat, Dobrogea fiind "deschisă" către această parte. În ceea ce privește ocupațiile, vegetația de stepă a favorizat în special creșterea animalelor.

Din sumara analiză a cadrului geografic al Dobrogei, cu relevarea câtorva dintre modificările pe care acesta le-a cunoscut. Se poate lesne aprecia că regiunea a constituit în toate epocile istorice, un ținut prielnic pentru așezările umane, pentru desfășurarea unor multiple activități, cum ar fi agricultura, creșterea vitelor, pescuitul, vânătoarea, comerțul etc.

NOTE

1. I. Rădulescu, Atena Herbst - Rădoi, JudeţulConstanţa, Bucureşti, 1974, p. 17.
2. P. Coteţ, în Geografia fizică a R. P. R. , Bucureşti1955.
3. V. Mihăilescu, Dealurile şi câmpiile României, Bucureşti1965.
4. P. Coteţ, loc. cit.
5. I. Rădulescu, Atena Herbst - Rădoi, op. cit. , p. 20.
6. V. Mihăilescu, loc. cit. .
7. C. Brătescu, Analele Dobrogei, 9, 1, 1928; V. Mihăilescu, loc. cit. ; P. Coteţ, loc. cit. ; idem, în Studii geografice asupra Dobrogei, Constanţa, 5 - 6 oct. 1968; I. Rădulescu Studii şi cercetări geologice, geofizice, geografice, Seria geografie, 12, 2, 1965.
8 V. Mihăilescu, loc. cit.
9. Ibidem
10. I. Rădulescu, Atena Herbst - Rădoi, op. cit. , p. 45.
11. G. Simion, Civilizaţia geto - dacilor în zona gurilor Dunării, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1982, p. 7 - 9.
12. N. Panin, Dacia, N. S. , 27, 1983, p. 175 - 184.
13. C. Brătescu, loc. cit. ; P. Coteţ loc. cit. ; P. Gâştescu, Lacurile din România, Bucureşti1971; etc.
14. P. Coteţ I. Popovici, JudeţulTulcea, p. 48 - 53.
15. E. Comşa, Peuce, 4, 1973, 1975, p. 5 - 8.
16. C. S. NicolăescuPlopşor Materiale, 5, 1959, p. 16.
17. Ibidem
18. Ibidem; E. Comşa op. cit. , p. 7.
19. Periegheze ale arheologilor din cadrul Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa
20. Em. Zah, Pontica, 3, 1970, p. 46, 71.
21. A. Aricescu, Pontica, 3, 1970, p. 46 - 71.
22. I. Rădulescu Atena Herbst - Rădoi op. cit. , p. 45.
23. G. Caraivan, Pontica, 16, 1983, p. 9 - 16.
24. Ibidem.
25. P. Alexandrescu, Pontica, 3, 1970, p. 78.
26. E. Bazilova, M. Filipova, Thracia Pontica, 4, 1991, Sofia, p. 88 - 89.
27. Ibidem, p. 89

CAPITOLUL II

PREMISE

Debutul culturii Hamangia se plasează la începutul neoliticului mijlociu din zona balcano - carpatică. În lipsa unei atestări arheologice a unui neolitic timpuriu în Dobrogea, s-au formulat ipoteze, unele dorindu-se chiar concluzii, care au căutat să acopere răstimpul cuprins între mezolitic și cultura Hamangia[1] .

Inițial, odată cu descoperirea culturii Hamangia, s-a arătat că vechimea ei este suficient de mare, pentru a i se putea plasa începutul la o dată corespunzătoare neoliticului timpuriu. S-a apreciat că a fost sincronă cu Starčevo I, poate chiar și mai veche, motiv pentru care o primă fază (neargumentată de realități stratigrafice sau de materiale arheologice) a acestei culturi, a căpătat denumirea de "Protohamangia ". Observațiile stratigrafice ulterioare, combinate cu o interpretare generală a datelor, care între timp deveniseră mai consistente, exclud de o manieră categorică încadrarea culturii Hamangia în neoliticul timpuriu[2] .

La rândul lor, nici descoperirile din peștera "La Adam" nu au avut darul de a rezolva chestiunea neoliticului timpuriu din Dobrogea. Descoperitorii au arătat că în nivelele ce erau suprapuse de stratul Hamangia, se aflau oase de animale domestice - câine, porc și chiar oaie[3] . Lăsând la o parte faptul că deosebirea dintre oasele de oaie domestică și cele de oaie sălbatică constituie o chestiune greu de rezolvat, mă limitez a arăta că din punct de vedere arheologic, este imposibil de admis veridicitatea stratigrafiei menționate, de vreme ce în prealabil se menționează că ea fost puternic deranjată, ca să nu mai vorbim că diferența de nivel de la un capăt la celălalt al peșterii era de 9 m. De asemenea, nu avem nici un fel de date care să demonstreze că ceramica Hamangia de aici datează dintr-o fază timpurie; în celelalte peșteri din centrul Dobrogei cultura Hamangia este prezentă (pe baza ceramicii) cel mai timpuriu din faza a II -a. Pe de altă parte, microlitele recoltate din nivelul Hamangia din peștera " La Adam " nu indică neapărat o fază timpurie, atât timp cât la începutul fazei a II-a, aceste unelte reprezintă aproximativ 90% din totalul uneltelor din silex. Nimic nu ne împiedică însă să considerăm că depunerile Hamangia de aici se află peste un strat mezolitic. Dar un presupus nivel aceramic în peștera "La Adam" nu poate fi probat arheologic. Mai mult, cred că acesta nu ar putea fi legat nici de neoliticul aceramic din Peninsula Balcanică, de vreme ce descoperirile aceramice cele mai apropiate - în primul rând Argissa - se află la o distanță de peste 1000 km. , și nici de descoperirile de la Soroca, care sunt de o cu totul altă factură.

O argumentație originală privitoare la imposibilitatea existenței unui neolitic timpuriu în Dobrogea, a oferit-o regretata Alexandra Bolomey[4]. Ipoteza sa pornește de la faptul că spre sfârșitul mezoliticului a avut loc o puternică transgresiune marină, care în parametrii hidrografici ai Mării Negre, ar fi însemnat o creștere a nivelului mării cu circa 9 m. Transgresiunea prezentă și la nivelul neoliticului timpuriu, ar fi dus la afectarea bazinului dunărean pe o foarte lungă distanță a sa și implicit a văilor adiacente văii Dunării; toate aceste văi ar fi fost puternic inundate și ca urmare a transgresiunii întreaga Dobroge a fost inundată, căpătând aspectul unei lagune, deloc propice stabilirii unor comunități neolitice. Populația epipaleolitică din Dobrogea ar fi viețuit izolată pe câteva limbi de pământ (insule mai înalte). Cercetările unor specialiști de la Institutul de geologie marină, ridică o serie de obiecțiuni ipotezei (foarte tentantă de altfel) exprimată de Alexandra Bolomey. Primul dintre ei a arătat că nu există o transgresiune atât de puternică[5]. Cel de al doilea, având la bază o documentație foarte bogată, a făcut o demostrație, credem noi foarte convingătoare[6]. Astfel, se arată că într-adevăr, a existat o transgresiune puternică (6-8 m.), numai că în momentul începerii

transgresiunii, nivelul Mării Negre era cu 6-8 m. mai jos decât cel actual, așa încât țărmul dobrogean se afla apreciabil mai către Est. Autorul arată că fenomenul transgresiunii s-a manifestat și la nivelul neoliticului timpuriu, motiv pentru care cade și ipoteza prin care eventualele așezări neolitice timpurii din Dobrogea, apărute ca urmare a unei migrări dinspre Sud, de-a lungul litoralului, să fi fost ulterior acoperite de apele mării. Mai mult, admițând practic prin absurd, că ar fi fost posibil ca de-a lungul litoralului să fi existat așezări neolitice timpurii, se ridică întrebarea - de ce în fața permanentei transgresiuni, comunitățile nu au migrat în locurile sigure situate mai către Vest ? În fața acestei situații, ne vedem obligați ca cel puțin la ora actuală să admitem că în Dobrogea nu există nici un argument pentru existența unui neolitic timpuriu. Evident, nu exclud ca viitorul să infirme această observație, mai ales dacă am lua în calcul descoperirile de la Malkopreslaveț, asupra cărora voi reveni mai jos.

Întorcându-ne la ipoteza Alexandrei Bolomey, subliniez că pe văile adiacente Dunării nu s-au descoperit resturi de faună acvatică, fapt ce ar fi normal în cazul în care Dobrogea era invadată de ape. Din punct de vedere arheologic, este de observat că nu toate așezările tardenoisiene se află pe înălțimi. Destule dintre ele se găsesc în zone joase[7], care ar fi trebuit la acea dată să fie acoperite de ape, dacă am admite transgresiunea în varianta Alexandrei Bolomey. În cazul în care se va confirma, cea mai surprinzătoare descoperire, judecată nu numai prin prisma transgresiunii, ar fi cea făcută pe grindul Caraorman[8], aflat în mijlocul actualei delte a Dunării.

Celelalte ipoteze ce pledau pentru un neolitic timpuriu în Dobrogea, pe care le-am prezentat într-un studiu separat[9], nu au fost în nici un fel confirmate până în prezent. Totuși, între timp, a intervenit o noutate extrem de interesantă. În anul 1990, vizitând muzeul din Silistra, am avut ocazia să observ în expoziție materiale arheologice(ceramică pictată, unelte din os, idoli) de aceiași factură cu cele din orizontul timpuriu de la Cîrcea[10]. Aceste materiale au fost recoltate cu ocazia unor săpături de salvare din așezarea și necropola de la Malkopreslaveț, aflate la circa 60 km. Vest de Silistra, pe malul bulgăresc al Dunării. Publicarea săpăturilor al căror autor este Ivan Panaiotov de la Institutul de arheologie din Sofia, ar fi de un maxim interes, întrucât aduc foarte aproape de Dobrogea un neolitic timpuriu și au darul să ofere o altă imagine, mai completă, privind neolitizarea Peninsulei Balcanice. Din materialele expuse se detașează: ceramica roșie pictată cu linii drepte, negre sau cu benzi roșii încadrate de benzi negre, formele bitronconice rotunjite, ceramica grosiera decorată cu unghia, utilajul foarte variat din os, idolii, pintaderele, vasul cu patru picioare. Luând în considerație fie și sumara observație de la muzeul din Silistra, problema neoliticului timpuriu în Dobrogea, mai ales în partea Sudică a sa, nu trebuie exclusă din sfera ipotezelor și a cercetărilor viitoare. Este însă evident că eventualul neolitic timpuriu ar fi reprezentat de o cu totul altă cultură decât Hamangia. De asemenea, nu exclud ca pe viitor să apară în Sudul Dobrogei materiale de tip Tzonevo, puțin anterioare primei faze a culturii Hamangia.

Dat fiind contextul arheologic prezentat succint în cele de mai sus, se naște întrebarea - ce populație locuia practic în întreaga Dobroge, la momentul sosirii primelor comunități Hamangia? (în cazul în care acest teritoriu nu ar fi fost o " terra deserța ", fapt practic exclus). Singurul răspuns plauzibil este acela că populațiile tardenoisiene au avut pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră o viețuire mai lungă și că în consecință ele au intrat într-un contact nemijlocit cu populația Hamangia, neolitizându-se. Demonstrația a fost făcută în repetate rânduri de Al. Păunescu[11]. De altfel, analiza comparativă a uneltelor din silex descoperite în așezările tardenoisiene din Dobrogea pe de o parte și a celor din așezările Hamangia pe de altă parte, duc către aceiași concluzie[12]. (Fig. 3).

NOTE

1. D. Berciu, Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, București, 1961, p. 76 și urm. ;idem, Cultura Hamangia,București,1966, p. 30,101,114.
2. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305; VI. Dumitrescu, SCIV, 21, 1970, 2, p. 19o și urm. ; M. Harțuche, Pontica, 9, 1976, p. 13 - 19; P. Hașotti, Pontica, 15, 1982, p. 35 - 55; idem, în Le paléolithique et le nèolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 250 - 265.
3. C. Rădulescu, P. Samson, Zeitschrift fur Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, 76, 1962, p. 282 - 320.
4. Alexandra Bolomey, Dacia, N. S. , 21,1979,p. 5-8;VI. Dumitrescu,Alexandra Bolomey, Fl. Mogoșanu, Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie, București, 1983, p. 69-70.
5. G. Caraivan, Pontica, 15, 1982, p. 15 - 32.
6. M. Panin, Dacia, N. S. , 27, 1973, p. 175 - 184.
7. Al. Păunescu SCIVA, 30, 1979, 4, p. 518 - 525; idem, SCIVA, 38, 1987, 1, p. 3- 22; idem SCIVA, 41, 199o, 3 - 4, p. 224 - 233.
8. Este vorba despre o fotografie pusă la dispoziție de geologul Ctin. Rugină. " Silexurile" culese de pe grindul Caraorman, sunt așchii, dintre care unele par a fi fost prelucrate. Din păcate " silexurile " au fost pierdute, rămânându-ne doar fotografia.
9. P. Hașotti, op. cit. , p. 36 - 39.
10. M. Nica, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 435 - 463.
11. Al. Păunescu, Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României, București, 1976, p. 47 - 48; idem, SCIVA, 41, 199o, 3 - 4, p. 224 - 233; idem, Dacia, N. S. , 38, 1 - 2, 1988, p. 19.
12. P. Hașotti, în La génèse et l'evolution des cultures paléolithiques sur le territoire dela Roumanie, Iași, 1987, p. 151 - 156.

CAPITOLUL III

CULTURA HAMANGIA

A. SCURT ISTORIC AL CERCETĂRILOR

Un rezultat dintre cele mai remarcabile ale cercetării arheologice românești din ultima jumătate de veac este descoperirea și cercetarea culturii Hamangia, care prin conținutul elementelor sale specifice, ocupă în cadrul epocii neolitice din România un loc aparte.

Descoperită în anul 1952 de D. Berciu[1] cultura Hamangia a suscitat încă de la început, un interes deosebit pentru toate aspectele sale. Este încă locul să amintesc că în anul 1925, Vasile Pârvan descoperea la Baia[2] (pe vechiul nume, Hamangia - așadar localitatea eponimă a culturii) pe lângă binecunoscuta statuie-menhir, câteva fragmente ceramice Hamangia, pe care le-a încadrat în epoca bronzului. Nu după mulți ani, Ion Andrieșescu[3], își exprima dubiile cu privire la datarea propusă de V. Pârvan, arătând că acele fragmente ceramice sunt mai vechi, fără însă a intra în detalii sau într-o analiză mai amănunțită.

Cercetările începute de D. Berciu în așezările de la Baia - Goloviță, Ceamurlia de Jos și în marea necropolă de la Cernavoda au reprezentat - cel puțin din punctul de vedere al cantității materialului arheologic recoltat - baza interpretărilor privind cultura Hamangia. Au urmat apoi o serie de descoperiri - săpături arheologice sistematice de mai mare sau mai mică amploare, cercetări și recuperări de materiale arheologice întâmplătoare - care ne-au furnizat noi date despre această cultură și au permis noi interpretări pe multiple planuri, alte evaluări generale etc. Dintre descoperirile și cercetările mai importante le amintesc pe cele de la Hîrșova[4] (s-au stabilit primele date stratigrafice clare, care arată un lung sincronism între culturile Hamangia și Boian), Techirghiol[5], Baia[6], Grădiștea - Coslogeni[7], Medgidia - Satu Nou[8] (ultimele două au definit mai clar faza a-II-a a culturii), Medgidia "Cocoașă"[9] (aici se află cel mai vechi strat dintr-o așezare Hamangia), Tîrgușor[10] (importantă pentru prima etapă a fazei a-III-a), Durankulak[11] (foarte interesantă așezare din faza I și o necropolă bogată cu complexe funerare din toate fazele), etc.

Cercetările amintite mai sus și încă altele de mai mică importanță (Mangalia, Limanu, Gura Dobrogei, Agigea, 11 puncte din Cadrilater) au permis reformulări globale sau mai amănunțite, cuprinse în diferite articole[12] și volume[13]. Astfel, la ora actuală, cronologia și sincronismele sunt în mare parte schimbate, față de ceea ce se aprecia acum 25 - 30 ani, iar datele despre elementele de conținut ale culturii - ceramică, unelte, plastică, etc. - sunt mai bogate și în primul rând mai nuanțate. Totuși, în ciuda acumulărilor cantitative și calitative de cunoștințe, rămân în continuare o serie de aspecte ce nu pot fi lămurite într-o manieră satisfăcătoare: cronologia internă (îndeosebi începutul și sfârșitul culturii), originea, aspectele ce țin de religie și practici rituale, etc. Evident, viitoarele cercetări au menirea de a acoperi cât mai mult aceste lacune de informații și de a aduce noi elemente privitoare la o cultură unanim apreciată drept pe cât de originală, pe atât de importantă.

B. ORIGINEA

Una dintre chestiunile a cărei rezolvare este încă destul de sumară o reprezintă cea a originii culturii Hamangia. Cauza rezidă în dificultatea interpretării unor descoperiri care sunt pe cât de puține, pe atât de interpretabile. Toți cercetătorii au fost și sunt de acord în a accepta de o manieră generală, originea anatoliană a culturii Hamangia, pusă în evidență în special de plastică. În același timp, s-au formulat și o serie de nuanțări.

În monografia sa, D. Berciu[14] a fost primul care a subliniat originea anatoliană a culturii

Hamangia; totodată, a arătat în mod just că plastica Hamangia are unele asemănări şi cu cea din Iraq, Iran, arhipeleagul Egeic şi Grecia. Pe de alt parte, acelaşi autor a produs confuzie, când pe baza unor asemănări absolut întâmplătoare, a inclus cultura Hamangia în marele complex neolitic cardial[15], circum-mediteranean. După aceea, toţi ceilalţi cercetători au respins existenţa vreunei relaţii între cultura Hamangia şi complexul cardial. Aşadar, pe scurt, după ce a relevat originea anatoliană a culturii, D. Berciu a adăugat că "structura intimă a culturii Hamangia are [şi] o componentă mediteraneană, mai precis est-mediteraneană "[16].

La rândul său, Vl. Dumitrescu[17], a subliniat originea meridională a culturii Hamangia, remarcând pe bună dreptate că în cadrul plasticii sale din lut, analogii se pot găsi şi în Bulgaria. Pe de altă parte, neavând la dispoziţie noile descoperiri ale anilor '80, Vl. Dumitrescu a respins originea comună a culturii Hamangia cu a celorlalte culturi ale neoliticului mijlociu[18] balcano - carpatic: Vinča, Dudeşti, Karanavo III, etc. , caracterizate între altele de o ceramică monocromă (neagră sau cenuşie) lustruită.

M. Petrescu - Dîmboviţa a apreciat cultura Hamangia ca fiind "de origine balcano - anatoliană" şi "vest-anatoliană"[19]. În mai multe lucrări, E. Comşa a oscilat între diferite soluţii: "nu este exclus ca substratul culturii să-l constituie populaţia locală neolitică mai veche [care anume ?] din preajma litoralului vest - pontic"[20]; "origine sudică"[21]; "origine microasiatică"[22] . H. Todorova[23], a fost tentată, credem noi fără temei, să atribuie culturii Hamangia o descendenţă dintr-o cultură neolitică timpurie, care s-ar fi manifestat mai ales în Nord-Vestul Bulgariei.

Nu am amintit decât o parte din opiniile exprimate, dar se poate observa, pe lângă o nelocalizare sigură a zonei de origine a culturii Hamangia - fenomen întâlnit de altfel pentru multe culturi neolitice şi eneolitice - faptul că în majoritatea cazurilor s-a admis în mod justificat, dar mai mult sau mai puţin direct, o origine sudică a acestei culturi, înţelegându-se prin aceasta Asia Mică (mai precis Vestul ei) şi zona Est-mediteraneană (egeică). Consider că nu mai este cazul să amplific discuţia privitoare la originea culturii Hamangia, cu diferitele nuanţări ale autorilor români şi străini.

În urma unor descoperiri mai recente - Medgidia -"Cocoaşă"[24] şi Durankulak[25], s-a relevat că în conţinutul culturii Hamangia intră între altele o ceramică ale cărei forme (globulare cu gât cilindric, bitronconice etc.) şi decoruri (caneluri foarte fine lustruite), demonstrează o dată în plus originea anatoliană a culturii Hamangia. Nu este deloc exclus ca la un anumit nivel cronologic, actualmente imposibil de precizat, comunităţile Hamangia care porniseră din Anatolia, să fi fost contaminate cultural de alte comunităţişi cu care au intrat într-un contact efemer, în drumul lor către litoralul Vest-pontic. Este şi aceasta o ipoteză ambiguă, dar trebuie permanent avut în vedere că analiza elementelor de conţinut ale culturii Hamangia (ca să nu mai vorbim de studiile antropologice - şi ele totuşi destul de sumare) pune în lumină o civilizaţie destul de heterogenă, în care se amestecă mai multe componente. Oricum, de un lucru putem fi siguri ca argument al originii culturii Hamangia: plastica sa are numeroase analogii cu cea din celebrele staţiuni anatoliene de Ie Hacilar şi Çatal Hüyük, în ciuda unor apreciabile decalaje cronologice în favoarea celor două aşezări.

Descoperirile din aşezările dobrogene mai sus menţionate au demonstrat, după opinia mea faptul că alături de culturile Dudeşti, Vinča A, Karanovo III, Veselinovo, Usoe etc. - toate formând marele complex al culturilor neoliticului mijlociu balcano-anatolian - trebuie inclusă şi cultura Hamangia, cu atât mai mult cu cât între începuturile acestor culturi sunt diferenţe cronologice nesemnificative. Sigur că între ele există şi o serie de deosebiri şi poate chiar Hamangia este cea mai caracteristică (avem în primul rând în vedere plastica sa), dar cred că între toate aceste culturi există mai multe elemente comune (uneori identice - exemple: formele şi decorurile ceramicii monocrome) decât particulare. Astfel stând lucrurile, apariţia şi dezvoltarea culturii Hamangia capătă un context cultural general firesc, iar Dobrogea, odată cu apariţia aici a acestei culturi, intră în sfârşit în spaţiul neolitic. Noua imagine nu exclude "autarhismul" culturii Hamangia, care se va manifesta practic pe întreg parcursul evoluţiei sale.

Momentul declanşării migrării comunităţilor Hamangia ar putea fi pus în legătură cu invazia unei populaţii din Anatolia, fenomen ce a avut drept consecinţă distrugerea civilizaţiei de la Hacilar. Din punct de vedere al culturii materiale, acum în Anatolia se va adopta o ceramică monocromă şi o plastică stilizată. Mai recent, invazia amintită care a însemnat debutul chalcoliticului anatolian[26], a fost datată la 5220 ± 134 a. Chr.

În opt puncte din Anatolia de Vest[27], datate la începutul chalcoliticului de aici, s-a descoperit ceramică asemănătoare cu cea a culturii Hamangia, prin forma vaselor, a tehnicii de lucru, a slipului lustruit. În cea mai mare parte ea provine de la Morali. Ar putea fi aceasta zona de origine, punctul de plecare al culturii Hamangia, care până să fi ajuns pe litoralul vest - pontic a suferit o serie de schimbări greu de sesizat ?

O serie de date importante ne pot oferi şi studiile antropologice efectuate pe schelete din necropola de la Cenavoda, ocazie cu care s-a demonstrat că aici există o populaţie destul de amestecată - elemente proto-europoide, atlante, mediteraneene vechi, egeice (brahicefalice), predominând însă componentele mediteranoide[28]. Din punct de vedere al formei craniului erau: dolicocrani, mezocrani, brahicranieni (rari), dolimezocranieni[29]. Un tip dolimezocranian prezintă analogii cu Iranul şi Anatolia[30]. Pe scurt, structura antropologică a populaţiei Hamangia ţine în primul rând de Anatolia şi regiunile Orientului Apropiat, aflate în vecinătatea Mediteranei. Cercetările de la Cenavoda[31] sunt de o deosebită importanţă, ele atestând penetrarea unei populaţii din Asia Mică şi amestecul ei cu alte elemente. S-au studiat circa 100 schelete descoperite în anul 1956; din ele au fost păstrate fragmente de cranii şi de oase lungi. Din totalul amintit s-au recuperat prin restaurare 21 neurocranii: cinci în vârstă de aproximativ 30 ani şi patru bătrâni. Tot oase lungi s-au recuperat de la cele câteva schelete de copii. Sexul a fost determinat pe baza craniilor - şase bărbaţi şi opt femei - şi a oaselor lungi - 15 barbaţi şi cinci femei. Pe ansamblu, mediile indicilor cranieni sunt de 74,02 la bărbaţi şi 77,33 la femei. Majoritatea craniilor au formă pentagonală rotunjită, dar în două cazuri întâlnim cranii sferoidale cu regiunea occipitală puternic bombată. Dentiţia era foarte sănătoasă, cazurile de paradontoză fiind rare. Talia bărbaţilor era între 160,5 cm. şi 180 cm., cu media de 166,3 cm., iar cea a femeilor de 148-155 cm., cu media de 150,9 cm. De remarcat că la bărbaţi se întâlnesc şi talii mari (2) şi foarte mari (1), pe când la femei, talia variază între mică şi mijlocie. Observaţiile făcute asupra oaselor picioarelor au demonstrat că populaţia Hamangia se deplasa mult pe jos şi stătea adesea în poziţie chircită. În necropola de la Cenavoda s-a demonstrat şi existenţa unor tipuri antropologice particulare care-şi găsesc analogii doar în Anatolia şi Cipru[32].

Pe lângă toate aceste elemente sudice, la Cenavoda dar şi în necropola de la Durankulak, s-a surprins persistenţa unor practici mezolitice[33], evidenţiate de anumite ritualuri: cranii fără maxilarul inferior (cultul maxilarului ?), maxilare de animale depuse drept ofrande în gropile mormintelor, îngrămădiri de cranii (doar la Cenavoda). Toate aceste practici se întâlnesc şi la culturile neolitice din Anatolia[34].

În legătură cu mormintele Hamangia mai subliniez încă un element care atestă legătura şi implicit descendenţa acestei culturi din Anatolia - atât la Cenavoda[35], cât şi în mormintele Hamangia din marea necropolă neolitică şi eneolitică de la Durankulak[36], la care se adaugă cele întâmplător descoperite la Mangalia şi Limanu[37], s-au găsit relativ frecvent podoabe, care au destul de multe analogii cu numeroase puncte din Anatolia, cel mai ilustrativ exemplu fiind Çatal Hüyük[38].

C. DIFUZIUNEA (Fig. 4)

Cel mai probabil, comunităţile Hamangia au migrat de-a lungul litoralului Mării Negre (cea mai uzitată expresie este migrarea sub forma unui "curent de litoral") până undeva în Nord - Estul Bulgariei, de unde, pe căile mai multor văi au ocupat treptat, practic întreaga zonă cuprinsă între Dunăre şi Marea Neagră. Asupra acestui fenomen privit sub aspectul său general, majoritatea cercetătorilor este de acord, fapt subliniat de subsemnatul şi cu altă ocazie[39]. Amintesc însă şi de această dată faptul că aria de răspândire a culturii Hamangia

nu este mare, ea cuprinzând aproape toată Dobrogea românească și o parte din colțul Nord - Estic al Cadrilaterului bulgăresc. Perimetrul restrâns și destul de izolat (Dunărea a reprezentat un obstacol major) a fost una dintre cauzele principale care au făcut ca Hamangia să manifeste un puternic conservatorism cultural, evoluția sa fiind lentă, iar contactele culturale în cel mai fericit caz sporadice, îndeosebi în primele două faze ale sale.

Cele mai sudice puncte în care s-a identificat cultura Hamangia sunt așadar în Bulgaria: Șabla[40], Cerna[41], Durankulak[42] etc. Descoperirile din tell - ul Sava de lângă Varna[43], și mai ales cele aflate mai la Sud, lângă Burgas[44], nu conțin suficiente elemente pentru a ne putea permite să le încadrăm fără rezerve în cultura Hamangia, întrucât formele ceramice sunt străine acestei culturi, cu toate că decorul (șiruri de mici încrustații triunghiulare) amintește de clasica manieră a ceramicii Hamangia.

Cel mai nordic punct cu o identificare sigură a culturii Hamangia se află pe o insulă din Nordul lacului Razelm, în punctul numit "Popina"[45]. S-a presupus o expansiune a comunităților Hamangia până dincolo de brațul Chilia, în Nordul Dunării, pe teritoriul Ucrainei și al Moldovei de la Est de Prut[46], dar această ipoteză s-a bazat doar pe unele foarte aproximative asemănări cu materiale din aria culturii Tripolie A. Până în prezent nu există nici o dovadă că populația Hamangia a trecut Dunărea în Nordul Dobrogei. În această zonă și în Sudul Moldovei, cultura Hamangia s-a manifestat numai indirect, mai exact sub forma unor influențe exercitate asupra culturii Precucuteni[47].

O traversare a fluviului și implicit o așezare în stânga sa, fără însă să fi depășit cu mult malul Dunării, s-a făcut în zona imediat vecină colțului de Sud - Vest al Dobrogei, la începutul fazei a II-a (etapa IIa) a culturii Hamangia. Prezența ei în stânga Dunării pare să fi fost una efemeră - în cel mai bun caz pe toată durata fazei a doua. Trecerea fluviului s-a făcut după toate probabilitățile pe la Ostrov, dovadă situarea grupată a celor patru așezări[48], în apropierea vadului amintit. Cea mai importantă dintre aceste patru așezări și oricum singura investigată prin câteva sondaje, este cea de la Grădiștea - Coslogeni[49], care după opinia mea, se încadrează în prima etapă a celei de-a doua faze (IIa) a culturii Hamangia. Conform stratigrafiei de aici, Hamangia IIa este sincronă cu Boian - Bolintineanu.

De ce comunitățile Hamangia nu au trecut Dunărea decât foarte rar și s-au stabilit doar accidental în Muntenia ? (mai mult, fenomenul s-a constatat numai pentru o perioadă limitată). Ar putea exista mai multe explicații: 1. În primă fază a culturii populația nu putea fi prea numeroasă. Cred însă că o influență Hamangia trebuie să se fi manifestat în Muntenia, dovadă fiind chiar Boian - Bolintineanu, la a cărui geneză apreciez că a participat într-o mică măsură și cultura Hamangia. De la nivelul începutului fazei a II-a a culturii Hamangia, în stânga Dunării se va manifesta cu destulă acuitate cultura Boian și rapida dezvoltare a acesteia nu a mai permis o expansiune spre interiorul Munteniei a comunităților primei culturi; 2. În imediata vecinătate a malului stâng al Dunării nu erau condiții de mediu foarte prielnice; 3. Dunărea reprezenta o barieră greu de trecut, iar comunitățile care s-ar fi stabilit dincolo de malul ei stâng ar fi avut legături slabe cu cele din Dobrogea. Această situație a existat pentru mai multe epoci istorice, mai exact atunci când de o parte și de cealaltă a fluviului nu se manifesta o "uniformizare" culturală (mai târziu politică); 4. Pe de altă parte, cultura Hamangia, spre deosebire de cultura Boian de exemplu, pare să fi fost mai lipsită de "vitalitate ", mai retrasă și conservatoare (la aceste caracteristici ale sale a contribuit și izolarea geografică). Cred că astfel se explică de ce Hamangia are aspectul unei culturi mai "închise", mai "autarhice", consecință fiind și lenta evoluție a elementelor sale de conținut, fapt ce crează apreciabile dificultăți; în stabilirea fazelor și a cronologiei sale interne.

Din prima fază a culturii Hamangia s-au cercetat două așezări: Medgidia "Cocoașă"[50] și Durankulak[51], prima fiind după opinia mea ceva mai timpurie. Cea de a doua fază, care în literatura de specialitate mai veche este îndeobște cunoscută drept "faza Goloviță", este reprezentată de nouă puncte sigure și patru ipotetice (Burgas, Varna, Tîrgușor, - peștera "La Adam", Lipnița - peștera "Canaraua Fetei"). În sfârșit, faza a IIIa, cunoscută și sub numele de "faza Ceamurlia de Jos", are trei etape și a fost identificată în ansamblul ei în 21 de puncte

sigure. În această fază am inclus și așezările și necropolele din " faża Mangalia " [54] (de fapt, după periodizarea noastră Hamangia IIIc), cu care cultura Hamangia își încheie evoluția. O discuție asupra "fazei Mangalia", s-a făcut în subcapitolul "Periodizare, faze, sincronisme".

În urma unor cercetări de teren au mai fost identificate alte 25 puncte[53], fără a se putea face pentru ele încadrări cronologice precise, ca urmare a faptului că materialul ceramic este sărac, așadar nerelevant. Se poate observa că locuirea de-a lungul limanelor maritime a fost destul de intensă.

În județul Tulcea mai există patru puncte[54], pe care Repertoriul arheologic al României nu le indică decât ca fiind "neolitice".

Numărul necropolelor este mult mai mic în comparație cu cel al așezărilor. La cele șapte necropole știute până nu de mult[55], se adaugă acum și marea necropolă de la Durankulak[56]. Asupra majorității lor nu se pot face precizări cronologice din lipsa unor date arheologice concludente (acestea sunt uneori chiar contradictorii - exemple: Mangalia și Limanu). Pe deasupra ceramica din inventarele funerare diferă de cea din așezări. Putem preciza doar că la Cenavoda și Durankulak au fost identificate toate fazele culturii Hamangia, cea mai slab reprezentată fiind prima dintre ele. La o analiză globală, se poate observa că numărul așezărilor și aria de răspândire a culturii Hamangia au crescut o dată cu evoluția culturii.

D. PERIODIZARE, FAZE, SINCRONISME

Așa cum reiese din rândurile de mai sus, descoperirile de până acum nu au dus la identificarea unui neolitic timpuriu în Dobrogea, asupra existenței[57] sau inexistenței sale formulându-se o serie întreagă de ipoteze[58].

Primul care a realizat o periodizare internă a culturii Hamangia și totodată a stabilit sincronismele ei cu alte culturi a fost D. Berciu. În lucrările sale[59], pe baza observațiilor de la Baia - Golovița[60], Ceamurlia de Jos[61] și Cenavoda[62] (mai multe puncte), a împărțit evoluția culturii Hamangia în cinci faze, postulând totodată și o a șasea - " Protohamangia", care după opinia sa, ar fi situată cronologic la nivel de Starčevo - Criș I. Această împărțire cronologică, alături de coborârea începutului culturii Hamangia la nivel de Starčevo -Criș I (câteodată așa numita "Protohamangia" a fost datată chiar ceva mai timpuriu) este evident subiectivă, dar a fost dictată de faptul că, pe de o parte în Dobrogea nu există o altă cultură neolitică mai timpurie, iar pe de altă parte, întrucât tot în Dobrogea, culturii Hamangia îi succede cultura Gumelnița. Se acoperea astfel, prin îndelungata evoluție a unei singure culturi, atât neoliticul timpuriu cât și cel mijlociu, ceea ce la ora actuală este imposibil de admis. Cele mai vechi materiale cunoscute la acea vreme, erau câteva fragmente ceramice de la Cenavoda[63] (ceramică fină, neagră, lustruită, decorată cu caneluri foarte fine), care în cel mai bun caz ne-ar trimite către asemănări cu Dudești I. La invocarea vechimii culturii Hamangia s-au folosit și câteva forme ale ceramicii de uz comun precum și decorul cu barbotină al respectivelor vase[64], cu un vag aspect arhaizant. Între timp s-a demonstrat că practic întreaga ceramică de uz comun nu are valențe cronologice.

Caracteristicile practicii Hamangia și mai ales originile sale anatoliene indicau tot o datare timpurie a culturii Hamangia. Se știe însă că plastica are un puternic caracter conservator, ce permite lungi dăinuiri de forme - expresii ale unor idei religioase ce se modifică extrem de lent. Încadrarea culturii Hamangia în marele complex cardial[65], venea în întâmpinarea aceleiași dorințe de a asigura și Dobrogei un neolitic timpuriu. Acesta era stadiul documentării în prima parte a anilor '60.

În urma descoperirilor sistematice din tell - ul de la Hârșova[66], dintr - o serie de peșteri din Dobrogea[67] și din câteva așezări de suprafață[68], precum și a unei noi analize a descoperirilor anterioare, periodizarea și sincronismele culturii Hamangia au fost substanțial schimbate, după mai multe rânduri de interpretări.

Primul care a reformulat global periodizarea și sincronismele culturii Hamangia a fost Vl. Dumitrescu[69], care a arătat că există un sincronism aproape total între această cultură și

cultura Boian[70], lăsând totodată deschisă şi posibilitatea existenţei unei faze a culturii Hamangia ce ar fi putut fi mai timpurie[71] decât faza Bolintineanu a culturii Boian. Acelaşi autor a adoptat cu oarecari rezerve[72], ipoteza după care în Dobrogea nu a existat un neolitic timpuriu, ca urmare a unei transgresiuni marine[73], ce practic ar fi transformat teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră într-o imensă lagună. Transgresiunea astfel formulată şi consecinţele acesteia, nu au fost acceptate de alţi cercetători[74], între care şi specialişti în geologie marină (am arătat deja acest lucru - "Premise").

Periodizarea internă şi sincronismele culturii Hamangia au fost tratate exclusiv în raport cu cultura Boian, fapt justificat ca urmare a insuficienţei unor descoperiri clare. Nici la ora actuală nu putem avea o imagine sigură asupra acestor subiecte, îndeosebi în privinţa părţii finale a culturii, pentru care denumirea de "faza Mangalia"[75], aşa cum am mai arătat[76], nu mi se pare justificată. Este adevărat că ceramica de la sfârşitul culturii Hamangia (IIIc)- moment în care s-au produs profunde imbricaţii etno - culturale[77] - apare ca un element oarecum nou prin formele şi decorurile sale. Vasele însă provin numai din necropole: Mangalia[78], Limanu[79], Cenavoda[80], Durankulak[81], Corbu de Jos[82], unde datele stratigrafice (în afară de Durankulak) nu sunt nici pe departe suficiente. Astfel stând lucrurile, denumirea unei faze exclusiv pe baza materialelor din necropolele menţionate se poate face cu o mare doză de incertitudine. Dacă mai adăugăm şi faptul că ceramica din complexele funerare diferă substanţial faţă de cea din aşezări, suntem nevoiţi să respingem termenul de " fază Mangalia ".

Întrucât cele mai târzii materiale dintr-o aşezare a culturii Hamangia provin de la Ceamurlia de Jos (evident ele aparţin nivelului superior- al treilea - de aici) până la eventuale descoperiri mai clare, consider că din punct de vedere cronologic, între nivelul III de la Ceamurlia de Jos - care astfel desemnează ceea ce vom numi de aici în colo "Hamangia IIIc" -şi unele vase (globulare cu corpul "în patru colţuri", cu gât cilindric înalt, cu caneluri pronunţate etc.) din complexe funerare târzii se poate pune semnul egalităţii.

Pentru a continua o analiză a sincronismelor culturii Hamangia este necesară o prezentare - dintr-un punct de vedere care ne interesează acum - a unor descoperiri mai vechi sau mai noi.

În tell-ul de la Hîrşova, sub nivelul Boian - Spanţov şi deasupra "nivelului Boian - Vidra", D. Galbenu a identificat un nivel din " faza Ceamurlia de Jos " (Hamangia III). Autoarea a preconizat, justificat de altfel, că " faza Ceamurlia de Jos " a fost sincronă, în mare, cu fazele Vidra şi Spanţov ale culturii Boian. Descoperirile mai noi de la Hîrşova (a se vedea capitolul destinat culturii Boian) au confirmat sincronismul dintre Hamangia III (" faza Ceamurlia de Jos ") şi ultimele două faze ale culturii Boian. Când fac referire la Hamangia III, am în vedere întreaga secvenţă stratigrafică de la Ceamurlia de Jos, compusă din trei nivele [83]. Ceramica de la Ceamurlia de Jos, care din păcate nu a fost publicată pe nivele şi complexe, este prea variată pentru a aparţine unei faze unitare, astfel încât am simţit nevoia de a admite - teoretic dar şi în urma analizei tipologice a ceramicii fine- că la Ceamurlia de Jos sunt trei etape, câte una pentru fiecare nivel de aici. Cele trei etape formează faza a III-a a culturii Hamangia. Totodată, apreciez că nivelul inferior din aşezarea amintită, care ar caracteriza aşadar etapa Hamangia IIIa, este imediat ulterior nivelului superior de la Baia - Golovita.

Un alt motiv pentru care cred că Hamangia III ar trebui subîmpărţită este durata mare a sa, conform datelor de C. I4[84] (cele obţinute de colegii bulgari, reflectă în mare acelaşi lucru; nu insist însă asupra lor, întrucât în privinţa periodizării interne a culturii Hamangia între noi şi amintiţii colegi - Iavor Boianjiev, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 10 - 19; T. Dimov, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 20 - 34 - există destul de multe diferenţe).

În altă ordine de idei, descoperirile din peşterile aflate în centrul Dobrogei şi în primul rând cele de la Gura Dobrogei[85], laolaltă cu o interpretare stratigrafică globală pentru eneoliticul dobrogean, au arătat că, în mare, cultura Hamangia este urmată de Gumelniţa A1. Este încă un argument, indirect, că Hamangia III a fost practic sincronă cu ultimele două faze ale culturii Boian, fapt care se va argumenta pe larg mai jos. Până atunci, subliniez că trebuie să se renunţe la denumirile de "faza Mangalia" sau faza "Hamangia V"[86].

O contemporaneitate între Hamangia III și Boian - Vidra mai este atestată stratigrafic în punctul Columbia C de la Cenavoda[87]. Descoperitorii au arătat că într-o perioadă mai avansată a culturii Hamangia aceasta se dezvoltă paralel cu "cultura Boian aspectul Vidra"[88]. Tot la Cenavoda, într-un mediu Hamangia, s-a descoperit un fragment de cutie - suport[89], specifică etapei Spanțov a culturii Boian. Pentru același sincronism între Hamangia III și faza Vidra pledează și câteva descoperiri de pe dealul Sofia de la Cernavoda[90], iar pentru sincronismul aceleiași faze a culturii Hamangia cu faza a IV-a a culturii Boian mai avem descoperirea din stratul II de la Spanțov[91] (mă refer la o strachină cu profil și decor caracteristic culturii Hamangia, care este un import în mediu Boian).

Având în vedere descoperirile din cele trei puncte de la Cenavoda, Hârșova-tell, Spanțov, peștera "Gura Dobrogei", conchid că faza Hamangia III este sincronă cu fazele Vidra și a IV-a (de tranziție) ale culturii Boian.

O altă serie de descoperiri ne conduc spre o paralelizare a fazelor Bolintineanu și Giulești ale culturii Boian cu faza Hamangia II (faza "Goloviță"). Astfel la Bogata[92] (jud. Călărași) s-a cercetat o groapă de bordei de la începutul fazei Giulești, care conținea și materiale din faza Hamangia II. Apoi, la Cenavoda, în punctele Columbia A[93] și Columbia C[94], s-au identificat materiale Boian - Giulești în mediu Hamangia, alături de influențe Boian - Giulești asupra ceramicii Hamangia[95]. Subliniez faptul că în punctul Colombia A, descoperitorii au observat că pe unele fragmente ceramice Hamangia decorate cu incizii și încrustații s -au folosit "motive decorative ale culturii Giulești" [96].

La Techirghiol[97] s-au făcut alte descoperiri interesante. Așezarea are două nivele. Din ilustrația publicată reiese că ceramica aparține îndeosebi fazei Hamangia III. Autorii săpăturii au arătat însă că au găsit (evident în nivelul inferior) și fragmente ceramice decorate cu caneluri fine, un fragment de pahar tronconic cu " bune analogii " în faza Giulești a culturii Boian și în sfârșit, un fragment care prin decor seamănă cu materiale din faza Bolintineanu[98]. Așadar, am putea spune că nivelul inferior de la Techirghiol este contemporan cu faza Giulești, poate chiar și cu sfârșitul fazei Bolintineanu. Publicarea relativ sumară a descoperirii nu permite observații mai ample.

O descoperire deosebit de importantă este cea de la Grădiștea - Coslogeni[99] (jud. Călărași), unde în același nivel s-au descoperit materiale Hamangia II (mai exact Hamangia IIa) și Boian - Bolintineanu. Este de remarcat faptul că ceramica aparținând primei culturi nu are ca decor "canelurile plisate", pe când la ceramica fină Boian - Bolintineanu, întâlnim un astfel de decor[100]. Cele mai bune analogii ale ceramicii Hamangia de la Grădiștea - Coslogeni au fost găsite, pe bună dreptate, la Baia - Goloviță - mai exact la ceramica din nivelul inferior de aici. Recent, s-au adăugat și analogiile cu ceramica de la Medgidia - Satu Nou[101], așezare cu un singur nivel, corespunzător celui inferior de la Baia - Goloviță (ultima așezare are două nivele[102]). Avem așadar toate motivele să credem că la rândul său, faza Hamangia II a avut o durată apreciabilă, de vreme ce există dovezi că ea se poate paraleliza cu primele două faze ale culturii Boian.

Descoperirile de la Medgidia - "Cocoașă" și Durankulak, amintite deja mai sus, au pus în evidență cea mai veche fază a culturii Hamangia, anterioară fazei Bolintineanu a culturii Boian. Din punct de vedere cronologic această nouă fază a culturii Hamangia, care de aici înainte pentru noi va desemna faza Hamangia I, se sincronizează în mare, cum am mai arătat, cu culturile Dudești I, Vinča A (A3), Karanovo III și Veselinovo. În primul rând ceramica de la Medgidia și Durankulak încadrează cultura Hamangia în marele orizont al culturilor neoliticului mijlociu, care au între altele o ceramică fină neagră, lustruită, decorată cu caneluri foarte fine și cu mici încrustații. Descoperirile din cele două așezări ne înfățișează o cultură bine închegată, structurată, fapt firesc de altfel pentru comunități aflate la începutul evoluției lor[103]. Totodată, cred că nu greșesc dacă afirm că la geneza culturii Boian a stat într-o mică măsură și cultura Hamangia[104], evident alături de culturile Dudești și liniar ceramică.

Că Hamangia este mai timpurie decât se credea până acum și că a participat la formarea Boian - Bolintineanului o mai atestă și descoperirile de la Cernica[105], unde s-a constatat o

influență a primei culturi asupra plasticii celei de a doua. Prezența în inventarul unor morminte de la Cernica a brățărilor din Spondylus gaederopus, poate fi pusă pe seama contactului dintre Boian și Hamangia, ultima cultură având astfel de podoabe încă din cea de a doua fază a sa (este de presupus, însă, chiar din prima).

Hamangia și Boian sunt culturi - îndeosebi prima - în care străchinile sunt foarte bine reprezentate. Apariția și evoluția acestei forme reprezintă încă un argument al aterioriății Hamangiei față de Boian. Dovada principală este că în cele mai timpurii așezări Hamangia - Medgidia " Cocoașă " și Durankulak nu s-a descoperit strachina clasică cu gât drept sau ușor evazat și pereți oblici, puțin arcuiți, formă care cum spuneam, începând cu faza Hamangia II, va cunoaște o intensă prezență[106]. Poate și pentru că străchinile sunt apariții ceva mai târzii în cadrul repertoriului ceramicii fine a culturii Hamangia, ele nu se întâlnesc și în inventarele complexelor funerare[107] (necropola de la Cenavoda a fost în mod sigur folosită o foarte lungă perioadă de timp; câteva fragmente ceramice de aici ne indică o contemporaneitate cu cele două așezări din apropiere, care au materiale și din faza Hamangia I). Caracterul "conservator" al religiei și implicit al complexelor funerare a făcut ca acest tip de străchini - apărute de la nivelul fazei IIa - să nu existe în inventarele mormintelor. Faptul că în complexele funerare au fost depuse îndeosebi vase de mici dimensiuni nu contrazice explicația de mai sus privitoare la lipsa străchinilor din necropole.

Menționez faptul că D. Berciu a arătat în treacăt, fără să fi dispus de materiale prea numerose și concludente, că între cultura Hamangia și culturile "Karanovo I A", "Karanovo I B ", Vinča (A)[108] și Dudești[109], au existat analogii și implicit sincronisme. Observațiile erau realizate pe baza câtorva fragmente ceramice de la Cernavoda[110] (decorate cu " caneluri plisate") și a unor descoperiri din tell-ul Sava de lângă Varna[111].

Deși tangențială, o problematică importantă privitoare la sincronismele culturii Hamangia o ridică influențele culturii ceramicii liniare asupra ceramicii Hamangia. Pentru prima dată ele au fost sesizate tot de D. Berciu, care în aceiași monografie a apreciat că a existat un contact între cele două culturi ("la sfârșitul fazei Ic" [112] a culturii Hamangia, așadar la un nivel cronologic prea timpuriu - de fapt cultura Hamangia nu-și începuse evoluția). În continuare, același autor a apreciat că în "faza Golovița"- așadar Hamangia II -"se simte o componentă liniar ceramică deja activă" [113]. Termenul de "componentă" mi se pare exagerat atât în privința unor forme ceramice cât și a decorului. Pentru faza Hamangia III, D. Berciu, a remarcat că au existat contacte între cele două culturi[114]. În acest din urmă caz cred că se impune o nuanțare, întrucât influențele liniare constatate de D. Berciu la Ceamurlia de Jos și de noi la Târgușor "Urs "; trebuie considerate drept persistențe ale unui fenomen mai vechi (o discuție amănunțită a chestiunii de față - P. Hașotti, Pontica, 23,1990, p. 13 - 22).

Dacă avem în vedere sincronismele general acceptate[115], după care cultura ceramicii liniare intrară în sinteza precucuteniană, la un nivel cronologic corespunzător fazei Giulești a culturii Boian[116], care așa cum am văzut se sincronizează la rândul ei cu etapa a doua a celei de a doua faze a culturii Hamangia (Hamangia II b), trebuie să admitem că debutul fazei a treia a culturii începe imediat după sfârșitul culturii ceramicii liniare. Așadar între Hamangia III și cultura ceramicii liniare nu au fost raporturi de contemporaneitate. E. Comșa a arătat în mod just că a existat un contact între Giulești și liniarul târziu[117]. Dacă mai ținem cont că liniarul târziu de la Tîrpești a fost datat cu C. 14 la 4295 ± 100[118], observația după care faza a treia a culturii Hamangia se plasează imediat după sfârșitul liniar-ceramicului, mi se pare și mai întemeiată.

La Tîrpești[119] liniar - ceramicul a fost paralelizat cu Vinča B1 - B2, care așadar se plasează înaintea fazei Hamangia III și la nivelul etapei Hamangia IIb. Astfel și într-o manieră indirectă, ajungem să admitem că Hamangia I a fost contemporană cu Vinča A.

În altă ordine de idei consider că influențele culturii Hamangia asupra culturii Precucuteni I[120], s-au exercitat de la nivelul fazei a III a a primei culturi; am în vedere și faptul că aria de difuziune a culturii Hamangia în faza a II a era relativ restrânsă și orientată mai ales spre jumătatea de Sud a Dobrogei[121].

Sincronismul dintre Hamangia IIIc și Precucuteni III este bine stabilit[122], nemaifiind cazul să ne oprim asupra lui. Doresc doar să subliniez faptul că întreaga cultură Precucuteni a durat numai cu puțin mai mult decât faza a IIIa a culturii Hamangia.

În urma considerațiilor de mai sus, fazele culturii Hamangia și tabloul sincronismelor sale cu unele culturi din Nordul Dunării arată astfel (Fig. 148). Se poate observa că nu am trecut în tabel și "faza Varna" a culturii Hamangia. Această fază propusă de colegii bulgari[123], nu cred că are acoperire științifică și în plus este generatoare de confuzii, întrucât, după aceiași colegi, ultima fază a culturii Hamangia - "faza Varna" - ar fi urmată de " cultură Varna".

Sfârșitul culturilor Hamangia și Boian și începutul culturii Gumelnița în Dobrogea mai sunt abordate - din alte perspective - în capitolele destinate culturilor Boian și Gumelnița.

E. AȘEZĂRI ȘI LOCUINȚE

Comunitățile Hamangia au viețuit exclusiv în așezări deschise. Materialele Hamangia din tell-ul de la Hîrșova[124] pot fi interpretate drept "importuri" - cel puțin cele aflate în nivelele Boian IV. Pentru straturile mai timpurii de aici, corespunzătoare culturilor Boian III și Hamangia III a, în care ceramica Hamangia se află în proporție de 25% - 30 %, nu știu în ce măsură putem vorbi de o așezare tell și nu mai degrabă de o așezare deschisă, ce cu timpul se va transforma în tell. Proporția mare de ceramică Hamangia poate fi interpretată fie drept importuri, fie drept o locuire comună a comunităților celor două culturi (a doua ipoteză este mai greu de acceptat). Din păcate, lipsa oricăror date privitoare la șanțul și valul de apărare de la Hîrșova - tell, lasă deschisă o întreagă listă de ipoteze.

Așezările Hamangia au un caracter risipit, așadar cu o mică densitate a locuințelor fie că erau bordeie, fie că erau locuințe de suprafață. Sitt - urile se află pe terase, pe pantele line ale unor coline, pe malurile lacurilor situate de-a lungul litoralului (în ultimul caz datate exclusiv în faza a III a; poate doar nivelul inferior de la Techirghiol să fie mai timpuriu - II b). Peșterile[125] erau numai ocazional folosite, locuirea lor având un caracter sezonier. La nici o așezare nu s-a constatat existența vreunei fortificații.

Odată cu evoluția culturii se constată o creștere a densității locuințelor în așezări, cu toate că se menține caracterul "risipit" al sitt - urilor. Astfel, la Medgidia "Cocoașă" [126] (faza I), pe o suprafață cercetată de peste 250 m^2, nu s-a identificat nici o locuință, la Medgidia- Satu - Nou[127] (faza a II a), pe o suprafață cercetată de aproximativ 500 m^2, s-au cercetat trei bordeie, iar la Târgușor "Urs" [128] (faza a III a), pe o suprafață de aproximativ 700 m^2 au apărut 10 locuințe, dintre care nouă erau de suprafață.

Straturile cu depuneri Hamangia sunt adesea formate dintr-un singur nivel arheologic. În nici o așezare nu avem documentate două faze ale culturii, ci în cele mai fericite cazuri etape ale aceleiași faze (exemple: Ceamurlia de Jos, Baia - Golovița, Tîrgușor "Urs" etc.). De aici și dificultatea stabilirii fazelor și etapelor culturii, care în general s-a făcut pe baze tipologice, nu stratigrafice. În așezările cu un singur nivel stratul de cultură este chiar discontinu, el fiind mai substanțial în preajma complexelor arheologice. În toate așezările, numărul gropilor menajere depășește cu mult numărul locuințelor, fenomen ce este comun multor culturi neolitice. Indiferent de faze, gropile au diametre de până la 2 m. , formele lor fiind absolut aleatorii. Din gropi au fost recoltate toate elementele de cultură materială, dar mai ales ceramică și oase de animale.

O categorie specială o reprezintă gropile rituale. Cea de la Medgidia "Cocoașă", (Fig. 5) avea diametrul lung de 4 m. și adâncimea de 1,05 m. În ea s-a găsit o mare cantitate de ceramică, statuete, diferite unelte, oase de animale, dintre care predominante erau cele de bovine, fragmente de vatră, etc. În partea de Nord a gropii predominau obiectele arheologice, iar în partea de Sud oasele. Limita dinspre Vest a complexului era marcată de un "perete" din pământ galben, cu lățimea de 0,40 - 0,50 m. și înalțimea de 0,50 m. - 0,60 m. Alte gropi rituale s-au descoperit la: Baia - Golovița[129] (două), Ceamurlia de Jos[130] și Limanu[131] (câte una). Mai amintesc o groapă de mici dimensiuni, de la Tîrgușor "Urs" - avea diametrul de 0,60 m. și conținea o însemnată cantitate de aschii din silex (peste 200).

Din prima fază a culturii Hamangia avem cele mai puține locuințe. Singura formă de locuință identificată (până în prezent) este bordeiul. La Durankulak[132] s-au cercetat două astfel de complexe, săpătura acoperind o suprafață de 2500 m² (prin urmare o densitate extrem de scăzută). Prin dimensiunile și caracteristicile lor constructive, cele două bordeie de la Durankulak prezintă situații mai deosebite, chiar ciudate. Primul, despre care avem date foarte puține, are dimensiuni cu totul ieșite din comun - l4 m. x 7 m. -, fapt pentru care plafonul[133] era susținut de un șir de pari. Cel de al doilea bordei era o construcție ovală - 7,80 m. x 5,40 m. - adâncă de 0,50 m - 0,90 m. , împărțită în trei încăperi; în mijlocul celei centrale s-a descoperit o vatră rectangulară, a cărei structură evidențiază două perioade de folosire. În partea de Nord a bordeiului se află o mică intrare. Camerele erau separate de ziduri din lut bine bătătorit. Încăperea dinspre Sud avea o laviță. Plafonul era susținut de trei - patru șiruri de pari, îngropați oblic în loess, ajutând astfel la formarea unei "cupole" groase de 0,30 m. - 0,40 m. (!). Am preluat descrierea autorului săpăturii, care este cam neclară; din fotografiile publicate[134], se văd ziduri din chirpic, nu însă și groapa. Luând însă descrierea ca atare, consider că ne aflăm în fața unei locuințe bordei, cu totul deosebită. Din faza a II-a a culturii avem un număr mai mare de așezări. Densitatea locuințelor, cum am arătat și mai sus, continuă să fie redusă; întâlnim exclusiv bordeie, a căror diametru variază între 2,40 m. și 4,80 m. , cu adâncimi de pâna la 1,10 m. Amplasarea intrărilor nu urmează o regulă, dar se constată o oarecare preferință pentru partea de Sud. Adesea pătrunderea în interior era facilitată de una - trei trepte. Podelele erau relativ bine bătătorite dar în general nelutuite la suprafață; marginile erau ușor rotunjite pe conturul gropii bordeiului. În cazul în care era dotat cu o vatră aceasta se afla în partea de Nord, mai rar în centru. Pereții erau câteodată "cuptoriți", această practică fiind mai frecventă în faza următoare.

În nivelul superior al așezării de la Baia - Golovița, corespunzător etapei a II a, a celei de a doua faze (Hamangia II b), situația începe să se schimbe, în sensul că acum apar, este drept destul de modest, alături de bordeie și mici locuințe de suprafață de formă rectangulară cu colțurile rotunjite. Ele au fost desemnate drept "colibe" [135], întrucât nu au fost surprinse urme de pari. Chirpicul, cu impresiuni de trestii și nuiele, nu este în cantitate mare, așadar pereții aveau o grosime redusă. Tot la Baia - Golovița[136], s-a cercetat și o posibilă " locuință de cult", numită astfel de D. Berciu, atât întrucât în interior s-au descoperit patru idoli din lut, un topor, o mare cantitate de ceramică, cât și pentru că masa de chirpic se întindea de această dată pe o suprafață apreciabilă - 30 m².

Datele se schimbă apreciabil în cea de a treia fază, când numărul așezărilor crește, densitatea locuințelor este mai mare și - poate cel mai relevant - locuințele de suprafață devin predominante. Astfel la Tîrgușor "Urs"[137] - așezare din prima etapă a fazei a III a (Hamangia IIIa), de pe o suprafață cu puțin mai mare decât cea investigată la Medgidia - Satu Nou (faza Hamangia II a), s-au descoperit zece locuințe, dintre care nouă de suprafață și un bordei (groapa lui pornea din nivelul inferior al așezării).

În așezarea de la Ceamurlia de Jos[138] s-au cercetat atât bordeie, cât și locuințe de suprafață, ultimele căpătând o pondere tot mai mare, odată cu apropierea de partea superioară a stratului de cultură, compus din trei nivele[139] - câte unul pentru fiecare etapă a fazei a III a. Urmare a studiului materialelor arheologice, apreciez că nivelul superior de la Baia - Golovița și cel inferior de la Ceamurlia de Jos au fost parțial contemporane. Există și o diferențiere între bordeiele din faza a II a și cele din faza a III a în sensul că în cea de a treia fază adâncimea gropilor era mai redusă, motiv pentru care adesea s-a simțit nevoia susținerii acoperișului prin pari bătuți oblic și care porneau de la baza bordeielor.

Locuințele de suprafață erau destul de modeste - în general suprafețe de 12-15 m². Pereții nu erau groși, iar calitatea chirpicului era departe de a fi comparabilă cu cea a locuințelor gumelnițene. El conține în general multă pleavă; s-au observat impresiuni de lemne subțiri și nuiele, nu însă și impresiuni pe dulapi. Plafoanele erau subțiri (până la 0,10 m.), iar podelele aveau ușoare denivelări. Fiecare locuință de suprafață, avea o vatră destul de bine fățuită, înaltă de 0,08 m. - 0,12 m. Gropile de pari sunt puține și au diametre reduse.

La Tîrgușor, am constatat două cazuri mai deosebite, la locuințele nr. 5 și nr. 9. Prima locuință (Fig. 11), s-a construit după ce în prealabil s-a ars puternic pământul pe o zonă apreciabilă (grosimea arsurii era de 0,05 - 0,10 m.); cea de a doua locuință (L 9), a fost construită după o puternică bătătorire a pământului, pe o suprafață ce depășea perimetrul afectat locuinței. Pereții celor două locuințe, au fost încastrați fie în pamântul ars, fie în cel bătătorit. Atât arderea cât și bătătorirea pământului, au avut un triplu scop: rezistență mai mare a construcției; o mai mare izolație termică; diminarea umidității.

La Ceamurlia de Jos[140], au fost identificate două suprafețe (dintre care una avea diametrul de 2,50 m.) de pământ ars la roșu. Nu erau legate de vreun complex; apreciate a fi fost folosite drept locuri " pentru prepararea unui ospăț intergentilic sau intertribal " [141]. Pe baza observațiilor de la Tîrgușor, expuse mai sus, consider că pe cele două locuri de pământ ars de la Ceamurlia de Jos, urmau să se construiască locuințe, acțiune la care s-a renunțat, poate și întrucât suprafața arsă avea dimensiuni nesatisfăcătoare (diametrul = 2,50 m.).

Tot la Ceamurlia de Jos[142], corespunzător nivelului II, s -a surprins un " coridor " (Fig. 14), care era de fapt un șanț săpat în solul viu, având o lățime de 0,50 m.- 0,60 m. și o adâncime de 1 m. ; avea pereții fățuiți până la jumătate, după care porneau ușor oblic. Pământul era roșu - cărămiziu, probabil datorită unei arderi mai mult sau mai puțin puternice. În acest "coridor" s-au descoperit "diferite materiale arheologice și arsură". Descoperirea a căpătat două explicații - "coridor" de legătură între locuințe, sau zonă dotată cu " vetre " pe care se preparau alimentele. Întrucât săpătura și complexul respectiv sunt lipsite de date mai ample, descoperirea trebuie luată ca atare, o pronunțare într-un anume sens, părându-mi-se hazardată. Putem spune doar că posibilitatea de a fi fost un șanț de apărare este exclusă.

Cercetările arheologice din așezările Hamangia, au demonstrat că locuințele - fie bordeie, fie de suprafață - nu erau dispuse după vreun anume plan, într-o anumită rețea ordonată , fapt deloc surprinzător, dacă ne gândim la stadiul general de dezvoltare materială al acestei culturi și poate și la nivelul său cronologic (cel puțin pentru primele două faze). De altfel, densitatea redusă a locuințelor, exclude din capul locului amplasarea lor sistematică în așezări.

REPERTORIUL AȘEZĂRILOR HAMANGIA (le voi prezenta exclusiv pe cele în care s-au efectuat săpături; celelalte - fără date concludente - vor fi doar enumerate).

Faza I - a

1. Durankulak[143]. Așezare aflată pe un platou, în imediata vecinătate a unei mari necropole, aparținând culturilor Hamangia și Gumelnița (aspectul "Varna"). Din așezare s-au săpat 2500 m^2 (o suprafață de 50 m. x 50 m.), identificându-se cele două bordeie prezentate mai sus și o groapă de provizii. Din singurul nivel identificat s-a recoltat o ceramică tipică (Fig. 33), din rândul căreia cea fină este foarte asemănătoare ca forme (bitronconice, globulare cu gât drept etc.) și decor (caneluri foarte fine, incizii și mici excizii încrustate cu alb), cu cea din așezarea de la Medgidia " Cocoașă ". Colegii bulgari au apreciat just că așezarea de la Durankulak (împreună cu unele mormite din necropola aferentă) se datează la un nivel cronologic corespunzător în mare culturilor Karanovo III, Veselinovo, Dudești I, Usoe I. Pentru o atare datare timpurie, pledează și partea superioară a unei tortițe, cu analogii perfecte în Karanovo III precum și un fragment de la o măsuță de cult, decorat cu incizii dispuse în unghiuri paralele.

2. Medgidia "Cocoașă"[144]. Prin materialele descoperite (îndeosebi ceramica, dar și inventarul din silex extrem de microlitic), consider că este cea mai timpurie așezare aparținând culturii Hamangia, identificată până în prezent. Este relativ întinsă (circa 4 ha.), situată pe o pantă foarte lină, cu înclinația spre Sud - Sud Est. Se află la 1,5 km. Nord - Est de gară. Cercetările arheologice s-au rezumat la câteva secțiuni, care acoperă o suprafață de aproximativ 200 m^2 . S-a identificat un singur nivel de cultură, care este destul de subțire (grosime maximă = 0,40 m.) și de sărac, în multe zone el chiar dispărând cu totul. Cele mai numeroase și interesante materiale, s-au descoperit într-o groapă situată (Fig. 5) de formă

ovală (4 m. x 1,05 m.). Dintre acestea amintesc: 60 unelte din silex (marea lor majoritate au până la 0,030 m. lungime și sunt în general lamele, piese geometrice, mici gratoire etc), un topor din granit, o dăltiță din gresie, două frecătoare, două piese - una din calcar fin, gălbui, cealaltă din marmură - de forma unor jumătăți de elipse, două împungătoare și o spatulă din os, câteva plantatoare din corn, diferite podoabe și mai multe figurine (întregi sau fragmentare) din lut sau diferite roci, ceramică - care evident, este elementul cel mai important pentru datare. Din rândul ceramicii, se detașează îndeosebi cea fină, care trimite la analogii cu orizontul Karanovo III - Vinča A - Dudești I.

3. Cenavoda[145]. De la baza depunerilor Hamangia din așezările de aici, au fost recoltate câteva fragmente ceramice care indică o datare timpurie. Nu știm însă dacă fragmentele respective provin dintr -una sau din toate cele trei așezări de la Cenavoda.

Faza a II a

1. Baia - Goloviță[146] (cunoscută și sub denumirea de "Goloviță"). Așezare aflată pe malul lacului Goloviță (Fig. 9/1). Are o suprafață apreciabilă, sondajele neputându-i fixa limitele. Stratul neolitic are două nivele, ambele încadrându-se în faza a II-a a culturii Hamangia. Numărul uneltelor (din piatră, silex, os, corn) este mic. În schimb, ceramica are forme destul de variate, din rândul celei fine predominând străchinile și vasele bitronconice. Decorul ceramicii fine este relativ sărac, tipic pentru acest nivel de dezvoltare al culturii. Ceramica grosieră, bine reprezentată, nu ne poate oferi indicii cronologice. Amintesc și cei patru "idoli" din lut, descoperiți într-un complex ce a fost considerat drept "construcție (locuință) de cult". Nivelele nu sunt continui și uniforme. S-au cercetat șase bordeie, trei mici locuințe de suprafață ("colibe"), un număr apreciabil de gropi menajere și o groapă rituală.

2. Grădiștea - Coslogeni[147] (jud. Călărași). Așezare din prima etapă a celei de a doua faze. Este situată în balta Borcei, pe malul stâng al brațului Dunării. Sub stratul de epoca bronzului (cultura Coslogeni) era un nivel în care se aflau materiale Hamangia (faza II a), în asociere cu fragmente ceramice Boian - Bolintineanu. Este cea mai elocventă dovadă a sincronismului dintre Hamangia II-a și Boian - Bolintineanu. În ansamblul ei, ceramica Hamangia de aici, este practic identică cu cea din nivelul inferior de la Baia - Goloviță și cu cea din așezarea de la Medgidia - Satu Nou. De o importanță aparte sunt cele opt figurine din lut - cinci aparținând tipului B ("în picioare") și trei făcând parte din seria figurinelor cu capete redate într-o manieră realistă, de tipul "Gânditorului" și "femei șezând".

3. Medgidia -Satu Nou[148] (Fig. 6). În dreptul kilometrului 21,700 al canalului Dunăre - Marea Neagră, s-a cercetat o parte a unei așezări, datată în prima etapă a celei de a doua faze (IIa), așadar contemporană cu cea de la Grădiștea - Coslogeni. Așezarea - distrusă de lucrările canalului - se afla pe valea Carasu, ea fiind tipică pentru nivelul cronologic în care a fost încadrată: tipul de locuință - exclusiv bordeie (Fig. 7, 8), densitatea foarte redusă a bordeielor (în număr de cinci), stratul de cultură (subțire și discontinuu), formele și decorurile ceramicii, îndeosebi ale celei fine, repertoriul uneltelor din silex (aproximativ 90% sunt microlite). Așezarea are un singur nivel, a cărui grosime maximă este de 0,50 m., el fiind mai consistent în apropierea bordeielor. În domeniul plasticii, subliniez descoperirea unui cap de statuetă, foarte asemănător cu capetele celebrelor statuete "Gânditorul" și "femeie șezând". Descoperirea de la Medgidia, împreună cu cele de la Grădiștea - Coslogeni indică o datare apreciabil mai timpurie decât se credea până nu de mult a acestui gen de plastică.

4. Techirghiol[149]. Așezare aflată pe o pantă foarte lină, în apropierea lacului. A fost în cea mai mare parte distrusă de diferite lucrări. Stratul neolitic se compunea din două nivele, care după opinia mea se încadrează astfel: cel inferior în faza II b, iar cel superior în faza III a. Materialul arheologic fără a fi foarte bogat, este în schimb tipic și unitar. În cadrul ceramicii se pot distinge și câteva vagi influențe liniar - ceramice. Cercetările de arheo -zoologie au relevat că vânătoarea nu constituia o ocupație foarte importantă, ceea ce ne face să presupunem un sedentarism relativ accentuat al comunității de aici.

Alte sitt - uri: Cernavoda - Columbia A[150] , Cernavoda - Columbia C[151], Cernavoda - dealul Sofia[152], borna kilometrică nr. 4 a șoselei Călărași - Ostrov[153], Varna[154], Burgas[155],

Zarguzan[156], Istria - capul Viilor[157]. O încadrare cu rezerve în faza a II-a, se poate face pentru următoarele puncte: peştera "La Adam"[158], peştera " Canaraua Fetei " [159] (com. Lipniţa).

Faza a III a

1. Ceamurlia de Jos[160] (Fig. 9/2, Fig. 14, 15). Aşezare de mari dimensiuni (nu avem însă date exacte). A fost destul de intens cercetată în deceniul şase. Parte din ea a fost afectată de lucrări cu caracter "obştesc". Este aşezarea Hamangia cu cea mai complexă stratigrafie, cele trei nivele ale acestei culturi, fiind surprinse aproape pe întreaga zonă săpată. Ca urmare a analizei comparate a materialelor din toate cele trei nivele, apreciez că aşezarea de la Ceamurlia de Jos, a funcţionat pe parcursul celor trei etape ale fazei a III-a a culturii Hamangia. Debutul fazei a III-a este relevat şi de faptul că în nivelul inferior, ceramica are încă o serie de elemente ale fazei precedente; în nivelul superior, ceramica fină are toate caracteristicile de la sfârşitul culturii.

S-au descoperit bordeie, locuinţe de suprafaţă şi 40 gropi menajere (Fig. 14, 15). Locuinţele de suprafaţă sunt de dimensiuni reduse şi destul de fragile.

În partea de Sud a zonei centrale, s-a identificat un "coridor" (nu există nici un motiv să credem că ar fi putut fi şi un "şanţ de apărare", aşa cum arată descoperitorul). "Coridorul" (Fig. 9/2) pornea din nivelul II; pe nivelul său de călcare, în mai multe locuri, s-a făcut focul. Consider că acest complex avea mai degrabă un caracter sacru decât unul utilitar. Interesant este şi faptul că microlitele sunt încă destul de prezente (probabil mai ales în nivelul inferior; nu avem o prezentare detaliată şi pe nivele a lor) cu toate că tendinţa de diminuare a procentajului lor este evidentă. Utilajul din piatră, os, corn, este mai bogat decât în celelalte aşezări, fără a atinge însă nici pe departe parametrii cantitativi şi calitativi ai culturilor eneolitice clasice. Ceramica este în schimb, foarte variată. Se constată o predominare a străchinilor cu pereţii arcuiţi şi înalţi şi a paharelor, care au o tendinţă evidentă de a părăsi clasicul profil bitronconic, în beneficiul formelor înalte şi zvelte. Decorul este mai bogat, el constând în incizii, mici excizii şi crestături, toate umplute cu o pastă făinoasă, albă. Mai semnalez următoarele descoperiri: un idol zoomorf din lut, un altul antropomorf din os, un vas antropomorf, câteva perle tubulare şi o brăţară din Spondylus, două mici pandantive din colţi de mistreţ şi un pandantiv din marmură.

2. Tîrguşor "Urs"[161] (Fig. 10). Aşezare aflată pe pantele de Sud şi Est ale unei coline, mărginită tot înspre Sud şi Est de un pârâu (derea). Din punct de vedere cronologic, se încadrează în prima etapă a celei de a treia faze (III a) a culturii Hamangia. Timp de şapte campanii, s-au întreprins cercetări sistematice care au acoperit o suprafaţă de peste 700 m^2, care totuşi nu reprezintă prea mult, dacă avem în vedere că aşezarea ocupă aproximativ 7 ha. Cultura Hamangia a fost surprinsă printr-un nivel în 14 secţiuni şi prin două nivele în cinci secţiuni aflate în partea de Sud a aşezării. Între cele două nivele nu există nici o cezură, iar materialele recoltate din ele sunt foarte asemănătoare. Înspre limita de Sud - Est a aşezării, în 13 secţiuni, există şi un nivel subţire (0,10 m. - 0,12 m.) Gumelnita A2, răvăşit de depuneri Coslogeni şi romano - bizantine, distruse la rândul lor de arături.

Stratul Hamangia nu are o grosime constantă, el fiind mai consistent în preajma complexelor, îndeosebi a locuinţelor (Fig. 11-14). S-au cercetat nouă locuinţe de suprafaţă, un bordei şi 11 gropi menajere. Locuinţele aveau pereţii subţiri; chirpicul cu multă pleavă, fusese pus pe o reţea de nuiele; erau de mici dimensiuni - 10 - 14 m^2. Inventarul uneltelor din piatră, os, corn, este sărac. În schimb uneltele din silex sunt în număr apreciabil - 595; microlitismul lor este destul de pronunţat, cu toate că ne aflăm la începutul fazei a III a. Se disting trei categorii ceramice: grosieră (mai ales forme globulare, decorate cu barbotină dispusă în vârci); semi-fină (decorată cu şiruri de incizii şi excizii încrustate; forme mijlociişi mari); fină (îndeosebi străchini şi forme bitronconice, decorate cu incizii şi excizii fine, încrustate).

Alte descoperiri din faza a III-a (câteva pentru care încadrarea este incertă, le întâlnim şi la faza a II-a) s-au făcut la: Varna - tell - ul Sava[162], Burgas[163] (vas cu o formă curioasă; decorul pare a fi însă Hamangia), Techirghiol[164] (nivelul superior; descrierea aşezării s-a

făcut mai sus), Cernavoda[165], Hîrşova - tell[166] (aşezarea şi descoperirile sunt tratate în capitolele destinate culturilor Boian, Gumelniţa şi Cernavoda I), Baia-Goloviţa[167], Tîrguşor - Sitorman[168], Ivrinezu Mare[169] (două puncte aflate la 5 km. unul de celălalt), Alimanu[17o], Calfa[171], Constanţa - popasul " Cişmea" [172], Limanu[173], Agigea[174], Medgidia IMUM[175], Medgidia - Fabrica de ciment[176], Tariverde[177], peşterile: "La Adam" [178], "Gura Dobrogei"[179], "La Izvor" [18o], "La Soci"[181], iar în Cadrilater[182] - Şabla (două puncte), Cerna şi alte 11 sitt - uri, recent publicate de T. Dimov.

Întrucât materialele dintr-o serie de descoperiri sunt pe cât de sărace, pe atât de neconcludente (dar sigur Hamangia), ne vom mulţumi doar cu enumerarea lor, fără menţiuni cronologice: Capidava[183], Nuntaşi[184], Ţibrinu[185], Caucagia[186], Alimanu[187], Tîrguşor - "la Grădina"[188], Pietroiu şi I. A. S. Rosetti (jud. Călăraşi)[189], Peştera[19o], Cochirleni[191], Hîrşova pe malul lacului Celea Mică[192], Popina de la Nordul lacului Razelm[193], Ion Corvin[194].

Din câte se observă, densitatea locuirii şi aria de răspândire a comunităţilor Hamangia, au crescut de la fază la fază, ajungând în ultima dintre ele la o ocupare quasitotală a teritoriului dintre Dunăre şi Marea Neagră.

F. NECROPOLE

Numărul necropolelor este mult mai mic în comparaţie cu cel al aşezărilor. Cercetări sistematice s-au întreprins numai în două necropole - Cernavoda şi Durankulak, dar nici despre ele nu avem de date suficiente (îndeosebi despre Cernavoda). Într-un cuvânt, putem spune că datele despre necropolele Hamangia - şi toate chestiunile conexe necropolelor - sunt puţine. Cu toate acestea, observaţiile de care dispunem, sunt extrem de interesante şi capabile să contribuie la completarea unei imagini asupra culturii.

Pe scurt, descoperirile în discuţie sunt următoarele:

1. Cernavoda[195]. Este o necropolă impresionantă - peste 400 morminte de inhumaţie- aflată pe o terasă a Dunării, care a suferit repetate prăbuşiri. Din păcate, bogăţia descoperirilor nu este însoţită decât de date sumare şi răzlеţe. La cele ce deja s-au publicat în deceniile şase şi şapte, adaug unele observaţii personale făcute pe baza materialului aflat în colecţiile Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa.

Scheletele (nu ni se spune câte chircite şi câte întinse) erau orientate în general cu capul la Sud - Est, însoţite fiind de bogate şi interesante inventare funerare. Majoritatea conţineau unelte din piatră şlefuită (topoare, dălţi, tesle), fiind în general depuse lângă mâna dreaptă, sau lângă craniu. Interesent este faptul că aproape toate, nu prezintă urme de folosire; unele au fost finisate, altele nu au fost decât cioplite, indicându-se doar forma. Din lipsa unor analize antropologice detaliate, nu se ştie dacă uneltele din piatră se depuneau în poziţii şi locuri diferite, în funcţie de sex şi vârstă. Abundenţa lor ne face să fim siguri că ele se află atât în mormintele de bărbaţi, cât şi în cele de femei.

Din inventarele funerare mai făceau parte vasele din ceramică fină şi "idolii" din lut ars. Asupra celor din urmă ne vom opri cu ocazia prezentării plasticii. În privinţa ceramicii, se poate remarca faptul că atât formele cât şi decorul, sunt sensibil diferite faţă de ceramica din aşezări. Astfel, ceramica din inventarele funerare este în general nedecorată şi vasele au dimensiuni mici, predominând de departe paharele bitronconice şi cele cu gât cilindric, buza uşor evazată şi corp globular. Întâlnim şi alte forme - cupe cu picior, capace în formă de căciulă - care amintesc încă o dată originea sudică a culturii Hamangia, astfel explicându-se şi asemănările cu culturile Karanovo III (cupe), Sava (capace în formă de căciulă) etc. Întrucât nu dispunem decât de date sumare şi disparate, putem ajunge mai degrabă la ipoteze decât la concluzii. Este însă aproape sigur că în complexele funerare, întâlnim o ceramică mai conservatoare, cu forme mai vechi, tradiţionale, care arareori se găsesc în aşezări (exemplu - paharul cu gât cilindric şi corp globular, cu foarte bune analogii în lumea sudică). Este motivul şi pentru care strachina - formă extrem de răspândită în aşezări,(dar numai începând cu faza a II a) - lipseşte din inventarele funerare. Pe scurt, ceramica din aşezări diferă de cea din morminte şi o analiză comparată a sa este dificilă.

În unele morminte, s-au găsit câteva pandantive sau alte obiecte din diferite roci, toate însă foarte bine şlefuite. Astfel de obiecte (sfere, semiluni, jumătăţi de discuri) s-au descoperit şi în groapa rituală de la Medgidia "Cocoaşă". Cât despre încărcătura simbolică a acestor obiecte, ne rezumăm a trimite la observaţiile detaliate ale lui Mircea Eliade[196]. Podoabele din scoici - despre puternicul simbolism feminin şi fecundator al scoicilor, a se vedea tot la Mircea Eliade[197] - sunt puţine.

S-au cercetat şi câteva gropi rituale, care conţineau alături de oase umane şi oase de animale aşezate cu grijă în diferite zone. Pe de altă parte, aproape în fiecare mormânt s-au găsit şi oase de animale, ele fiind evident ofrande depuse ca urmare a unor ceremonii religioase. În depunerea ofrandelor animale (ca şi în obiceiul îngrămădirii de cranii) s-a recunoscut persistenţa unor practici mai vechi, mezolitice[198], fenomen care este însă foarte dificil de explicat (comunităţile Hamangia au conservat astfel de practici - care se întâlnesc şi în Orientul Apropiat, Anatolia, Egea - sau ele apar în complexele lor funerare din Dobrogea, ca urmare a mixajului cu populaţiile mezolitice de aici ?; personal înclin către prima ipoteză).

Necropola de la Cernavoda a avut o îndelungată folosinţă, fapt probat de inventarul mormintelor, dar şi de anumite situaţii stratigrafice - "gropile unor morminte mai noi, au deranjat parţial mormintele mai vechi sau le-au distrus" [199].

Deşi sumare, datele antropologice[200] sunt de maximă importanţă. Ele au relevat o populaţie destul de amestecată, la care au participat elemente protoeuropoide, atlante, mediteraneene vechi (predominante), egeice (brahicefalice). În funcţie de forma craniului erau: dolicocranieni, mezocranieni, brahicranieni, dolimezocranieni. Pentru ultimul tip există analogii cu Iranul şi Anatolia. Alte tipuri îşi găsesc analogii în Anatolia şi Cipru. În mare, componenta antropologică a populaţiei de la Cernavoda este legată îndeosebi de Anatolia şi Orientul Apropiat. Rezumăm concluziile Olgăi Necrasov şi Mariei Cristescu, dintr-un studiu relativ recent[201]. S-a arătat că în neolitic clima devenise mai caldă (optimum climatic postglacial), dovadă în acest sens fiind şi prezenţa în Marea Neagră a peştelui Aurata aurata L. , iar din punct de vedere antropologic, s-a produs o gracilizare a scheletului, permiţându-se o evoluţie către tipul mediteranoid (gracil). Polimorfismul accentuat din cadrul populaţiei culturii Hamangia, este dat de: atlanto- mediteranoizi, brahicranieni - majoritatea moderaţi dar şi un caz de ultrabrahian, cu analogii la Tepe Hisar şi Osmakayasi. Concluzia generală a autoarelor - cât se poate de justă, dat fiind că este verificată de analiza arheologică - este aceea că cel puţin o parte a populaţiei culturii Hamangia este de origine anatoliană.

2. Durankulak[202]. Este cea mai mare necropolă neo - eneolitică din Sud - Estul Europei. Din 1979 până în 1986 s-au cercetat peste 700 morminte (în prezent s-a trecut de 1000). O primă tranşe de date publicate avem pentru cele 445 morminte descoperite până în 1983. Dintre acestea 182 sunt "neolitice" (Hamangia), 249 eneolitice (aspectul "Varna" al culturii Gumelniţa) şi 14 din alte epoci.

Necropola se află pe unul din capetele platoului dobrogean, închis între malul lacului Durankulak şi valea Volkino, încadrată fiind la Vest şi la Sud de aşezările neo - eneolitice Nivata şi de pe "Insula Mare".

Mormintele Hamangia[203], sunt concentrate în regiunea cea mai înaltă a platoului. Densitatea lor este inegal repartizată, fapt ce ţine de configuraţia terenului nu şi de "existenţa unor terenuri aparţinând anumitor familii", aşa cum au sugerat autorii cercetărilor. În unele zone, multe morminte au fost găsite deranjate, ca urmare a înmormântărilor succesive de aici. S-au stabilit trei tipuri de înmormântări (Fig. 16): 1. cu corpul întins pe spate; 2. chirciţi pe stânga; 3. chirciţi pe dreapta. Aproape toate scheletele au fost orientate Nord - Sud. În 90 din cele 182 de cazuri, indivizii au fost înmormântaţi culcaţi pe spate, 18 au fost chirciţi pe stânga, 10 chirciţi pe dreapta, iar pentru 53 de cazuri, nu s-a putut stabili poziţia corpului, ca urmare a deranjamentelor ulterioare. Studiile antropologice au arătat că bărbaţii au fost înhumaţi întinşi pe spate, iar femeile cu precădere în poziţie chircită. În cazul celor şase morminte de copii, nu s-a putut stabili poziţia corpului din cauza descompunerii foarte accentuate a scheletelor. Mormintele chircite diferă între ele, după unghiul de îndoire al

toracelui, picioarelor și mâinilor (puse înaintea feței). Scheletele depuse pe spate, se deosebesc între ele cel mai mult după poziția mâinilor - la 27 mâinile sunt încrucișate pe piept, la 13 foarte mult îndoite din coate spre umăr, la 11 puse una peste alta în partea de jos a toracelui. Se întâlnesc și ialte poziții ale mâinilor: îndoite din cot, puse una peste cealaltă la stânga sau la dreapta corpului, îndoite la 90° cu palmele așezate una peste alta în regiunea abdominală, cu o mână îndoită la 90°, iar cealaltă în unghi ascuțit și cu ambele palme pe piept, cu mâinile dispuse paralel cu corpul.

Din cadrul grupului de morminte "neolitice" (Hamangia), opt diferă de celelalte prin metoda de înmormântare, fiind vorba de faptul că ele sunt mărginite sau acoperite cu plăci de calcar (Fig. 16). În principiu, orientarea lor este Est - Vest. Autorii cercetărilor, au presupus că în aceste cazuri defuncții au fost depuși în saci bine legați, acoperiți cu grinzi, peste care s-au așezat dalele de calcar. Cu excepția unui singur mormânt (nr. 9), toate celelalte șapte sunt lipsite de inventare funerare. La mormântul nr. 9, cadavrul a fost expus o anumită perioadă de timp, fiind înmormântat după descompunere, fapt ce nu poate să nu ne amintească de situațiile identice de la Çatal Hüyük[204]. Fără a pretinde o corespondență culturală directă, dar mai ales cronologică, trebuie să subliniem că descoperirea are valențe culturaleși poate etnice, care permit paralelisme între Çatal Hüyük și Durankulak.

La 50 % dintre complexele funerare Hamangia de la Durankulak, au fost descoperite inventare, care se compun din podoabe, unelte și ceramică. Din rândul podoabelor, cele mai frecvente sunt brățările și mărgelele din Spondylus. Brățările au fost purtate lângă articulațiile mâinii sau deasupra cotului. Mărgelele sunt de mărimi diferite, dar păstrează aceiași formă și tehnică de prelucrare, ele fiind grupate în coliere care înconjurau gâtul sau mâinile (brățări). Șiragul cel mai mare, însumează 73 mărgele. Tot din scoică Spondylus a fost confecționată o amuletă antropomorfă de formă triunghiulară. În mormintele nr. 2 și 49 s-au găsit coliere din dinți de animale.

Uneltele cele mai frecvente sunt lamele din silex. Ele au fost depuse în groapa mormântului fără a se prefera vreo anumită zonă. Este ciudat și practic inexplicabil faptul că uneltele din piatră șlefuită, atât de frecvente în necropola de la Cenavoda sunt rare în inventarele funerare de la Durankulak. În două morminte au fost găsite împungătoare din os.

Statuetele din lut sunt rare (excepție face mai ales mormântul nr. 626 aupra căruia vom reveni), acest fapt constituind încă o deosebire inexplicabilă față de situația de la Cernavoda.

Cel mai bine reprezentată este ceramica. Din câte ne putem da seama, de data aceasta formele de vase sunt practic aceleași ca la Cernavoda, predominând așadar exemplarele de mici dimensiuni din pastă fină. Vasele au fost așezate în fața cadavrului, uneori baza vasului fiind orientată spre gura defunctului (ex. M. 39). Se întâlnesc vase dispuse în jurul corpului, pe torace, pe piept, pe abdomen, în regiunea bazinului. Formele bitronconice sunt rare, predominând paharele cu corp globular sau cu pereții drepți; întâlnim însăși cupe miniaturale, vase cu etaj. Numai la două morminte (nr. 111 și nr. 130), s-au găsit vase de uz comun, având dimensiuni mai mari. Decorul, atunci când există, este tipic pentru cultura Hamangia. Din descrierea ceramicii și din ilustrația publicată, apreciez că la Durankulak avem morminte din toate fazele culturii Hamangia, inclusiv din faza I a, fapt explicabil de vreme ce în imediata vecinătate se află o așezare încadrată în respectiva fază.

În șase cazuri corpul defunctului a fost acoperit cu fragmente ceramice ale unor vase de mari dimensiuni, decorate cu incizii ce formează diferite motive geometrice liniare.

De un interes aparte sunt dinții și mandibulele de ierbivore, descoperite în anumite morminte. În patru cazuri au fost depuse cranii complete de animale - bovine, măgar sălbatic, oaie, cerb. Dinți și mandibule complete se întâlnesc în toate tipurile de morminte, iar craniile de animale numai în mormintele de bărbați întinși pe spate (ex. M. 111, M. 179). Craniile au fost depuse pe lângă sau după craniul mortului, fie în apropierea bazinului sau a femurului. Descoperirea unor oase de animale alături de spărturi de la oase mai mari, împrejmuite de mandibule și dinți de animale, toate fiind dispuse în vecinătatea mormintelor, ține evident de anumite momente ale ritualului funerar. Numărul mare de dinți și mandibule a condus la

concluzia că în cadrul ritualului se mânca îndeosebi carnea capetelor animalelor. Defunctul participa "efectiv" la ritual, dovadă fiind vasele din mâinile sale sau cele depuse la gura sa. La sfârșitul ritualului, alte vase erau sparte în jurul mormântului, sau cadavrul era acoperit cu fragmente de vase sparte, după ce în prealabil se depuneau ofrandele funerare. În morminte negăsindu-se oase ale corpurilor animalelor, se poate presupune că în prealabil se consuma ritual corpul și la sfârșitul ceremoniei religioase, capul animatelor.

După 1983 la Durankulak s-au descoperit și morminte - cenotaf, dintre care câteva aparțin culturii Hamangia. O importanță deosebită o prezintă situația din suprafața 17 $H3^{2o5}$, unde s-au cercetat între altele două morminte - nr. 626 (Fig. 17) și 634, care necesită o prezentare specială. Mormântul 626 se afla la o adâncime de 1,20 m, groapa lui fiind tăiată de cea a M. 634, cu un inventar ceramic bogat, care reprezintă un " terminus ante quem" pentru mormântul 626, care astfel se datează înaintea fazei a III a a culturii Hamangia. Dacă am judeca după "idolii" găsiți, foarte asemănători cu cei din groapa rituală de la Medgidia "Cocoașă", am data M. 626 în faza I a a culturii Hamangia. Această încadrare trebuie luată totuși sub beneficiu de inventar, de vreme ce nu mai dispunem de alte elemente de datare pentru complexul amintit.

Scheletul din M. 626, de femeie, este orientat ca majoritatea celorlalte - cu capul la Nord. Poziția este chircită pe stânga, mâinile sunt îndoite din coate și se află în fața corpului; falangele sunt complet întinse, iar la arătătorul mâinii drepte s-a descoperit un fragment de inel din os. Groapa M. 634 a distrus femurul piciorului drept. Sub mandibulă s-a descoperit un șirag mare din scoici Spondylus. În spatele occipitalului, sub craniu, erau patru idoli, dispuși în două perechi; unul stătea pe spate, iar ceilalți pe burtă. În jurul lor și peste ei, s-au găsit mai multe mărgele din cupru și os, care ar putea fi interpretate și drept coliere ale idolilor. Între oasele scheletului, s-au descoperit alte numeroase mărgele în formă de piulițe, concentrate însă pe torace și corp. În afară de acestea, pe pieptul și umerii scheletului, se aflau mai multe rânduri de mărgele cilindrice din Spondylus; la mijlocul pieptului ele formează două șiraguri. În jurul craniului, sub barbă, pe tâmple și deasupra frunții, se află o bandă lată de 0,05 m. din mărgeluțe din cupru, dispuse în câteva rânduri. Au fost probabil cusute pe o textilă ("baticul") ce acoperea capul. Pe anumite locuri, oasele aveau urme de vopsea roșie și neagră. Vopsea roșie s-a identificat și pe fundul gropii. Descoperitorii au apreciat că urmele de vopsele, provin de la ornamentația colorată a îmbrăcămintii. Situații asemănătoare s-au întâlnit și la alte morminte din necropola de la Durankulak.

Inventarul funerar al M. 626 se compune din: inelul fragmentar din os (amintit mai sus), o brățară din scoică Spondylus (diametrul = 0,08 m.), șiraguri de mărgele din scoici Spondylus, os, cupru," idoli" din lut, dintre care unul avea dimensiuni apreciabile - înălțimea = 0,78 m. Cei patru "idoli" sunt în poziție " în picioare " și prezintă analogii generale cu întreaga plastică Hamangia, dar mai ales cu exemplarele de la Medgidia " Cocoașă ".

Dispunerea inventarului funerar în M. 626 a permis reconstituirea ritualului funerar, care a avut două etape: 1. Pregătirea defunctului. Așa cum s-a amintit, în mormânt au fost constatate urme de colorație roșie și neagră, aceasta ducând la concluzia că defuncta fusese îmbrăcată într-un veșmânt pestriț. La gât avea cele trei șiraguri de mărgele, iar capul fusese legat cu o basma (sau bandă) pe care se cususeră mărgelele. Brățara nu a fost pusă la mână, ci direct în mormânt, când a fost depus cadavrul; 2. Groapa a fost pregătită dinainte; după ce a fost săpată, în partea sa de Nord, au fost aranjați în cerc, cu fața către interior, cei patru idoli care se pare că au fost înfipți în pământ. Astfel aranjați, idolii închideau un spațiu delimitat, ei fiind prăbușiți în direcția Nord și ajungând sub craniu, în momentul depunerii cadavrului.

În comparație cu celelalte morminte neolitice de la Durankulak, cel în discuție reprezintă un unicat. Dacă îndeobște inventarul funerar a fost așezat după depunerea defunctului, în acest caz ordinea a fost inversă. Pe de altă parte, faptul că cei patru "idoli" au fost arși incomplet (situație identică și pentru ceilalți idoli din alte complexe), duce la concluzia că ei au fost special modelați pentru a face parte din inventarele funerare și implicit pentru a fi

folosiți la îndeplinirea ritualului. Sigur că defunctul din mormântul nr. 626 a avut o poziție socială specială, fără însă a se putea intra în detalii asupra structurii sociale.

Excepționala necropolă de la Durankulak, ne demonstrează încă odată că se pot trage concluzii deosebit de importante, numai când avem loturi mari de morminte cercetate sistematic și interdisciplinar. Din păcate, la punctele pe care le enumerăm mai jos, aceste deziderate lipsesc.

3. Mangalia[206]. În anul 1952, săpături edilitare efectuate în perimetrul orașului, au dus la distrugerea unei necropole. Singurele elemente de care dispunem sunt câteva materiale arheologice: două topoare din piatră, 15 vase întregi din pastă fină (globulare cu gât tronconic, globulare cu gât arcuit, cu corp cilindric și bitronconice - cele mai numeroase), o brățară din marmură, două brățări întregi și una fragmentară din Spondylus gaederopus. Unele forme și decoruri ceramice le încadrăm în ultima etapă a culturii Hamangia (faza III c). Aceiași datare târzie a făcut-o și E. Comșa [207], care a arătat că "faza Mangalia " încheie evoluția culturii Hamangia. De subliniat însă că nu toate vasele de la Mangalia se pot încadra in Hamangia IIIc.

4. Limanu[208]. Ca urmare a îndiguirii lacului Mangalia, s-au distrus o așezare și o necropolă Hamangia. O parte a inventarului din unele morminte și din așezare, a fost recuperat prin donații și achiziții. Lipsa totală a datelor arheologice, ne obligă să prezentăm laolaltă materialele din necropolă și așezare. El se compune din: câteva unelte din silex; patru percutoare (două confecționate din diabaz cuarțitic); opt topoare și tesle; un împungător din os; ceramică tipică pentru inventarele funerare (vase de mici dimensiuni din rândul cărora predomină formele bitronconice și globulare cu gât înalt; câteva dintre ele, îndeosebi cele cu "corpul în patru colțuri", decorate cu caneluri paralele, fac posibilă încadrarea lor la finalul culturii Hamangia); vas și obiect de forma unui ou, ambele din marmură; trei brățări din Spondylus gaederopus; un inel din os; mai multe zeci de perle tubulare din cochilii de dentalium. Obiectele de podoabă și podoabele din cochilii de scoici, au o puternică încărcătură funerar - simbolică, amintită deja mai sus; în mod sigur, acestea au făcut parte din inventare funerare.

5. Ivrinezu Mare[209] și Corbu de Jos[210]. Sunt simple identificări în teren, realizate de subsemnatul în urma unor periegheze. Din cel de al doilea punct, a fost recuperat un frumos vas, cu corpul globular ("în patru colțuri") și gât cilindric. Atât corpul, cât și gâtul vasului au fost acoperite de caneluri paralele, drepte sau oblice și linii cu incizii fine, încrustate. Vasul este tipic pentru Hamangia III c.

Este posibil ca la Zarguzan[211] și Varna - "Batareiata" [212], să fi fost alte două necropole Hamangia.

Nu se poate preciza dacă este vorba despre așezări sau necropole în următoarele cinci puncte: Păcuiul lui Soare[213], Adamclisi[214], Grădina[215], Panduru[216], Seimenii Mari[217].

În județul Tulcea[218], sunt patru puncte pe care " Repertoriul arheologic al R. P. R." le menționează doar ca "neolitice": Greci (2), Măcin și general Dragalina.

G. UNELTELE

G1. Uneltele din piatră șlefuită. (Fig. 18 - 23) În ciuda faptului că în necropola de la Cenavoda s-au descoperit zeci de astfel de unelte (nepublicate; cele aflate în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța (Fig. 18 - 20), au fost studiate de subsemnatul, observațiile de mai jos, făcându-se și pe baza lor) datele sunt destul de sumare. O privire de ansamblu asupra uneltelor din piatră șlefuită din cadrul culturii Hamangia, a realizat-o E. Comșa[219] (Fig. 23). La materialul pe care l-a prezentat și în baza căruia a tras concluzii juste, adaug alte câteva descoperiri, făcute în așezări a căror cronologie a fost bine stabilită. Este vorba despre: Medgidia - Satu Nou[220] (patru topoare - trei din granit și unul din calcar; patru tesle - trei din calcar și una din granit; două dălți - una din granit, una din calcar), Medgidia "Cocoașă"[221] (un topor din granit verzui; un alt topor din granit cenușiu - închis; două dălți - una din gresie verzuie, cealaltă din granit), Tîrgușor - " Urs "[222] (șase

topoare - patru din calcar şi două din granit; trei tesle din calcar, două dăltiţe din calcar).

Prima observaţie care se impune, este aceea că nici o unealtă nu a fost perforată (poate cu excepţia unui topor de la Ceamurlia de Jos [223]). Amintesc că în toate culturile contemporane Hamangiei, există astfel de unelte perforate, chiar dacă sunt mai puţin reprezentate decât cele neperforate. Explicaţia rezidă în primul rând în faptul că astfel de obiecte au fost adesea elemente ale inventarelor funerare şi prin urmare caracterul lor ritual - religios impunea reguli stricte şi un conservatorism lesne de înţeles, care se repercuta şi asupra aşezărilor. O a doua explicaţie, stă în structura general - conservatoare a culturii Hamangia, în care elementele materiale au evoluat extrem de lent, sau deloc. Tradiţionalismul uneltelor din piatră şlefuită dă culturii Hamangia o imagine tipică pentru neoliticul mijlociu.

Pe de altă parte, teslele - unelte foarte prezente în culturile neoliticului timpuriu- sunt rare în cultura Hamangia (aproximativ 15 %). Odată cu evoluţia culturii, se constată o creştere procentuală a topoarelor, precum şi o diferenţiere tipologică a lor, fapt constatat mai ales la Ceamurlia de Jos. Dălţile, mai puţin individualizate şi diferenţiate în primele două faze, suferă în faza a III-a un proces asemănător de diferenţiere tipologică. E. Comşa a sesizat că analizând raportul dintre lungimea şi lăţimea uneltelor din faza a III-a, ajungem la concluzia că la topoare acesta are o variabilitate redusă, cuprinsă între 1,31 şi 1,95, pe când la dălţi, raportul amintit este cuprins între 1,21 şi 4,26, cu menţiunea că majoritatea se plasează între 1,21 şi 1,92. Alte câteva observaţii mai sunt: 1. Topoarele şi dălţile au fost confecţionate exclusiv din roci dure, iar teslele din calcar moale, poros; 2. Nu există nici un indiciu despre existenţa unor "ateliere" specializate în fabricarea uneltelor din piatră şlefuită; 3. Dacă în necropola de la Cenavoda aceste unelte abundă, în cea de la Durankulak şi în aşezări, ele sunt destul de rare.

G. 2. Uneltele din piatră neşlefuită. [224] (Fig. 24). Din rândul lor fac parte râşniţele, frecătoarele şi percutoarele. Materialele din care au fost confecţionate - în marea majoritate a cazurilor calcar dobrogean, mai rar gresie verzuie - au fost procurate din apropierea fiecărei aşezări, iar uneltele au fost confecţionate pe loc.

Cele mai importante sunt râşniţele. (Fig. 24/1-3). Chiar dacă s-ar face o tipologie a lor, nu am obţine repere cronologice[225] nici în interiorul culturii, nici între culturi cu diferite datări din neo - eneoliticul balcano - carpatic. Unele dintre ele au o formă neregulată; altele au o formă dreptunghiulară cu marginile rotunjite, sau alungite cu capetele rotunjite. Partea activă este destul de variată, întâlnindu - se exemplare cu adâncituri ample şi frumos arcuite, cu adâncituri mici, sau cu suprafaţa pentru râşnit aproape plană. O piesă cu totul deosebită, este cea de la Medgidia - Satu Nou[226] - râşniţă dublă, amenajată pe două feţe ale unui bloc din calcar (Fig. 24/2), de formă aproape cubică (0,26 m. x 0,24 m. x 0,22 m.).

Râşniţele nu au fost descoperite exclusiv în locuinţe. Mai mult, la Medgidia - Satu Nou, în trei bordeie (din totalul de cinci) nu s-a găsit o astfel de piesă.

În general, până în faza a III-a, partea activă era reprezentată de o albiere largă, pentru ca începând cu această fază, râşniţele cu partea activă de forma unei găuri rotunde amplasată către mijloc, să fie relativ prezente. S-a apreciat[227] că acest tip, servea pentru prepararea culorilor naturale şi (sau) la măcinatul sării. Poate că frecătoarele (zdrobitoarele) înalte, aproape cilindrice, erau folosite la operaţiunile menţionate. O altă caracteristică este aceea că râşniţele erau portabile, excepţie făcând doar cea descoperită în locuinţa nr. 2 (de suprafaţă) de la Ceamurlia de Jos[228], care era fixată în podea, la marginea de Nord a locuinţei. Se mai impune o constatare - râşniţele sunt mult mai numeroase în faza a III-a, fapt ce evident, atestă o dezvoltare a agriculturii.

O situaţie aparte o prezintă vasul din marmură - diametrul gurii = 0,117 m. ; înălţimea = 0,030 m. - (Fig. 16/2) însoţit de un mic frecător (înălţimea = 0,050 m.) având forma unui ou cu baza dreaptă, confecţionat fiind tot din marmură. Descoperirea este de la Limanu[229], obiectele făcând parte din inventarul unui mormânt de inhumaţie. Vasul din marmură are forma unui bol cu pereţii uşor arcuiţi. Evident, depunerea lor în mormânt a avut un caracter ritual, dar nu putem şti dacă funcţia lor intrinsecă avea tot un caracter religios, ritualic. Ambele

piese au fost foarte bine şlefuite. Vase din diferite roci[230], întâlnim, este drept rar, într-o serie de culturi neolitice şi eneolitice din Sud - Estul Europei şi din Anatolia[231].

Frecătoarele (Fig. 24/5-11) au fost confecţionate din calcar sau din roci mai dure (diabaz, gresie cuarţoasă), ele fiind folosite adesea şi ca percutoare sau zdrobitoare. Au forme diferite - cel mai adesea paralelipipedic aplatizate, cu marginile rotunjite (secţiuni plan convexe sau ovale). La câteva piese, pe laturile lungi, s-au executat mici scobituri, pentru a putea fi mai bine apucate. Sunt de dimensiuni variabile (lungimea = 0,040 m. - 0,160 m.) în funcţie de operaţiunea la care era folosit fiecare - râşnit, zdrobit, preparat diferite substanţe, inclusiv cele albe, pentru încrustat ceramica, etc. Un fapt ciudat, dar care trebuie pus doar pe seama hazardului, (sau poate s-a omis publicarea lor), este acela că la Baia - Golovița[232], frecătoarele lipsesc.

Percutoarele sunt cel mai puţin numeroase. Ele erau confecţionate din roci foarte dure, îndeosebi din silex. Au forme rotunde, sau ovale, neregulate. Cele mai mici dimensiuni erau folosite doar pentru obţinerea microlitelor (un exemplu tipic fiind cel de la Medgidia " Cocoaşă").

G 3. Uneltele din silex (Fig. 25, 26)[233]. Comunităţile Hamangia, au folosit aşa numitul silex "balcanic"[234], destul de răspândit în Dobrogea. El este o calcedonie cafenie, de diferite nuanţe, mai rar cenuşiu închis. Pigmentarea cu pete alb - gălbui, este relativ uniformă în masa rocii. Dat fiind calitatea bună a silexului "balcanic", clivarea lui se produce în mod regulat, obţinându-se astfel piese de bună calitate. Cercetările paleolitice efectuate de C. S. Nicolăescu - Plopşor[235], au dus la identificarea, mai ales în centul Dobrogei, a numeroase zăcăminte din silex, prezente aproape pretutindeni în depozitele de calcar, precum şi în aluviunile şi terasele apelor ce le străbat.

Pentru o analiză a uneltelor din silex, suntem nevoiţi să apelăm în mod special la descoperirile din aşezările cercetate de noi, întrucât pentru celelalte avem date total insuficiente. În urma observaţiilor tipologice şi procentuale (Fig. 3) realizate pentru: aşezările tardenoisiene din Dobrogea (am folosit studiile lui Al. Păunescu) şi aşezările Hamangia de la: Medgidia "Cocoaşă", Medgidia - Satu Nou, Tîrguşor "Urs" (fiecare dintr-o fază a culturii), am ajuns la următoarele observaţii de mai jos:

1. Gratoirele pe vârfuri de lame şi lamele, care vor cunoaşte o mare răspândire în cultura Gumelniţa[236], se înmulţesc odată cu evoluţia culturii Hamangia; 2. Răzuitoarele pe aşchii, sunt mai numeroase în aşezările mai timpurii; 3. Piesele geometrice se întâlnesc până în faza a III-a, dar din ce în ce mai puţin. Trapezul şi burinul dublu de la Ceamurlia de Jos[237], sunt apariţii accidentale; consider că au fost descoperite în nivelul inferior de aici. De altfel în această aşezare grupa "lame + lamele" este foarte bine reprezentată[238], întocmai ca la Tîrguşor "Urs"[239], iar lamele macrolitice, fără a fi numeroase, sunt tot mai prezente; 4. Piesele componente pentru seceri sunt tot mai bine reprezentate, odată cu evoluţia culturii (şi implicit cu dezvoltarea agriculturii); 5. Între aşezările tardenoisiene şi cele Hamangia timpurii, se pot observa asemănări în ceea ce priveşte procentajul grupelor generale (pe aşchii, pe lame şi lamele) de unelte; 6. Procentajul mic al gratoirelor pe aşchii din aşezările tardenoisiene din Dobrogea, cred că trebuie pus pe seama cercetărilor sumare sau întâmplării, dacă avem în vedere că în aşezări contemporane - Lapoş[240], Ripiceni - Izvor[241], Ecuşeni[242] - procentajul lor este mult mai mare (peste 50 %). 7. În aşezările mai timpurii (Medgidia "Cocoaşă", Medgidia - Satu Nou), din grupa "lame + lamele", ultimile sunt mai bine reprezentate, iar lamele sunt de dimensiuni mai mici.

Procentajele pe tipuri de unelte din aşezările Hamangia timpurii pe de o parte şi al aşezărilor tardeneoisiene pe de altă parte, prezintă asemănări ce trebuie luate în seamă. Ele demonstrează o influenţă tardenoisiană asupra utilajului din silex al culturii Hamangia. Asemănările dintre aceste procentaje, sunt completate de folosirea aceloraşi tehnici de cioplire, care au dus la obţinerea unor unelte asemănătoare. Mă refer în primul rând la "encochurile" adânci şi la retuşele fine şi abrupte. Este adevărat că tipurile şi dimensiunile uneltelor, impun executarea lor prin folosirea anumitor tehnici (implicit retuşe), iar pe de altă parte, aceste unelte răspund unor realităţi ale mediului (faună, floră) şi nivelului de dezvoltare culturală.

Nu se poate face însă abstracție de frapantele asemănări și câteodată chiar similitudini între uneltele tardenoisiene și cele ale culturii Hamangia. În acest sens, cultura Hamangia nu face excepție în grupa culturilor neolitice timpurii și mijlocii.

Pentru o influență tardenoisiană mai pledează cele două nuclee fusiforme descoperite la Tîrgușor "Urs"[243], care sunt identice cu piese descoperite în așezările tardenoisiene din Nord - Estul Moldovei[244]. În sfârșit, subliniez că microlitismul este mai accentuat (80 - 90%) în așezările mai timpurii ale culturii Hamangia. Dar și în așezările fazei a III-a, el este destul de pronunțat (amintesc între altele că la Ceamurlia de Jos, s-a descoperit o serie de unelte, între care și răzuitoare discoidale[245], ce se leagă de aceiași tradiție tardenoisiană). Studiul tipologic și traseologic a uneltelor din așezarea de la Durankulak ("Nivata ")[246], a demonstrat folosirea separată, în funcție de diferite îndeletniciri - tăiat carne, lemn, răzuit etc. - a uneltelor din silex.

G. 4. Uneltele din os și corn (Fig. 27, 28). În așezările culturii Hamangia, nu întâlnim un bogat repertoriu tipologic de unelte din os și corn și nici un număr apreciabil de astfel de unelte. Prin tipurile și tehnica de confecționare, ele sunt tipice unei culturi din neoliticul mijlociu. Sărăcia Hamangiei în astfel de unelte, se va menține chiar și în faza a III a, când la comunități vecine - Boian, Precucuteni - cu care această cultură a intrat în contact, întâlnim o puternică dezvoltare a industriei din os și corn. Totuși, este de subliniat că analiza calitativă, cantitativă și tipologică, duce la observația că odată cu evoluția culturii, crește numărul, repertoriul și calitatea uneltelor din os și corn.

În așezările din primele două faze, uneltele din os și corn sunt foarte rare (la Baia - Golovița[247], fenomenul ar putea fi explicat și prin mediul foarte umed în care au zăcut). Lista lor este următoarea: Medgidia "Cocoașă"[248]: trei plantatoare din coarne de ovicaprine și mai multe fragmente de spatule folosite la netezirea lutului vaselor; 2. Medgidia - Satu Nou[249]: un harpon, două fragmente de pluguri primitive din corn, o spatulă din coastă de bovideu și opt împungătoare (din punct de vedere tipologic se împart în: a) mici, lucrate îngrijit prin tăiere și șlefuire, cu vârf fin, foarte bine ascuțit și cu dimensiuni ce nu depășesc 0,100 m. ; b) împungătoare de dimensiuni mai mari (sule), lucrate mai neglijent, neșlefuite, cu vârfuri mai puțin ascuțite și mult îngroșate la celălalt capăt, cu dimensiuni între 0,080 m. - 0,150 m.), 3. Golovița[250]: o săpăligă fragmentară din corn de cerb și câteva împungătoare grosiere, obținute în urma așchierii sumare a unor oase de păsări.

Cum arătam, gama uneltelor se diversifică și numărul lor crește în faza a III-a a culturii. Astfel, la Tîrgușor "Urs"[251], pe lângă mai multe împungătoare fine și lustruite sau ceva mai mari și mai grosiere, toate din oase de păsări, s-au mai găsit: o dăltiță din corn, un mâner fragmentar din corn, având o "gaură de înmănușare" oblică, cinci săpăligi din coarne de bovideu. Cele mai numeroase unelte din os și corn, provin de la Ceamurlia de Jos[252]: împungătoare foarte fine (lungimea până la 0,050 m.) complet șlefuite, folosite probabil îndeosebi la executarea decorului pe ceramica fină; împungătoare fine, dar șlefuite sumar doar la partea activă (dimensiuni: 0,045 m. - 0,120 m.); împungătoare obținute printr-o așchiere sumară, având secțiuni în general rotunde sau ovale, mai rar rectangulare, cu dimensiuni mai mari, dar care nu depășesc 0,120 m. ; două dăltițe din corn, dintre care una este perforată spre ceafă; unelte (spatule) din coaste de animale, folosite la netezirea vaselor înainte de ardere; câteva săpăligi din corn; un mâner, o spatulă fină, fragmentară și un râmoc. Amintesc și cele câteva împungătoare de la Techirghiol[253].

H. CERAMICA

Ca pentru toate culturile neolitice și eneolitice, este cel mai important și bine reprezentat element de cultură materială. În cele ce urmează am preferat o prezentare mai globală, uneia mai tipologizate, care ar fi ocupat și un spațiu prea mare.

Din capul locului, subliniez faptul că între ceramica fazelor culturii Hamangia, sunt diferențe destul de greu de sesizat. Evoluția lentă și puțin amplă a ceramicii vine să sublinieze încă odată caracterul conservator al acestei culturi. Cele mai numeroase repere cronologice,

ni le oferă - așa cum de altfel era de așteptat - ceramica fină, care în prima fază a culturii este cel mai bine individualizată. De asemenea, în ultima etapă (faza III c), ceramica fină conține mai multe elemente caracteristice decât în alte faze sau etape.

Ceramica Hamangia se împarte în trei mari grupe, a căror reprezentare procentuală diferă puțin de la o fază la alta.

1. Ceramica de uz comun. Se subdivizează în:

1a. Ceramica de uz comun acoperită cu barbotină (Fig. 31; 34/1; 33/10, 13; 38/1; 39/5-7; 40/1-4). Este cea mai numeroasă în cadrul grupei nr. 1 și nu suferă schimbări majore pe parcursul evoluției culturii. În faza a II-a este mai bine reprezentată decât în faza a III-a. Din punct de vedere calitativ, pasta este ceva mai îngrijit aleasă în ultima fază. În ansamblu însă, ea nu era suficient de bine frământată și arsă. Ca degresant, s-au folosit cioburi pisate, pietricele și nisip grosier. Calitatea pastei se deteriorează pe măsură ce vasele au dimensiuni mai mari. Majoritatea au zona de sub buză lustruită, prin aplicarea unui slip castaniu, creându-se astfel senzația existenței unei buze individualizate de restul corpului. Barbotina este omniprezentă, ea fiind organizată în vârci paralele, oblice, dispuse în general de la dreapta la stânga. Unele dintre vasele de dimensiuni mai mari, au fost doar stropite cu o barbotină mai grosieră. Adesea, îndeosebi în prima fază, inciziile oblice, destul de adânci, au fost preferate vârcilor oblice din barbotină. Câteodată, aceste incizii formează zig - zaguri dispuse în două -patru registre paralele. Zona de deasupra fundului, îndeosebi la exemplarele de mari dimensiuni, este marcată de o rețea de incizii neregulate. În toate așezările au fost găsite funduri de vase cu impresiuni de rogojini. Marea majoritate au interiorul lustruit, asigurându-se astfel o impermeabilitate acceptabilă.

Forma predominantă este cea cu pereții arcuiți pe două treimi din înălțimea vasului, începând de la bază, care la exemplarele de dimensiuni mai mici (până la 0,250 m. înălțime) este tăiată drept, iar la vasele mari (în general între 0,250 m. - 0,450 m.) este ușor îngroșată. Mai rare sunt recipientele cu gâtul scurt, drept sau ușor evazat, sau cele bitronconice cu pereții mai mult sau mai puțin arcuiți. Brâul alveolar, fără a fi foarte prezent, se întâlnește în toate așezările; el este mai primitiv executat în primele două faze. Din ceramică grosieră s-au lucrat și strecurătorile (fragmente au fost recuperate din toate așezările).

În așezarea de la Medgidia "Cocoașă"[254], apare un element caracteristic primei faze - inciziile și exciziile mici, orizontale, plasate pe linia de contact dintre zona lustruită și barbotină (Fig. 31/2, 3, 8). Acest decor, ca de altfel și alte elemente[255] ale ceramicii subgrupei I-a din faza I-a a culturii Hamangia, ne trimit la analogii cu, cultura Dudești (fazele I ș II)[256]. Alte analogii de ansamblu, există în cultura Vinča A[257]. Tipică subgrupei I-a de la Medgidia "Cocoașă"[258] este și o specie ceramică (pasta și arderea sunt ceva mai bune, dimensiunile vaselor mai mici, forme mai zvelte, înalte) care ne oferă încă odată asemănări cu culturile contemporane (Karanova III, Vinča A, Dudești I) caracterizate între altele și printr-o ceramică monocromă lustruită.

Subliniez însă și o caracteristică a ceramicii grosiere Hamangia - lipsa totală a decorului cu unghia, care se întâlnește în culturile Vinča și Dudești, urmare a moștenirii ce au primit-o de la Starčevo - Criș[259], cultură cu care Hamangia nu a intrat în contact.

1 b. Ceramica de uz comun acoperită cu slip lustruit (Fig. 34/2). Pasta are aproximativ aceiași consistență ca cea a subgrupei I-a; doar la unele exemplare ea este mai bună. Arderea continuă să fie neuniformă (deficiențele de ardere au fost însă acoperite de slipul lustruit). În prima fază[260], această specie ceramică este mai slab reprezentată decât în următoarele două faze[261]. Pentru a se înlătura porozitatea și deficiențele de ardere, recipientele au fost acoperite cu un strat de slip - câteodată surprinzător de fin, atât la exterior, cât și în interior.

Forma caracteristică este cea de vas piriform cu gât cilindric, buză subțiată și ușor evazată, pereți puternic bombați pe treimea superioară și drepți către bază, fund mic. În prima fază, gâtul are pereții drepți, apoi el va evolua către o alură mai elegantă, căpătând forma unui "S" întors. La Medgidia "Cocoașă"[262] există un fragment, care indică mai mult o

formă bitronconică rotunjită.

Vasele din această subgrupă au dimensiuni variabile, cel mai înalt fiind de 0,720 m. (Medgidia - Satu Nou). Este de semnalat că astfel de forme, dar de dimensiuni mult mai mici (pahare de până la 0,115 m.) apar frecvent în inventarele funerare[263] (Fig. 45).

2. Ceramica grosieră decorată cu benzi de triunghiuri excizate (Fig. 30/3, 9-11; 35; 36/1; 37/9; 40/5). Este o categorie ceramică ce ne oferă mai multe repere cronologice[264], cu toate că este cel mai puțin bine reprezentată, ea diminuându - se odată cu evoluția culturii, și fiind tot mai înlocuită de ceramica fină. Din punct de vedere tehnic, al compoziției pastei, al decorului, este mai apropiată de ceramica fină.

Pasta este relativ grosieră, dar oricum cu o compoziție și ardere superioare față de grupa precedentă. Ca degresant s-a folosit nisipul și cioburile mărunt pisate. În spărtură pereții au o culoare uniformă, cenușiu - negricioasă. Ei au fost acoperiți cu un slip negru, mai rar castaniu (îndeosebi în faza a III a).

În prima fază predomină forma globulară[265] și începând cu cea de a doua fază, forma bitronconică cu pereții arcuiți[266]. Mai întâlnim: fructierele cu picior plin[267] (faza I) sau gol[268] (în așezările fazelor a II a și a III a) și capacele în formă de căciulă (vase rare dar care există în toate fazele culturii). Ultimile sunt relativ tipice pentru Hamangia, dar forme oarecum asemănătoare sunt și în cultura Sava. Capace - "căciulă" sunt și din ceramică fină.

Elementul decorativ îl reprezintă benzile formate din linii de triunghiuri fin excizate și umplute apoi cu o materie făinoasă albă. Dispunerea triunghiurilor este relativ ordonată. Câteodată, pentru a fi mai riguros așezate, înainte de a se face exciziile, s-a trasat o linie foarte fină pe care apoi s-au așezat elementele decorative. Procedeul se întâlnește și în faza Bolintineanu a culturii Boian[269]. La Medgidia "Cocoașă"[270] decorul este cel mai bogat și s-a realizat cu cea mai mare acuratețe. Pentru următoarele două faze, decorul excizat evoluează spre compoziții din ce în ce mai complexe, dar excizia se execută din ce în ce mai neglijent. Decorarea întregii suprafețe a vasului este destul de rară. Excizia triunghiulară, procedeu decorativ cu puternice ascendențe sudice, este întâlnită între altele și în cultura Boian - Bolintineanu[271], unde spre deosebire de primele două faze ale culturii Hamangia, există și sub formă de spirală (element decorativ mai evoluat), nu numai în benzi dispuse în unghiuri. Este unul dintre motivele pentru care credem că la geneza Boian - Bolintineanului a stat și cultura Hamangia (pe lângă Dudești și liniar ceramic). Pentru o datare mai timpurie a Hamangiei I față de Boian - Bolintineanu, pledează între altele și un fragment ceramic cu totul deosebit (excizii rotunde dispuse în benzi de câte patru linii; slip negru lustruit, pastă fină) de la Medgidia "Cocoașă"[272] (Fig. 30/3), care ne trimite la analogii cu Karanovo III[273], Vinča A (mai ales A3[274], după periodizarea lui Gh. Lazarovici) și Dudești I [275], culturi care cum bine se știe, sunt sigur anterioare începutului culturii Boian.

Ceramica decorată cu excizii triunghiulare încrustate, ne oferă și alte elemente cronologice și de sincronism cu alte culturi. Mă refer în primul rând la influențele liniare ce se pot constata pe câteva fragmente ceramice din această specie. (Chestiunea influențelor liniar ceramice a fost abordată în subcapitolul III D).

Formele, decorul și culoarea vaselor acestei grupe, reprezintă elemente ce demonstrează strânsele relații pe care cultura Hamangia le-a avut cu lumea sudică.

3. Ceramica fină (Fig. 29; 30/1, 2, 4, 5; 33/1-6; 35/2, 9; 36; 37/1-8; 38/2-6, 8, 9,; 39/1-4; 41-46). Reprezintă principalul element de analiză privind evoluția, cronologia internă și sincronismele culturii Hamangia.

Pasta este de bună calitate, ca degresant folosindu-se în special nisipul fin. La exemplarele mai mari - străchini, castroane bitronconice, - întâlnim și o pastă ceva mai grosieră, în compoziția căreia au intrat și cioburi mărunt pisate. Arderea este bine și uniform realizată. Pereții au fost acoperiți cu un slip negru, mai rar castaniu, (în special în faza a III-a), care la unele vase se păstrează numai pe alocuri. Cea mai fină ceramică o întâlnim în prima fază.

Ceramica fină din Hamangia I, are o serie întreagă de caracteristici[276], care îi conferă

un specific anume în ansamblul acestei grupe. Astfel, în privința repertoriului formelor, remarcăm înainte de toate, lipsa totală a binecunoscutelor străchini cu gât scurt, drept sau ușor evazat, formă foarte prezentă în următoarele faze. În schimb, vasele bitronconice sunt bine reprezentate, o formă specifică Hamangia I, fiind oala cu corp globular și gât scurt, cilindric, drept sau ușor evazat. Mai rar, dar de asemenea specific primei faze, este platoul larg și puțin înalt, cu buza puternic evazată. Paharul cu gât cilindric este rar, dar este foarte răspândit în necropole[277]. Decorul, mai ales în așezarea de la Medgidia "Cocoașă", este frecvent reprezentat de caneluri foarte fine ("caneluri plisate"), pe care le întâlnim practic numai în prima fază. Pe vasele bitronconice, aceste caneluri fine sunt dispuse în zig - zaguri formând registre oblice, pe jumătatea superioară a vaselor, până în apropierea buzei. Pe vasele cu gât cilindric și corp globular, canelurile se află dispuse orizontal pe gât și vertical, tot pe jumătatea superioară a vaselor. Mai rar se întâlnesc și caneluri ceva mai late, lucrate însă în aceiași tehnică.

Caneluri întâlnim și în fazele II și III (exemplu la Tîrgușor "Urs" [278]) dar în aceste cazuri ele sunt de o altă factură și nu se află pe vase negre, puternic lustruite. Este posibil ca aceste caneluri mai late și mai proeminente să fi apărut către sfârșitul culturii Hamangia (fapt ciudat, îndeosebi în inventarul mormintelor: Mangalia[279], Limanu[280], Corbu de Jos[281]) și ca urmare a unor influențe precucuteniene[282], dar în primul rând ca o consecință a contactului direct dintre Hamangia și Boian - fazele III și IV. Mai subliniez că formele ceramice pe care apar canelurile proeminente (vasele cu corpul "în patru colțuri", având gât înalt și buză evazată) lipsesc cu desăvârșire în Hamangia I.

La vasele bitronconice pe linia diametrului maxim, iar la oalele cu gât scurt, pe linia de contact a gâtului cu corpul, există de cele mai multe ori, binecunoscutul decor din foarte mici excizii, incizii sau crestături, încrustate cu alb, cărora li s-a acordat o atenție deosebită.

Un alt element caracteristic ceramicii fine din Hamangia I (așezările Medgidia "Cocoașă" și Durankulak), dar care nu apare pe toate vasele, îl reprezintă micile protuberanțe, câte două la fiecare vas, aflate pe linia diametrului maxim la 180° una de cealaltă. Platourile largi, cu buza foarte evazată, au protuberanțele sub buză.

Pentru ceramica fină a primei faze, cele mai numeroase analogii le întâlnim în cadrul culturilor Dudești (fazele Malul Roșu și Fundeni, după periodizarea lui E. Comșa[283]), Vinča A[284], Hotnița, Usoe[285], Karanovo III[286], Veselinovo[287] și ceva mai târziu Boian - Bolintineanu[288]. Nu mai insist asupra originii sudice a ceramicii fine din cultura Hamangia. Remarc numai faptul că în urma descoperirilor de la Medgidia "Cocoașă" și Durankulak, această cultură, în ciuda unor particularități - în primul rând plastica - se integrează în marele areal cultural format de Karanovo III, Vinča A și Dudești, care se naște în urma celui de al doilea impuls anatolian. Avem suficiente motive culturale și cronologice să credem că la geneza fazei Bolintineanu a culturii Boian, a contribuit într-o proporție (greu de stabilit) și Hamangia.

În faza a II-a[289], repertoriul formelor și al decorurilor ceramicii fine, suferă schimbări esențiale. Observațiile de mai jos au fost făcute pe baza analizei ceramicii din nivele și așezări tipice acestei faze: Medgidia - Satu Nou, Golovița (nivelul inferior), Grădiștea - Coslogeni.

Din punct de vedere tehnologic, pasta, arderea și aplicarea slipului, rămân aceleași. Cea mai frecventă formă este strachina cu siluetă joasă. Gâtul este în general ușor evazat, umărul scurt și oblic, pereții de asemenea oblici și ușor arcuiți. O caracteristică a străchinilor din această fază o constitie umărul drept, bine profilat, care în faza următoare va căpăta un profil ușor arcuit. În faza a II-a nu întâlnim funduri profilate sau inelare - tipice tot pentru faza a III-a.

Forma bitronconică - prezentă pe tot parcursul culturii - este mai frecventă în faza a II-a decât în cea următoare. Spre deosebire de străchini, vasele bitronconice au o mare variabilitate în ceea ce privește dimensiunile, înălțimea lor fiind cuprinsă între 0,080 m. și 0,200 m. Cele înalte au fost desemnate drept castroane, iar cele mici - înălțimi de până la 0,120 m. - le-am denumit pahare. Grosimea pereților vaselor bitronconice este proporțională

cu înălțimea lor. Profilul are forma unui "S" întors, cu partea superioară mai mult sau mai puțin arcuită. La extremitatea sa, buza se subțiază întocmai ca la străchini.

Mult mai puțin numeroase decât străchinile și castroanele, sunt paharele de diferite forme: globulare, globulare cu buza evazată sau dreaptă, tronconice etc. La unele dintre acestea lipsește decorul. La Medgidia - Satu Nou[290], s-a descoperit profilul unei cești cu toartă (torți) supraânălțată (Fig. 35/9), ce are bune analogii în lumea sudică[291]. În ansamblu, se poate spune că repertoriul formelor ceramicii fine din Hamangia II este destul de sărac.

Decorul este tipic culturii Hamangia, dar din capul locului subliniez că în faza a II-a este mai simplu și mai puțin prezent decât în Hamangia III. El se compune din crestături (puncte alungite, liniuțe), incizii și foarte mici excizii triunghiulare, toate umplute cu o pastă albă. Aceste elemente decorative sunt amplasate pe linia ce unește gâtul cu umărul străchinilor și mai rar în alte zone ale vaselor. La vasele bitronconice, el se află pe linia ce unește cele două părți constitutive. În marea majoritate a cazurilor, elementele decorative menționate formează o singură linie. Decorul mult mai bogat al fazei a III-a, este anticipat prin apariția - este drept sporadică - a benzilor (trei - patru linii paralele), drepte sau în zig - zag. Alte trăsături ale decorului ceramicii fine din această fază sunt: elementele decorative - liniuțe, puncte alungite, mici triunghiuri - plasate la distanțe mai mari între ele, decât în faza a III-a; excizia fină, mai prezentă în faza a II-a, pentru ca în faza următoare, ea să fie tot mai înlocuită de incizii și crestături. În faza a II-a întâlnim și un decor mai primitiv, reprezentat de o linie continuă, incizată și neîncrustată, care înlocuiește linia din incizii sau excizii încrustate (acest decor este apreciabil mai rar și la începutul fazei a III-a, de exemplu la Tîrgușor "Urs"). În cele trei așezări menționate mai sus, canelurile fine apar extrem de rar, ele fiind un palid ecou al decorului canelat din prima fază. Mai mult, canelurile din faza a II-a (de exemplu cele de la Medgidia - Satu Nou), nu au finețea celor de la Medgidia "Cocoașă" și Durankulak.

Ceramica fină din Hamangia II are o serie de analogii cu ceramica Boian - Bolintineanu, fapt ce nu trebuie să surprindă, de vreme ce din punct de vedere stratigrafic, la Grădiștea - Coslogeni[292] s-a demonstrat clar că există un sincronism între cele două faze ale culturilor menționate.

În cea de a doua etapă a fazei a doua (II b), reprezentată până acum de o manieră clară doar de nivelul superior de la Baia - Golovița[293], întâlnim o ceramică fină cu câteva elemente[294] - forme și decoruri ce nu modifică însă caracterul unitar al ceramicii din această fază în ansamblul ei - care anunță faza următoare. Aceste elemente noi - castroane bitronconice cu pereți mai arcuiți, străchini cu gâtul ceva mai înalt, ușoara tendință de înălțare a paharelor, decor ceva mai bogat etc. - asigură legătura organică dintre cele două faze, care există între nivelul superior de la Baia - Golovița și cel inferior (nr. 1) al așezării de la Ceamurlia de Jos.

În cea de a treia fază a culturii Hamangia, ceramica fină dă întreaga sa putere de expresie artistică. Acum ea este foarte bogată în forme și decoruri. Totuși, fie și la o privire sumară asupra ei, constatăm o anume variabilitate pe ansamblul fazei, firesc de altfel, întrucât Hamangia III, a cărei durată a fost apreciabilă (cât Boian III și IV și aproape cât Precucuteni) se subdivide în trei etape (III a, b, c). Numai că, descoperirile de până acum, nu sunt nici suficient de numeroase, nici destul de clare, astfel încât să ne putem permite fără riscuri o împărțire clară pe etape a fazei a III-a, pornind de la analiza tipologică a ceramicii. Sunt astfel nevoit să prezint ceramica fină din Hamangia III, pe ansamblul său, iar atunci când este posibil să fac precizări cronologice mai exacte.

Cum arătam și mai sus, ceramica fină din Hamangia III, evoluează din etapa finală a fazei precedente, ceea ce este cât se poate de firesc[295]. Pentru o delimitare mai clară, arăt că cea mai timpurie etapă a fazei a III a (III a), a fost cel mai bine surprinsă la Tîrgușor "Urs"[296], așezare cu un nivel Hamangia III a destul de masiv, care pe alocuri suprapune sporadic un nivel ceva mai vechi (nu se poate preciza dacă se încadrează în II b final sau III a timpuriu). În așezarea aminită, destul de multe vase, dintre care de data aceasta mai răspândite sunt cele bitronconice și nu străchinile, au un decor relativ sumar sau chiar sunt

lipsite de decor. La unele străchini întâlnim linia incizată în zona de legătură a gâtului cu umărul, întocmai ca în faza precedentă. Sunt însă deja prezente şi recipiente cu profile mai rotunjite, străchini mai bogat decorate, cu umărul rotunjit şi gâtul mai evazat, întocmai ca la majoritatea exemplarelor de la Ceamurlia de Jos[297] (în mare, nivelul inferior din această aşezare, corespunde nivelului superior de la Tîrguşor "Urs", care la rândul său este posterior Hamangiei II). Semnalez că la Tîrguşor "Urs" apar şi vasele globulare cu buză evazată şi caneluri mai late şi mai proeminente (deci nu ca cele din Hamangia I). Repere cronologice pentru aşezarea de la Tîrguşor "Urs" (implicit pentru Hamangia III a), ne oferă printre altele şi un fragment de la un vas bitronconic, din pastă fină, acoperită cu slip negru, lustruit, decorat cu caneluri late, proeminente, care ne duce spre bune analogii cu ceramica fină a fazei Vidra a culturii Boian.

Elementele ceramice care individualizează cel mai pregnant faza a III-a apar cu precădere în nivelele superioare (3 şi 2) de la Ceamurlia de Jos[298]. Înainte de toate, se observă îmbogăţirea apreciabilă a repertoriului formelor ceramicii fine. În al doilea rând, siluetele clasice (străchinile cu gât drept sau uşor evazat, formele bitronconice) se metamorfozează în străchini cu pereţi arcuiţi şi respectiv în pahare înalte, zvelte.

Din analiza tipologică, se pot decela o serie de elemente tipice ale ceramicii fine din faza a III-a[299], îndeosebi a etapei mijlocii (III b). Două sunt formele principale - strachina şi paharul (formele bitronconice clasice, atât de prezente în fazele I şi II, nu au decât un rol cu totul secundar). Ele se întâlnesc într-o largă gamă de variante şi subvariante. Străchinile se confecţionau prin tehnica "sudării fâşiilor" (procedeu întâlnit la toate categoriile ceramice, pe întreaga durată a culturii). Corpul străchinilor este bine profilat; partea superioară - gâtul - este puternic evazată şi adesea arcuită; fundul, profilat sau inelar este destul de răspândit. În comparaţie cu exemplarele din faza a II-a, străchinile din Hamangia III, au profile frumos arcuite, renunţându-se deci la acea rigiditate a liniilor drepte. Înrudite cu străchinile, dar mult mai rare, sunt "fructierele"; ele au acelaşi profil cu cel al străchinilor, dar fundul profilat sau inelar, a fost înlocuit cu un picior înalt uşor evazat şi gol în interior, formă ce are bune analogii în lumea sudică[300]. De altfel, astfel de analogii avem şi pentru străchini în general[301].

Destul de numeroase sunt şi paharele. Cu toate că au evoluat din cel bitronconice, în faza a III-a ele se întâlnesc sub o gamă apreciabilă de forme, la care bitronconismul de multe ori este abia sesizabil. Cele mai numeroase sunt paharele înalte cu pereţii uşor arcuiţi; buza este evazată, fundul drept, câteodată uşor profilat. Aceste exemplare au partea inferioară tronconică, amintind că au evoluat din paharele bitronconice ale fazei precedente. O altă variantă destul de răspândită de pahar, este aceea cu pereţii aproape drepţi. Forme rare de pahare sunt: bitronconice cu pereţii rotunjiţi (siluete greoaie), cu corp piliform şi gât cilindric, cu corp bombat şi gât scurt etc.

Caracteristica întregii faze a III-a, este şi vasul cu gâtul cilindric sau tronconic, la capătul său aflându-se buza uşor evazată şi cu corpul "în patru colţuri", care rezultau din împingerea dinspre interior în afară a pereţilor. Astfel de exemplare (Fig. 40/5), este drept rare, s-au descoperit la Tîrguşor "Urs"[302] (în această etapă de început a fazei a III-a, "colţurile" sunt mai puţin proeminente) şi Ceamurlia de Jos[303]. Dimensiunile acestui tip de vas sunt foarte variabile, astfel încât, din punct de vedere funcţional, putem vorbi de pahare şi oale. Mai semnalez şi capacele în formă de căciulă[304], care uneori au fost confecţionate dintr-o pastă foarte fină, în ciuda dimensiunilor lor medii.

Tehnica decorului şi motivele ornamentale ale ceramicii fine din faza III-a şi în special din etapele b şi c, se caracterizează printr-o bogăţie de multe ori contrastantă cu decorul din Hamangia II, cu toate că elementele decorative propriu - zise: incizii, crestături, mici excizii, rămân aceleaşi. Însuşi slipul lustruit, negru, dar tot mai mult şi castaniu - acum cu o aderenţă mai bună - reprezintă un element de decor.

Incizia este folosită destul de des, sub forma unor puncte alungite; prin incizie s-au obţinut şi mici crestături. Continuă să fie frecvent şi triunghiul mic, uşor excizat. Inciziile ca şi micile excizii au fost ulterior umplute cu o materie albă, cretoasă - procedeu şi substanţă

întâlnite pe tot parcursul culturii (este inutil să mai demonstrăm că încrustația cu alb este întâlnită în tot spațiul balcano - carpatic, la culturi contemporane cu Hamangia). Șirurile de mici incizii, sunt adesea înlocuite cu linii punctate, tot mai frecvente. Uneori întâlnim puncte rotunde ceva mai mari, îngrijit realizate și distribuite pe suprafața vasului. Împunsăturile sunt verticale sau oblice - în general de la dreapta la stânga, întocmai ca vârcile de barbotină de pe vasele de uz comun. Un alt motiv decorativ, constă în linii foarte fin incizate, dispuse în benzi orizontale, verticale sau oblice. Pe unele recipiente de dimensiuni mai mari, înainte de a începe decorarea cu motivele amintite, se trasa inițial o linie subțire, pe care ulterior se așezau inciziile, crestăturile și micile excizii. În faza a III-a, acestea sunt mai apropiate unele de altele (mai dese) decât în faza anterioară. Canelurile orizontale și paralele sunt rare. Arătam deja că motivele decorative ce se constituie, sunt mult mai bogate și variate decât până acum. Foarte frecvente sunt benzile formate din două sau mai multe linii paralele. Ele separă zonele decorative care înconjură vasul, repetându-se de câteva ori (în genul metopelor). În interiorul benzilor delimitate de grupe de linii, se întâlnesc triunghiuri compuse la rândul lor din linii din mici excizii, crestături sau incizii. Adesea aceste triunghiuri sunt înlocuite de benzi oblice, cu scopul de a încadra alte linii paralele, meandre (rar), zig - zaguri. De remarcat că spirala lipsește, ea fiind înlocuită de "meandre" ce formează diferite unghiuri pe suprafețe mari. În cultura Hamangia pictura este practic inexistentă. Totuși la Ceamurlia de Jos[305], pe câteva fragmente s-au observat "urme de pictură crudă". Tot aici, o bucată de chirpic purta o pictură roșie. Câteva figurine din lut, au fost sumat pictate tot cu culoare roșie.

Către sfârșitul culturii Hamangia, în ceramica fină apar o serie de elemente noi. Ele se întâlnesc, este însă drept că nu din abundență și la Ceamurlia de Jos. Dat fiind caracterul lor, consider că ele provin din nivelul superior al așezării menționate. Am în vedere vasele de mici dimensiuni cu patru protuberanțe dispuse în cruce și diferite forme de pahare (Fig. 16/ 3-8); decorul este în principal din caneluri proeminente, care adesea se desfășoară în jurul protuberanțelor. Majoritatea acestor vase s-a descoperit întâmplător în necropole: Mangalia[306], Limanu[307], Cernavoda[308], Corbu[309]. Situația este complicată, întrucât în punctele enumerate nu dispunem de nici un fel de observații stratigrafice (orizontale sau verticale) sau de altă natură. În plus se știe că în primele trei puncte, s-au descoperit și materiale din etapele și fazele precedente. Prin urmare, suntem nevoiți să ne raportăm la arii culturale învecinate și contemporane. Este posibil ca la apariția celor câteva elemente noi din ceramica fină a culturii Hamangia să fi participat alături de Boian - faza IV (nu atât în privința formelor, cât mai ales a decorului), Sava - Mariţa (zona Varnei începe să devină extrem de dinamică și într-un anume fel să se particularizeze) și cultura Precucuteni III[310]. De altfel, având în vedere sincronismele dintre Hamangia și Precucuteni precum și dezvoltarea generală a celor două culturi, influențele Precucuteniene nu se puteau manifesta decât către sfârșitul culturii Hamangia, sincron cu cea de a treia fază Precucuteni. Nu cred însă că această ultimă etapă - III c - a Hamangiei, se poate caracteriza exclusiv prin cele câteva vase puternic canelate. Formele tradiționale ale fazei a IIIa au continuat și în etapa III c, dovadă fiind faptul că și la Ceamurlia de Jos există câteva fragmente ceramice la care putem observa influențe Precucuteni III. Prin urmare, nu avem nici pe departe elemente suficiente pentru a putea admite că ceea ce am desemnat prin "etapa III c", ar putea fi înlocuit cu o fază distinctă a culturii Hamangia. În altă ordine de idei, cele două vase tronconice descoperite într-o localitate necunoscută din Dobrogea, ce făceau parte din "colecția Solacolu"[311] (acest medic a profesat mult la Mangalia și prin urmare, întreaga sa colecție este foarte probabil să provină din această zonă), sunt post-Hamangia. Întorcându-ne la chestiunea folosirii unei terminologii cât mai adecvate pentru sfârșitul culturii Hamangia, subliniez că în peșterile din centrul Dobrogei, nivelele Gumelnița A1, suprapun "faza Ceamurlia de Jos" (faza a-III-a, mai exact IIIc), din ale cărei depuneri, descoperitorii ne arată că au recoltat o ceramică "clasică" pentru această fază. Este încă un argument pentru terminologia propusă - IIIc în loc de Hamangia V (D. Berciu), Hamangia IV și V (T. Dimov), "faza Mangalia" (E. Comșa) - care include vasele puternic canelate, într-un orizont în care ceramica tipică pentru faza a-III-a, nu putea să

lipsească.

În groapa rituală de la Medgidia "Cocoașă" s-a mai descoperit o subgrupă ceramică formată doar din câteva exemplare (Fig. 32/1-5), pe care nu o mai întâlnim altundeva. Este vorba despre vase[312] de mici dimensiuni (înălțimea = 0,040 m. - 0, 060 m.), confecționate nu dintr-o pastă fină, cum era de așteptat, ci dintr-una grosieră ; sunt probabile replici ale vaselor de lemn și piatră. Forma predominantă este cea tronconică cu pereți drepți sau puțin arcuiți. Unele dintre ele sunt acoperite cu un slip grosier, altele cu barbotină fină, organizată în vârci. Elementele de decor sunt înciziile sau exciziile neglijent executate. Vase de mici dimensiuni - dar nu ca cele de la Medgidia "Cocoașă" s-au găsit și la Golovița[313] (aici sunt însă sub forme mai evoluate, cu profile bitronconice de forma unui "S" alungit) și Cenavoda[314] (un exemplar). Pentru cele de la Medgidia "Cocoașă", întâlnim încă o dată asemănări în Vinča A[315] și Dudești I B[316].

Torțile sunt rare excepții în cultura Hamangia. La Medgidia - Satu Nou, în afară de profilul întreg al unei cești cu toartă(cu două torți) amintită mai sus, s-a mai găsit o tortiță fragmentară[317] (Fig. 35/6) cu bune analogii tot în lumea sudică. Câteva tortițe au apărut și la Ceamurlia de Jos[318]; ele nu aveau un rol practic, ci mai degrabă unul estetic. Lista se completează cu: castronașul cu toartă descoperit în necropola de la Durankulak[319], partea superioară a unei tortițe cu bune analogii în Karanovo III, găsită de data aceasta în așezarea Hamangia I ("Nivata") de la Durankulak[320], și în sfârșit un pahar tronconic, decorat cu caneluri proeminente de la Limanu[321], căruia îi lipsește cea mai mare parte a torții (Fig. 16/6).

De la Ceamurlia de Jos[322] provine și un mic vas antropomorf (înălțimea păstrată = 0,042 m.) decorat cu linii punctate, căruia îi lipsește partea superioară (Fig. 49/8).

Asupra influențelor liniare, ajunse în ceramica Hamangia IIb prin intermediul culturii Boian, nu mai revin, subiectul fiind tratat la capitolul destinat periodizării. Arăt doar că slabele influențe liniar - ceramice le vom întâlni și în Hamangia III (Fig. 46/12-14), ca o continuare a unui fenomen mai vechi, întrucât Hamangia III este post - liniar ceramic.

I. PLASTICA

Un capitol cu totul deosebit al culturii Hamangia, care în unele privințe are un caracter excepțional, îl reprezintă plastica. Datele de care dispunem, nu ne permit formularea unor concluzii foarte ample și exacte, în primul rând pentru că cele mai numeroase descoperiri, provin din necropola de la Cernavoda, care din păcate este nepublicată. Se cuvin însă menționate și observațiile de la Durankulak (a se vedea mai sus la subcapitolul "Necropole"), sau dintr-o serie de așezări - Baia-Golovița, Grădiștea- Coslogeni, Medgidia-Satu Nou, Medgidia "Cocoașă" - unde descoperirile sunt însă mult mai puține decât la Cenavoda.

Pe ansamblul ei, creația plastică a culturii Hamangia, face dovada nu numai a unor tradiții artistice mai vechi dar încă puternice ci și a stăpânirii unor tehnici de modelare foarte înalte. Pasta din care au fost confecționate figurinele, este în general de bună calitate; de multe ori, ele au fost acoperite cu un slip lustruit, care finisează piesa și o uniformizează din punct de vedere cromatic. Există însă exemplare a căror ardere a fost incompletă (cazul celor patru idoli din mormântul nr. 626 de la Durankulak și al unui exemplar de la Medgidia "Cocoașă"[323] - Fig. 47/9), piesele fiind evident mai friabile.

Plastica antropomorfă din cadrul culturii Hamangia, prezintă multe elemente de realism primitiv, care însă nu contrastează cu schematismul de multe ori exagerat din plastica altor culturi. Realismul nu dăunează cu nimic asupra plasticității figurinei și nu diminuează mesajul artistic transmis de estetica generală a acestor creații artistice. Figurinele sunt expresia plastică, materială, a unor divinități, sau poate mai bine spus a unor concepții, idei religioase. Se știe că între plastica și religia neolitică există o strânsă interdependență.

Ținând cont de caracteristicile sale (forme, tehnici, detalii anatomice etc.) plastica Hamangia ni se înfățișează ca un tot unitar, omogen și original, în ciuda unei oarecare diversități a tipurilor și mai ales a variantelor existente în cadrul seriilor tipologice mari - A și B - la care se adaugă seria C, formată din exemplare puține dar deosebit de interesante, având capul

modelat într-o manieră deosebit de realistă.

TIPUL A (Fig. 47/1, 2, 5; 48/1; 49/1, 4; 50/3-9; 51/2-9) Cuprinde statuete ce redau un personaj feminin "în picioare". Sunt cele mai frecvente, atât în necropole[324] cât și în așezări[325].

Silueta umană este împărțită în trei părți: I) Capul - redat în forma unei coloane înalte, în secțiune fiind de cele mai multe ori de formă triunghiulară, mai rar rotundă sau patrulateră. Această redare este cu evidente semnificații simbolice, întocmai ca în arta cicladică[326], sau ca cea din diferite puncte datate în neoliticul timpuriu și mijlociu din Tesalia[327], arhipeleagul egeic[328] și Cipru[329]. II) Corpul - este voluminos și gros, având de cele mai multe ori un bazin exagerat de mare. Reprezentarea ținea, cum bine se știe de cultul fecundității și fertilității, indiferent dacă statuetele redau sau nu personaje gravide. În cea mai mare parte a cazurilor, acest aspect voluminos, contrastează cu finețea sânilor și cu redarea schematică a brațelor, care la unele piese chiar lipsesc. De cele mai multe ori, mâinile sunt așezate pe abdomen, sau sub sâni (când aceștia sunt voluminoși și trebuie susținuți). Excepție de la maniera generală, face un exemplar de la Grădiștea-Coslogeni[330], care are corpul plat și brațele în formă de "aripi" (Fig. 50/4). De subliniat și "idolii" de la Medgidia "Cocoașă" [331] și de la Durankulak[322], care au sânii foarte mici, au brațele groase și dispuse orizontal. În aceste cazuri, dar și la alte câteva piese, observăm o evidentă disproporționalitate între finețea sânilor - care ne duce cu gândul la o zeitate "nubilă" - și abdomenul foarte pronunțat. Să fi urmărit artiștii neolitici redarea printr-o singură creație a întregului ciclu de dezvoltare biologică? În general, statuetele culturii Hamangia au sâni fie puternic reliefați, fie mici și convențional redați, diferind de cei ai statuetelor din plastica mediteraneană, unde întâlnim cu precădere sâni de tip "african" (un astfel de exemplar există totuși și în cultura Hamangia[333]). Abdomenul tuturor statuetelor este "etajat" - partea superioară este mărită și bombată, iar cea inferioară plată sau ușor bombată, de multe ori întreaga piesă (dar îndeosebi abdomenul) fiind modelată prin tehnica "în suprafețe"[334]; la partea inferioară a abdomenului, care are forma unui triunghi ("triunghiul vieții") cu baza orientată în sus, este câteodată redat și sexul, fapt ce ține tot de cultul fecundității și fertilității. Se poate sublinia că aspectele anatomice prezentate mai sus, sunt caracteristice culturii Hamangia. Spatele figurinelor acestei grupe este drept, plat sau ușor albiat și nu conține nici un detaliu. De remarcat că albierea spatelui este atestată și la Hacilar[335], unde pentru reprezentările plastice ale culturii Hamangia, s-au găsit cele mai bune analogii din Anatolia și Orientul Apropiat. III). Picioarele sunt schematic modelate. Laba piciorului este simplu redată sau chiar lipsește. Adesea, membrele inferioare sunt unite și individualizate numai printr-un șanț; mai rar ele sunt despărțite (în cele mai multe cazuri de la genunchi în jos). Există și trei excepții, la care picioarele nu sunt deloc individualizate - un idol din lut și alți doi din piatră (gresie verzuie și calcar foarte moale) descoperiți la Medgidia "Cocoașă"[336] (Fig. 47/5, 8, 9). Rareori, prin incizii fine sunt redate degetele picioarelor (Fig. 48/5).

Din repertoriul tipului A, face parte și singurul idol pictat, descoperit în necropola de la Cernavoda[337]. Statuetele "în picioare" sunt și cele opt piese nelucrate din lut: cinci din marmură (trei de la Cernavoda[338], și câte una la Ceamurlia de Jos [339] și Durankulak[340]), doi din piatră de la Medgidia "Cocoașă" (amintiți mai sus) și unul din os de la Ceamurlia de Jos[341]. În muzeul de la Dobrici (Bulgaria) se mai află numeroși idoli de foarte mici dimensiuni (înălțimea = 0,025 m) tăiați din scoici Spondylus gaederopus, care foarte probabil, formau un colier (descoperit într-un complex funerar de la Durankulak).

De la aspectul general al statuetelor din lut ce compun seria tipologică A, fac oarecum excepție prin forma lor plată două piese (Fig. 48/8; 50/4) - una de la Grădiștea-Coslogeni[342] și alta de la Alimanu[343].

Din punct de vedere tipologic [344], figurinele ce compun tipul general A se împart în mai multe subgrupe în funcție de redarea diferitelor părți anatomice ale corpului uman - picioare, brațe, cap, spate, sâni. O tipologie în funcție de fiecare unitate anatomică (pe care am facut-o cu altă ocazie - nota 344), ar complica prezentarea de față, ce are un caracter mai general.

TIPUL B[345]. (Fig. 48/3; 49/2, 3, 5; 50/6, 9) Formează o altă serie generală, de data aceasta fiind compusă din figurine feminine în poziție șezândă. Există două mari subtipuri: a) figurine în poziție "semișezândă" (picioarele sunt puțin individualizate pe înălțime); b) figurine așezate pe pământ - sunt cele mai schematice reprezentări; au o alură greoaie. Piese asemănătoare întâlnim în cultura Dudești[346]. Capul este redat la fel ca în cazul pieselor ce compun tipul A; corpul este mult mai masiv, de multe ori fiind redat sub forma unei piramide neregulate; spatele este drept (pentru o tipologie a tipului B, a se consulta tot nota 344).

Documentarea de care dispunem la ora actuală, nu ne permite să facem aprecieri cronologice exacte privitoare la aceste prime două tipuri și nici să stabilim anumite raporturi cronologice între ele, întrucât la îndeplinirea celor două deziderate, întâmpinăm câteva impedimente majore: 1. În așezări - pentru care se poate face o datare mai exactă - plastica este slab reprezentată; 2. Necropolele - reamintim că majoritatea statuetelor a fost descoperită în complexe funerare - sunt mai puțin numeroase, în general nesistematic investigate, iar în cazul celor de la Cernavoda și Durankulak, datele de care dispunem sunt încă destul de sumare; 3. Figurinele - ca expresii materiale ale unor concepții religioase - sunt creații artistice care poartă în structura lor, elemente ale unor puternice tradiții, ce țin de conservatorismul religios, care nu permite abateri de la anumite canoane.

Faptul că la Medgidia "Cocoașă" - cea mai timpurie așezare Hamangia - nu s-au descoperit decât idoli din tipul A, ne-ar putea duce la concluzia că aceștia au fost exclusiv folosiți în respectiva perioadă. Numai că, la o analiză generală pentru necropola de la Cernavoda[347], D. Berciu a observat că figurinele "în picioare" și cele "șezânde" au fost concomitent folosite, pe cea mai mare parte a evoluției culturii Hamangia, dacă nu chiar pe tot parcursul ei. Concluzia lui D. Berciu este justă. Că cele două tipuri par a fi fost concomitent folosite, este dovedit atât de comparația globală a inventarelor de la Cernavoda, cât și de faptul că în așezările de la Baia-Golovița[348] și Tîrgușor "Urs"[349] (așadar din faze deosebite, a-II-a, respectiv a-III-a) s-au descoperit statuete din ambele tipuri.

În sfârșit, se impune a sublinia că piesele tipului A, sunt mai numeroase decât cele ale tipului B.

TIPUL C[350] (Fig. 48/2, 6;50/1, 2; 51/1). Prin spectaculozitatea sa, a suscitat cel mai mare interes și a produs cele mai numeroase discuții, interpretări (de exemplu Maria Giumbutas[351] consideră "Gânditorul" un zeu al vegetației !), datări etc. Recent, pe baza unei amănunțite analize și a unor observații exacte, Silvia Marinescu-Bîlcu a demonstrat existența unui "motiv" al "Gânditorului", pe o arie geografică impresionantă și în diferite perioade ale preistoriei[352]. Cu aceiași ocazie, s-a arătat în mod just că poziția " Gânditorului " trebuie pusă în legătură cu anumite practici rituale, fapt pe care și noi îl sugerasem.

Tipul C cuprinde statuete care au capul stilizat, cu o redare generală a lui întocmai ca a capetelor "Gânditorului" și "femeii șezând". Cu toată maniera generală de schematizare a reprezentărilor sale plastice, cultura Hamangia ne oferă pe lângă cele două binecunoscute capodopere ale artei neolitice, alte câteva fragmente de statuete - mai exact capetele lor - care rup tiparele și rigorile plasticii sale, reușindu-se în acest fel ieșirea din normele schematice și realizându-se - îndeosebi în privința celor două statuete de la Cernavoda - excepționale redări ale corpului omenesc și chiar a atitudinilor sale meditative. Capetele statuetelor tipului C, au fost modelate cu maximum de realism.

Cum s-a arătat deja, apreciem că poziția, atitudinea celor două statuete de la Cernavoda, reprezintă poziții magico - religioase, legate de credințele și practicile rituale ale acelor vremi. Se știe că arta neolitică, mai mult decât oricare alta, furnizează reprezentări ce materializează în forme plastice, idei conceptuale despre lumea înconjurătoare, încărcată de mistere.

"Gânditorul" și "femeie șezând" sunt mult prea bine cunoscute, astfel încât o nouă descriere a lor în lucrarea de față, nu mi se pare a fi oportună.

Ca pentru întreaga creație plastică a culturii Hamangia și acestor două excepționale realizări artistice le trebuie căutate analogii și origini în zona egeo - microasiatică. Motivul "Gânditorului" (ca reprezentare plastică dar poate și în sfera spirituală) va fi transmis și

culturii Precucuteni ("Gânditorul" de la Tîrpești[353] - Precucuteni II) ca urmare a unui contact direct între comunitățile acestei culturi și Hamangia.

În anii ' 80, în mai multe așezări[354] - Grădiștea-Coslogeni, Medgidia-Satu Nou, Tîrgușor - "Sitorman", dintre care primele două se datează la un nivel cronologic destul de timpuriu, mai exact Hamangia II-a - s-au descoperit capete de statuete (trei în prima așezare și câte unul în celelalte două), asemănătoare capetelor perechii de la Cernavoda. Mă refer la maniera generală de redare a capului, nu și la atitudinea "meditativă" a "Gânditorului", care are capul sprijinit pe palme. Acest tip de plastică, mai exact cele două statuete de la Cenavoda, a fost datat de D. Berciu, către sfârșitul culturii Hamangia ("Hamangia IV" [355]). Însă, având în vedere că: 1. Descoperirile din primele două așezări menționate mai sus; 2. "Gânditorul" și "femeie șezând" au fost recuperate în condiții stratigrafice absolut neclare[356]; 3. Necropola de la Cernavoda a acoperit în mod sigur o îndelungată perioadă, așa cum de altfel arată și D. Berciu[357] -, apreciez că acest gen de plastică (tipul C), a existat în cultura Hamangia mult mai de timpuriu decât s-a apreciat inițial, poate chiar de la începutul culturii, fără a exista însă probe directe în acest sens. Oricum, dacă motivul plastic al "Gânditorului" s-a transmis în plastica Precucuteni II - fază contemporană cu Hamangia III b - este evident că el trebuia să fi existat mai de timpuriu în cadrul culturii Hamangia, prin urmare în orice caz înaintea "Hamangiei IV" sau "Hamangiei V", după periodizarea și aprecierile lui D. Berciu.

Este lesne de admis că plastica tipului C - statuete cu capete realist modelate, care conțin redate elementele anatomice ale feței - este net superioară din punct de vedere artistic tipurilor A și B. Numai că nu putem porni de la considerentul că plastica (în mod deosebit, dar numai ea), trebuie să evolueze în mod neapărat de la forme inferioare la creații superioare, care astfel s-ar data mai târziu. Forma triunghiulară a feței, redarea cu realism a detaliilor sale anatomice le întâlnim în culturi Sud - Balcanice dar și dunărene (Dudești[358], Vinča[359]) fapt ce între altele, explică originea sudică a tuturor acestor culturi.

Așa cum am văzut cu ocazia prezentării necropolelor și a așezărilor, în cadrul culturii Hamangia s-au mai descoperit idoli din marmură (câte unul la Cernavoda și Durankulak) os (câte unul la Cernavoda și Ceamurlia de Jos), diferite roci (două exemplare, unul din gresie dură, verzuie și altul din calcar moale, ambele din groapa rituală de la Medgidia "Cocoașă"), toți încadrându-se în tipul A - figurine "în picioare".

Până în prezent, culturii Hamangia nu-i aparține decât o singură figurină zoomorfă, din lut ars (reprezentând un patruped, probabil o oaie) descoperită la Ceamurlia de Jos[360] (Fig. 49/7).

Analogiile și descendența plasticii culturii Hamangia, reprezintă alte subiecte amplu dezbătute de specialiști. Toți s-au orientat cât se poate de firesc, către lumea sudică, egeo-anatoliană. La rândul nostru, încercăm să îmbogățim sfera asemănărilor în zona amintită dar și să extindem spațiul geografic. În primul rând însă, amintesc încă o dată analogiile de la Hacilar[361]. Aici plastica are mai multe detalii, este mai naturalistă și mai puțin schematizată, în comparație cu cea din cadrul culturii Hamangia; se întâlnesc figurine " în picioare", șezând pe un "tron", cu picioarele îndoite din genunchi și idoli șezând direct pe pământ. În nivelurile I - III, dar și în nivelul VI[362], figurinele sunt pictate și redate ceva mai schematic. Capetele lor au forma unor coloane prismatice, dar conțin și o serie de detalii anatomice. Alte asemănări pentru sculptura din lut din cadrul culturii Hamangia s-au constatat în Anatolia, Siria, Irak etc. Amintesc descoperirile de la Çatal Hüyük[363] (mai ales cele din nivelul VI), Jarmo[364], Tepe Sarab[365], Ras Shamra[366], (datare timpurie - 6500-5500 BC). La aceste descoperiri, îndeobște cunoscute, mai adăugăm pe cele de la: Bouqras I[367], Tell Ramad[368], Suhut Hisar[369], Ilamgatch-tepe[370].

Pentru o serie de figurine "șezânde", pe care le întâlnim în cadrul culturii Hamangia, mai găsim asemănări și în alte așezări din zona amintită, care însă au o datare timpurie (până la 8000 - 6500 BC). Ne gândim la descoperirile de la[371]: Tell Mureybat Haze, Tell Aswad I-II, Graifel, Tell Ramad II-III, Ras Shamra V, Tell Abu Hureyra, Tabut al Haman.

Descoperirile din punctele enumerate, în afară de faptul că acoperă o întinsă arie din

Orientul Apropiat și Anatolia, vin să întărească observația potrivit căreia plastica hamangiană are puternice rădăcini în această zonă și mai ales în Anatolia, în ciuda unor deosebiri: modelarea uneori diferită a corpului, redarea unor detalii anatomice ale feței, pictarea unor figurine.

Este însă de adăugat și faptul că în drumul ei spre nord, cultura Hamangia se pare că a fost influențată în plastica sa de comunitățile din Ciclade, Grecia și Macedonia. Aceste influențe aveau la bază același fond anatolian de care nu erau străine nici culturile din zonele menționate. Între plastica din Ciclade, Grecia și Macedonia și cea a culturii Hamangia, există numeroase și evidente asemănări - maniera generală de redare a siluetei umane, a graviditățiii[372] etc. Descoperirile de la: Nea Nikomedia[373], Dikili - Tasch[374] (Macedonia), Archeilon[375], Sesklo[376], Tsangli (niv. V) și Magula Karamular[377], Sparta[378], Naxos[379], Ciclade, sunt cele mai reprezentative. Dar aria geografică în care găsim asemănări pentru plastica din cadrul culturii Hamangia se poate lărgi dacă ne gândim la descoperirile de la: Cnosos[380] (niv. I - neolitic timpuriu), Khirokitia[381] (Cipru), Tell Galabnik[382], Karanovo I-III[383], Plovdiv[384] (Bulgaria) etc.

În altă ordine de idei, găsirea rădăcinilor plasticii culturii Hamangia îndeosebi în Anatolia și în primul rând la Hacilar, nu trebuie să determine automat încadrarea ei din punct de vedere cronologic la o dată corespunzătoare nivelurilor IX (5600 - 5500 BC[385]) sau chiar nivelului VI[386] din localitatea amintită. D. Berciu, care a optat pentru plasarea începutului culturii Hamangia în neoliticul timpuriu, admite la rândul său, imposibilitatea unui eventual sincronism între cultura Hamangia și Hacilar IX[387]. La judecarea fenomenului de persistență a unor forme plastice trebuie avut permanent în vedere puternicul conservatorism care a putut face posibilădăinuirea pentru mult timp a anumitor tipuri de statuete - expresii ale unor idei religioase.

În concluzie, așa cum a arătat D. Berciu[388] și cum cred că reiese și din rândurile de mai sus, plastica din cadrul culturii Hamangia prezintă o serie de asemănări cu creația plastică neolitică dintr-o zonă vastă - din Irak și Siria până la Balcani - care are centrul în vestul Asiei Mici.

J. PODOABE

Marea majoritate a podoabelor a fost descoperită în morminte. Sunt două mari tipuri: brățări și mărgele (coliere).

Cele mai numeroase sunt brățările din Spondylus gaederopus (Fig. 17/9; 52/1, 4-7; 53). Asupra originii și difuziunii acestei scoici în neolitic și eneolitic - chestiuni ce sunt în directă legătură cu producția locală și cu importul podoabelor confecționate din cochilia ei - s-au oprit mai mulțicercetători[389]. Urmare a schimbului dintre diferite comunități, podoabele din Spondylus gaederopus s-au răspândit pe un spațiu apreciabil. Analiza lui E. Comșa[390], privitoare la faptul că scoica Spondylus a trăit în Marea Neagră în aceiași perioadă în care comunitățile Hamangia (între ale cărei ocupații a fost și culegerea și prelucrarea scoicilor și poate "comercializarea" podoabelor) populau Dobrogea, este plauzibilă. Se pare că Marea Neagră oferea condiții propice (temperatura sa era mai ridicată) viețuirii scoicilor Spondylus. Comunitățile gumelnițene din Dobrogea, au preluat de la predecesorii lor, meșteșugul prelucrării scoicilor Spondylus, dovadă în acest sens, stând în primul rând binecunoscutul "atelier" din tell-ul de la Hîrșova[391].

Cu ocazia prezentării așezărilor și necropolelor, am amintit unele descoperiri de podoabe. Acum le prezint sistematic.

Brățări de Spondylus gaederopus s-au descoperit în următoarele puncte: 1. Limanu (necropolă)[392] - trei brățări întregi (cea mai mare având diametrul = 0,102 m. și lățimea = 0,050 m.) și două fragmentare, toate fiind bine lustruite mai ales la exterior; cea mai mare are trei orificii - două pe o margine și una pe marginea opusă; fiind o descoperire întâmplătoare, fără vreun context arheologic, nu dispunem de nici un reper cronologic; 2. Mangalia (necropolă)[393] - trei brățări întregi și una fragmentară, cea mai mare având diametrul = 0,115

m. şi lăţimea = 0,065 m. ; are pe o latură două orificii mici, rotunde, iar pe latura opusă, patru astfel de orificii. 3. Agigea[394] (aşezare distrusă, descoperire întâmplătoare) - două brăţări, dintre care una întreagă şi cealaltă aproape întreagă; datare - în faza a III-a a culturii; 4. Cernavoda[395] - brăţară întreagă şi alte fragmente de brăţări, toate făcând parte din inventare funerare; nu dispunem de repere cronologice; 5. Durankulak[396] - nouă brăţări întregi, descoperite în mormântul nr. 1 (două), în mormântul nr. 626 (una), în mormântul nr. 644 (şase); au partea exterioară uşor bombată; 6. Ceamurlia de Jos[397] (Hamangia III) - mai multe fragmente de brăţări din Spondylus, dintre care unul, ca urmare a arderii, a căpătat o culoare gri închis; 7. Medgidia - Satu Nou[398] (Hamangia II) - în groapa nr. 1, s-a descoperit un fragment (aproximativ 1/4) dintr-o brăţară; ca urmare a unei arderi puternice, a căpătat o culoare neagră; bine lustruită atât la interior cât şi la exterior.

Altă grupă de podoabe o reprezintă mărgelele descoperite disparat sau grupat (coliere). Au fost confecţionate din diferite materiale: "perle" din scoica dentalium, din scoica Spondylus, din os, lut, marmură, aramă. Mărgelele din scoici (Fig. 52/2, 3; 53) au diferite forme: tubulare, tronconice, rotunde, discoidale. Repertoriul descoperirilor de mărgele sau coliere este următorul: 1. Limanu (necropolă)[399] - colier compus din peste 700 "perle" din dentalium, cu lungimi variind între 0,006 m. şi 0,002 m. ; alături de acestea, au apărut şi câteva mărgele mici, de formă discoidală, lucrate dintr-o rocă vulcanică de culoare verzuie; 2. Cernavoda[400] - câteva mărgele şi un fragment de colier, format din 21 de perle din dentalium, aflat la gâtul unui schelet; 3. Durankulak[401] - mai multe mărgele; se remarcă mărgelele şi marele colier descoperit în mormântul nr. 626 (a se vedea prezentarea necropolei şi a mormântului respectiv); 4. Ceamurlia de Jos[402] - patru mărgele disparate; 5. Medgidia- "Cocoaşă" [403] - două mărgele: una din ceramică, în formă de butoiaş, cu înălţimea = 0,006 m. şi alta din scoică, cu o perforaţie rotundă la capătul îngust al ei.

Numărul mic al descoperirilor de brăţări şi mărgele (coliere), nu permite formularea unor concluzii care să vizeze anumite aspecte cronologice pentru diferite tipuri de astfel de podoabe.

Pandative (Fig. 56/6-9, 11, 12) s-au descoperit la: 1. Ceamurlia de Jos[404] (nivelul inferior - Hamangia III-a) - pandativ din marmură albă, zaharoasă; prezintă urme ale unei îndelungate folosiri; are o formă dreptunghiulară (lungimea = 0,033 m., lăţimea = 0. 022 m.), cu o perforaţie alungită; descoperitorul - D. Berciu - i-a găsit bune analogii în Tesalia. În aceiaşi aşezare s-au găsit alte două pandative din os; au o formă triunghiulară cu capetele arcuite pe o latură şi perforate pentru a putea fi suspendate; lungimile: 0,029 m. , respectiv 0,039 m. 2. Cernavoda[405] - într-unul din morminte s-a găsit un interesant pandativ din marmură zaharoasă, albă; are o gaură centrală, unul dintre braţe fiind parţial păstrat; are urme de lustru; dimensiuni: lungimea = 0,030 m. ; diametrul găurii = 0,004 m. În aceiaşi necropolă, s-a descoperit un idol cu totul deosebit[406] (Fig. 56/12), confecţionat din marmură albă, zaharoasă; dat fiind că piesa este uşor arcuită, autorul descoperirii - D. Berciu - a presupus că a fost folosită drept un fragment de brăţară. Cred însă că este vorba despre un pandativ, graţie celor trei perforaţii aflate către extremităţile capului şi ale mâinilor; înălţimea = 0,078 m. 3. Agigea[407] - pandativ arcuit, format din valvă de Spondylus gaederopus. 4. Medgidia "Cocoaşă" [408] (Hamangia I) - pandativ din colţ de mistreţ, puternic lustruit, cu o perforaţie rotundă, la capătul mai gros; lungimea = 0,048 m (Fig. 56/1).

În cadrul podoabelor intră şi inelele. Au fost confecţionate din os sau valve de Spondylus. S-au descoperit trei exemplare, câte unul la: Limanu[409] (din Spondylus; secţiune triunghiulară; bine netezit la interior, iar la exterior ornamentat cu crestături fine, oblice ; diametrul = 0,028 m.); Medgidia " Cocoaşă " [410] (din os; secţiune aproape pătrată, bine lustruit pe toate feţele; păstrat pe două treimi; diametrul = 0,026 m.); Durankulak[411] (din os), făcea parte din inventarul mormântului nr. 626).

Câteva podoabe au fost confecţionate şi din aramă (Fig. 56/13). În comparaţie cu culturi contemporane, comunităţile Hamangia (mai exact din faza a III-a) au folosit foarte puţin acest metal. În monografia sa, D. Berciu aminteşte de descoperirea la Cernavoda[412] a câtorva

perle din cupru. O perlă din cupru făcea parte din inventarul mormântului 626 de la Durankulak[413]. În așezarea de la Baia-Golovița[414], s-a găsit un pandativ (?) din os pe care s-au observat urme de culoare verzuie (probabil de la o verigă din cupru ce a zăcut lângă obiectul din os). La Limanu[415], în inventarul unui mormânt, la un loc cu mărgele din dentalium, se aflau câteva "perle" mărunte; au o formă discoidală și sunt lucrate dintr-o gresie de "culoare verde cupru". E. Comșa[416] a arătat că acest caz este posibil să fie similar cu cel de la Cernica, unde s-au găsit câteva mărgele lucrate dintr-o rocă verzuie, care conținea aramă. La Agigea[417], cu ocazia construirii căii ferate către Mangalia, au fost găsite întâmplător, pe lângă brățările din Spondylus gaederopus deja menționate, două brățări din aramă. Prima este realizată dintr-o sârmă subțire, de aceiași grosime pe toată lungimea. Cea de a doua piesă, de formă ovală, a fost confecționată dintr-o "bară" de aramă. Contextul arheologic al descoperirilor de la Agigea este neclar, motiv pentru care atribuirea celor două brățări din aramă culturii Hamangia, nu se poate face decât cu mai multe rezerve. În plus, astfel de piese sunt cu totul deosebite pentru cultura Hamangia și exact în aceiași zonă menționată de H. Slobozeanu - autorul descoperirilor de la Agigea - cu ocazia construirii ecluzei canalului Dunăre - Marea Neagră, am identificat o așezare gumelnițeană[418], ce părea a fi fost destul de importantă.

K. ALTE OBIECTE

La Tîrgușor "Urs" [419], s-a descoperit o greutate pentru războiul de țesut (Fig. 56/10). Este confecționată dintr-o pastă cărămizie, destul de grosieră. Are o formă ovoidală, cu unul din capete, puternic subțiate. La partea superioară (capătul subțiat) are o perforație. Greutatea nu a fost mult folosită. Dimensiuni: diametrul lung = 0,058 m; diametrul lat = =0,035 m.

În câteva morminte de la Cernavoda[420] și Durankulak[421], s-au găsit "obiecte" (Fig. 54, 55) de diferite forme geometrice - circulare, semicirculare, romburi - din marmură sau diferite roci cu o granulație fină. Interesant de semnalat este faptul că și în groapa rituală de la Medgidia "Cocoașă"[422] , s-au descoperit trei astfel de obiecte (Fig. 54) - două având forma unor jumătăți de elipse (dimensiuni: lungimea = 0,119 m, lățimea = 0,073 m. ; grosimea = 0,038 m. ; lungimea = 0,105 m. , lățimea = 0,072 m. , grosimea = 0,030 m.) și una având forma unui disc (diametrele = 0,044 m. , 0,042 m. , grosimea = 0,020 m.). În singura locuință-bordei de la Tîrgușor "Urs", se află o piesă asemănătoare celor două de formă eliptică de la Medgidia "Cocoașă". Se știe că astfel de piese depuse în morminte, aveau o încărcătură rituală, ce ținea de simbolismul pietrei, ca material peren.

O descoperire aparte o constituie văsciorul (Fig. 16/2) și obiectul în formă de ou, ambele din marmură. Făceau parte din inventarul unui mormânt de la Limanu[423] și în mod sigur, reprezentau importuri din lumea sudică, egeică. Din păcate, nu deținem nici un fel de date suplimentare privind contextul arheologic. Vasul din marmură are forma unui bol cu pereții ușor arcuiți, gură largă, fiind plat (dimensiuni: înălțimea = 0,050 m. ; diametrul gurii = =0,117 m.). Obiectul de forma unui ou (înălțimea = 0,050 m.) are baza tăiată drept, partea opusă fiind destul de ascuțită. Pentru vasul din marmură avem o serie de analogii în Sud: Plovdiv[424] (colecțiile muzeului), Varna[425] (necropolă gumelnițeană; într-un complex funerar s-au găsit, întocmai ca la Limanu, un vas și un obiect în formă de ou, ambele din marmură), colecția de vase din marmură din arta cicladică[426] (majoritatea nu se pot racorda cronologic cu cultura Hamangia, ci doar cel din cultura Kephala, datată în neoliticul mijlociu). Un "ou" din cretă, probabil de la Cernavoda[427], se află în colecțiile Muzeului din Constanța (Fig. 55/5).

I. VÂNĂTOAREA , PESCUITUL , CREȘTEREA ANIMALELOR

Deținem destul de puține date privitoare la aceste ocupații. Dat fiind că pentru așezarea de la Baia - Golovița[428], există o recentă și unitară analiză a unui lot de faună, voi prezenta separat observațiile făcute aici.

Moluștele sunt reprezentate de trei valve de Unio, aparținând subspeciei U. pietorum schrenekianus, tipică pentru Dunărea inferioară și râurile ce se varsă în Nord - Vestul Mării Negre. Chelonienii sunt reprezentați de trei fragmente de broască țestoasă de apă (Emys

orbicularis). Resturile provenite de la peşti aparţin în totalitatea lor speciilor osoase (teleosteenilor). Cele 27 vertebrate se împart în două categorii şi provin de la indivizi de talie foarte mare, mijlocie sau mică. Prima categorie aparţine în genere somnului (Sileorus glanis). Un exemplar a avut circa 100 Kg. şi 2 m. lungime. Indivizi de o asemenea talie, nu puteau trăi în pâraiele înconjurătoare, iar aducerea lor din Dunăre este exclusă, rămânând doar posibilitatea ca peşti de astfel de dimensiuni să fi trăit în complexul (actualmente lagunar) Razim, în dreptul lacului Goloviţa, care şi atunci era cu apă dulce sau foarte slab salină. Vertebrele mijlocii şi mici, provin de la peşti dulcioşi: crapul, avatul, babuşca, plătica, şalăul, ştiuca, toţi aceştia putând fi pescuiţi tot din limanele Goloviţa şi Ceamurlia.

Cele mai multe sunt mamiferele, care se împart în trei categorii: specii precis sălbatice, reprezentate prin pisica sălbatică şi cerb, specii reunite într-o grupare ce ar putea cuprinde atât indivizi sălbatici cât şi domestici (suinele şi bovinele) şi specii precis domestice (ovicaprinele şi câinele). Pisica sălbatică (Felis silvestris), tipică pentru pădurile mari de foioase, este prezentă printr-un singur rest. Cerbul (Cervus elaphus), este destul de bine reprezentat, prin indivizi relativ masivi. Departajarea în cadrul Suinelor (Sus scrofa ferus şi Sus scrofa domesticus), este foarte greu de realizat, cert fiind doar faptul că în această grupare se află atât mistreţul, cât şi porcul domestic. În grupa bovinelor (Bos taurus şi Bos primigenus) intră taurinele domestice, fără a se exclude posibilitatea prezenţei bourului, strămoşul primelor. Majoritatea resturilor aparţin lui B. taurus şi numai două - trei cu oarecare posibilitate, lui B. primigenus. Foarte interesantă este observaţia că ". . . toate resturile cornutelor domestice sunt relativ mari, încadrându-se de obicei în gama de variaţie a aşa - zisului tip "primigenus". Nu putem preciza dacă în medie (datorită penuriei materialului) ele apar mai gracile decât taurinele culturii Boian, dat fiind faptul că ar fi putut exista la taurinele culturii Hamangia o componentă est - mediteraneană de talie mai mică . Oricum, părerea oarecum puerilă emisă de noi acum 30 ani, că în cadrul culturii Hamangia ar fi existat concomitent două varietăţi de taurine (una mai gracilă şi alta mai masivă) nu mai poate fi luată în consideraţie"[429].

În ceea ce priveşte ovicaprinele (Ovis aries şi Capra hircus) nu există nici un dubiu că ele sunt domestice, în holocen neexistând în regiunile noastre ovine şi caprine sălbatice. Această grupă este bine reprezentată. Cu o doză apreciabilă de relativitate, s-a arătat că numeric, caprinele şi ovinele erau în număr aproximativ egal. În cadrul ovicaprinelor, în special la ovine, întâlnim o talie gracilă; masculii nu aveau coarne prea puternice, iar femelele, în majoritatea lor dacă nu chiar în totalitate, erau acornute. Astfel "Ovis" în cultura Hamangia era în mare, asemănător cu ovinele din alte culturi ale neoliticului de la noi[430].

Câinele (canis familiaris) este prezent prin trei fragmente de cranii. S-a constatat că avea o talie mică, asemănătoare tipului "palustris", foarte caracteristic pentru întregul neolitic european[431]. Concluziile generale[432] l-a care s-a ajuns sunt: spre deosebire de aşezările aflate departe de lacuri şi sisteme lagunare (ex. Tîrguşor "Urs"), unde pescuitul nu avea o importanţă economică, la Baia - Goloviţa, el era destul de prezent; vânătoarea avea un rol secundar dar nu cu totul minor. O ocupaţie de prim ordin era creşterea animalelor, îndeosebi a taurinelor, ovinelor, caprinelor, mai puţin a porcinelor (întocmai ca la Techirghiol). Taurinele şi ovicaprinele erau sacrificate la o vârstă relativ înaintată ; s-ar putea ca frecvenţa cornutelor mici, să fie spre deosebire de alte culturi ale neoliticului românesc, o caracteristică pentru cultura Hamangia. Cornutele mari erau preponderente în acoperirea necesităţilor de proteine animale.

Într-un alt studiu[433], s-a arătat că la Baia - Goloviţa s-au recuperat 92 de oase de animale, între care şi oase de cal, fără a se putea preciza dacă ele provin de la exemplare domestice sau sălbatice.

Pentru celelalte aşezări şi necropole (reamintesc că în morminte au fost depuse şi ofrande animale) datele de care dispunem sunt mai sumare. În ceea ce priveşte vânătoarea[434], în afară de descoperirile de la Baia - Goloviţa, mai există trei alte loturi. La Ceamurlia de Jos[435], s-au recuperat oase de cerb, cerb lopătar (Cervus dama L.), elan, mistreţ, pisică

sălbatică, asin sălbatic (Equus hidruntinus Reg.). De subliniat că aici, cerbul lopătar a fost identificat pentru prima dată în România. La Cenavoda[436], în majoritatea mormintelor era depus câte un maxilar de cerb, elan, bou sau porc; de asemenea, de multe ori lângă craniul defunctului, se afla câte un colț de mistreț[437], iar în alte cazuri, oase de asin sălbatic[438]. În așezările din apropierea necropolei, s-au găsit oase de mistreț, asin sălbatic, castor, jder, bour, vulpe, vidră, pisică sălbatică, cerb, căprioară, antilopă[439]. S-a observat că la Cenavoda, spre deosebire de alte regiuni, erau vânați de preferință castorul și asinul sălbatic, care erau preponderenți față de cerb, căprioară și bour.

Din așezarea de la Techirghiol, s-au recuperat 1434 oase de animale, dintre care s-au determinat 1163[440]. Cele de la animalele vânate provin de la următoarele specii: iepure, vulpe, mistreț, căprioară, asin sălbatic și poate șacal (Canis aureus L.). Numărul apreciabil de resturi faunistice a permis calcularea raportului dintre animalele domestice (94,7 %) și sălbatice (5,3 %). În privința numărului de indivizi, mamiferele domestice reprezintă 89,5 %, iar cele sălbatice 10,5 %.

Alte descoperiri de oase ale unor animale vânate, s-au făcut la: Urluchioi[441] (corn de cerb), Limanu[442] (un craniu de asin sălbatic și dinți de la mai mulți asini sălbatici; complex funerar), peșterile Cheia și "La Izvor"[443] (cerb și mistreț), peștera Gura Dobrogei[444] (cerb, mistreț și probabil căprioară).

Pescuitul[445] se făcea în Dunăre, lacuri, Marea Neagră și mai puțin în derele. La Ceamurlia de Jos[446], s-au recuperat atât vertrebe de apă dulce cât și de apă sărată. Unele dintre ele aveau urme de arsură. Se pare că în această așezare, peștele a jucat un rol important în alimentație, dovadă fiind numeroasele vertebre, găsite în gropile menajere.

Informații interesante au furnizat analizele oaselor de pești de la Techirghiol[447], unde a fost identificat peștele Dorada (Aurata Aurata L.). În legătură cu prezența acestuia în Vestul Mării Negre, sunt de subliniat două chestiuni: 1. Actualmente dorada trăiește în Marea Mediterană, el fiind un pește de apăcaldă; faptul că s-a găsit și la Techirghiol în nivelele Hamangia, este o dovadă că la acea vreme, din punct de vedere termic, Marea Neagră era asemănătoare Mediteranei; 2. Întrucât doradele trăiau de obicei în largul mării, este de presupus că deplasarea pe mare se făcea cu monoxile și plute destul de solide. De altfel, tot la Techirghiol, s-au descoperit oase de la o specie de delfin, cu talie mică. La Cernavoda[448], într-una dintre așezările Hamangia, s-au determinat (cu doză de probabilitate) două vertrebe de crap.

O ocupație extrem de importantă a reprezentat-o creșterea animalelor[449]. În afara datelor de la Baia - Golovița prezentate mai sus, există alte câteva loturi. Cel de la Ceamurlia de Jos[450] este format din 147 oase. Nedispunând de procentajul pe specii, se știe doar că au fost identificate: oaia, capra, boul, porcul, și câinele. De asemenea, s-a făcut importanta precizare că bovinele crescute aici erau de talie mijlocie.

De la Cernavoda[451] (necropola), s-au recuperat 1206 oase, analizate fiind 353. Dintre acestea 126 sunt de la animale domestice și 227 de la animale sălbatice (63,72 % domestice și 36,22 % sălbatice). Raportul acesta nu reflectă just ponderea dintre creșterea animalelor și vânătoare. Explicația ar putea consta în faptul că în cazul ofrandelor să fi fost preferate anumite specii de animale. În mormintele de la Cernavoda, erau depuse oase de la următoarele animale domestice: 67,44 % bovine, 17,82 % ovicaprine; 14,72 % porc.

Între materialele faunistice de la Limanu, figurează și oase de bou, oaie și porc[452].

Cel mai important lot este cel de la Techirghiol[453] (Hamangia IIIa). Din gropile menajere s-au adunat 1163 (94,70 %) oase de la animale domestice și 65 (5,30 %) oase de la animale sălbatice. Din prima categorie, majoritatea o formează bovinele (53,14 %); urmează ovicaprinele (44,14 %), porcul (2,14 %) și câinele (0,58 %).

Oasele de oaie și capră reprezentau forme robuste[454], frecvență mai mare având prima. Situația a fost explicată prin aceea că zona era lipsită de păduri, fapt confirmat și de procentajul mic al animalelor vânate[455]. În sfârșit, o altă observație interesantă este aceea că oasele de animale domestice provin de la indivizi tineri, demonstrându-se astfel că se prefera sacrificarea unor astfel de indivizi[456].

NOTE

1. D. Berciu, S. Morintz, SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 122-129; D. Berciu, SCIV, 5, 1954, 2, p. 97-100; idem, SCIV, 6, 1955, 3-4, p. 541-542; idem, în: Nouvelles études d ' histoire présentée au X- e Congrés des sciences historiques, Roma, 1955, 1, Bucureşti, 1955, p. 29-46; idem, Contribuţii la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări, Bucureşti, 1961, p. 72-79, 510-525; idem, Cultura Hamangia , I, Bucureşti, 1966; etc.
2. V. Pârvan, Dacia, 2, 1925, p. 422-429.
3. I. Andrieşescu, în: Aşezământul Ion C. Brătianu , Bucureşti, 1928, p. 7-9.
4. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285-305.
5. E. Comşa, D. Galbenu, A. Aricescu, Materiale, 8, 1962, p. 165-171.
6. El. Lăzurcă, Peuce, 8, 1980, p. 7-36.
7. R. Lungu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 17-23.
8. P. Haşotti, Pontica, 20, 1987, p. 19-32.
9. Idem, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119-131.
10. Idem, Materiale, Vaslui, Bucureşti, 1986 (a XIII-a sesiune naţională de rapoarte, Vaslui, 1982), p. 26-33.
11. T. Dimov, Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 33-48; Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 29 şi urm. ; T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, Sbornic Dobrudja, 1, 1984, p. 74-87; I. Vaisov, Sbornic Dobrudja, 4, 1987, p. 77-82.
12. D. Galbenu, loc. cit. ; Vl. Dumitrescu, SCIV, 21, 1970, 2, p. 187-199; S. Marinescu - Bîlcu, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53-73; H. Todorova, în: International Symposium über Lengyel cultur, Nitra, Vienne, 1980, p. 281-288; P. Haşotti, Pontica, 16, 1983, p. 29-43; idem, Pontica, 17, 1984, p. 25-36; idem, Pontica, 19, 1986, p. 8-18; idem, în: La génèse et l'evolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iaşi, 1987, p. 151-156; idem, în: Le Palèolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iaşi, 1991, p. 250-265; idem, Studia praehistorica, 11-12, Sofia, 1992, p. 114-121.
13. Vl. Dumitrescu, Arta preistorică în România , Bucureşti, 1974, p. 59-63, 195-200; S. Marinescu - Bîlcu; Cultura Precucuteni pe teritoriul României , Bucureşti, 1974, p. 125, 137-139; E. Comşa, Istoria comunităţilor culturii Boian , Bucureşti, 1974, p. 230-235; M. Petrescu - Dîmboviţa, Scurtă istorie a Daciei peromane, Iaşi, 1971, p. 55-57; Vl. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, Fl. Mogoşanu, Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie, Bucureşti, 1983, p. 69-70; Istoria na Dobrudja , Sofia, 1984, p. 28-42; E. Comşa, Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii , Bucureşti, 1987; Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, Dacia înainte de Dromihete, Bucureşti, 1988, p. 34.
14. D. Berciu, op. cit. , p. 52-57.
15. Ibidem, p. 35-51.
16. Ibidem, p. 56.
17. Vl. Dumitrescu, op. cit. , p. 59, 200; Vl. Dumitrescu, Alexandra Bolobey, Fl. Mogoşanu, op. cit. , p. 97.
18. Vl. Dumitrescu, op. cit. p. 59.
19. M. Petrescu - Dîmboviţa, op. cit. , p. 56.
20. E. Comşa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
21. Idem, Thracia praehistorica, Plovdiv, 1, 1978, p. 7.
22. Idem, Revista de scienze prehistorice, 36, 1981, p. 143; idem, Revista de istorie, 5, 1983, p. 491; idem, Neoliticul. . . , p. 39.
23. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 37.

24. P. Haşotti, SCIVA, 33, 1986, 2, p. 119-131.
25. T. Dimov, Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 33-48.
26. M. Garasanin, Le IIIe Congrès international d'études de sud - est européene, Bucureşti, 1974, extras; D. H. French, Expedition, 5, 1985, p. 20; J. Nandriş, Memoria Antiqitatis, 1, 1969, p. 56.
27. D. H. French, op. cit., p. 20, fig. 2 - 4.
28. O. Necrasov, D. Cristescu, în: Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi,Iaşi,1965,p. 69-70
29. Ibidem; O. Necrasov şi colab., Probleme de antropologie, 4, 1959, p. 21 - 41.
30. D. Berciu, op. cit., p. 85. .
31. O. Necrasov şi colab., loc. cit.; D. Berciu, op. cit. p. 83; O. Necrasov, în: Actes du IIe Congrès international de thracologie, III, Bucureşti, 1980, p. 425, în care se arată: " Dolicho-mezocranienii masivi, apropiaţi de varianta Predmost, pot reprezenta descendenţi direcţi ai aceluiaşi tip, deja identificat pe teritoriul nostru din Paleoliticul superior (craniul de la Cioclovina). O origine locală poate fi invocată şi pentru reprezentanţii primitivi de tip mediteranoid şi de asemenea pentru atlanto mediteranoizi, aceasta nefiind însă pentru cazul tipului C, ale cărui singure analogii morfologice se găsesc în seria de la Tepe-Hissar şi în cea de la Osmankayasi. . . Iată de ce, în mod justificat ne putem întreba dacă cel puţin o parte a populaţiei Hamangia, nu prezintă raporturi cu lumea egeică şi mai mult cu cea din Asia Mică".
32. J. Mellaart, The Archaeology of ancient Turkey, London, 1976, p. 11 - 26.
33. D. Berciu, op. cit. , p. 83.
34. J. Mellaart, loc. cit.; idem, Anatolian Studies, 13, 1963, p. 45 - 103; idem, Earliest civilizations of the Near East, London, 1965, p. 14 - 20; idem, Anatolian Studies, 14, 1966, p. 165 - 191; idem, Escavations at Hacilar, Edinburgh, 1970; D. Berciu, loc. cit. .
35. Ibidem, p. 78 - 81.
36. T. Dimov, op. cit. ; Istoria na Dobrudja, p. 29 şi urm. ; T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, Sbornic Dobrudja, 1, 1984, p. 74 - 87 şi I. Vaisov, Sbornic Dobrudja, 4, 1987, p. 77 - 82: Keramik & Gold. Bulgarische Jungsteinzeit, Frankfurt am Main, 1983, p. 100, fig. 110, 111; I. Vaisov, comunicare la simpozionul " Rolul Mării Negre în preistoria Europei ", Dobrici, Bulgaria, 1989.
37. V. Volschi, M. Irimia, Pontica, 1, 1968, p. 57, fig. 17, p. 83 - 84 fig. 54, 55; D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 81 fig. 5/1- 3, p. 83 fig. 7.
38. J. Mellaart, op. cit., p. 87 fig. 56; p. 91 fig. 67, p. 84 - 85.
39. P. Haşotti, Pontica, 17, 1984, p. 25 - 36.
40. T. Dimov, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 20 - 34 (materiale văzute la muzeul din Dobrici prin bunăvoinţa colegului T. Dimov).
41. Istoria na Dobrudja, p. 37; T. Dimov, loc. cit. .
42. Supra nota 23. Foarte recent, colegul T. Dimov a repertoriat în Bulgaria, alte 11 puncte în care a identificat cultura Hamangia, fiind incluse şi descoperiri din tell-ul Sava şi Burgas, asupra cărora avem îndoieli (T. Dimov, loc. cit.).
43. M. Mircev, D. Zlatarschi, Izvestia, Varna, 11, 1960, p. 1-21; D. Berciu, op. cit. p. 38-43.
44. Ibidem, p. 38; idem, Dacia, NS, 4, 1960, p. 430 fig. 8/6.
45. E. Comşa, Peuce, 2, 1971, p. 16 (cercetări de teren făcute de V. Barbu; materialul ceramic, destul de sărac, se află în depozitele Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa).
46. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 43; idem, Contribuţii. . ., p. 74; Istoria na Dobrudja p. 37.
47. S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, NS, 8, 1964, p. 59-75; idem Pontica, 5, 1972, p. 29-56.
48. P. Haşotti, op. cit. p. 26 şi urm.
49. R. Lungu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 11 - 23.
50. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119 - 131.
51. T. Dimov, Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 33 - 48.
52. O discuţie mai amplă - P. Haşotti, Pontica, 17, 1984, p. 29 - 30, 34 - 36.

53. Ibidem, p. 30 - 31; T. Dimov, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 20 - 34.
54. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 13, 18.
55. P. Hașotti, loc. cit.
56. Supra, nota 23.
57. A. Bolomey, Dacia, NS, 21, 1979, p. 5 - 8.
58. P. Hașotti, Pontica, 15, 1982, p. 33 - 45 (și cápitolul "Premise").
59. D. Berciu, op. cit., p. 74 și urm. ; idem, Cultura Hamangia , p. 109 - 116; idem, Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre, București, 1966, p. 55 - 56, D. Berciu, D. M. Pippidi, Din istoria Dobrogei, 1, București, 1965, p. 29 - 43.
60. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 232 - 288.
61. Ibidem, p. 219 - 231.
62. D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1956, p. 83 - 91; idem, Materiale, 5, 1959, p. 99 - 106; D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, Materiale, 6, 1959, p. 96 - 103.
63. D. Berciu, op. cit., p. 23 fig. 11/ 2, 3, fig. 12/1, 4.
64. Ibidem, p. 19, fig. 7 / 1, 3, 4.
65. Ibidem, p. 35 - 49; idem, Contribuții. . ., p. 75 - 88.
66. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305.
67. N. Harțuche, Pontica, 9, p, 1976, p. 13 - 21.
68. S. Morintz, N. Anghelescu, SCIV, 21, 1970, 3, p. 375 - 377; R. Lungu, loc. cit.
69. Vl. Dumitrescu, SCIV, 21, 1970, 2, p. 187 - 199; idem, Peuce, 2, 1971, p. 3-8.
70. Idem, SCIV, 21, 1970, 2, p. 196 - 197; idem, Apulum, 12, 1974, p. 23 - 39 și tabelul cronologic.
71. Idem, SCIV, 21, 1970, 2, p. 196.
72. Vl. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, Fl. Mogoșanu, op. cit., p. 69 - 70.
73. Alexandra Bolomey, loc. cit. .
74. C. Glicherie, Pontica, 15, 1982, p. 15-3; N. Panin, Dacia,NS,27, 1983, 1-2, p. 175-184
75. E. Comșa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
76. P. Hașotti, Pontica, 17, 1984, p. 35 - 36.
77. E. Comșa, Istoria comunităților. . ., p. 233 - 234; S. Marinescu Bîlcu, op. cit., p. 138 - 139; idem, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53 - 74; idem, Pontica, 5, 1972, p. 29 - 38.
78. V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 47 fig. 2, 3.
79. Ibidem, p. 68 - 70 fig. 35 - 40, p. 72 - 74 fig. 43 - 47; D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 83 fig. 6 / 1-8.
80. D. Berciu, Cultura Hamangia, passim.
81. T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit. , p. 70 fig. 111/8.
82. P. Hașotti, op. cit. , p. 31 (este vorba despre un vas cu "corpul în patru colțuri", decorat cu caneluri proeminente).
83. D. Berciu, op. cit., p. 122 - 130.
84. Ibidem, p. 116; idem, Contribuții. . ., p. 65.
85. N. Harțuche, op. cit., p. 14, 16.
86. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 110 - 111.
87. D. Berciu, S. Morintz, op. cit., p. 105; D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 95 și urm.
88. D. Berciu, S. Morintz, op. cit. , p. 105.
89. Idem, Materiale, 3, 1953, p. 83 și urm.
90. D. Berciu, Contribuții. . ., p. 77.
91. Ibidem, p. 78.
92. E. Comșa, Istoria comunităților. . ., p. 231.
93. D. Berciu, S. Morintz, op. cit., p. 83.
94. Idem, Materiale, 5, 1959, p. 103 fig. 5 / 2.
95. Idem, Materiale, 3, 1955, p. 89 fig. 4.
96. Idem, SCIV, 6, 1955, 1 - 2, p. 153 - 154.

97. E. Comșa, D. Galbenu, A. Aricescu, loc. cit. .
98. Ibidem, p. 171.
99. S. Morintz, N. Anghelescu, loc. cit. ; R. Lungu, loc. cit.
100. E. Comșa, op. cit., pl. 5.
101. P. Haşotti, Pontica, 13, 1980, p. 207, p. 209 fig. 22 - 23; idem Pontica, 20, 1987, p. 19 -42.
102. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 233 - 234.
103. Vl. Dumitrescu, op. cit., p. 135.
104. P. Haşotti, în: Le Paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 250 - 265.
105. Gh. Cantacuzino, SCIV, 18, 1967, 3, p. 379 - 397; idem, Dacia, NS, 13, 1969, p. 45 - 49.
106. P. Haşotti, Pontica, 14, 1981, p. 38 pl. 2/1-9, p. 30 pl. 3/1-9, p. 32 pl. 4/1-6, 11 - 18; idem, Pontica, 20, 1987, p. 19 - 42.
107. Idem, în: Le Paléolithique. . . , p. 255.
108. D. Berciu, op. cit., p. 13 - 51.
109. Idem, Contribuții. . . , p. 68.
110. Idem, Cultura Hamangia, p. 22, 23 fig. 11/ 3, 4, fig. 12/ 1-3.
111. Ibidem, p. 40 - 43.
112. Idem, Contribuții. . . , p. 75.
113. Idem, Cultura Hamangia, p. 25.
114. Ibidem, p. 27.
115. Vl. Dumitrescu, Apulum, 12, 1974, p. 23 - 39.
116. S. Marinescu Bîlcu, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 123.
117. E. Comșa, op. cit., p. 228 și urm. ; idem, în: Le Paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 125 - 249.
118. S. Marinescu Bîlcu, Cultura Precucuteni. . . , p. 140
119. Idem, SCIVA, 37, 1976, 3, p. 350.
120. H. Dumitrescu, SCIV, 3, 1957, 1 - 4, p. 66; D. Berciu, Contribuții. . . , p. 71; S. Marinescu Bîlcu, Cultura Precucuteni. . . , p. 128; idem, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53 - 54; idem, Pontica, 5, 1972, p. 29.
121. P. Haşotti, Pontica, 17, 1984, p. 33 - 35.
122. D. Berciu, op. cit., p. 91; S. Marinescu Bîlcu, op. cit., p. 29 - 33; idem, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53 - 74; idem, Cultura Precucuteni. . . , p. 137 - 139.
123. Exemplu, T. Dimov, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 20 - 34.
124. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305 (observații confirmate de noile săpături - suprafața C - executate de D. Popovici și subsemnatul).
125. N. Harțuche, loc. cit. .
126. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119 - 131.
127. Idem, Pontica, 20, 1987, p. 19 - 20.
128. Cercetări ale subsemnatului în anii ' 80.
129. D. Berciu, op. cit., p. 240, 242; El. Lăzurcă, op. cit., p. 9 - 10.
130. D. Berciu, op. cit., p. 146 - 147.
131. D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 78.
132. T. Dimov, loc. cit. .
133. Observație argumentată de colegul T. Dimov de la muzeul din Dobrici - Bulgaria, în comunicarea sa prezentată la simpozionul "Rolul Mării Negre în preistoria Europei", Dobrici, Bulgaria, mai, 1988.
134. T. Dimov, loc. cit. .
135. D. Berciu, op. cit., p. 236 - 238.
136. Ibidem, p. 239.
137. Observații ale subsemnatului, în urma celor șapte campanii de săpături.
138. D. Berciu, op. cit., p. 138 - 159.
139. Ibidem, p. 141.

140. Ibidem, p. 147.
141. Ibidem, p. 147 - 148.
142. Ibidem, p. 159 - 161.
143. Supra, notele 133, 134.
144. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119 - 131.
145. D. Berciu, op. cit., p. 7 - 57; D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 84; idem, Materiale, 5, 1959, p. 105.
146. D. Berciu, op. cit., p. 232 - 279.
147. R. Lungu,op. cit.,p. 11-23; idem, Studii şi cercetări de istoria artei, 25,1978,p. 203-209
148. P. Haşotti, Pontica, 20, 1987, p. 19 - 41.
149. E. Comşa, D. Galbenu, A. Aricescu, op. cit. , p. 165 - 173; O. Necrasov, S. Haimovici, Materiale, 8, 1962, p. 175 - 185.
150. D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 83.
151. Ibidem, p. 84.
152. Idem, Materiale, 5, 1959, p. 105.
153. R. Lungu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 21.
154. M. Mircev, D. Zlatarski, loc. cit.; D. Berciu, op. cit., p. 38 - 43.
155. Idem, Dacia, NS, 4, 1960, p. 130 fig. 8/6; idem, Cultura Hamangia, p. 38.
156. V. Boroneană, Pontica, 10, 1977, p. 321 - 322.
157. Vl. Zirra, Materiale, 5, 1959, p. 316.
158. C. Rădulescu, P. Samson, Zeitschrift für Tiezüchtung und Züchtunbiologie, 76, 1962, p. 282 - 320; D. Berciu, op. cit., p. 29 - 31; Vl. Dumitrescu, SCIV, 21, 1970, 2, p. 187 - 189; idem, Peuce, 2, 1981, p. 2 - 8.
159. P. Diaconu, N. Angelescu, Revista muzeelor, 4, 1968, p. 350 (fragmentele ceramice le avem prin amabilitatea dlui. Petre Diaconu).
160. D. Berciu, op. cit. , p. 119 - 231.
161. Supre, nota 10.
162. M. Mircev, D. Zlatarski, loc. cit..
163. D. Berciu, op. cit., p. 38; idem, Dacia, NS, 4, 1960, p. 430 fig. 8/6.
164. Supra, nota 149.
165. D. Berciu, S. Morintz, P. Diaconu, SCIV, 6, 1955, 1 - 2, p. 158 şi urm. ; D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 83 - 91; idem, Materiale, 5, 1959, p. 99 - 106.
166. D. Galbenu, loc. cit..
167. El. Lăzurcă, loc. cit. (în muzeul din Tulcea se află un fragment de la un vas mare, cu un decor tipic pentru această fază).
168. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, Pontica, 17, 1984, p. 37 - 50.
169. P. Haşotti, E. Mihail, Pontica, 16, 1983.
170. P. Haşotti, Pontica, 17, 1984, p. 29.
171. Ibidem.
172. Material recoltat în urma unui mic sondaj de colegul G. Custurea.
173. Supra, nota 37.
174. H. Slobozeanu, Materiale, 5, 1959, p. 741, 743.
175. Fragmente ceramice recuperate de E. Mihail din Medgidia.
176. E. Comşa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
177. R. Vulpe, SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 548 - 549; Em. Condurachi şi colab. , SCIV, 3, 1952, 2, p. 272 - 274.
178. C. Rădulescu, P. Samson, loc. cit.; D. Berciu, Cultura Hamangia , p. 29 - 31; idem, SCIV, 9, 1958, 1, p. 91-98; Vl. Dumitrescu, loc. cit.; P. Haşotti, op. cit., p. 28-29.
179. C. S. Nicolăescu - Plopşor, Al. Păunescu, Al. Paul Bolomey, Materiale, 5, 1959, p. 17 - 18; M. Harţuche, Pontica, 9, 1976, p. 14 - 16.
180. C. S. Nicolăescu - Plopşor, Al. Păunescu, M. Harţuche, Materiale, 6, 1959, p. 41 - 47; M. Harţuche, op. cit., p. 17 - 19.

181. C. S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Păunescu, Al. Paul Bolomey, loc. cit..
182. Informație și materiale consultate prin amabilitatea colegului T. Dimov; Recent - T. Dimov, Sbornic Dobrudja, 9, 1991, p. 20 - 30.
183. E. Comșa, op. cit., p. 69.
184. Ibidem.
185. Ibidem, P. Hașotti, op. cit., p. 30.
186. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 169.
187. P. Hașotti, loc. cit.
188. Ibidem.
189. M. Neagu, Culturi și civilizație la Dunărea de Jos, 1, 1985, p. 12.
190. P. Hașotti, E. Mihail, loc. cit.
191. Ibidem.
192. Informație amabilă de la domnul Al. Păunescu.
193. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 16.
194. Informație amabilă de la domnul Al. Păunescu.
195. D. Berciu, S. Morintz, P. Diaconu, loc. cit.; D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 84 - 91; idem, Materiale, 5, 1959, p. 99 - 105; D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, loc. cit.; D. Berciu, op. cit., p. 8 - 108; idem, Contribuții. . ., p. 510-530
196. M. Eliade, Alchimia asiatică, București, 1991, p. 127 - 131; idem, Cronologie și alchimie babiloneană, Iași, 1991, p. 69 - 74; idem, Tratat de istoria religiilor, București, 1992, p. 205 - 223; etc.
197. Ibidem, p. 155 - 180.
198. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 83; D. Berciu, D. M. Pippidi, Din istoria Dobrogei, p. 38, 42.
199. D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 97.
200. D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 110; D. Berciu, S. Morintz, M. Ionescu, P. Roman, Materiale, 7, 1959, p. 49; D. Berciu, op. cit., p. 83; O. Necrosov, M. Cristescu, op. cit., p. 67 - 68; idem, Hierasus, 1, 1978, p. 99-100.
201. Ibidem, p. 99.
202. Supra, nota 11.
203. T. Dimov, Y. Boiadgiev, H. Todorova, op. cit., p. 75 - 82.
204. J. Mellaart, op. cit., p. 89 - 101.
205. I. Vaisov, loc. cit..
206. V. Volschi, M. Irimia, op. cit,, p. 45 - 57.
207. E. Comșa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
208. V. Volschi, M. Irimia, op. cit,, p. 58-87; D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 77-86.
209. P. Hașotti, E. Mihail, op. cit., p. 291.
210. P. Hașotti, op. cit., p. 31.
211. V. Boroneanț, op. cit., p. 392.
212. M. Mircev, D. Zlatarski, op. cit., p. 15, fig. 30b; D. Berciu, op. cit., p. 40.
213. P. Diaconu, D. Vîlceanu, Păcuiul lui Soare, I, București, 1972, p. 11.
214. Al. Barnea, I. Barnea, I. Bogdan-Cătăniciu, Gh. Papuc, Tropaeum Traiani, I, București, 1979, p. 179. p. 193 fig. 140.
215. M. Harțuche, op. cit., p. 249.
216. P. Hașotti, op. cit., p. 31.
217. Ibidem.
218. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 13, p. 18 harta nr. 1.
219. Idem, Muzeul Național, 2, 1976, p. 209 - 222; idem, Peuce, 6, 1977, p. 5 - 11.
220. P. Hașotti, Pontica, 20, 1987, p. 26 - 27.
221. Săpături ale subsemnatului.
222. Săpături ale subsemnatului.
223. D. Berciu, op. cit., p. 175.
224. Recente observații tipologice generale: K. Kănchev, în: Cultures préhistoriques en

Bulgarie, Sofia, 1981, p. 101 - 116.
225. Ibidem.
226. P. Haşotti, op. cit. , p. 26.
227. D. Berciu, op. cit., p. 171 - 173; astfel de piese sunt bine reprezentate în lumea sudică: R. Treuil, Le néolithique et le bronze ancien égeen, Paris, 1983, p. 249.
228. D. Berciu, op. cit., p. 171.
229. M. Harţuche, Revista muzeelor, III, 5, 1966, p. 445 - 446; V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 84,; D. Galbenu, op. cit., p. 81 fig. 5/4.
230. E. Comşa, SCIV, 10, 1959, 1, p. 135 - 136.
231. J. Mellaart, op. cit., p. 110, fig. 97, 98.
232. D. Berciu, op. cit. , p. 242.
233. Expuneri mai ample la: Al. Păunescu, Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României, Bucureşti, 1970, p. 47 - 48; P. Haşotti, Pontica, 16, 1983, p. 29 - 41; idem, în: Le génèse et l'évolution. . . ; p. 151-156.
234. E. Comşa, Peuce, 4, 1973 - 1975, p. 6.
235. C. S. Nicolăescu - Plopşor, Al. Păunescu, Al. Paul Bolomey, op. cit., p. 16 - 17; E. Comşa, op. cit., p. 2 - 8 şi fig. 1.
236. Al. Păunescu, op. cit., p. 342; D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 290 fig. 13/9-19.
237. Al. Păunescu, op. cit., p. 47, p. 172 Anexa 7 E.
238. Ibidem.
239. P. Haşotti, op. cit. , p. 153, 155.
240. Al. Păunescu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 514 - 515.
241. Idem, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 459 - 502.
242. Idem, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 241 - 143.
243. Idem, Evoluţia. . . , p. 48, p. 259 fig. 29/11; P. Haşotti, op. cit. , p. 156.
244. Al. Păunescu, op. cit. , p. 31 şi anexele 1/9A - 9G.
245. D. Berciu, op. cit., p. 60, p. 151 fig. 84/4, p. 184 fig. 89/5.
246. M. M. Skakun, Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 49 - 53.
247. D. Berciu, op. cit., p. 265.
248. Material inedit.
249. P. Haşotti, Pontica, 20, 1987, p. 28, p. 30, pl. 4/1.
250. D. Berciu, loc. cit. .
251. P. Haşotti, Materiale, Bucureşti, 1986, p. 30 şi material inedit din campaniile 1986-1989.
252. D. Berciu, op. cit. , p. 186 - 192, fig. 92 - 96.
253. E. Comşa, D. Galbenu, A. Aricescu, op. cit. p. 168 fig. 2.
254. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 121, p. 122 fig. 1/14.
255. Ibidem, p. 256.
256. E. Comşa, Praehistoriche Zeitschrift, 43, 1971, 2, p. 20, fig. 3/1-3, fig. 16; idem, Materiale, 5, 1959, p. 93, p. 94 fig. 3; M. Nica, Dacia, NS, 20, 1976, p. 78 - 79.
257. Gh. Lazarovici, Neoliticul Banatului, Cluj Napoca, 1973, passim; idem, Gornea, Reşiţa, 1977, passim; etc.
258. P. Haşotti, op. cit., p. 123.
259. M. Nica, op. cit. , p. 78 - 80.
260. P. Haşotti, loc. cit. .
261. D. Berciu, op. cit., p. 193, 246; P. Haşotti, Materiale, Bucureşti, 1986, p. 39; idem, Pontica, 20, 1987, p. 32, p. 33 pl. 5/2.
262. Idem, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 123.
263. D. Berciu, op. cit., p. 28 fig. 18/1; V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 66-70 fig. 31-34, 36.
264. P. Haşotti, Pontica, 14, 1981, p. 26 - 27.
265. Idem, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 125.
266. Idem, Pontica, 14, 1981, p. 26; idem, Pontica, 20, 1987, p. 34 - 36, pl. 6.

267. Idem, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 125, p. 127 fig. 4/1.
268. Idem, Pontica, 14, 1981, p. 26; D. Berciu, op. cit. , p. 69 fig. 27/5, p. 254 fig. 150/4, p. 255 fig. 151/5.
269. E. Comșa, Istoria comunităților. . . , pl. 3, 4.
270. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 128.
271. E. Comșa, SCIV, 5, 1954, 3 - 4, p. 275 fig. 14/1-6, 9-11; idem, Istoria comunităților..., p. 96 pl. 3, 4.
272. P. Haşotti, op. cit. , p. 126 fig. 3/15 .
273. G. I. Georgiev, în: L'Europe á la fin de l'âge de la pierre, Praga, 1961, pl. 10/1; 11/1.
274. Gh. Lazarovici, Neoliticul. . . , p. 110 coloana a/1-10, p. 114; E. Comșa, Dacia, NS, 13, 1969, p. 31, p. 32 fig. 18 B / 1, 2.
275. C. Mateescu, în: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie , București, 1971, p. 64 fig. 11/2.
276. P. Haşotti, op. cit. , p. 128-131; T. Dimov, loc. cit. ;
277. D. Berciu, op. cit. , p. 69 fig. 26/2, 27/3; V. Volschi, M. Irimia, op. cit. , p. 66 - 70, fig. 31-35,38,40; T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit. , p. 77 fig. 11, p. 78 fig. 12.
278. Observație a subsemnatului.
279. V. Volschi, M. Irimia, op. cit. , p. 50, 51; D. Berciu, op. cit. , p. 76 fig. 34/3.
280. V. Volschi, M. Irimia, op. cit. , p. 65 fig. 29, p. 68 fig. 36, p. 69 fig. 37, p. 70 fig. 39, p. 71 fig. 44, p. 73 fig. 45, p. 74 fig. 46; D. Galbenu, op. cit, p. 83 fig. 6/1, 3, 4, 6 - 8.
281. P. Haşotti, Pontica, 17, 1984, p. 31 (vas inedit) .
282. S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53-73; idem, Pontica, 5, 1972, p. 29.
283. E. Comșa, Praehistoriche Zeitschrift, 43, 1971, 2, p. 202; idem, Alba Regia, 12, 1981, p. 174; M. Nica, op. cit. , p. 80, p. 83 fig. 6/1 - 6, 8, p. 87 fig. 9 / 4, 5 etc. ; idem, Historica, 1, 1970, p. 36 - 39; idem, Historica, 2, 1971, p. 12, 15; C. Mateescu, SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 453 Fig. 8/3; idem, Materiale, 9, 1970, p. 65 fig. 2/1; etc.
284. E. Comșa, Dacia, ns, 13, 1969, p. 31 și urm. ; Gh. Lazorovici, Neoliticul. . . , p. 106- 115; idem, Gornea, pl. XXXV, XL etc. ; etc.
285. T. Dimov, loc. cit. .
286. G. I. Georgiev, op. cit. , p. 67 - 70.
287. C. Renfrew,Proceding of Prehistoric Society, 36, 1961, p. 28; R. Treuil, op. cit. , p. 18.
288. E. Comșa, Istoria comunităților. . . , pl. 5; idem, în: Le Paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 225 - 249.
289. P. Haşotti, Pontica, 14, 1984, p. 29 - 36.
290. Idem, Pontica, 13, 1980, p. 209.
291. D. Teocharis și colab. Neolithic Greece,National Bank of Greece,1973, p. 295,pl. XVI.
292. R. Lungu, loc. cit. .
293. D. Berciu, op. cit. , p. 234.
294. P. Haşotti, Pontica, 14, 1981, p. 29 - 35.
295. Ibidem.
296. Idem, Materiale, București, 1986, p. 26 - 33 (este în lucru o prezentare globală a săpăturilor de la Tîrgușor).
297. D. Berciu, op. cit. , p. 195, fig. 90 - 100, p. 200 fig. 102, p. 204 fig. 107, 108.
298. Ibidem, p. 119 - 138.
299. Ibidem, p. 197 - 230, P. Haşotti, Pontica, 14, 1981, p. 29 - 35.
300. A. G. B. Wace, M. S. Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912, fig. 58 d.
301. H. Goldman, Escavations at Eutressis in Beotia, Cambridge, Massachusetts, 1931, p. 76 - 77; D. Theocharis și colab., op. cit. , 51, 52, fig. 16, 17; etc; R. Treuil, op. cit. , p. 214 - 221; J. Lichardus și colab., La protohistorie de l'Europe. Le néolithique et le chalcolithique, Paris, 1985, p. 238 și urm. ; etc.
302. P. Haşotti, Materiale, București, 1976, p. 32 fig. 1.
303. D. Berciu, op. cit. , p. 205.

304. T. Dimov, op. cit., p. 41 fig. 9/2 (astfel de forme le întâlnim destul de des în Sud, în nivele ale culturii Sava - ex. la Goliamo Delcevo).
305. D. Berciu, op. cit., p. 213.
306. V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 51 fig. 10.
307. Ibidem, p. 68 - 74 fig. 35 - 45; D. Galbenu, op. cit., p. 83 fig. 6/1-4, 6 - 8.
308. D. Berciu, op. cit., p. 24 fig. 14/1; observații personale asupra materialelor aflate în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.
309. Vas inedit - descoperire întâmplătoare a subsemnatului.
310. S. Marinescu-Bîlcu, op. cit., p. 29 - 36; idem, Dacia, NS, 16, 1972, p. 53 - 73.
311. D. Berciu, op. cit., p. 28 fig. 17/1,2; S. Marinescu - Bîlcu, loc. cit..
312. P. Haşotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 125, p. 126 fig. 3/7-11.
313. D. Berciu, op. cit., p. 263 fig. 158/3,4, p. 264 fig. 155/1.
314. Ibidem, p. 24 fig. 14/3; vasul cu nr. de inventar 4053 aflat în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.
315. Gh. Lazarovici, Neoliticul Banatului, pl. XIII D/14, 15, pl. XIV D/28, pl. XV B/21-24, E/14; idem, Gornea, pl. XLIX / 1, pl. L / 2.
316. M. Nica, Dacia, NS, 20, 1976, p. 79 fig. 4/3, 11.
317. P. Haşotti, Pontica, 13, 1980, p. 208 fig. 29.
318. D. Berciu, op. cit., p. 72, 209.
319. Keramic & Gold. . ., p. 99 fig. 99c.
320. Material văzut prin amabilitatea colegului T. Dimov.
321. D. Galbenu, op. cit., p. 83 fig. 6 / 4; V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 72 fig. 44.
322. D. Berciu, op. cit., p. 100 fig. 56/4, p. 214 fig. 119 / 2.
323. P. Haşotti, Pontica, 18, 1985, p. 30.
324. D. Berciu, op. cit., p. 86 - 108; idem, Contribuții. . ., p. 517; I. Vaisov, op. cit., p. 77 - 82, pl. III, IV.
325. D. Berciu, Cultura Hamangia , p. 276 - 279 (Baia-Golovița); R. Lungu, op. cit., p. 202 - 206, fig. 1 - 9 (Grădiștea - Coslogeni) .
326. V. Müller, J. Früche, Plastik in Griechenland und Vorderasien, Augsburg, 1929, p. 11, pl. II / 32, 34; L'art de Cyclades. Au debut à la fin de l'âge de bronze, Paris, 1987, p. 44, 45, 53 - 58; British Museum Guide, London, p. 60.
327. R. Wace, J. Tompson, Praehistoric Thessaly, London, 1926, fig. 149 / e, f; J. Lichardus și colab. , op. cit., p. 233, 241.
328. R. Treuil, op. cit., p. 408 și urm.
329. Cyprus before bronze age. Art in Chalcolithic period, Malibu, California, 1990.
330. R. Lungu, op. cit., p. 204 - 206, fig. 5.
331. P. Haşotti, loc. cit..
332. I. Vaisov, loc. cit..
333. D. Berciu, op. cit., p. 94 fig. 48c, p. 99.
334. Ibidem, p. 88.
335. J. Mellaart, Anatolian Studies, 11, 1961, p. 39 - 75, fig. 5 - 23, pl. VII - XIV; idem, Earliest. . ., p. 165 fig. 53.
336. P. Haşotti, op. cit., p. 32 fig. 2 / 2, 3.
337. D. Berciu, op. cit., p. 97 fig. 51.
338. Ibidem, p. 79 fig. 38 / 3, p. 104; E. Comșa, Pontica, 9, 1976, p. 23 -27 .
339. D. Berciu, op. cit., p. 197 fig. 92 / 6.
340. Piesă aflată în colecțiile muzeului din Dobrici (Bulgaria).
341. D. Berciu, op. cit., p. 188 fig.95 / 1.
342. R. Lungu, loc. cit..
343. P. Haşotti, op. cit., p. 32 pl. 2 / 11, p. 33.
344. Ibidem, p. 9 - 17 (o tipologie mai amănunțită a plasticii Hamangia și alte considerații generale).

345. D. Berciu, op. cit. , p. 94 şi urm. ; P. Haşotti, op. cit. , p. 11 - 12.
346. E. Comşa, Materiale, 5, 1959, p. 95.
347. D. Berciu, op. cit. , p. 97.
348. Ibidem, p. 276 - 297.
349. Săpături ale subsemnatului.
350. D. Berciu, op. cit. , p. 101; idem, Contribuţii. . . , p. 519 - 521; idem, Dacia, NS, 4, 1960, p. 423 - 441; P. Haşotti, Pontica, 13, 1980, p. 210 - 211; R. Lungu, op. cit. , p. 20; idem, Studii şi cercetări de istoria artei, 25, 1978, p. 201 - 202; P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit. , p. 47 fig. 30.
351. M. Gimbutas, The language of Goddess, New York, 1989, p. 183 fig. 284; idem, The Civilisation of the Goddess, New York, 1991, p. 249 fig. 7 / 42.
352. S. Marinescu - Bîlcu, Dacia, NS, 29, 1985, p. 119 - 124; idem, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 83 - 90.
353. Idem, Cultura Precucuteni. . . , p. 90 - 91, p. 204 fig. 73 / 1.
354. P. Haşotti, Pontica, 19, 1986, p. 13.
355. D. Berciu, op. cit. , p. 425 şi urm. ; idem, Contribuţii. . . , p. 519.
356. D. Berciu, S. Morintz, op. cit. , p. 99 - 106.
357. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 83.
358. Vl. Dumitrescu, Arta Preistorică. . . , p. 178.
359. Ibidem, p. 178 - 190; idem, Neolithic Settlement at Rast, BAR, International Series, 72, 1980, pl. LVIII şi urm. ; E. Comşa, Dacia, MS, 13, 1969, p. 38 fig. 22 / 1, p. 39 fig. 23 / 1 - 4; Gh. Lazarovici, Neoliticul Banatului , p. 95 fig. 8, tip VI, pl. XX etc.
360. D. Berciu, op. cit. , p. 103, p. 187 fig. 32 / 3, p. 188 fig. 93 / 2.
361. Mellaart, Anatolian Studies, 9, 1961, p. 39 - 45, fig. 5-23, pl. VII-XIII; idem, Earliest civilisation. . . , fig. 21, 76 / 1, pl. Xa; idem, Escavations at Hacilar, Edimburg, 1970, vol. II, p. 180, 184, 186, 188, 193-195, 201-227, fig. CXXV şi CXXXI (niv. VI), fig. CXXXII, CXXXIII (niv. VI - au spatele albiat), fig. CXXXIX (niv. VI - sâni de tip " african "), fig. CXL (niv. VI - " şezând ", dar cu piciorele aduse într-o parte), fig. CLXVIII / 6 şi CLXIX / c (niv. I-III - idoli pictaţi cu o redare mai schematică) etc. ; Down of civilisations, London, 1961, p. 47 fig. 11.
362. J. Mellaart, op. cit. , fig. CLXVIII şi CLXIX' W. Nagel, Acta Praehistorica et Arhaeologica, 1, 1970, p. 101 - 104.
363. J. Mellaart, Anatolian Studies, 12, 1962, p. 41 - 65 pl. VII - IX; idem Anatolian Studies, 13, 1963, p. 82 şi pl. XX / a (foarte asemănătoare cu figurinele " şezând" din cadrul culturii Hamangia), pl. XXIII / a - d; idem, Anatolian Studies, 14, 1964, p. 39 - 121; idem, Çatal Hüyük, Lengerich (Westf.), 1967, p. 214 şi urm.
364. Idem, Earliest civilisations. . . , fig. 25, 42; Down of civilisation, p. 59, fig. 7, p. 38 fig. 6 ("figurină şezând", cu un picior flexat şi cu mâinile aşezate pe genunchiul acestui picior, întocmai ca la " femeia şezând " de la Cenavoda); Chr. Zevros, Naissance de la civilisation en Grèce, Paris, 1962, p. 132 fig. 34.
365. J. Mellaart, op. cit. , p. 51 - 52, fig. 28; Chr. Zevros, op. cit. , p. 124 - 125, fig. 17 (figurină "şezând" cu o "steatopigie" pronunţată), fig. 18, 19.
366. D. Schmandt - Bresserat, Expedition, 19, 3, 1977, p. 37 (idolii făceau parte, cel mai probabil, din inventare funerare; la unii dintre ei braţele de formă cilindrică sunt orizontale şi plasate deasupra pieptului, iar la alte piese ele sunt aduse pe pântec; în general, ei sunt foarte schematici); D. Berciu, passim.
367. D. Schmandt - Besserat, op. cit. , p. 37.
368. Ibidem, p. 38 fig. 16 (idoli cu mâinile puse pe pântec).
369. J. Mellaart, Escavations. . . , p. 234 fig. CLXXV (idol din marmură albă).
370. L'art russe de Schytes à nos jours, Moscova, 1967, fig. 3.
371. D. Schmandt - Besserat, op. cit. , p. 40.
372. C. Mateescu, I. Voinescu, Dacia NS, 25, 1982, p. 47 - 58.

373. O. Höckmann, Die menschengestaltige Figuralplastic der Südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit, I, Hildesheim, 1968, p. 31, 180.
374. Ibidem, p. 31.
375. M. Gimbutas, Journal of field Archaeology, 1, 1974, fig. 36, p. 299 fig. 29, p. 300 fig. 30.
376. O. Höckmann, op. cit., II, pl. 11 / 127 etc.
377. Ibidem, pl. 17 / 423; T. Teocharis, Neolithic Greece, 1973, p. 309 fig. 201, 202.
378. Chr. Zevros, op. cit., p. 174 fig. 119, p. 175 fig. 129, p. 184 - 185 fig. 139.
379. Idem, L'art des Cyclades, Paris, 1957, p. 68 fig. 36, p. 74 fig. 44, 45, p. 80 fig. 56/ 1, p. 82 fig. 57 (idoli plați, din marmură, cu cap în formă de coloană, asemănători idolului de gresie verzuie de la Medgidia " Cocoașă "); British Museum Guide, p. 60.
380. J. D. Evans, Bulletin of Institut of Archaeology, 4, 1964, p. 54 fig. 11 / 3 (idol identic cu cel de marmură de la Cernavoda, dar confecționat din scoică), fig. 11 / 5 - 7 (capete în formă de coloane), pl. IX / 9 (figurină plată din piatră, asemănătoare cu cea din gresie verzuie de la Medgidia " Cocoașe ".
381. Chr. Zevros, Naissance. . . , p. 136, fig. 41, 42.
382. Jungsteinzeit in Bulgarien, p. 85 fig. 87.
383. H. Detev, Annuaire de musée national archeologique de Plovdiv, 5, 1963, p. 13, fig. 6.
384. G. I. Georgiev, în: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prag. 1961, p. 60 și urm. pl. A.
385. J. Mellaart, Anatolian Studies, 11, 1961, p. 39 și urm.
386. W. Nagel, Acta Praehistorica et Archaeologica, 4, 1974, p. 33 - 75 (diferite datări pentru așezări din Orientul Mijlociu; pentru Hacilar VI - idem, în Acta Praehistorica et Archaeologica, 1, 1970, p. 103).
387. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 104 - 108; idem, în Omagiu lui P. Constantinescu- Iași, București, 1965, p. 60.
388. Idem, Cultura Hamangia, p. 52 - 57; idem, Contribuții. . . , p. 514 și urm. ; idem Dacia, NS, 4, 1960, p. 423 și urm.
389. D. Berciu, Balcania, 2 - 3, 1939 - 1940, p. 446 - 452; S. Vencel, Arheologiké Rozhledy, 9, 1959, 5, p. 699 - 733; E. Comșa, Revista muzeelor, 3, 1966, p. 440- 444; idem, Dacia, NS, 17, 1973, p. 71 - 76.
390. Idem, Revista muzeelor, p. 440 - 444.
391. D. Galbenu, Dacia, NS, 7, 1963, p. 501 - 509.
392. V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 78 - 80 fig. 57, 58.
393. Ibidem, p. 57 fig. 17.
394. H. Slobozeanu, op. cit. , p. 737 fig. 2 / 3, 4, p. 741.
395. D. Berciu, Cultura Hamangia , p. 78 - 80, fig. 38 - 40.
396. Istoria na Dobrudja, p. 38 fig. 3; Keramik & Gold. . . , p. 100 fig. 110 a, b (și nota nr. 11).
397. D. Berciu, op. cit., p. 78, 251.
398. P. Hașotti, Pontica, 20, p. 41.
399. V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 80, p. 84 fig. 59; D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 85 fig. 7.
400. D. Berciu, S. Morintz, op. cit., p. 103, 105.
401. A se consulta notele nr. 11 și 396.
402. D. Berciu, op. cit., p. 125.
403. Material inedit descoperit de subsemnatul.
404. D. Berciu, op. cit. , p. 78, 231, p. 187 fig. 32 / 2.
405. Ibidem, p. 78, p. 79 fig. 38 / 2.
406. Ibidem, p. 79 fig. 38 / 3, p. 104; idem, Dacia, NS, 4, 1960, p. 433 fig. 9 / 1. .
407. H. Slobozeanu, op. cit., p. 737 fig. 2 / 5.
408. Piesă inedită descoperită de subsemnatul în groapa rituală din acest sitt.
409. V. Volschi, M. Irimia, op. cit., p. 80, p. 84 fig. 59.
410. Piesă inedită descoperită în groapa rituală.
411. I. Vaisov, op. cit., p. 80.

412. D. Berciu, Cultura Hamangia , p. 79.
413. I. Vaisov, loc. cit. .
414. D. Berciu, op. cit. , p. 99.
415. V. Volschi, M. Irimia, op. cit. , p. 80.
416. E. Comşa, Pontica, 23, 1990, p. 8.
417. H. Slobozeanu, op. cit. , p. 737 - 741, fig. 2 / 1, 2.
418. P. Haşotti, Pontica, 21 - 22, 1988 - 1989, p. 12.
419. Descoperire inedită a subsemantului; o piesă aproape identică - S. Lloyd, J. Mellaart, Beycesultan, I, London, 1962, p. 248 fig. F 2 / 22.
420. D. Berciu, op. cit. , p. 82.
421. I. Vaisov, loc. cit. .
422. P. Haşotti, Pontica, 18, 1985, p. 39.
423. V. Volschi, M. Irimia, op. cit. , p. 84 - 85; N. Harţuche, Rev. muz. , 5, 1966, p. 455.
424. Le premier or de l'humanite en Bulgarie 5e millenaire, Paris, 1989, p. 82 fig. 36.
425. Ibidem.
426. L'art de Cyclades, Paris, 1983 (pentru Kephala, p. 13 fig. 25).
427. Inventar 15933.
428. S. Haimovici, Pontica, 20, 1987, p. 43 - 52.
429. Ibidem, p. 48.
430. Ibidem, p. 49.
431. Ibidem .
432. Ibidem, p. 49 - 50.
433. O. Necrasov, M. Bulai, în: VIIe Congrés International des Sciénces Anthropologiques et Etnologiques, V, Moscova, 1970, p. 546 - 554.
434. E. Comşa, Pontica, 14, 1981, p. 10 -12.
435. D. Berciu, op. cit. , p. 287 - 288.
436. Ibidem, p. 82 - 83.
437. D. Berciu, S. Morintz, op. cit. , p. 103.
438. D. Berciu, op. cit. , p. 83.
439. O. Necrasov, N. Haas, S. Haimovici, C. Maximilian, D. Nicolăescu - Plopşor, Materiale, 5, 1959, p. 110 - 112.
440. O. Necrasov, S. Haimovici, Materiale, 8, 1962, p. 175 - 177.
441. V. Boroneanţ, op. cit. , p. 322.
442. D. Galbenu, op. cit. , p. 77.
443. E. Comşa, op. cit. , p. 12.
444. Ibidem.
445. Idem, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 1, 1985, p. 18.
446. D. Berciu, op. cit. , p. 139 - 146.
447. O. Necrasov, S. Haimovici, op. cit. , p. 176 - 183; idem, în: Lucrările sesiunii ştiinţifice (sept. 1956) ale staţiunii zoologice marine " Prof. Ioan Borcea ", Agigea, Iaşi, 1959, p. 563, 565.
448. O. Necrasov, S. Haimovici, C. Maximilian, D. Nicolăescu - Plopşor, Probleme de antropologie, 4, 1958, p. 8.
449. E. Comşa, Pontica, 16, 1983, p. 18 - 19.
450. D. Berciu, op. cit. , p. 140 - 143, p. 287 .
451. O. Necrasov, M. Bulai, op. cit. , p. 553.
452. D. Galbenu, op. cit. , p. 84.
453. O. Necrasov, S. Haimovici, op. cit. , p. 175 - 183.
454. Ibidem, p. 178.
455. Ibidem .
456. Ibidem .

CAPITOLUL IV

CULTURA BOIAN

În capitolul destinat culturii Hamangia am abordat deja cronologia culturii Boian în Dobrogea, în funcție de relațiile sale cu prima cultură. Sfârșitul culturii Boian în Dobrogea, fiind legat de raporturile cu Gumelnița, va fi tratat în capitolul următor. Prin urmare, chestiunile privind cronologia, sincronismele, difuziunea culturii Boian în Dobrogea, în capitolul de față vor fi abordate doar parțial. Problemele generale ale culturii Boian, vor reieși numai în funcție de descoperirile din Dobrogea, care nu sunt numeroase.

Evoluția de ansamblu pe întreg teritoriul României a culturii Boian[1], se desfășoară de-a lungul a patru faze: Bolintineanu, Giulești, Vidra și faza de tranziție la cultura Gumelnița, fiecare dintre ele divizându-se în câte două etape. O opinie recentă[2], pune sub semnul întrebării posibilitatea ca Bolintineanu să fi fost o primă fază a culturii Boian (pe parcursul întregii lucrări am adoptat terminologia tradițională a lui E. Comșa). Cert este că Bolintineanu are o serie de elemente originale, destul de deosebite față de fazele ulterioare. Este firesc, întrucât ea reprezintă debutul unei culturi, la apariția căreia a contribuit pe lângă factorul balcanic, culturile Dudești, liniar ceramică și așa cum am arătat în capitolul precedent și Hamangia.

Pe parcursul dezvoltării culturii Boian, se cunosc două momente de dinamism în ceea ce privește difuzarea sa. Primul s-a produs către sfârșitul fazei Giulești, când aria culturii cuprinde Sud - Estul Moldovei, Sud - Estul Transilvaniei și întreaga Muntenie; tot acum, se pun bazele îndelungatei legături cu Hamangia, fenomen petrecut de-a lungul Dunării și evidențiat îndeosebi de descoperirile de la Hîrșova. Nu cred însă că se poate admite o locuire Boian în Dobrogea la nivelul fazei Giulești (nici chiar pentru sfârșitul acestei faze). Al doilea moment de dinamism cultural, s-a petrecut în timpul fazei de tranziție (Boian IV), când locuirea ajunge până la Siretul inferior, către Vest până la Jiu, spre Est până pe litoralul Mării Negre (sau cel puțin în imediata lui apropiere), în Sud atingându-se litoralul egean[3].

Dat fiind că în Dobrogea descoperirile Boian sunt puține, în privința ocupațiilor[4] - agricultură, creșterea animalelor, vânătoare, pescuit etc. - sunt nevoit a arăta că nu există motive pentru ca această zonă să prezinte particularități notabile față de stânga Dunării.

În privința uneltelor de silex[5], se constată faptul că în genere, pentru primele două faze ale culturii Boian, ele sunt asemănătoare cu cele ale culturii Hamangia, sau cu ale altor culturi contemporane[6]. Dar spre deosebire de Hamangia, îndeosebi în ultima fază Boian, a existat un procent substanțial de macrolite, fapt dovedit între altele și de descoperirile recente de la Hîrșova (suprafața C). Mai mult, unele dintre macrolite - cuțite lungi cu diferite tipuri de retușe, gratoire pe vârfuri de lame late etc. - sunt adesea identice cu cele din cadrul culturii Gumelnița. Uneltele din os și corn[7] nu sunt numeroase mai ales în primele două faze, pentru ca în faza de tranziție (a IV a), ele să fie destul de abundente și variate. În suprafața C de la Hîrșova (Fig. 59-61), s-au descoperit împungătoare din os foarte îngrijit lucrate, plantatoare, mânere și ciocane din corn. Dacă pentru uneltele din silex, os și corn se constată o creștere cantitativă și calitativă (chiar dacă a fost mai mică în prima jumătate a culturii), pentru uneltele din piatră șlefuită[8] (dălți, topoare, tesle, herminete etc.), nu asistăm la un fenomen similar pentru primele trei faze; abia în faza de tranziție, numărul uneltelor din piatră șlefuită crește (Fig. 62, 64), iar din punct de vedere tipologic, cele cu "gaură de înmănușare" nu mai sunt rarități. E. Comșa a arătat că în cultura Boian nu întâlnim nici o unealtă specifică din piatră șlefuită[9].

Cultura Boian are o situație mai specială (cel puțin în comparație cu Hamangia) în privința obiectelor din cupru[10]; ele apar odată cu faza Vidra (a IIIa), pentru ca în faza următoare să

devină destul de numeroase. Este însă de menționat că în Dobrogea (de fapt doar la Hîrșova și Sarichioi - singurele sitt-uri în care s-au executat săpături sistematice în nivele Boian), nu s-au descoperit până în prezent obiecte din cupru. Este de presupus că ele vor apare, o dată cu cercetarea nivelelor Boian din suprafața B de la Hârșova.

Ceramica și locuințele culturii Boian din Dobrogea, nu diferă cu nimic de cele din stânga Dunării, astfel încât voi face referire la ele, o dată cu prezentarea fiecărui sitt.

Asupra difuziunii culturii Boian în Dobrogea, E. Comșa s-a oprit în repetate rânduri. Este de acum binecunoscut faptul că între culturile Boian și Hamangia, a existat un contact stabilit de-a lungul Dunării; mai exact între Hîrșova și Ostrov, dar îndeosebi între prima localitate și Cernavoda. Relațiile dintre cele două culturi, au existat încă de la nivelul primei faze Boian (Bolintineanu), contemporană cu prima etapă a fazei a II-a a culturii Hamangia (II a). Proba acestor relații o reprezintă în primul rând descoperirile de la Grădiștea - Coslogeni (jud. Călărași), asupra cărora m-am referit pe larg, în capitolul destinat culturii Hamangia. Ne rezumăm doar a aminti că într-o groapă de bordei cu materiale Hamangia, s-au descoperit fragmente ceramice Bolintineanu. Trebuie să fi existat relații încă și mai timpurii, de vreme ce descoperirile de la Medgidia " Cocoașă " și Durankulak (faza Hamangia I) ne îndeamnă să credem că la geneza Boian - Bolintineanu a stat și Hamangia alături de Dudești și liniar ceramic. Afirmațiile de acum mai bine de trei decenii ale lui D. Bercin - ". . . elementele de factură certă Protoboian au fost descoperite în mediul Hamangia de la Cernavoda. El arată că o anumită fază a culturii Hamangia, a putut lua contact pe linia Dunării, dacă nu cumva și mai spre Sud - Est, dincoace de fluviu, cu faza Protoboian, influențându-se reciproc, tocmai într-o perioadă când se desfășoară procesul genetic al culturii Boian"[11] - neânsoțite din păcate de material ilustrativ, pot fi însoțite tot în sensul că relațiile Hamangia - Boian, trebuie să se fi stabilit la un nivel corespunzător începutului culturii Boian.

Pentru faza Giulești a culturii Boian, există câteva descoperiri a căror interpretare necesită unele nuanțări. Astfel la Bogata[12] - jud. Ialomița, într-o groapă de bordei de la începutul fazei Giulești, s-a descoperit un fragment ceramic cu un decor tipic Hamangia. Sporadic, în Dobrogea mai apar fragmente ceramice Boian - Giulești. E. Comșa a sugerat o legătură între existența unui complex închis de la Hîrșova, datat la sfârșitul fazei Giulești și un " complex de tip Hamangia cu materiale izolate de tip Giulești "[13] de la Cenavoda. În primul rând, nici din profilul, nici din textul publicat de D. Galbenu[14], nu reiese că spre baza tell - ului de la Hîrșova s-ar afla un nivel care să adăpostească un complex Giulești. Ceea ce în profil este notat cu " Boian ? ", nu înseamnă că ar desemna faza Giulești, cu atât mai mult cu cât cultura Hamangia - prezentă și ea la baza tell - ului - este reprezentată exclusiv de materiale din faza a III-a, care este în întregime posterioară fazei Giulești. În altă ordine de idei, în același text se arată că exact la baza tell -ului există un strat în care nu s-au găsit complexe închise. Peste el, se află alte nivele aparținând ". . . probabil unor purtători ai culturii Boian. Tot acestor populații pot fi atribuite și locuințele 12, 11 și 10 și nivelele dintre ele" [15]. Locuința nr. 12 este cea mai timpurie, în ea găsindu-se un material ceramic sărac ce " indică prima treaptă de dezvoltare a fazei Vidra a culturii Boian" [16]. Afirmația Doinei Galbenu - "alături de materialul care are analogii cu faza Giulești de sfârșit, se găsește material care anunță deja o nouă fază a culturii Boian, faza Vidra, ne face să presupunem că într-un moment de frământări, purtătorii culturii Boian din Muntenia au trecut Dunărea fixându-și aici pe o lungă durată, o așezare cu locuințe de suprafață în care și-au continuat viața în noile forme " [17], mi se pare fără fundament, ea nefiind susținută, nici de profilul, nici de ceramica publicată. Cercetările reâncepute în 1985 la Hîrșova, au ajuns ca în suprafața C să atingă practic baza tell - ului, fără recuperarea unor materiale Boian - Giulești. Nu putem exclude însă că la baza suprafeței B, aflată chiar în centrul tell-ului, să apară în viitor elemente materiale din faza Giulești. Numai astfel s-ar confirma încadrarea în această fază a celor câteva fragmente ceramice descoperite în Dobrogea.

Reântorcându-ne la "complexul de tip Hamangia cu materiale de tip Giulești" de la Cernavoda - punctele Columbia A și Columbia C[18], arătăm că cioburile în discuție, ornamentate în tehnica exciziei și încrustației aparțin într-adevăr fazei Giulești, dar nu au fost recuperate

dintr-un complex închis, ci din straturi Hamangia aflate în cele două puncte. Observația a fost de altfel confirmată de cercetările imediat următoare de la Cernavoda[19]. Autorii săpăturilor ne lasă să înțelegem că în afară de cele două fragmente ceramice publicate, dintre care unul cred că a fost greșit atribuit Hamangiei[20], la Cenavoda s-au mai găsit și alte fragmente Boian - Giulești. Tot ei au arătat că prezența acestei ceramici Boian în mediul Hamangia " nu se explică prin simple raporturi de schimb dintre purtătorii celor două culturi, adică prin așa numitele "importuri", ci ea se datorează unor înrâuriri reciproce mult mai adânci, care vor trebui studiate pe viitor mai temeinic. Ceramica excizată, cât și ceramica cenușie ornamentată cu pliseuri, găsită cu aceiași ceramică Hamangia în "Columbia C ", reprezintă în realitate unul din elementele de conținut ale culturii Hamangia, care dau acesteia un anumit aspect în zona de contact direct, pe linia Dunării, cu cultura Boian [21]. În principiu, observația ar putea fi justă, numai că " înrâuririle reciproce dintre cele două culturi " este o formulare exagerată, de vreme ce pe linia Dunării nici una dintre culturi nu are elemente care să le individualizeze în comparație cu restul arealelor lor. Este însă sigur că au existat relații între comunitățile Boian și Hamangia (dovadă vagile influențe liniare în ceramica Hamangia, transmise prin intermediul Boian - Giulești, poate chiar și unele forme ceramice asemănătoare [nu însă și paharele cilindrice[22], întrucât ele apar abia în Hamangia III, așadar post Giulești] etc.).

Drept concluzie în privința raporturilor Hamangia II b - Boian (Giulești) sunt de părere că ele pot fi interpretate ca niște contacte nemijlocite, dar nu foarte dinamice. Descoperirile de la Cernavoda, Hîrșova și în general cele de-a lungul Dunării, nu indică o prezență efectivă a comunităților Boian - Giulești în dreapta fluviului.

Nici în ceea ce privește faza Vidra (Boian III), situația nu este mai clară. La actualul stadiu al cercetărilor nu se poate admite o locuire Boian - Vidra în Dobrogea, decât pe linia Dunării, mai exact între Cernavoda[23] și Hîrșova[24], de unde provin și singurele descoperiri sigure. Alte două puncte în care E. Comșa[25] consideră că s-au găsit materiale Vidra sunt la Hinog[26] (" două fragmente ceramice care au decor asemănător cu cele de la Valea Popii de pe râul Argeș - despre care nu avem alte date decât că sunt Boian - se găsesc la Muzeul Național de Antichități, unde au fost donate ca provenind de la Hinog ") și Capidava[27] (informație primită de E. Comșa de la I. Barnea). Ultimile două mențiuni trebuie luate cu beneficiu de inventar. Este însă indubitabil că între Boian - Vidra și Hamangia III (mai exact III a și parțial III b) a existat un sincronism, realitate pusă în evidență în primul rând de stratigrafia de la Hîrșova și apoi de cea de la Cernavoda. Pentru ultima localitate, nu se poate vorbi decât de importuri Boian aflate în nivele Hamangia. În schimb la Hîrșova[28], D. Galbenu a cercetat o locuință Vidra din care a recuperat numai puțină ceramică. Descoperirile Boian din Dobrogea menționate până aici, nu fac decât să anticipeze pătrunderea masivă a acestei culturi în dreapta Dunării.

Situația se schimbă o dată cu ultima fază a culturii Boian (faza de tranziție la cultura Gumelnița), când se produce o mare dinamizare a culturii, una dintre consecințe fiind și pătrunderea sa până la țărmul Vest - pontic. Pentru această perioadă, principala chestiune este dacă Dobrogea a fost locuită atât de comunitățile Hamangia cât și de cele ale culturii Boian. Realitățile arheologice, fie ele câteodată destul de puțin numeroase, ne obligă să dăm un răspuns afirmativ, cu mențiunea că Hamangia era mai bine reprezentată la începutul fazei de tranziție a culturii Boian. Pe de altă parte, se pare că Hamangia își încetează evoluția puțin înainte de sfârșitul culturii Boian (etapa Fîntînele a fazei de tranziție, după periodizarea lui E. Comșa[29]).

Mă îndoiesc însă că o dată cu penetrarea Boianului în Dobrogea până la Marea Neagră (așa cum o atestă descoperirile de la Sarichioi[30] - jud. Tulcea), vechea populație Hamangia a dispărut, urmare a asimilării sale de către noii veniți[31]. Nu există nici o dovadă în acest sens. Mai mult, dacă am admite asimilarea Hamangiei încă de la nivelul etapei Spanțov a fazei de tranziție (Boian IV a), ar fi foarte greu de explicat (dacă nu chiar imposibil) aspectul "pontic" al culturii Gumelnița din Dobrogea. Ori, se știe că respectivul aspect "pontic" a fost pus pe seama substratului Hamangia. În altă ordine de idei, nu se pot constata contaminări Hamangia, în structura materială a culturii Boian din Dobrogea. Astfel stând lucrurile, cum se explică

modalitatea şi care a fost momentul încetării culturii Hamangia ? În primul rând au fost ample imbricaţii etnice (Hamangia, Boian, Precucuteni, Marița) venite din toate direcţiile. Hamangia, care timp de secole şi-a manifestat conservatorismul, era la acea vreme o cultură "retardată " ea sfârşind cel mai probabil în urma unui complex proces de aculturaţie, la un moment ce trebuie plasat puţin înaintea sfârşitului culturii Boian - mult mai evoluată şi dinamică. Apreciez că datarea sfârşitului Hamangiei se leagă şi de fenomenul exploziv ce s-a petrecut şi la Sud, în jurul Varnei şi care a dat naştere " aspectului Varna " al culturii Gumelniţa, acesta cunoscând o expansiune rapidă de-a lungul litoralului până în preajma oraşului Constanţa.

Stratigrafia din peştera " Gura Dobrogei "[32] şi în primul rând cea de la Hîrşova[33], indică în mod clar sincronismul dintre Hamangia III şi Boian - faza de tranziţie, mai exact Hamangia III c - Boian IV b (început) sau IV a (final). De altfel şi E. Comşa a ajuns la aceiaşi observaţie, întrucât a arătat că difuziunea Boian în Dobrogea s-a realizat în primul rând prin vadul Hîrşovei, către sfârşitul etapei Spanţov[34] (Boian IV a). Acelaşi autor[35] a arătat că pentru trecerea Dunării, comunităţile Boian au folosit şi vadurile de la Ostrov - dovadă aşezarea de la Atmageaua Tătărască[36], unde după opinia mea în nivelul inferior au fost găsite şi fragmente ceramice Boian IV - şi Măcin.

Un argument pentru datarea propusă mai sus ar fi fost şi descoperirea din peştera " La Baba "[37] (sat Cheia), unde după spusele autorilor, s-au identificat două nivele gumelniţene " din fazele de început ale acestei culturi ", peste care se afla un altul cu materiale gumelniţene. E. Comşa[38] a arătat că toate nivelele gumelniţene ar fi suprapus un strat cu materiale Boian târzii şi fără Hamangia. Numai că descoperirea din peştera "Gura Dobrogei" infirmă stratigrafia - propusă de E. Comşa pentru " La Baba ", unde în plus, descoperitorii nu au sesizat un nivel Boian - faza de tranziţie. Oricum, dacă secvenţa stratigrafică propusă de E. Comşa pentru peştera " La Baba " se va dovedi a fi corectă, faptul va reprezenta o realitate pe care la ora actuală nu o putem decât intui - sfârşitul Hamangiei este puţin anterior sfârşitului culturii Boian.

Repertoriul punctelor unde a fost identificată cultura Boian în Dobrogea, (Fig. 57) este următorul:

1. Cernavoda[39] - punctele Columbia A şi Columbia C. În straturile Hamangia, s-au descoperit fragmente ceramice ornamentate în tehnica exciziei şi încrustaţiei. S-a apreciat că unele dintre ele pot fi atribuite fazei Giuleşti.

2. Cernavoda - dealul Sofia[40]. În secţiunea I, sub resturile unei locuinţe incendiate, se aflau fragmente ceramice Hamangia III ("caracteristice aspectului Ceamurlia de Jos"), iar în arsură şi în nivelele de deasupra ei "fragmente Boian - faza Vidra". Tot în acest punct a fost descoperită "o ceramică având deja un aspect târziu al culturii Boian", care, prin urmare, ar trebui încadrat în faza de tranziţie.

3. Cernavoda - punct neprecizat[41]. În urma unei periegheze făcute de E. Comşa, s-au recuperat fragmente ceramice Boian - Vidra.

4. Hinog[42]. Lăsând la o parte localizarea incertă, reamintesc că de aici par a proveni două fragmente ceramice, pe care E. Comşa le-a considerat ca aparţinând fazei Vidra.

5. Capidava[43]. S-au descoperit întâmplător două fragmente ceramice Vidra; informaţia ne este oferită de E. Comşa, pe baza unei relatări a lui I. Barnea.

6. Atmageaua Tătărească[44]. După opinia mea, de la baza stratului arheologic, s-au cules şi câteva fragmente Boian - faza de tranziţie. Nu ne putem pronunţa dacă aici ar fi fost un strat Boian bine individualizat, suprapus de un altul Gumelniţa A1.

7. Peştera "Gura Dobrogei"[45] (aflată pe raza satului cu acelaşi nume). Săpăturile arheologice au avut caracterul unor sondaje, efectuate în galeriile A şi B. S-au identificat trei nivele neolitice. În cel inferior s-a descoperit exclusiv ceramică Hamangia III amestecată cu Boian - Spanţov, iar în nivelul superior al stratului neolitic, ceramică Gumelniţa A1. Ceramica Boian este reprezentată de fragmente de la vase de mari dimensiuni cu umărul proeminent şi uşor teşit, un decor excizat larg alternând cu dungi înguste cruţate din suprafaţa vasului şi puternic lustruite. Observaţia stratigrafică de aici o confirmă pe cea de la Hîrşova - tell.

8. Sarichioi[46]. Staţiunea neolitică se află în punctul "La Bursuci", situat la 2,5 Km de Sudul

satului. Din punct de vedere topografic, aria în care s-au efectuat cercetările se găsește la capătul unei zone peninsulare, care se întinde între lacurile Razim și Babadag, în antichitate foste golfuri marine. Capătul "peninsulei" este un promontoriu înalt de 12m. Secțiunile (I și II) au acoperit o suprafață de aproximativ 115 m. p. Depunerile arheologice sunt groase de 1,20 - 1,40 m. (groapa nr. 5 coboară până la 2,70 m.) și aparțin unei locuiri unitare din punct de vedere cultural. Între 0,25 - 0,50 m., s-a surprins un strat de dărâmătură nearsă, cu materiale ceramice și osteologice aparținând culturii Boian (faza de tranziție). În acest strat de dărâmătură, între 0,20 - 0,40 m. s-au săpat gropile unor morminte de inhumație și gropi menajere. Pe nivelul de sub stratul de dărâmătură, la o adâncime de 0,50m. s-au surprins resturile unor vetre, care reprezenta baza nivelului superior. Sub acest nivel a fost identificat un altul, documentat tot de vetre și dărâmături de locuințe. Din acest nivel care se încadrează tot în faza de tranziție, provin între altele și câteva podoabe (îndeosebi scoici perforate). Locuințele de suprafață cercetate în cele două nivele, de dimensiuni destul de mari, au fost "construite probabil din paiantă", folosirea lor nefiind îndelungată. Într-o ultimă etapă, zona nu a mai fost locuită, ea transformându-se în necropolă . Au fost cercetate șapte morminte. Scheletele erau purternic chircite, unele pe partea stângă, cu mâinile sub cap; avem o orientare Nord - Nord Est, cu fața spre Est. Inventarul mormintelor era sărac, în unele cazuri chiar lipsind. Încadrarea cronologică a mormintelor este greu de făcut. Oricum, cel puțin unul dintre ele se datează într-o perioadă post - Boian, dacă am judeca după un vas care " poate fi încadrat mai degrabă într-o cultură de la sfârșitul neoliticului și începutul epocii brozului ". Revenind la așezare, autorii săpăturilor au subliniat că materialul arheologic de aici, se constituie din fragmente ceramice, unelte din piatră (topoare, dălți, tesle "confecționate din roci vulcanice dure", mai ales diabaz; din cele cinci topoare, trei sunt perforate), corn de cerb, silex (se remarcă un vârf de lance), podoabe (scoici, mărgele din cuarțit alb, pandantive romboidale din cuarțit și circulare din diabaz și corn etc.). Ceramica este unitară din punct de vedere tipologic și cronologic. A mai fost descoperit un picior de idol nedecorat și probabil un picior de la o mică măsuță de cult. O descoperire deosebită este cristalul "de spat de Irlanda", mineral care datorită dublei refracții produce răsturnarea imaginilor. Așezarea de la Sarichioi, până în prezent atestă cel mai bine fenomenul penetrării triburilor Boian din faza de tranziție, în spațiul danubiano- pontic.

9. Hîrșova[47]. Voi începe cu prezentarea descoperirilor făcute de D. Galbenu în anii 1960 și 1961 (Fig. 58). Ele au avut un rol determinant în fixarea stratigrafiei tell - ului și a raporturilor cronologice dintre culturile Boian și Hamangia. Din capul locului, precizez că noile cercetări (1985 - 1994), au confirmat observațiile generale ale Doinei Galbenu, îndeosebi cele privitoare la sincronismul dintre Hamangia III și Boian (III - Vidra și IV - faza de tranziție).

La baza tell - ului care are o înălțime de peste 11 m. , stratul de cultură aparține după toate probabilitățile culturii Boian - faza Vidra (am arătat mai sus că o locuire Boian - Giulești mi se parte foarte improbabilă). Culturii Boian îi aparțin locuințele nr. 12 (faza Vidra), 11 și 10 (faza de tranziție). Prima dintre ele este un complex sărac în ceramică; a fost distrus de un incendiu, după care s-au executat câteva nivelări, din care au fost recoltate fragmente ceramice Boian - Spanțov și Hamangia III. Este interesant că uneori ceramica Hamangia se prezintă în proporție aproape egală cu ceramica Boian (noile cercetări nu au surprins o atare situație, ceramica Hamangia fiind totuși uneori în proproție de 25 - 30 %). Peste nivelările de mai sus, s-a construit o locuință din care s-au recoltat exclusiv materiale Boian - Spanțov. Era o locuință de suprafață de mari dimensiuni, care se întindea pe toată lățimea secțiunii (suprafața A). Ceramica din locuința nr. 11, ca și aceea a nivelelor ulterioare, aparține în marea ei majoritate culturii Boian - faza de tranziție. Ea are puțin degresant (nisip grosier) și este decorată de cele mai multe ori cu excizii largi. Tot aici apare vasul cu prag și umăr lat, carenat, pictat cu grafit, formă a cărei evoluție se poate urmări și în cultura Gumelnița.

Locuința nr. 10, căreia îi corespund nivelele nr. 11 și nr. 10 de la Tangîru, aparține tot subfazei Spanțov a culturii Boian. Ceramica este cel mai adesea decorată cu excizie largă, superficială. Pictura cu grafit, rar folosită, se întâlnește pe partea superioară a vaselor cu umăr lat și carenat, formând așa numitul decor "dinți de lup". Câteodată întâlnim și pictura cu roșu crud.

Odată cu reluarea săpăturilor în anul 1985, s-a deschis și suprafața C (SC), cu o lungime de 16 m. și o lățime inițială de 4 m. (lățimea a crescut o dată cu înaintarea săpăturii, în anul 1992, SC având o suprafața de aproximativ 80 m. p.). Menționez că săpăturile în SC, nu s-au făcut pornind de la partea superioară a tell - ului, ci de pe o treaptă a sa, apărută ca urmare a construirii unor locuințe contemporane, fapt ce a dus la bulversarea foarte puternică a straturilor arheologice. În schimb profilul, obținut ca urmare a taluzării efectuate de noi, conservă bine stratigrafia din această parte a tell - ului. Studiul său (Fig. 60) relevă două elemente principale privind formarea tell - ului: 1. " Alunecarea " înspre Dunăre și înspre Sud a nivelelor arheologice, inclusiv ai pereților locuinței distruse, ceea ce demonstrează că cel puțin marginea așezării se afla în pantă, situație valabilă pentru nivelele Boian și Gumelnița A1; 2. De la 2,50 m. - 2,80 m. , par să dispară nivelele arheologice care să conțină locuințe (în această zonă marginală a așezării), ceea ce înseamnă că inițial suprafața locuită era mai mică, pentru ca o dată cu debutul culturii Gumelnița, dimensiunile tell-ului să capete o notă spectaculoasă. Micul sondaj de 4 m. x 1 m. executat în prelungirea carourilor H, aflate cel mai marginal, au confirmat observațiile de mai sus.

S-a constatat că între stratul Boian și cel Gumelnița A1, nu există nici o cezură stratigrafică, trecerea de la o cultură la cealaltă, făcându-se organic, prin evoluția elementelor de conținut mai vechi. Fenomenul se constată și în maniera de construcție a locuințelor, în repertoriul uneltelor din silex, os, corn și piatră, parțial chiar și pentru ceramică.

În SC, până la 1,10 - 1,20 m. este un strat Gumelnița A1 , puternic deranjat de gropi moderne, după care urmează stratul Boian - faza de tranziție, până la o adâncime de - 2,40 m. - 2,60 m. De pe întreaga suprafață au fost cercetate patru locuințe Boian; ele se prezentau destul de fragmentar, fie pentru că erau deranjate de gropile moderne, fie pentru că intrau în profil. Pereții erau din chirpic masiv, pe împletitură de nuiele susținută de bârne. Către sfârșitul culturii, în compoziția chirpicului s-a folosit mai multă pleavă, decât în cazul locuințelor gumelnițene din faza A1 . Podelele, cu multiple reparații, erau din lut fin, bine bătătorit și fățuit. Pereții locuinței nr. 2 / 1991, erau groși de 0,12 m. - 0,16 m. Pe un fragment destul de mare, s-a observat un strat de 0,001 m., dintr-un lut extrem de fin, de culoare roz, ca un fel de zugrăveală. În caroul G 2, la - 2,20 m. , s-a cercetat o vatră cu două faze de folosire.

Ceramica (Fig. 68-72) locuințelor Boian din SC se împarte în următoarele grupe: grosieră (vase tronconice cu pereți arcuiți, uneori acoperiți cu barbotină, în spărtură fiind maronii sau negricioase; vase cu picior, capace cu buton cilindric cu vârf conic; străchini joase; vase suport cu două găuri, castroane bitronconice etc.), cu excizie amplă (mai ales străchini largi, castroane și vase cu picior înalt), fină (larg repertoriu de forme, în rândul căruia vasele bitronconice de diferite dimensiuni sunt predominante, decorul fiind format din caneluri regulate, incizii, crestături, triunghiuri lustruite etc).

În stratul și locuințele Boian ale SC de la Hîrșova, s-au descoperit și unelte din silex din rândul cărora predomină lamele late (Fig. 63/4-6). În locuința nr. 1 / 1991, s-a găsit o râșniță (Fig. 65/6) și un os perforat, iar în locuința nr. 2, un ciocan din corn (Fig. 63/2) bine lustruit și cu mâner, tot din corn. Împungătoarele din os sunt în general de mari dimensiuni (Fig. 63/1, 66/3). La rândul lor, uneltele din piatră șlefuită sunt tipice pentru Boian IV.

Pe întreaga adâncime cercetată până în prezent a stratului Boian din SC, au apărut fragmente ceramice Hamangia III, cu specificația că în majoritatea lor sunt din ceramică fină sau semifină (Fig. 70, 71/4). De subliniat și creșterea procentului ceramicii Hamangia (până la 25 - 30 %) în nivelele aflate mai în profunzime. Diminuarea cantității de ceramică Hamangia în nivelele finale Boian, ar putea reflecta rolul tot mai neînsemnat pe care îl are Hamangia în Dobrogea odată cu apropierea de cultura Gumelnița.

E. Comșa a arătat că descoperiri din faza de tranziție, s-au făcut și la Ghindărești[48] și Tariverde[49]. Numai că pentru prima așezare autorii săpăturilor[50] au arătat că este vorba despre un sitt cu două nivele gumelnițene - unul din A1, celălalt de la debutul fazei A2 , iar cea de a doua așezare, conform spuselor descoperitorilor[51], aparține tot culturii Gumelnița ("din faza timpurie").

NOTE

1. E. Comșa, Istoria comunităților culturii Boian, București, 1974; cea mai recentă sinteză, idem, în: Le Paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 225 - 241.
2. M. Neagu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 1, 1985, p. 11.
3. E. Comșa, op. cit., p. 241; idem, Neoliticul pe teritoriul României. Considerații, București, 1987, p. 55 .
4. Idem, în: Le Paléolithique et le néolithique. . ., p. 230 - 231; idem, Istoria comunităților. . ., p. 52 - 68.
5. Ibidem, p. 69 - 77; idem, în: Le Paléolithique et le néolithique. . . ., p. 231 - 232.
6. Al. Păunescu, Evoluția uneltelor și armelor de piatră șlefuită descoperite pe teritoriul României, București, 1970, p. 40 - 52.
7. E. Comșa, op. cit., p. 232; idem, Istoria comunităților. . . .,p. 77 - 80.
8. Ibidem, p. 81 - 85.
9. Idem, în: Le Paléolithique et le néolithique. . . ., p. 232.
10. Ibidem, p. 232 - 233; idem, Istoria Comunităților. . ., p. 86 - 87.
11. D. Berciu, Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, București, 1961, p. 63.
12. E. Comșa, op. cit., p. 231.
13. Ibidem.
14. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 și fig. 1.
15. Ibidem, p. 285.
16. Ibidem.
17. Ibidem.
18. D. Berciu, S. Morintz, P. Diaconu, SCIV, 6, 1955, 1 - 2, p. 152 - 154.
19. D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 83.
20. E. Comșa, op. cit.,p. 231 - 232.
21. D. Berciu, S. Morintz, op. cit., p. 83 - 84.
22. E. Comșa, op. cit., p. 232.
23. D. Berciu, S. Morintz, op. cit., p. 9o.
24. D. Galbenu, op. cit., p. 285, 288.
25. E. Comșa, Pontica, 5, 1972, p. 41.
26. V. Cristescu, Dacia, 2, 1925, p. 250.
27. E. Comșa, Istoria comunităților. . . . ., p. 232.
28. D. Galbenu, op. cit., p. 285 - 286.
29. E. Comșa, op. cit., p. 25 - 26.
30. E. Oberländer - Târnoveanu, I. Oberländer - Târnoveanu, Materiale, Oradea, 1979, p. 59 - 70.
31. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 16; idem, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
32. N. Harțuche, Pontica, 9, 1976, p. 13 - 21.
33. D. Galbenu, op. cit., p. 285 - 287. Săpăturile recente au confirmat sincronismul Boian IV - Hamangia III.
34. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 16.
35. Ibidem; idem, Istoria comunităților. . . ., p. 232 - 233; idem, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
36. Vl. Dumitrescu, Anals of archaeology and anthropology, Liverpool, 24, 1 - 2, 1937, extras, pl. I A.
37. C. S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Păunescu, N. Harțuche, Materiale, 6, 1959, p. 48; N.

Harţuche, op. cit. , p. 17 - 19.

38. E. Comşa, Pontica, 5, p. 41; idem, Istoria comunităţilor. . . . , p. 233.
39. D. Berciu, S. Morintz, SCIV, 6, 1555, 1 - 2, p. 133 fig. 3/1,4.
40. Idem, Materiale, 3, 1957, p. 83 - 89; idem, Materiale, 5, 1959, p. 105.
41. E. Comşa, op. cit. ,p. 232.
42. V. Cristescu, loc. cit. ; E. Comşa, loc. cit.
43. Ibidem.
44. Vl. Dumitrescu, op. cit. , p. 4 - 6, pl. 1 A / 1, 2, 4.
45. C. S. Nicolăescu - Plopşor şi colab. , Materiale, 5, 1959, p. 17 - 18, C. S. Nicolăescu - Plopşor, Al. Păunescu, N. Harţuche, op. cit. , p. 45 - 48; N. Harţuche, op. cit. p. 14-16.
46. Supra, nota 30.
47. D. Galbenu, op. cit. ,p. 285 - 288; cercetări recente D. Popovici, P. Haşotti.
48. E. Comşa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 68.
49. Idem, Istoria comunităţilor. . . . , p. 232.
50. S. Morintz, D. Serbănescu, SCIV, 25, 1974, 1, p. 61 - 62.
51. D. M. Pippidi şi colab. , Materiale, 5, 1959, p. 322.

CAPITOLUL V

CULTURA GUMELNIȚA

A. SCURT ISTORIC AL CERCETARILOR[1]

La sfârșitul secolului trecut, Dobrogea a atras atenția nu numai prin antichitățile greco - romane, ci și prin descoperirile preistorice. În acest sens, amintesc faptul că în anul 1895, Pamfil Polonic era delegat de Grigore Tocilescu să realizeze cercetări perieghetice în Dobrogea. Timp de trei ani, Pamfil Polonic descoperă și cercetează zeci de puncte arheologice, între care și preistorice. La acea vreme nefiind identificate culturile neolitice ce s-au manifestat în Dobrogea, descoperirile au fost notate simplu, drept "preistorice". În rândul acestor descoperiri "preistorice" intră nu numai cele neolitice. Putem însă identifica o serie de sitt - uri ce au fost cercetate în anii ce au urmat.

Dintre așezările neolitice descoperite de Pamfil Polonic în Nordul Dobrogei este "cetatea preistorică"ce se află "pe malul stâng al pârâului Luncavița, la confluența cu Valea Ascunsă, sub poalele dealurilor, la 4 Km Sud de satul Luncavița". Este vorba deci despre deosebit de interesanta așezare gumelnițeană de la Luncavița, care a fost cercetată în anii '50 de Eugen Comșa[2].

În cursul cercetărilor de suprafață efectuate de-a lungul Dunării, Pamfil Polonic a descoperit și stațiunea de la Ghindărești, despre care a scris că se află ". . . pe un colț de deal, pe canalul Dunării, o cetate mare de pământ, forma ei fiind aproape rotundă, cred că este o cetate preistorică". Se știe că așezarea de la Ghindărești, investigată foarte sumar[3], pare a fi una dintre cele mai importante din Dobrogea.

În anii 1898 - 1899, Pamfil Polonic a recuperat de la Cenavoda (Axiopolis), din "mijlocul cetății un idol preistoric". Este evident că "recuperarea" idolului s-a făcut de pe cuprinsul unei așezări neolitice de aici, dar nu putem ști dacă a aparținut culturii Hamangia sau Gumelnița.

Cercetarea preistorică va intra într-o nouă etapă odată cu numirea lui Vasile Pârvan la conducerea Muzeului Național de Antichități și cu preocupările lui Ion Andrieșescu, care avea o pregătire solidă în domeniul preistoriei, îndeosebi al epocii neolitice. Din perieghezele efectuate în anul 1915 de D. M. Teodorescu și G. G. Mateescu, nu avem decât date foarte vagi, întrucât toate descoperirile cuprinse între neolitic și Latène au fost repertoriate drept " preistorice ". Nici aprecierile lui Ion Andrieșescu despre o serie de descoperiri preistorice din Dobrogea nu sunt prea precise, cu toate că descrierea materialelor are acea acribie arheologică. Ne aflăm în anii premergători primului război mondial, când încă nu fuseseră definite culturile neolitice din Dobrogea.

În timpul războiului, când Dobrogea a fost ocupată de trupele germane și bulgare dar și după aceea, arheologi germani au efectuat primele săpături arheologice. Astfel Carl Schuchhardt a întreprins săpături destul de ample în tell - ul de la Cenavoda[4]. Erau primele investigații sistematice într-o așezare neolitică din Dobrogea. Arheologul german a identificat (fără a ajunge cu săpătura la nivelul steril din punct de vedere arheologic) două straturi cu materiale neolitice - unul inferior cu ceramică neagră și altul superior, cu ceramică arsă la roșu. Mai târziu, Ion Nestor[5] a arătat că este numai o aparentă diferență de materiale, care se poate explica prin faptul că stratul superior a fost distrus de un puternic incendiu. Totodată, Ion Nestor a realizat importante observații privind palisada din trunchiuri de copac care apăra așezarea. Un alt merit al lui Ion Nestor a fost că a sesizat un fenomen ce avea să fie confirmat abia după descoperirea culturii Hamangia. Este vorba despre aspectul puțin deosebit al culturii Gumelnița în Dobrogea, despre care autorul menționat a arătat că "avem de-a face, așadar, cu o variantă a civilizațiunii Gumelnița"[6]. De subliniat și modificarea datării

materialelor gumelnițene care au fost atribuite fazei A și nu fazei B cum făcuse C. Schuchardt.

Nemaimenționând o serie de descoperiri și relatări nu prea clare[7], amintesc doar descoperirile lui Vladimir Dumitrescu (în colaborare cu Dorin Popescu) de la Atmageaua Tătărească[8]. Este vorba despre un tell al cărui strat preistoric conține după opinia mea materiale din faza de tranziție de la Boian la Gumelnița și o foarte interesantă ceramică Gumelnița A1 și A2.

Ampla sinteză despre istoria veche a Dobrogei a lui Radu Vulpe[9], cuprinde și scurte referiri la neoliticul dintre Dunăre și Marea Neagră. Menționând între altele descoperirile gumelnițene de la Cenavoda și Atmageaua Tătărească, R. Vulpe menționează și alte șase tell-uri din Cadrilater, care, evident, conțin depuneri gumelnițene. Deosebit de pertinentă este observația lui Radu Vulpe privitoare la o realitate arheologică ce la acea vreme nu putea fi decât intuită. Mă refer la faptul că autorul a subliniat locuirea ambelor maluri ale Dunării de comunități aparținând aceloraşi culturi - Boian și Gumelnița.

După cel de al doilea război mondial, cercetările asupra culturii Gumelnița au cunoscut o mai mare amploare. Cum cred inutilă o prezentare a lor în capitolul de față, mă voi rezuma doar la mențiuni foarte scurte.

Dintre săpăturile arheologice mai importante efectuate începând cu a doua jumătate a secolului, amintesc pe cele de la: Luncavița (a se vedea nota 2), Medgidia (săpături - M. Harțuche; nepublicate); Baia[10] (o mică secțiune, care a pus în evidență valul și șanțul de apărare al tell-ului), peșterile din centrul Dobrogei[11], Costinești[12], Constanța[13], Carcaliu[14], Hîrșova[15] (cele mai ample cercetări privind cultura Gumelnița în Dobrogea au început în 1960 - 1962 - săpături Doina Galbenu; din 1985 săpăturile au fost reluate pe o scară mult mai mare). În Nord - Vestul Bulgariei, arheologii bulgari în frunte cu Henrieta Todorova și Ivan Ivanov au realizat descoperiri de excepțională însemnătate la Varna și Durankulak.

Contribuțiile științifice realizate pe seama comentariilor descoperirilor menționate și încă asupra multor altora, sunt prea bogate și variate, iar lista cercetătorilor atât de mare, încât fie și o simplă prezentare a dezbaterilor ar duce la repetarea unor chestiuni pe care le voi aborda la momentul cuvenit. Astfel spus, istoricul cercetărilor din ultimii 45 de ani se regăsește în subcapitolele destinate culturii Gumelnița.

B. CRONOLOGIE , SINCRONISME , FAZE

Apariția, evoluția și sfârșitul Culturii Gumelnița, alături de relațiile ei cu, culturile eneolitice din Sud - Estul Europei, reprezintă o chestiune de maximă importanță, asupra căreia există o bibliografie extrem de bogată.

În ultimul timp, s-a acreditat tot mai mult idea că prima etapă a eneoliticului balcano - carpatic începe la nivelul culturilor Boian - Vidra, Karanovo IV (V), Hamangia III (IIIa), Vădastra II, Mariţa, Sava, Gradeşnița, Polianița. Pe acest fond, care aparent pare a fi foarte variat și care se uniformizează permanent, odată cu evoluția sa, apare marele complex cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen (Fig. 73), căruia recent i s-a dat și alte denumiri: "zona etnoculturală a eneoliticului tracic" (H. Todorova, Eneolit Bulgarii, Sofia, 1979, p. 31), "complexul ceramicii grafitate" (N. Tasic, în "Tell Karanovo und der Balkan Neolithicum", Salzburg, 1989, p. 131) etc. Cred că nu se poate formula o denumire scurtă care să acopere atât unitatea cât și diversitatea fenomenului cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen.

Raportându-ne cronologic la Anatolia, se observă că începutul eneoliticului balcano - carpatic, este în mare sincron cu sfârșitul chalcoliticului anatolian (Beycesultan = - 4330 ± 90), iar un impuls cultural asiatic la acest nivel în Peninsula Balcanică este dovedit fie și numai de ceramica cu pictură crudă, albă și roșie. Autonomia metalurgiei cuprului în zona balcano - carpatică, nu este incompatibilă cu impulsul cultural venit din Anatolia. O situație specială o ridică și discuțiile ce încă se poartă pe marginea relațiilor dintre "cultura" Varna și cultura Gumelnița. S-au formulat diferite opinii, pe care le-am prezentat deja[16], ocazie cu care am făcut și câteva considerații. Actualmente, după noile cercetări arheologice ale colegilor bulgari (ele nu modifică fondul observațiilor noastre anterioare), se impune totuși încă o

analiză a datelor. În ultimele studii, arheologii bulgari nu și-au schimbat concluziile privitoare la "cultura" Varna. Ea a reprezentat un fenomen Vest - pontic de maximă importanță în contextul debutului complexului cultural Gumelnița - Karanova VI. Nu pot subscrie decât parțial la concluziile colegilor bulgari (H. Todorova, T. Dimov, I. Ivanov, Y. Boiadjiev). Dar să concretizez. Pe scurt, H. Todorova[17] a arătat că întreaga Dobroge intră în arealul "culturii Varna", care, mai mult, s-ar fi extins și pe malul stâng al Dunării, în Sudul Basarabiei, unde intrând în contact cu "Precucuteni - Tripolie"[18], ar fi dat naștere unei variante a "Culturii Varna", care ca și "Aldeni II" - denumită "Bolgrad" - nu ar avea decât 1 % elemente gumelnițene (!). La aceste afirmații - la care cum spuneam, nu pot subscrie - nu s-a avansat vreo explicație istorică însoțită de o analiză a materialelor arheologice. Sunt însă de acord atunci când se arată că Varna a fost un fenomen pontic, care s-a născut pe un fond Hamangia și Sava, la un nivel cronologic mai timpuriu decât Gumelnița A1. Nu văd însă și participarea efectivă la geneza Varnei a culturilor Boian și Polyanitsa. De altfel, după ce se arată că "noul aspect cultural [Bolgrad] nu a durat mai mult de patru - cinci generații"[19], se recunoaște un fapt care anulează practic întreaga demonstrație anterioară - " Sincronizarea etapelor de dezvoltare ale variantei Bolgrad, cu anumite faze ale complexului cultural Kodjadermen - Gumelnița - Karanovo VI, este dificilă datorită "procentului destul de mare de elemente clasice" aparținând complexului Kodjadermen - Gumelnița - Karanovo VI în cadrul acestei variante, comparația fiind aproape imposibilă"[20]. O altă contradicție, rezidă și în faptul că inițial, atunci când s-au tratat descoperirile de la Ezero, s-a apreciat, în mod just, că Varna reprezintă un aspect local[21] al complexului Gumelnița - Karanovo VI. Într-o lucrare mai recentă, a fost precizat întregul areal al "culturii" Varna, care ar fi "bine delimitat de la Dunăre până la malul Vestic al Mării Negre, golful Burgasului cu limanurile sale antice. . . . Nu se poate stabili limita Sudică, regiunea Țarigrad nefiind cercetată îndeajuns"[22].

O analiză interesantă, pe baza datelor de C-14, a făcut-o Yavor Boiadjiev, care a arătat că "datarea culturii Karanovo VI, nu se deosebește de cea a culturii Varna: 4550 / 4500 - 4100 / 4050 B. C."[23] (date calibrate). Același cercetător, a arătat că Varna a fost prezentă îndeosebi în zona vestică a Dobrogei, pe lângă Dunăre, fără să se fi dezvoltat în interiorul ei[24] fapt ce ar fi greu, dacă nu chiar imposibil de explicat, dacă ne-am gândi la realitățile arheologice (totuși aspectul Varna este unul de litoral) și etnice. De altfel, ceva mai sus, același autor arată că Varna urmează imediat după Hamangia, genetic fiind legată de aceasta și de cultura Sava, "ocupând teritoriul acestora"[25].

Pe baza diferențelor zonale (ce țin de fondurile mai vechi) din spațiul carpato - balcanic, Ivan Ivanov[26], a stabilit trei grupuri culturale principale: Kodjadermen - Gumelnița - Karonovo VI, cuprinzând Tracia, o parte din Nord - Estul Bulgariei și Munteniei; Krivodol - Sălcuța - în Nord - Vestul Bulgariei, Vestul României și Estul Serbiei; Varna, de la Stara Plavnina până la gurile Dunării, pe o fâșie de litoral ce înaintează cel mult 25 - 30 Km. spre interior. Este așadar evident, că pentru "cultura" Varna spațiul geografic de difuziune este mult mai mic în comparație cu cel al primelor două grupe, fapt ce pune sub semnul întrebării chiar individualizarea acesteia în cadrul marelui complex cultural.

Arealul desemnat de Ivan Ivanov pentru Varna mi se pare cel mai aproape de adevăr. Același arheolog a arătat că trăsătura fundamentală a "culturii" Varna este o dezvoltare social - economică mult mai ridicată, zona Varna - Durankulak fiind un centru economic și religios. Caracterul excepțional al descoperirilor de la Durankulak și mai ales Varna, oferă o serie de particularități, care cu greu pot fi explicate. Numai că elementele comune ale aspectului Varna cu marele complex cultural balcano - carpatic sunt mult mai numeroase și cred că ne împiedică să putem vorbi de o cultură Varna distinctă. Acestea ar fi pe scurt opiniile colegilor bulgari privitoare la aspectul Varna. Eugen Comșa a formulat propria sa teorie în legătură cu chestiunea de față[27], fiind de acord cu existența unei "culturi" Varna. Arheologul român a arătat că respectiva cultură este situată cronologic între culturile Mariță și faza de tranziție de la Boian la Gumelnița, începându-și evoluția înainte de sfârșitul culturii Hamangia. Ea s-ar fi răspândit în Dobrogea până pe linia Istria - Medgidia - Cenavoda și ar

fi evoluat în acest spațiu la Sud de linia amintită, în timp ce la Nord ar fi existat la același palier cronologic cultura Boian - faza de tranziție. Dacă ipoteza lui E. Comșa ar fi adevărată, ar însemna că în jumătatea de Sud a Dobrogei să nu existe Boian - faza de tranziție, ceea ce ar duce la greutăți deosebite în explicarea apariției în respectiva zonă a Gumelniței A1. În plus, inexistența unor elemente Varna în ceramica gumelnițeană în așezările situate la Sud de linia Istria - Cenavoda (care între altele fie spus, este una artificială, neavând la bază rațiuni geografice) ne face să nu putem accepta această ipoteză. S-ar mai naște apoi încă o întrebare - cultura Hamangia a dispărut o dată cu apariția în Dobrogea a fazei de tranziție a culturii Boian? Cercetările de la Hîrșova[28] au demonstrat că la această întrebare se poate răspunde numai negativ, fapt ce practic ar elimina de la sine existența " culturii Varna " în spațiul amintit. Că Hamangia și Gumelnița au fost practic vecine în timp pe cea mai mare suprafață a Dobrogei, o demonstrează și aspectul " pontic" al ceramicii culturii Gumelnița (faza A1) din Dobrogea, care lasă să se întrevadă ușoare influențe Hamangia.

Revenind la " cultura Varna ", opinia mea este că în cazul ei ne aflăm în fața unui aspect local al marelui complex cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen. Aspectul Varna s-a născut pe un fond Sava și s-a manifestat pe un segment al litoralului vest - pontic, limita sa nordică fiind până în vecinătatea nordică a orașului Constanța. De altfel, cum s-a arătat mai sus, Ivan Ivanov este de aceiași părere. Vasele Varna care diferă de cele ale culturii Gumelnița, se datează într-o primă fază a acestui aspect local și se întâlnesc practic numai în inventarul mormintelor. Genetic, ele par a proveni ca urmare a fondului mai vechi, sudic , reprezentat de cultura Sava care evoluează din cultura Marița. Începutul aspectului Varna este puțin anterior debutului culturii Gumelnița. Apoi, la nivelul fazei A1 a culturii Gumelnița se crează o uniformizare și o unitate culturală, cu unele ușoare particularități locale.

Afirmația Henrietei Todorova[29], după care elementele caracteristice ale "culturii Varna" se disting îndeosebi în perioada de apogeu (faza a III-a) nu mi se pare a fi conformă cu realitatea. Dimpotrivă, cred că începutul aspectului cultural Varna are elemente caracteristice. Descoperirile de la Atmageaua Tătărească[30] aduc lămuriri cu privire la spațiul de manifestare al aspectului Varna. Această așezare situată mai departe de litoral, dar în dreptul Durankulakului, unde descoperirile Varna abundă, are o ceramică tipică pentru Gumelnița A1, fapt ce demonstrează că în interior, la o distanță nu prea mare de litoral Varna lasă locul Gumelniței. De altfel, la o tratare globală a fenomenelor culturale ale eneoliticului dezvoltat, observăm mai degrabă crearea unor mari sinteze culturale, în detrimentul unor manifestări locale care au existat, dar au fost rezultatul unor fenomene periferice ce pot fi înglobate în contextul general.

La tratarea chestiunii de față se adaugă demonstrațiile făcute de D. Galbenu[31] și M. Simon[32], ultimul arătând pe baza unei amănunțite analize tipologice că așa-numita "cultură Varna" nu este altceva decât un aspect local (adăugăm noi, cu anumite caracteristici în ceramică , prelucrarea intensă a aurului și folosirea pietrei la construirea părții inferioare a pereților locuințelor) al marelui complex cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen.

O mențiune specială necesită mormântul de la Palazu Mare[33] (asupra căruia voi reveni mai jos). În contextul discuției de mai sus, mă limitez a arăta că D. Galbenu[34] l-a încadrat în "faza Hîrșova", S. Marinescu - Bîlcu l-a atribuit cu oarecare rezerve culturii Precucuteni III[35], iar D. Berciu unei faze finale a culturii Hamangia[36]. Noile descoperiri de la Durankulak care au adus multe lămuriri cu privire la aspectul Varna, permit încadrarea culturală a respectivului mormânt în acest aspect cultural. Până în prezent, Palazu Mare reprezintă limita nordică a aspectului Varna. În același context cultural, introduc și majoritatea vaselor din colecția Solacolu, precum și cele care provin dintr-o localitate necunoscută din Dobrogea[37]. Aceste vase cu un aspect heterogen le atribui primei faze a aspectului Varna și consider că ele trebuie să fi făcut parte din inventarele unor morminte aflate în diferite puncte de pe litoral, cel mai probabil situate la Sud de Constanța.

Începutul culturii Gumelnița in Dobrogea este un fenomen complex, care înainte de toate se manifestă prin întrepătrunderi culturale, etnice, evidente dar destul de dificil de

delimitat. Rolul predominant în geneza culturii Gumelnița, îl au ca și în stânga Dunării, triburile Boian din faza de tranziție, care până către sfârșitul evoluției lor, au ajuns practic să atingă litoralul Mării Negre, dovadă în acest sens stând îndeosebi descoperirile de la Sarichioi[38]. Aici s-a cercetat o așezare cu două nivele, suprapusă de o necropolă de inhumație (așezarea a fost datată în faza de tranziție de la Boian la Gumelnița). Se pare că au fost surprinse elemente de canibalism ritual. Deosebit de interesant este un vas ce se încadrează spre sfârșitul acestei perioade, atestând deci o persistențăîndelungată a elementelor Boian târzii. Totuși, nu putem spune că Dobrogea a fost intens locuită de triburile Boian - faza de tranziție.

Pe de altă parte, fondul vechii Hamangia cu care Boianul târziu a intrat în contact pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, a avut drept consecință crearea unui aspect local al culturii Gumelnița, puțin diferit față de cel din Muntenia. Consider că specificul culturii Gumelnița din Dobrogea, se manifestă exclusiv în faza A1 pentru ca începând cu faza A2, să existe o manifestare culturală foarte unitară pe un spațiu întins (practic de la Balcani până la Carpați) a acestei culturi. Cercetările de la Hîrșova ale Doinei Galbenu[39], au relevat pentru prima dată aportul culturii Hamangia[40], este drept, nici pe departe decisiv la structura culturii Gumelnița în Dobrogea.

Analizând fenomenul expus mai sus și observând că o serie de forme ceramice reflectă tradiții mai vechi, tipice pentru cultura Gumelnița din Dobrogea și pentru "cultura Varna", s-a considerat că la Hîrșova ne-am afla în fața celei mai vechi faze ("faza Hîrșova" [41]) a culturii Gumelnița și că aici ar fi punctul (sau cel puțin unul din punctele) de origine a culturii Gumelnița. Totodată, s-a apreciat că o dată cu înaintarea spre litoral, cultura Gumelnița ar fi tot mai "contaminată" de cultura Hamangia[42]. Asupra inexistenței unei "faze Hîrșova" nu mai insist. Este suficient să arăt că demonstrația lui M. Simon[43] este în principiu suficientă, cu amendamentul că tipologia oarecum forțată, l-a condus pe autor la concluzia că la Hîrșova practic nu ar exista faza A1, atâta timp cât cele mai timpurii materiale (cele din "faza Hîrșova" a Doinei Galbenu) au fost încadrate abia în faza A2.

Cercetările mai vechi din tell - ul de la Hîrșova, întărite și nuanțate de cele din ultimii ani, au demonstrat că între ultimele depuneri Boian și primele nivele Gumelnița (A1), nu există vreo cezură, trecerea de la o cultură la cealaltă făcându-se organic, evolutiv. Faptul că în nivelele Boian - faza de tranziție de la Hîrșova s-a găsit ceramică Hamangia, dintr-o etapă finală a ultimei faze - III c -, sau că în Dobrogea există alte câteva descoperiri din această ultimă fază Boian, nu trebuie neapărat să ne conducă la concluzia după care triburile Boian ar fi pătruns violent în dreapta Dunării[44], cu atât mai mult cu cât cultura Boian a fost sigur prezentă în Dobrogea de la nivelul fazei Vidra. Mai mult, în nivelele Vidra de la Hîrșova, ceramica Hamangia este mai bogată (aproximativ 30%) decât în nivelele fazei de tranziție a culturii Boian. Am putea admite cu titlul de simplă ipoteză că la nivelul fazei Vidra, a existat (cel puțin la Hîrșova) o viețuire comună a triburilor Hamangia și Boian.

De ce cultura Hamangia nu a avut un rol mai substanțial în structura culturii Gumelnița în Dobrogea? Consider că răspunsul rezidă în caracterul limitat din punct de vedere spațial al culturii Hamangia și în conservatorismul ei. Spre deosebire de aceasta, cultura Boian, îndeosebi în ultimele două faze, a dat dovada unui dinamism pronunțat, fapt ce a făcut posibilă evoluția sa, capacitatea sa de asimilare a unor impulsuri culturale sudice și implicit dezvoltarea elementelor sale de conținut. La Hîrșova, s-a putut observa fenomenul de evoluție organică de transformare a culturii Boian în cultura Gumelnița, elementele de cultură materială ale lor (unelte din silex, os, corn, tehnica de construcție a locuințelor, așezările tell, chiar ceramica) fiind foarte asemănătoare, câteodată chiar identice.

Un fenomen contemporan cu răspândirea comunităților din ultima fază a culturii Boian, a fost infiltrarea sporadică a unor elemente Precucuteni III[45], ele necontribuind în nici un fel la geneza culturii Gumelnița în Dobrogea. Nu știm în ce măsură se poate admite o contribuție Precucuteni III la geneza aspectului Varna, luându-se drept argument vasele globulare cu corpul "în patru colțuri" și cu gât cilindric, existente în repertoriul ambelor culturi. Cred că mai degrabă acest vas a apărut în cultura Hamangia III, ca o influență Precucuteni III, el fiind

preluat de Varna prin intermediul Hamangiei, care în Nord - Estul Bulgariei pare să fi fost mai dinamică, dacă ne gândim fie și numai la descoperirile de la Durankulak.

Apariția culturii Gumelnița a fost un fenomen exploziv, care a avut drept principală bază culturală culturile Boian (final) și Karanovo V. La fondul autohton, s-au adăugat noile impulsuri Sud - balcanice (a se vedea și capitolul despre ceramică). Sigur că au existat zone în care fenomenul a avut loc ceva mai devreme, așa cum o probează descoperirile de la Măgurele[46], unde s-a surprins un aspect foarte timpuriu al culturii Gumelnița, care nu a fost identificat și la Hîrșova.

Este de subliniat și faptul că Nord - Vestul Munteniei, unde nivelele Gumelnița A1 suprapun nivele Boian - Giulești[47] și nu Boian - faza de tranziție (sau așa-numitul Boian V, sau V c de la Tangîru[48]), a fost ocupat de triburile gumelnițene nu chiar de la începutul fazei A1. În concluzie, la rândul meu, consider că nu a existat un punct inițial de formare (geneză) și apoi de difuziune a culturii Gumelnița[49]. Implicit, nici o fază mai timpurie decât A1.

Cum s-a văzut și până acum, teritoriul Dobrogei în ansamblul său, a reprezentat pentru anumiți cercetători obiectul de dispută între diferite culturi sau aspecte culturale, care s-ar fi manifestat aici cu anumite ponderi, înlocuind mai mult sau mai puțin cultura Gumelnița. În acest context se înscrie și încercarea de a arăta că aspectul Stoicani - Aldeni[50] a ajuns până la Costinești. Lăsând la o parte faptul că ceramica descoperită aici este tipic gumelnițeană, în cazul în care am accepta ipoteza lui I. T. Dragomir, ar însemna ca respectiva așezare să fie total ruptă de o unitate geografică ce se impune pentru orice cultură, întrucât ea s-ar situa la circa 200 Km. de cea mai apropiată așezare Stoicani - Aldeni. Pe de altă parte, cum de altfel s-a arătat deja[51], aspectul cultural Stoicani - Aldeni, reprezintă o sinteză între culturile Precucuteni III și Gumelnița A1. Așadar, răspândirea în Dobrogea a comunităților Stoicani - Aldeni, ar fi putut avea loc fie la nivelul fazei A1 a culturii Gumelnița, fenomen practic imposibil, atâta vreme cât Gumelnița A1 este o componentă efectivă a Stoicani - Aldeniului, fie la nivelul fazei A2, fapt tot atât de improbabil dacă avem în vedere intensa populare a teritoriului între Dunăre și Marea Neagră de către comunitățile gumelnițene în respectiva fază.

Nu este scopul lucrării de față de a aborda în detaliu chestiunea fazelor culturii Gumelnița. În primul rând, pentru Dobrogea nu avem încă o stratigrafie clară a culturii Gumelnița, argumentată cu materiale bogate. În al doilea rând faza Gumelnița B este inexistentă în această zonă (excepție face poate Carcaliu[52], unde într-un nivel deranjat se pare că s-au găsit câteva fragmente ceramice Gumelnița B timpurie). Cea de a doua observație se leagă de sfârșitul culturii la Dunărea de Jos, fenomen ce ridică unele aspecte mai deosebite în comparație cu celelalte regiuni. În Dobrogea, dispariția culturii Gumelnița s-a făcut ca urmare a instalării la Dunărea de Jos a culturii Cenavoda I. Pătrunderea Cernavodei I la sfârșitul fazei A2 a culturii Gumelnița (implicit inexistența în Dobrogea a fazei B) este dovedită la Hîrșova într-o manieră cât se poate de clară din punct de vedere stratigrafic. Apoi data de C14 - 5380 ± 45 B. P. - necalibrat (Gr N 18444), culeasă dintr-un complex aflat la partea superioară a stratului Gumelnița A2 de la Hîrșova precum și importurile Cucuteni A3 aflate în același nivel, vin să aducă noi dovezi (indirecte, dar nu mai puțin importante) că Gumelnița A2 a fost înlocuită la Dunărea de Jos de Cenavoda I[53]. O altă dată de C14 (Ly 6598), probă cea a fost prelevată dintr-un nivel aflat la 1 m. mai în profunzime decât cel pentru care avem data de C14 amintită mai sus, este de 5595 ± 45 BP - necalibrată - (4535 - 4361 BC, dupa corecția dentrocronologică); analiză efectuată la Lyon[54]. După cum se poate observa cele două date sunt în concordanță cu celelalte date de C14 [55] și cu sincronismele general acceptate ale culturilor eneolitice de la Dunărea de Jos.

C. ASEZARI SI LOCUINTE

Așezările culturii Gumelnița sunt foarte variate atât în ceea ce privește aspectul cât și poziția lor topografică. Pentru Dobrogea însă, gama tipologică a așezărilor gumelnițene (Fig. 74) este mai redusă, dat fiind faptul că, oricum, toate trebuiau amplasate lângă apă. Ori, în afară de Dunăre, aici rețeaua hidrografică este foarte săracă și chiar relieful, relativ monoton.

Lăsând de o parte aşezările tell, cele de suprafaţă au fost amplasate pe boturi de deal, mici înălţimi izolate, marginile teraselor Dunării, malurile unor lacuri, zone plate sau pante foarte puţin înclinate. Peşterile au fost locuinţe sezoniere. Dat fiind faptul că cercetările arheologice în aşezările deschise sunt extrem de sumare, nu se pot face nici un fel de aprecieri asupra întinderii lor, a grosimii stratului de cultură, a densităţii locuinţelor etc.

În privinţa aşezărilor- tell, există tipologia lui S. Morintz[56], care grupează acet tip de aşezări în trei categorii, în funcţie de situaţia lor topografică, după cum urmează: a) tell-uri situate pe boturi de deal sau pe promontoriile unor terase mai mult sau mai puţin înalte; uşor de apărat prin faptul că erau înconjurate din trei părţi de povârnişuri naturale (Luncavita); b) tell - uri situate pe înălţimi sau pe locuri ceva mai ridicate decât mediul înconjurător. De obicei aceste aşezări valorifică martorii de eroziune din diferite terase sau sunt situate pe ostroave (Cernavoda, Hîrşova); c) tell - uri situate în şesul luncilor, pe marginea lacurilor, pe locuri cu teren foarte puţin accidentat, care nu oferă posibilităţi naturale de apărare (Medgigia, Atmageaua - Tătărască, Baia). Aşadar în Dobrogea, în ciuda unui număr redus de astfel de aşezări întâlnim toate cele trei tipuri. Dimensiunile lor variază; astfel cele de la Luncaviţa, Baia şi Atmageaua Tătărască sunt relativ mici, în timp ce tell - ul de la Hîrşova are dimensiuni impresionante - diametrul = 200 m; înălţimea 11,5 m. Fortificaţiile acestor aşezări din Dobrogea sunt foarte puţin cunoscute şi le voi prezenta la momentul potrivit. De subliniat faptul că valurile şi şanţurile au avut nu numai un scop defensiv, ci şi unul ritualic şi simbolic[57], care pare să fi fost chiar principal.

Dispunem de date despre următoarele tell - uri din Dobrogea:

1. Cernavoda[58]. Tell aflat pe malul Dunării la marginea de Nord - Est a oraşului. În literatura de specialitate a intrat sub denumirea de " tell - ul Schuchhardt " - după numele arheologului german care a întreprins aici primele săpături, la sfârşitul secolului trecut şi apoi în anul 1914. Cercetările au fost reluate de Ion Nestor în 1934, care a formulat mai multe observaţii. În primul rând a identificat, însă fără să definească efectiv şi cultura Cenavoda I (sunt înclinat să cred că este vorba despre această cultură şi nu despre Cenavoda III sau II, bazându-mă pe descrierea generală a situaţiei şi mai ales a materialelor arheologice) situată stratigrafic imediat peste stratul gumelniţean[59]. Mai exact, I. Nestor a scris despre "aspectul Cenavoda", ca variantă a culturii Gumelniţa, detaşând stratul Cenavoda I şi subliniind că acesta nu a apărut "în aşezarea noastră în legătură cu vreun alt aspect al civilizaţiei Gumelniţa, nici cu alte civilizaţii"[60]. În al doilea rând, I. Nestor a sesizat cu şase decenii în urmă un fenomen ce apoi a fost confirmat de cercetările ulterioare, anume că în Dobrogea, cultura Gumelniţa are unele trăsături specifice (ca urmare a unei componente Hamangia, ce a fost identificată abia în deceniul şase).

Din punct de vedere strict arheologic, mai deosebit este un gard care mărginea aşezarea, mai exact "complexul de clădiri arse", aflat spre Est . Cred că respectivul gard este fie o palisadă, ce în mod firesc ar fi trebuit să fi fost construită pe coama valului, fie un gard aflat în interiorul aşezării, ce avea drept scop delimitarea unui "sector" anume al tell - ului - situaţie extrem de interesantă, care ar fi unică în felul ei.

Locuinţele sunt extrem de vag descrise, astfel încât, practic nu avem date asupra lor. În schimb, este sigur că la Cenavoda avem documentate fazele A1 şi A2 ale culturii Gumelniţa.

2. Atmageaua Tătărască[61] (Sokol). Tell de dimensiuni relativ mici (diametrul = 40 - 60 m; stratul arheologic = 6 m.) aproape aplatizat, aflat în preajma unui mic curs de apă. Săpăturile arheologice efectuate în anii 1929 şi 1931, au dus la idenificarea a patru nivele după cum urmează: nivelul I - cel mai vechi, conţine ceramică aparţinând culturii Boian - faza de tranziţie[62], nivelul II este cu materiale Gumelniţa A1; nivelul III, din câte ne putem da seama este reprezentat tot de ceramică Gumelniţa A1; nivelul IV, pe lângă câteva cioburi Latene şi romane, conţine materiale Gumelniţa A2.

Din cele două articole publicate reies două observaţii cu caracter general. Prima este aceea că trecerea de la Boian la Gumelniţa se face în primul rând prin evoluţia elementului local (Boian), fapt observat şi în tell - ul de la Hîrşova; a doua - ceramica gumelniţeană este

tipică, fără elemente ale aspectului Varna, situație ce contrazice unele formulări ale colegilor bulgari.

3. Luncavița[63]. Tell (diametrul lung = 70 m. , diametrul lat. = 40 m. ; grosimea stratului arhologic - circa 3,5 m.) aflat pe un bot de terasă a Dunării; înconjurat din trei părți de pante abrupte. Pe partea de legătură cu restul terasei, au fost săpate două șanțuri de apărare, unul mai larg, având lățimea de 12 m. , dar mai puțin adânc și altul exterior primului. Cel de al doilea șanț știm doar că era mai mic și intersecta capătul de Sud - Est al primului șanț. Contemporan cu tell - ul a fost cel puțin șanțul mare. În stratul superior au fost cercetate cinci morminte feudale - sec. XVIII și au apărut câteva cioburi hallstatiene.

Stratul arheologic este format din șase nivele și în afară de descoperirile sus menționate, conține exclusiv materiale gumelnițene din fazele A1 și A2. E. Comșa a constatat o influență a "grupului cultural Aldeni II", pe fondul predominării elementelor gumelnițene. Ca urmare a publicării sumare a descoperirilor, nu mă pot pronunța asupra existenței vreunor influențe Aldeni II. Oricum, există două posibilități - fie primele patru nivele aparțin fazei A2 și ultimele două fazei A1, fie întreg stratul format din șase nivele, aparține fazei A2. Dacă ar fi real cel din urmă caz, ar însemna că tell - ul s-a născut după apariția aspectului Aldeni II (Stoicani - Aldeni) și astfel, situația de la Luncavița ar demonstra, este drept într-o manieră indirectă, că aspectul Stoicani - Aldeni nu a pătruns și în Dobrogea.

O altă caracteristică a așezării de la Luncavița este și inexistența Cernavodei I, care a pus capăt evoluției culturii Gumelnița la Dunărea de Jos. Locuințele puternic incendiate din nivelele superioare, nu ar putea indica decât tot indirect, o pătrundere violentă a comunităților Cenavoda I.

În primele trei nivele, s-au cercetat parțial trei locuințe, câte una pentru fiecare nivel. Sistemul de construcție și dimensiunile lor, nu au nimic deosebit. Se detașează oarecum locuința nr. 2 din nivelul 2, mai bine conservată și de dimensiuni mai mari - 21 m. p. cuprinși doar în secțiune (o mare parte a sa intra în profil). Fragmentele de chirpic erau groase de 0,20 - 0,25 m. , iar parii aveau diametru de 0,15 m.

4. Medgidia[64]. Existența acestui tell a fost remarcată în anul 1955 de S. Morintz și E. Comșa și semnalată în anul 1959[65]. Actualmente sitt - ul este complet distrus. El se afla la circa 200 m. Est de gara orașului. Lucrările edilitare din anul 1956 au dus într-o primă etapă la decaparea întregii suprafețe a tell - ului, pe o adâncime de 2,50 m. Înainte de a fi distrus, el avea o bază ovală, cu latura lungă de 50 m. și o înălțime de 8 m (socotită de la nivelul unei bălți aflate în apropiere, nu de la baza stratului arheologic).

S-au săpat aproximativ 200 m. p. și s-au identificat patru nivele aparținând culturii Gumelnița. Din descrierea stratigrafiei și a materialului arheologic, precum și din consultarea depozitelor Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța, opinez că primele două se încadrează în Gumelnița A2, iar următoarele două în Gumelnița A1.

În nivelul III au fost cercetate patru locuințe, detașându-se ca importanță, două dintre ele. Prima se compunea din două încăperi (6 x 8 m. și 4 x 8 m.), despărțite de un perete mai subțire decât pereții exteriori. Între cele două încăperi se afla o ușă, lată de 1,10 m. , situată la partea de Est a peretelui despărțitor. Intrarea principală în locuință, se afla în centrul peretelui de Sud. Inventarul locuinței era dispus după cum urmează. În camera mare, cea dinspre Nord, pe lângă peretele de Est, la aproximativ 0,40 - 0,50 m. de acesta, s-au găsit așezate vase mari, căzute în direcția Est - Vest, adică în același sens în care s-a prăbușit peretele spre interiorul locuinței. Către centrul camerei, a fost găsită o râșniță fixată pe un postament din lut, însoțită de un frecător. În colțul de Nord - Est s-au găsit trei râșnițe așezate pe podea, iar în colțul de Sud - Vest alte două râșnițe mai mici. În imediata apropiere a râșniței fixe, se afla un castron mare și un "depozit" de 20 greutăți pentru plasa de pescuit și alte materiale tipice din piatră, os, corn, ceramică. Tehnica de construcție este tipică pentru cultura Gumelnița, dar dat fiind importanța acestui complex, redau pe scurt câteva elemente. Scheletul era format din pari rotunzi și ascuțiți la capătul care se înfigea în sol, apoi legați între ei prin dulapi de lemn. Pe acest schelet se prindeau nuiele, peste care se aplica chirpicul

(lut amestecat cu pleavă şi paie). Grosimea pereţilor era de 0,32 m. Suprafaţa primei lipituri era acoperită cu un strat mai subţire de lut relativ fin, pe care s-au executat impresiuni digitale spiralice şi oblice, pentru ca ultimul strat de lut, care era şi cel mai fin, să facă priză bună. Astfel de straturi s-au mai depus cu ocazia celor câteva reparaţii. Podeaua era din pământ bine bătătorit, fără pleavă. La rândul ei, a suferit mai multe reparaţii. În camera mare, vatra era plasată la aproximativ 1,20 m. de peretele de Nord. Aceasta avea o formă ovală, era înclinată în direcţia Sud -Est; avea două rânduri de lipitură. Vatra din camera mică, era situată tot la 1,20 m. de peretele de Sud; avea o formă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite şi tot două rânduri de lipitură.

Cea de a doua locuinţă mai deosebită, nedezvelită în întregime, avea acelaşi sistem de construcţie şi aceiaşi modalitate de dispunere a inventarului casnic, ca la prima locuinţă. La 0,30 - 0,70 m. de peretele de Est, se aflau patru vase de provizii, prăbuşite tot în direcţia Est - Vest. Alte două vase de provizii erau situate lângă peretele de Vest. Se remarcă o râşniţă dublă fixată pe un soclu de lut; cele două pietre erau despărţite de o gardină de lut. Vatra era ovală (0,90 m. x 0,70 m.), prevăzută cu două rânduri de lipitură şi situată în colţul de Nord - Est. Inventarul arheologic este bogat: diferite vase mici şi mijlocii, două strecurători din lut, unelte din silex, os, corn, greutăţi pentru plase, un vas zoomorf, două reprezentări din lut ale piciorului uman, oase de animale etc.

Celelalte două locuinţe din nivelul III nu au nimic deosebit. În nivelele I, II, şi IV, observaţiile privind locuinţele au fost foarte sumare, ca urmare a sistemului de săpătură folosit - secţiuni scurte şi înguste.

5. Baia[66]. Datele de care dispunem sunt foarte sumare. Tell - ul se află în apropierea malului jos al unui pârâu şi are o poziţie lipsită de orice apărare naturală. Micul sondaj executat spre limita sa de Nord, a relevat existenţa unui şanţ şi a unui val de apărare. O serie de gropi ce se aflau pe coama valului, au indicat existenţa unui gard din lemn. Nivelele gumelniţene aparţin fazelor A1 şi A2.

6. Hîrşova[67] (Fig. 58, 76, 77). La marginea oraşului, pe malul Dunării, se află unul dintre cele mai mari tell - uri din Europa - avea un diametru de aproximativ 200 m. şi o înălţime de peste 11 m. Aşezarea s-a format pe o stâncă ce era acoperită cu nisip adus de Dunăre în timpul inundaţiilor. Ulterior formării tell - ului, Dunărea şi-a mutat cursul către Nord, fapt ce a avut drept consecinţă, erodarea a ceva mai mult de jumătate din aşezare. Încă din secolul trecut, localnicii au terasat partea dinspre Dunăre, construindu-şi locuinţe. Alte imobile au fost făcute pe toată suprafaţa tell - ului şi dincolo de el, înspre Est, astfel încât o identificare a valului şi şanţului de apărare, care sigur trebuie să fi existat, este imposibilă.

Cercetările pe care le-a început Doina Galbenu în 1961 au durat trei ani; din 1985 au fost reluate pe o scară mult mai amplă, iar din 1993, cercetările se fac în colaborare cu o misiune franceză, ocazie cu care se realizează şi complexe studii interdisciplinare. Cele două suprafeţe deschise în anul 1985 (S B şi S C) însumează peste 400 m. p. Importanţa descoperirilor de la Hîrşova este deosebită, atât cele vechi cât şi cele mai recente, aducând noi elemente privitoare la cultura Gumelniţa şi în general la neo - eneoliticul de la Dunărea de Jos.

Cum se ştie, Doina Galbenu a apreciat că debutul culturii Gumelniţa la Hîrşova în particular şi în Dobrogea în general, este reprezentat de "faza Hîrşova". Aici ar fi fost focarul cel mai timpuriu al acestei culturi. Ipoteza a fost infirmată de analize ulterioare[68], care au arătat că de fapt "faza Hîrşova" este în realitate Gumelniţa A1. În schimb, la Hîrşova a fost clar demonstrat sfârşitul culturii Gumelniţa la Dunarea de Jos, fenomen ce se produce ca urmare a penetraţiei Cernavodei I. Reamintesc că sfârşitul stratului Gumelniţa (A2) se datează cu importuri Cucuteni A3, iar începutul stratului Cernavoda I cu importuri Cucuteni A4. Cu C. 14, sfârşitul culturii Gumelniţa (A2) la Hîrşova este datat la - 5380 ± 45 B. P., necalibrat (Gr. N. 18444); de la 1 m. mai în profunzime, avem date cuprinse între 4535 - 4361 B. C. (Ly 6598). Stratul Gumelniţa apare după o masivă nivelare aflată la rândul ei dedesubtul primului nivel Cernavoda I. În această nivelare, materialele Gumelniţa A2 sunt predominante

(îndeosebi la bază) în raport cu cele Cernavoda I (faza timpurie - I a). Actualmente în suprafața B s-a ajuns la - 3,80 - 4 m. În suprafața C, s-a observat cum stratul fazei de tranziție de la Boian la Gumelnița, este suprapus de stratul Gumelnița A1, trecerea de la o cultură la alta făcându-se organic, evolutiv.

La Hîrșova cultura Gumelnița este reprezentată de 18 locuințe - nouă cercetate de D. Galbenu și nouă cercetate între 1989 - 1991. Despre multe dintre ele nu deținem decât date foarte sumare. Locuințele cercetate de D. Galbenu sunt după cum urmează:

Locuința nr. 9, asupra căreia nu avem informații privitoare la tehnica de construcție, a fost secționatăîn partea sa de Sud de peretele tranșeei. Materialul ceramic destul de bogat se încadrează la începutul fazei A1. D. Galbenu a apreciat că această locuință aparține începutului "fazei Hîrșova", iar următoarele două locuințe (L. 8 și L. 7) unei etape finale a respectivei faze[69]. După o nivelare subțire, urmează locuințele nr. 5 și nr. 6, care au oferit materiale tot din faza A1. Pereții au părut a fi fost făcuți nu din împletitură deasă de nuiele, lipită cu lut, ci cu bucăți de chirpic modelate dinainte și apoi aplicate pe rețeaua de nuiele împletite pe pari. Sistemul constructiv din cărămizi mari de chirpic atașate structurii din lemn ar fi reprezentat o noutate, numai că de vreme ce însăși autoarea săpăturii a folosit expresia "Pereții locuințelor 5 și 6. . . . par a fi fost făcuți. . . . din bucăți de chirpici. . .." [70], informația trebuie luată doar cu un beneficiu de inventar. Deosebit de interesant este însă faptul că locuința nr. 5 era de fapt un atelier[71], care conține un bogat depozit de brățări și mărgele din scoici, alături de mai multe obiecte (dăltițe, sule, vergi) din cupru. Produsele din Spondylus gaederopus (depozitate într-un vas care s-a spart în urma prăbușirii unui perete) și obiectele din cupru, vor fi prezentate în subcapitolele ce vor urma. Locuințele nr. 1 - nr. 4[72] aparțin nivelului Gumelnița A2. În afară de descrierea sumară a materialului ceramic ce se afla sub pereții prăbușiți, despre aceste locuințe nu dispunem de alte informații.

Alte locuințe[73] din nivelul Gumelnița A2 au fost cercetate începând cu anul 1989 (Fig. 78). Cu toate că nici una nu a fost surprinsă integral, dispunerea lor, ar putea să ne lase să credem o anume amplasare ordonată a lor.

Locuința nr. 9 se afla în carourile A 1, B 1, B 2, C 2. La rândul ei, era puternic distrusă de o serie de gropi ulterioare. Pereții erau din lut nisipos, paie și pleavă. La demontare s-au găsit numai câteva fragmente ceramice. În zona din imediata sa apropiere (carourile B 2, B 3, C 2, C 3), era o zonă de deșeuri cu multe oase, coarne și lentile de solzi de pește.

Locuința nr. 10, a apărut tot sub forma unei insule de chirpic, în carourile J 1- K1. Era o construcție mai fragilă, cu pereți de până la 0,10 m. Fiind puternic deranjată, nu s-au putut identifica detalii constructive. Baza dărâmăturilor se afla la - 1,85 m. ; în apropiere era o zonă puternic pigmentată cu cărbune și cu multă cenușă.

Ceea ce formal am denumit locuința nr. 11 (Fig. 79-81), este de fapt un sanctuar. El se afla în carourile D 4 - 6, E 4 - 6, F 5 - 7, G 6 și continua în zona dinspre Dunăre a malului erodat al tell - ului. Din sanctuar, care trebuie să fi avut dimensiuni impresionante (se mai conservau 20 m. p.), s-a mai păstrat aproximativ jumătate. Partea superioară a dărâmăturilor se afla la - 1,95 m. , iar podeaua fazei a II a la - 2,25 m. Chirpicul, cu multă pleavă în compoziție, era puternic ars. În structura pereților, s-au observat puține nuiele. În carourile E 4 - 5, D 4 - 5, pereții erau ceva mai groși - 0,20 m. ; erau fățuiți la interior și exterior. Pe laturile de Est și Nord dar și în mijloc s-au surprins gropi de pari, motiv care ne face să presupunem că acoperișul era în pantă dublă. În interior se aflau două mari altare. Primul (lungimea = 1,10 m; lățimea = 1 m; înălțimea = 0,45 m) se afla lipit de colțul de Nord - Vest și era construit dintr-un lut fin și foarte compact (Fig. 81). Laturile erau ușor arcuite. În afară de mai multe reparații (în zona perfect conservată s-au putut observa patru lipituri succesive) altarul a avut două mari faze. Într-o primă fază era mai mare (1,30 m. - 1,40m. x 1,20 m.) și fusese ridicat pe un "pat" de cioburi. De altfel, sanctuarul a avut tot două faze (cea de a doua fază fiind contemporană cu faza a II a a altarului nr. 1 și cu altarul nr. 2). Lutul podelei era fin și foarte bine bătătorit și fățuit. În colțul de Sud - Est al altarului nr. 1, pe o mică ridicătură (soclu) circulară (diametrul = 0,28 m. ; înălțimea = 0,02 m. - faza II b, 0,05m. - faza II a) se afla

probabil un "idol" de mari dimensiuni (Fig. 107/1), din care s-a păstrat doar capul, care căzuse pe podea. În subfaza IIa, în mijlocul soclului fusese înfipt un băţ cu diametrul de 0,03 m. În altar, la marginea mai îngustă dinspre Sud, s-a săpat o gaură cu diametrul de 0,30 m. şi adâncimea de 0,30 m., în care, probabil cu ocazia diferitelor ceremonii, s-au aşezat vase în care se aflau ofrande. Spunem acest lucru, întrucât pornind de la imediata vecinătate a laturii înguste, pe o zonă de aproximativ 2 m. p., ce depăşeşte lăţimea altarului, s-a găsit o mare cantitate de cenuşă, oase şi scoici puternic arse şi 80 vase, toate sparte şi unele arse secundar (nu ştim dacă arderea secundară s-a produs cu ocazia ceremoniilor sau a incendierii sanctuarului). La circa 2 m. Sud - Est de altarul nr. 1, se afla altarul nr. 2, care avea dimensiunile: lungimeea = 1,10 m. (lungimea iniţială era de 1,70 m.); lăţimea = 0,60 m. ; înălţimea = 0,20 - 0,30 m. Era construit dintr-un lut mai puţin fin (cu mult nisip grosier) decât primul altar. De asemenea făţuiala era mai puţin bine executată. A cunoscut mai multe reparaţii şi are două faze de construcţie, ambele contemporane cu faza a II-a a sanctuarului. Când s-a făcut podeaua corespunzătoare celei de a doua faze a sanctuarului, zona în care fuseseră depozitate vasele nu a fost acoperită. În schimb fragmentele ceramice risipite pe podeaua primei faze au fost lăsate pe loc şi apoi acoperite de podeaua fazei a II-a. În partea de Sud - Est, probabil un par de susţinere căzut ca urmare a incendiului, a distrus altarul nr. 2 . La rândul său şi acesta avea o gaură, de data aceasta situată aproximativ central (diametrul = 0,15m. ; adâncimea = 0,12 m.). La marginea de Sud - Est a altarului nr. 2 se afla un fel de casetă cu pereţii din lut (lungimea = 0,60 m; lăţimea = 0,55 m; înălţimea = 0,23 m) dispusă uşor asimetric faţă de axul lung al altarului, a cărui latură îngustă era în acelaşi timp o latură a casetei. Pereţii ei erau foarte bine făţuiţi, atât la interior cât şi la exterior. S-au observat trei reparaţii. După cantitatea de ceramică aflată în interiorul casetei, este de presupus că aici se adunau resturi de la cremaţii. Către mijlocul sanctuarului se afla o ridicătură din lut, un fel de laviţă, puternic distrusă, care cel mai probabil avusese o formă dreptunghiulară şi o înălţime de 0,17 m. Pe lângă marea cantitate de ceramică, în sanctuar s-au mai găsit un "idol" zoomorf, un ac de păr din aramă şi două greutăţi pentru războiul de ţesut.

Locuinţa nr. 12. Este secţionată de suprafaţa A (sondajul din anii 1960 - 1961, executat de Doina Galbenu). Ea se prezenta sub forma unei masive dărâmături de chirpic, cu grosimea de 0,20 m. - 0,25 m. Chirpicul era puternic ars şi sfărâmicios din cauza cantităţii apreciabile de nisip din compoziţia sa. Impresiunile de nuiele şi pari sunt relativ rare. Adesea, chirpicul se prezenta sub forma unor calupuri mari, neregulate, dar făţuite adesea pe ambele părţi. La mijlocul locuinţei se afla un aliniament de trei gropi de pari. Podeaua era bine bătătorită, acoperită cu un strat de lut fin. Pe podea se afla o destul de însemnată cantitate de cenuşă. Baza podelei locuinţei nr. 12 este la - 2,80 m. Materialul ceramic recoltat, este destul de bogat, în ciuda faptului că a fost surprins aproximativ un sfert din locuinţă.

Locuinţa nr. 14, apărută în carourile G 4 - 5, H 4 - 6, se prezintă sub forma unei insule de chirpic masiv; avea baza la - 2,30 m., iar grosimea dărâmăturilor de chirpic era de până la 0,35 m. Resturile pereţilor erau foarte friabile, ca urmare a compoziţiei lor - mult nisip şi puţină pleavă. S-au păstrat amprentele unor nuiele groase de 0,02 - 0,03 m. Pereţii erau sumar făţuiţi atât la interior, cât şi la exterior. Colţul păstrat al locuinţei, era uşor îngroşat în comparaţie cu pereţii. Platforma era solidă, aşezată pe bârne cu diametrul de 0,10-0,14m. Podeaua era acoperită cu un strat fin de lut. Ceramica recoltată era foarte fragmentară şi practic în totalitate de uz comun.

Locuinţele 13, 15 - 17, sunt mai mult sau mai puţin conservate. O caracteristică generală a lor este grosimea mare a dărâmăturilor, care ajunge până la 0,40 m. Din punct de vedere cronologic, locuinţele 15 - 17 sunt ulterioare locuinţelor nr. 12 - 14. Sub aspect constructiv, nu există elemente speciale de semnalat.

Dintre vetrele exterioare locuinţelor stratului gumelniţean, până la - 3,20 m., menţionez pe cele din carourile: D 5 (- 2,90 m. - 3 m.), E 4 - 5 (- 3,20 m.), G 1 - 2 (- 3,30 m.). Prima dintre ele, avea şase "faze" şi câte una - două refaceri pentru fiecare "fază". Baza ei se afla pe un pat de pietricele legate cu pământ verzui. Delimitările fazelor s-au putut face şi pe baza

"paturilor" de cioburi pe care s-au construit succesiv celelalte cinci " faze". Dimensiuni maxime ("faza" a VI a): lungimea = 0,74 m; lățimea = 0,44 m grosimea = 0,22 m.

Cea de a doua vatră avea trei "faze". Prima se afla amenajată pe un "pat" masiv de pietre calcaroase, mai mari decât cele de la vatra anterioară. În stratul de cenușă corespunzător primei faze, s-au găsit câteva cioburi. Vatra era din lut foarte fin, partea superioară era puțin "mozaicată". Dimensiuni: lungimea = 0,80 m; lățimea (păstrată) = 0,37 m;grosimea = 0,05 m. Faza a doua, construită din lut mai puțin îngrijit, se afla direct peste suprafața primei "faze", având o grosime de 0,03 m; a cunoscut o refacere și avea aceleași dimensiuni ca prima "fază". Cea de a treia "fază", cu trei refaceri pe o grosime de 0,04 m., acoperea și depășea (lungimea = 1,34 m, lățimea păstrată = 0,49 m) vatra din faza anterioară. Nu a fost prea mult folosită, dovadă fiind suprafața foarte puțin "mozaicată" și cantitatea mică de cenușă.

Vatra din carourile G 1 - 2, avea tot trei faze. Lungimea maximă pătrată era de 1,53 m. Faza I a, avea suprafața la - 3,42 m. și o grosime de 0,05 m. "Patul" de piatră și cioburi era discontinuu. Lutul din care a fost confecționată, conținea pietricele. A fost destul de prost conservată și a cunoscut o reparație parțială în caroul G 1. "Faza" a doua a vetrei avea suprafața de - 3,35 m., cu grosimea de 0,07 m., egal dispusă pe toată suprafața. Ca urmare a înclinației vetrei cu 5o către Sud - Est, aceasta a fost înălțată în caroul G, situație valabilă pentru toate cele trei "faze". Lutul folosit este foarte fin, dar conținea și pietricele. Suprafața pe care se afla cenușă, a fost puternic "mozaicată". Gardina din lut brun - cenușiu, reparată în "faza" ulterioară, era mai bine pastrată în partea de Sud - Est. "Faza" a III-a, avea o grosime de 0,05 m. egală pe toată suprafața. Lutul foarte fin, este și de data aceasta amestecat cu pietricele. Cremația s-a făcut îndeosebi în centrul vetrei, fapt valabil și pentru celelalte două "faze". Suprafața, de culoare cenușiu - negricioasă este bine conservată și destul de puternic "mozaicată". Partea superioară (2 mm.) este dintr-un lut foarte fin. Gardina "fazei" a II-a a fost reparat cu un lut fin, portocaliu.

7. Durankulak[74]. Tell aflat pe un mare ostrov ("Insula Mare"). Așezarea era foarte bine apărată prin faptul că era practic înconjurată din toate părțile de apă; este o variantă a tipului b de așezări -tell, după tipologia lui S. Morintz[75]. Analogii există și în Nordul Dunării[76]: Căscioarele, Vlădicească. Stratigrafia se prezintă astfel: Hamangia III (după T. Dimov - Hamangia IV); Varna I - III; Cernavoda I (?). De o importanță aparte este structura internă a așezării - locuințe de suprafață de tip megaron, cu fundația și partea inferioară a pereților (în total 0,70 m.) din piatră, iar partea superioară a lor, din chirpic ("benzi de lut") această tehnică de construcție amintindu-ne de sistemul constructiv din Anatolia și Sudul Balcanilor în neoliticul și chalcoliticul de acolo. Casele erau dreptunghiulare sau trapezoidale, orientate cu axul lung după direcția Nord - Sud, sau Nord Est - Sud Vest. Ele erau aranjate în șiruri drepte, formând străzi paralele. Principalele activități se desfășurau în partea anterioară a locuinței, unde pe podeaua din lut sau piatră era ridicată o vatră. Locuințele aveau 1 - 3 încăperi. În cel din urmă caz, în încăperea centrală se afla un cuptor ridicat pe un soclu din piatră (în general în colțul de Nord - Est), iar lângă cuptor se afla de obicei o râșniță. În fața cuptorului, pe peretele de Nord sau de Vest, se construia un postament din piatră, pe care se așezau vasele. Unele locuințe aveau în centru un altar.

În centrul așezării, se afla o construcție monumentală, cu o suprafață de 166 m. p., interpretată de descoperitori drept "castel al conducătorului local". "Castelul", apărut în stratul IV, ar indica o puternică difrențiere socială, care de altfel este confirmată atât de necropola din apropiere, cât mai ales de necropola de la Varna. Pe unele fragmente de chirpic, s-au observat urme de vopsea. "Castelul" ar putea fi mai degrabă o construcție de cult, cu atât mai mult cu cât în interior nu s-a descoperit " inventar casnic".

De subliniat că așezările - tell ale aspectului Varna sunt numeroase și de o apreciabilă varietate tipologică. Aceluiași aspect îi aparțin și cele opt așezări eneolitice (în afară de alte cinci neolitice) aflate în jurul orașului Varna[77], din rândul cărora detașându-se așezarea - palafită de la Ezerovo, care are valoare de unicat în întreg arealul Gumelnița - Karanovo VI -

Kodjadermen.

Cele mai numeroase puncte în care a fost identificată cultura Gumelnița, sunt așezările deschise pe care le prezint în continuare. Din faza A1 sunt următoarele:

1. Costinești[78]. Așezare cu un singur nivel neolitic, așezat direct pe stâncă; conține materiale din faza A1 a culturii. Peste acest nivel se află unul de epocă romană. Nivelul gumelnițean are o grosime constantă în toate cele trei secțiuni amplasate către o margine a așezării. Dintre complexe, se detașează o locuință apreciată drept "semibordei" (adâncimea = 0,60 m.), la a cărui construcție s-au folosit și pietre de mici dimensiuni. Nu știm însă, în ce măsură se pot face analogii cu locuințele aspectului Varna de la Durankulak, de vreme ce în groapa "semibordeiului" de la Costinești s-au găsit doar câteva bucățele de chirpic, în timp ce la Durankulak locuințele sunt cu partea inferioară din pietre mari, iar pereții groși din chirpic. Oricum, nu pot fi de acord cu observația că la Costinești (unde s-a cercetat doar locuința amintită) și chiar pe întreg litoralul (unde nu avem nici o locuință cercetată), locuințele să fi fost de acest fel ("bordeie cu o consolidare a părții superioare, făcută cu piatră" [79]). Așezarea de la Costinești, alături de cea de la Constanța - lacul Tăbăcărie, precum și nivelele superioare ale stratului gumelnițean de la Hîrșova, au fost încadrate de D. Galbenu în " faza Hîrșova"[80] a culturii Gumelnița. În schimb, pe baza materialelor de la Costinești, s-a făcut observația justă că Gumelnița în Dobrogea, are o componentă foarte puternică Boian, pe când influențele Hamangia sunt slabe. De remarcat faptul că unele fragmente ceramice din pastă fină de la Costinești au fost pictate cu roșu crud, decor tipic pentru începutul culturii Gumelnița și pentru aspectul Varna. De altfel, totalitatea descoperirilor de la Costinești - ceramică, plastică, unelte etc. - indică faza A1 a culturii Gumelnița.

2. Constanța - lacul Tăbăcărie[81]. O descoperire întâmplătoare, continuată de executarea unui mic profil, au relevat o așezare cu două nivele. După ceramica descrisă, se pare că ambele nivele datează din faza A1. Așezarea se află chiar pe malul lacului.

3. Agigea[82]. La marginea de Est - Nord Est a comunei, pe malul nordic al lacului Agigea (fost golf al Mării Negre) exista o așezare din faza A1. În momentul când am ajuns la fața locului, sitt - ul era complet distrus de lucrările ecluzei canalului Dunăre - Marea Neagră. S-au recuperat fragmente ceramice și câteva unelte din silex.

4. Istria[83]. La Sud de comună, s-a recoltat ceramică din faza a III-a a culturii Hamangia și din faza A1 a culturii Gumelnița.

5. Cheia - punctul "Silițe"[84]. Așezare încadrată de autorul descoperirii în Gumelnița " I c - II a ", așadar în faza A 1.

6. Tariverde, punctul "Cărămidărie"[85]. . Aici a fost semnalată o așezare " Gumelnița timpurie ".

Faza A1 a culturii Gumelnița a fost mai bine surprinsă stratigrafic în trei peșteri aflate în centrul Dobrogei.

7. Peștera "Gura Dobrogei"[86] (com. Gura Dobrogei). În raza comunei, există o peșteră situată pe pintenul unui calcar jurasic, pe panta abruptă a unei vâlcele prin care curge un pârâu dinspre Tîrgușor spre valea Casimcei. În anul 1956 s-au făcut sondaje în galeriile A și B ale peșterii, în cea de a doua atingându - se patul din stâncă al peșterii, dup_ ce fuseseră idenificate trei nivele neolitice: Hamangia III, Boian - faza de tranziție, Gumelnița A1. Deasupra nivelului gumelnițean, se aflau răvășite fragmente ceramice Cernavoda I.

8. Peștera "La Izvor"[87] (sat Cheia). Peștera este situată în partea de Sud - Est a satului, pe partea dreaptă a văii Ghelengicului, aproape de confluența cu Casimcea, la 25 m. altitudine. Are o lungime de 15 m. și o lățime de 6 m. Ca și peștera "Gura Dobrogei", a fost săpată într-un calcar jurasic superior, în penultimul interglacial Riss - Würm. C. S. Nicolăescu - Plopșor a arătat că este o formațiune lagunară. Peștera a fost săpată în întregime, cu excepția unor profile, lăsate pe margini drept martori. Peste nivelele paleolitice (musteriene), există următoarea succesiune stratigrafică: Hamangia III, Gumelnița A1 (poate și A2), Cernavoda I, cultura Babadag, Latène. Ceramica gumelnițeană, deși puțină, poate fi sigur încadrată în faza A1.

9. Peştera "La Baba"[88] (sat Cheia). Situată în partea de Sud a satului, peştera are forma unui coridor lung de 11,60 m. şi cu o lăţime de 1,90 m. - 2,40 m. Peste nivelul Hamangia III, se află două nivele gumelniţene, în care, potrivit lui N. Harţuche, se află o ceramică asemănătoare celei din nivelul inferior al tell - ului de la Medgidia şi celui din punctul "Silişte" de lângă Cheia, aşadar din faza A1 (mai precis de la sfârşitul acestei faze; datarea lui N. Harţuche este " I c - II a ").

10. Ghindăreşti[89]. La circa 2 km. Sud de sat, pe un bot de deal distrus în cea mai mare parte de eroziunea produsă de Dunăre, se află o aşezare cu stratigrafie destul de complexă, care documentează următoarele culturi şi epoci: Gumelniţa, Cernavoda I, Coslogeni, Hallstat, romană. S-au efectuat doar câteva mici sondaje. În unele zone, stratul gumelniţean depăşeşte grosimea de 1 m. Limitele aşezării nu au putut fi precizate, dar din descrierea făcută, trebuie să fi avut dimensiuni apreciabile. Spre limita nordică a botului de deal, au fost observate resturile unei fortificaţii "constând din pietre de calcar legate cu lut ars, care constituia un val ce întărea panta în această parte şi înconjura desigur întreaga aşezare" [90]. Valul urmărea linia superioară a pantei. Autorii au arătat că: " Este sigur că alături de val a existat un şanţ exterior în zona dinspre interiorul terasei, unde lipsea panta naturală"[91]. Lipsa unor cercetări care ar fi putut realiza legătura dintre fortificaţie şi stratul gumelniţean, mă determină să accept cu rezerve atribuirea valului de piatră culturii Gumelniţa, cu atât mai mult cu cât în acelaşi punct s-au descoperit şi destule materiale hallstatiene. Subliniez şi faptul că un astfel de sistem de fortificaţie este necunoscut în arealul Gumelniţa - Karanovo VI. Cea mai mare parte a ceramicii gumelniţene este din faza A1 ; există însă şi ceramică de la începutul fazei A2. S-au recuperat şi fragmente ceramice de la vase cu suprafaţa lustruită cu o angobă roşiatică, lăsându-se să se întrevadă şi fondul Hamangia. De asemenea sunt frecvente ornamentele cu grafit, încrustarea cu alb, suprafeţele circulare lustruite, toate caracteristice fazei A1 . De remarcat este şi faptul că stratul Gumelniţa A2 , a fost suprapus de stratul Cernavoda I, în care majoritatea ceramicii este tipică pentru sfârşitul acestei culturi.

Din faza A2 a culturii Gumelniţa, în afară de aşezarea de la Ghindăreşti se mai cunosc următoarele aşezări deschise:

11. Tariverde[92]. Pe malul nordic al derelei Duingi, s-a constatat o aşezare extrem de bogată.

12. Constanţa - "Parcul Catedralei"[93]. Cu ocazia săpăturilor ce aveau drept scop cercetarea anticului Tomis, au fost descoperite probabil la baza stratului arheologic, un fragment (capul) de idol antropomorf din lut, un fragment de capac şi un vas de mici dimensiuni.

13. Istria[94]. La marginea de Est - Nord Est a malului râpos al lacului Sinoe, la circa 3,5 Km. Nord de cetatea Histria, a fost sumar sondată o aşezare cu două nivele, cel inferior fiind foarte sărac în materiale. Din ilustraţia publicată, ceramica mi se pare a fi caracteristică fazei A2. Fragmentul de locuinţă cercetat, nu este clar prezentat - groapă în care s-a găsit o porţiune de podea fătuită.

14. Tîrguşor - punctul "Urs"[95]. Aici se află o întinsă aşezare Hamangia (faza III a), prezentată în capitolul destinat acestei culturi. În câteva secţiuni situate către marginea de Sud a aşezării, deasupra nivelului Hamangia, este un nivel subţire Gumelniţa A2.

15. Tîrguşor - "Sitorman"[96]. Aşezare aflată pe pantele line ale unei coline, la 800 m. Est de cea de la punctul "Urs". Cele două aşezări se află în preajma unei mici derele. Au fost efectuate numai cercetări de suprafaţă, care lasă să se întrevadă un sitt bogat. A fost recoltată exclusiv ceramică din faza A2 . Dintre descoperiri, remarcăm în primul rând un topor din silex, vârfuri de lănci din silex, câteva fragmente de plastică şi mai ales partea inferioară a unui idol Cucuteni A1 (Fig. 116/5), care evident, reprezintă un import.

16. Carcaliu[97]. Aşezare aflată pe un bot de deal, cu o pantă abruptă spre Vest şi lină spre Sud - Est. În antichitate Dunărea ocupa lunca aflată actualmente în imediata vecinătate a aşezării. Nu au existat şanţ şi val. S-au cercetat aproximativ 100 m. p. ; stratul de cultură pornea de la - 0,10 - 0,15 m. şi era gros de 0,30 - 0,60 m. , compunându-se dintr-un singur nivel ce aparţine fazei A2 şi începutului fazei B1 a culturii Gumelniţa. S-au cercetat patru

locuințe, dar nu avem date decât despre două; au fost parțial distruse. L 1 avea dimensiunile de 5,50 x 4,10 m., iar L 2 - 4 x 3,50 m. Tehnica de construcție a lor este tipică- pari de montant, armătură de nuiele și scânduri, peste care s-a pus chirpicul. Podelele erau din lut de bună calitate, bine bătătorit, cu suprafețele bine fățuite cu un lut fin. În L 1, vatra de formă ovală se afla la Vest; în L 2, vatra rectangulară se afla la Nord - Vest. La amândouă se mai păstra pe alocuri gardina. Lângă vatra primei locuințe se afla o groapă în interiorul căreia se afla un vas de provizii. O a treia vatră era exterioară. Ea a fost construită pe un pat de pământ galben, gros de 0,20 m. ; avea o formă ovală (1 x 0,90 m.) și nu prezenta gardină. În centrul ei, într-o mică alveolare plină cu cenușă, cărbune și vertebre de pești, se aflau două vase sprijinite cu un bolovan. În jurul vaselor, în ele și pe vatră s-au găsit 11 greutăți de lut, 2 gresii și un fragment de zdrobitor. Pe lângă câteva gropi menajere (diametrele = l,50 - 1,60 m.; adâncimile = 0,50 - 0,60 m.), s-au mai găsit: "groapa unui semibordei" în care se intra coborând niște trepte și o mare groapă menajeră (diametrul = 3,30 m. ; adâncimea = 1 m.) care era plină cu valve de scoici.

Așezarea de la Carcaliu este importantă în primul rând prin sincronismele pe care le oferă. El. Lazurcă a arătat ca majoritatea materialului ceramic recoltat este din faza A2. În singurul nivel s-ar mai fi descoperit și câteva fragmente B. Cel mai important element îl constituie cele aproximativ 40 fragmente ceramice pictate Cucuteni A3, fapt ce demonstrează încă odată că această fază a fost sincronă cu sfârșitul fazei A2 a culturii Gumelnița. O situație identică s-a constatat la Hîrșova, iar în stânga Dunării, la Brăilița, Lișcoteanca și Rîmnicelu - sitt - uri aflate la mică distanță de Carcaliu. Un alt element pentru sincronismele eneolitice îl reprezintă ceramica de "tip C" din arealul culturii Cucuteni, descoperită la Carcaliu. Cred că aceasta ceramică a fost găsită la partea superioară a nivelului, sau mai degrabă într-un alt nivel, imposibil de identificat întrucât a fost distrus de lucrările agricole amintite. Spun astfel întrucât dacă ar fi fost un singur nivel, ar trebui să admitem și sincronismul Gumelnița A2 - Cucuteni A3 - ceramica de "tip C" și implicit observația Elenei Lăzurcă, după care "elementele infiltrate (de "tip C") sunt anterioare acelora care vor crea cultura Cenavoda I"[98], ceea ce nu mi se pare a fi conform realității. De altfel, în același text s-a arătat că "majoritatea acestor importuri (Cucuteni) pot fi încadrate în faza A3"[99]. Restul fragmentelor cucuteniene pictate aparțin fazei A4. Acestea, împreună cu ceramica Gumelnița B1 - timpurie și cu fragmentele de "tip C" ar putea proveni din același nivel superior, distrus.

În Dobrogea se mai cunosc multe așezări deschise a căror încadrare cronologică într-una din fazele culturii Gumelnița nu se poate face, întrucât datele de care dispunem asupra lor, sunt foarte puține. Ca urmare, le voi menționa doar ca aparținând culturii Gumelnița. Lista lor este următoarea: Fântâna Mare[100], Vlădeni[101], Limanu[102], Medgidia[103], Istria - punctul "Bent "[104], Gura Dobrogei - la marginea de Sud a localității [105], Grădina[106], Cochirleni[107], Cochirleni - 800 m. Vest de cetatea Pătulului[108], Esichioi - "movila lui moș Manea" [109], Ovidiu - insula Ovidiu[110], Năvodari - pe malul lacului Tașaul[111], Ivrinezu Mare - la 2 km. Nord - Nord Vest de localitate[112], Istria[113], Mahmudia[114], așezare pe un promontoriu înalt, înconjurat de râpe adânci), Calfa, Jijila - la Sevastin, Garvăn - la Chiatra, Popina Mare, Văcăreni, Rachelu, Niculițel, Somova, Enisala, Lunca (ultimele 10 puncte sunt menționate de E. Comșa[115]), Isaccea[116], Jurilovca - "la Deal"[117] (aici s-a găsit un toporaș din gresie fosiliferă, care are incizată o siluetă umană), Trestenic[118], Luncavița[119] (vas zoomorf), Șabla[120] - două puncte aflate în Cadrilater. Nu inventariez și așezările (deosebit de importante) din jurul orașului Varna, până la Ovcearovo, Ezero și Burgas, toate fiind aflate în Sudul Dobrogei istorice. În repertoriul arheologic al României, mai sunt menționate drept așezări neolitice, fără însă a se specifica vreo cultură, alte două puncte[121]; General Dragalina și Greci. În depozitele Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța se află o serie de materiale gumelnițene, asupra cărora nu avem date. Conform registrelor de inventar ale muzeului, cultura Gumelnița mai este prezentă la: Șipote, Sâmbăta Nouă, Hîrșova "Dealul Lacului" - în dreptul Celei Mici, la circa 3 Km Sud de oraș, Năvodari - "Gura oii", Mircea Vodă, Baș Punar (cap de idol).

D. CÂTEVA DATE ANTROPOLOGICE

Cu toate că pentru Dobrogea nu deținem date antropologice, găsesc utilă o scurtă prezentare a cunoștințelor noastre în acest domeniu. Ele pornesc de la analizele celor 16 schelete de la Dridu[122], 64 de la Vărăști[123] și unul de la Varna[124]. Extrapolarea datelor pentru Dobrogea ar fi mai mult decât riscantă, dacă ne gândim că la acea vreme populația era deja destul de amestecată, iar între Dunăre și Marea Neagră, cultura Hamangia trebuie să fi avut un rol în structura antropologică a culturii Gumelnița de aici.

De la Dridu avem date pentru 10 schelete. Sexul a fost determinat la patru schelete de bărbați (tip dolicocran - 64, 32; 69, 39; 72 - 87; 74 - 58) și patru de femei (tip mezocran - 76, 05; 77, 14; 78, 45). Un grup era mediteranoid, iar cel de al doilea era mixt - elemente mediteranoide cu indivizi care aveau caractere protoeuropoide atenuate. Fruntea era mijlocie sau înaltă, orbitele la o înălțime medie, nasul lat. Statura era mijlocie sau mică la femei, iar a bărbaților mijlocie sau înaltă. Media de vârstă era de 32 ani.

Lotul de la Vărăști se compune din 38 schelete de bărbați și 26 de femei; toate scheletele erau de adulți. La bărbați indicele cranian calculat la 35 indivizi era: doi hiperdolicocrani, 13 dolicocrani, 13 mezocrani, șapte brahicrani. Același indice la 21 femei era: două dolicocrane, cinci brahicrane, 14 mezocrane.

S-a constatat că în comparație cu scheletele Boian, cele gumelnițene sunt mai gracile. În general statura populației era mică. Au fost propuse următoarele variante: 1. Dolicocrani masivi cu fața înaltă și îngustă, cu orbite mijlocii și nas subțire (variantă mediteranoidă); 2. Variantă probabil mezocrană, cu față mijlocie, rectangulară, cu orbite relativ rectangulare, mandibulă masivă; 3. Variantă brahicraniană, cu cranii scunde și late, cu occipital rotunjit; 4. Un individ brahicranian, cu față mijlocie, cu orbite late și arcuite. Autorii au subliniat prolimorfismul populației de la Vărăști[125].

Mormântul nr. 43 de la Varna, aparține unui bărbat înalt de 1,70 m., decedat între 40 - 45 ani (vârstă apreciabilă pentru acea vreme). Capacitatea craniană era foarte mare - 1622, 57 cm^3. Fața avea o formă pentagonală, de înălțime și lărgime mijlocie, orbite patrulatere cu unghiuri rotunjite; fruntea era largă, mandibula bine dezvoltată, dinții (unii cariați) erau înalți. Este un tip europoid, care poate fi atribuit variantei dinaro - nordice a tipului rasial dinaric. Cercetători bulgari pledează pentru o origine balcanică a tipului dinaric local (mai ales pe baza observațiilor materialului de la Ruse, unde majoritatea celor 69 schelete aparțineau unui fond mediteranoid).

E. NECROPOLE ȘI MORMINTE IZOLATE. RITUALURI FUNERARE

Imaginea asupra oricărei culturi, nu ar fi completă fără datele oferite de necropole sau morminte, mai ales atunci când ele există (Fig. 75). Cercetările recente din Nord - Estul Bulgariei, prin datele de maximă importanță pe care le-au furnizat necropolele de aici - Varna, Devnia, Durankulak - au permis obținerea unor informații de excepție despre spiritualitatea și structura socială a eneoliticului balcano - carpatic. Numărul și varietatea impresionantă a monumentelor funerare, bogăția inventarelor lor, lasă să se întrevadă existența unor comunități bine structurate pe plan social și cu un mare dinamism cultural.

Între Sudul extrem al Dobrogei, la care se adaugă și zona Varna, aflată în imediata vecinătate și restul teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, este o puternică discrepanță în ceea ce privește atât numărul de morminte și necropole cât și bogăția inventarelor funerare. Explicația acestui fenomen este foarte greu de găsit. Ne putem însă gândi că zona litorală Varna - Durankulak, s-ar fi putut manifesta ca un centru cultural, religios și poate chiar " politic " al întregului areal Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen.

Pentru a se forma o imagine mai corectă și coerentă asupra subiectului în discuție, se impune o prezentare - fie ea și foarte succintă - a necropolei de la Varna[126] . Ea se află în imediata vecinătate de Sud a Dobrogei și se încadrează perfect în contextul cultural imediat - cultura Gumelnița în Dobrogea - și general - complexul cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen.

De fapt la Varna sunt două necropole, iar în apropierea lor, la Devnia fiind o alta. Descoperirile au trezit interesul extrem al întregii lumi arheologice, asupra lor făcând referințe zeci de arheologi. S-au cercetat aproximativ 10. 000 m. p. și 300 morminte. Ele au fost încadrate de colegii bulgari în "cultura Varna" - fazele I - III. După opinia mea ele aparțin în marea lor majoritate fazelor A1 și A2 ale culturii Gumelnița. În imediata vecinătate se află cele opt așezări contemporane. Între complexele funerare s-au constatat diferențieri în funcție de sex, vârstă, poziție socială. Se pot diferenția mai multe tipuri și subtipuri de morminte în funcție de prezența sau absența scheletului, de poziția scheletului și inventar. Cea mai simplă diferențiere este între cenotafe și mormintele cu schelet. Majoritatea erau orientate Nord - Sud sau Nord Est - Sud Vest.

Cenotafele erau în gropi perfect rectangulare sau cu colțurile rotunjite. Cele mai adânci gropi - până la 2,10 m. - conțineau sceptre și în general un inventar foarte bogat - topoare din aramă, coliere, inele și amulete din aur, ceramică, idoli, unelte din silex etc. O altă subgrupă a cenotafelor o reprezintă cele cu măști; au fost puse în legătură fie cu cultul fertilității, fie au fost considerate cenotafe de femei. La rândul lor și cenotafele cu mască aveau inventare extrem de bogate, fapt ce relevă o puternică stratificare socială. Numărul mare de cenotafe este greu de explicat; se pot oferi soluții mai mult sau mai puțin plauzibile.

Mormintele simple cu scheletele în diferite poziții, sunt la rândul lor formate din mai multe subtipuri. Cu excepția mormântului nr. 28, în care un individ de 30 - 35 ani era însoțit de un copil de 12 - 14 ani, toate celelalte morminte simple, sunt individuale. Interesantă este observația privitoare la relația dintre poziția scheletului și sex. Astfel, scheletele întinse pe spate sunt de bărbați (excepție face doar nr. 28, în care adultul era întins pe dreapta către copil), regulă care se regăsește și la alte necropole - Durankulak, Devnia. Îndeobște capul era întors spre stânga (spre Est), mâinile îndoite în unghi drept și așezate pe abdomen sau pe regiunea pelviană. Inventarele sunt foarte bogate, variate și par a fi fost depuse după anumite reguli, poziția unor ofrande pe lângă schelet, nefiind întâmplătoare; în unele cazuri apare și ocrul roșu.

Mormântul nr. 43, sau cum a mai fost denumit "mormântul princiar" este cel mai interesant. Defunctul era un bărbat de 40 - 50 ani, cu o înălțime de 1,70 m. Brațul drept îndoit din cot ținea un sceptru, cel stâng așezat pe piept, avea sub el un topor; picioarele erau încrucișate. Inventarul compune cel mai bogat mormânt din întreaga necropolă și din tot arealul Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen. Astfel, cele aproximativ 500 piese din aur - aplice, coliere, foițe etc. - au o greutate totală de 1516 gr. Sub sceptru se afla un topor din cupru, iar în mâna stângă o bară din același metal. Din inventar mai făceau parte: cinci topoare din piatră, un vârf de lance din silex și altul din cupru, trei cuțite din silex, o brățară din Spondylus gaederopus (pe brațul stâng), două vase ceramice (o măsuță suport cu corp cilindric și o strachină). S-a făcut o legătură între personajele de rang înalt - cel din M. 43 fiind cel mai elocvent exemplu al diferențierii sociale - și activitatea metalurgică.

Spre deosebire de bărbați, femeile erau înhumate în poziție ghemuită, în general pe dreapta. Gropile sunt cel mai adesea orientate Nord Est - Sud Vest; adâncimile lor variază între 0,55 m și 1,55 m. Mâinile erau îndoite din cot, cu palmele așezate în fața feței. Inventarul este mai modest: vase, diferite podoabe, idoli (așezați în stânga craniului). Morminte chircite aparțin și bărbaților; inventarul este sărac, comparativ cu cel al mormintelor de bărbați așezați pe spate. S-a făcut o asociere între mormintele chircite - atât cele de femei cât și cele de bărbați, ajungându-se la concluzia că ele relevă o anume poziție socială bine definită. Nu știm în ce măsură se poate accepta sau nu o atare explicație.

O categorie specială de morminte o reprezintă cele care conțin schelete în poziții neobișnuite. Cel mai interesant este cel al unei femei. Cutia craniană și partea superioară a scheletului au fost zdrobite; ceramica spartă. Interesant este faptul că groapa nu a fost deranjată. În necropolă s-au descoperit și oase umane nelegate de contextul arheologic al vreunui mormânt. De asemenea s-a demonstrat că în unele cazuri s-a procedat la reânhumări. Necropolele de la Varna lasă deschise o serie impresionantă de interpretări și ipoteze cu

privire la spiritualitatea și structura socială. Reamintesc că în total aici au fost descoperite 3000 obiecte - peste 6 kg - din aur de 23,5 karate și 160 obiecte din cupru, dispuse în 62 morminte.

În Dobrogea avem următoarele necropole și morminte izolate:

1. Durankulak[127]. Pe lângă "necropola neolitică ", sau mai bine spus necropola Hamangia, pe care am prezentat-o în capitolul destinat acestei culturi, la Durankulak mai există o altă impresionantă necropolă, pe care descoperitorii au atribuit-o "culturii Varna" I - III (cultura Gumelnița) . Respectiva necropolă a fost în parte acoperită de apele mării. Datele de care dispunem sunt sumare, îndeosebi ilustrația.

Peste 90 % din complexele funerare au fost marcate cu dale de piatră (Fig. 16/1). În funcție de dispunerea pietrelor, H. Todorova a stabilit trei tipuri de morminte: 1. Cu plăci de piatră dispuse orizontal, la 0,10 - 0,40 m. de groapă (în partea de Est a necropolei); 2. Morminte cu plăci de piatră așezate direct peste schelet, înclinarea lor depinzând de poziția corpului și de inventar (în partea de Nord - Vest a necropolei); 3. Morminte împrejmuite cu plăci mari din piatră, înfipte vertical, formând aproape niște ciste. Scheletele se află la 0,05 - 0,10 m. de marginea inferioară a plăcilor.

La o distanță apreciabilă de necropola neolitică, se află câteva morminte cu inventar sărac sau inexistent.

Diferențele de adâncime la care se află scheletele, pozițiile diferite ale scheletelor, inventarul funerar diferit, demonstrează o structură socială complexă pentru acele vremuri. S-a determinat o stratigrafie verticală a mormintelor, după cum urmează: 1. De la -0,35 m. la 0,45 m. - morminte de copii fără inventar; 2. De la -0,50 m. la 0,60 m. - morminte de copii cu inventar; 3. De la -0,70 m. la 1,40 m. - morminte de femei; 4. De la - 1,50 m. la 2 m. - morminte de bărbați cu inventar foarte bogat.

În cazul indivizilor tineri și a cenotafelor, adâncimea crește direct proporțional cu bogăția ofrandelor. Mormintele erau dispuse în șiruri paralele pe direcția Nord - Sud. Un prim element de diferențiere este următorul - bărbații sunt așezați în decubitus dorsal, în timp ce femeile și copiii în decubitus ventral. Mormintele de copii, în special de copii mici, au un inventar foarte sărac sau chiar inexistent, excepție făcând M. 223 (un inel din aur, un altul din cupru, o brățară din cupru, două brățări din Spondylus, mărgele) și M. 388 (două brățări din cupru, un vas mic, mărgele). Mormintele de femei aveau depuse în jurul capului vasele ceramice. În unele cazuri apar podoabe din aur, cupru, Spondylus, dentalium, os, dinți de cerb nordic. Idolii feminini au fost depuși în stânga corpului; brățările se aflau pe brațul stâng, colierele la gât.

Complexele funerare ale bărbaților sunt în principiu cele mai bogate. Din inventarul obișnuit făceau parte: vasele ceramice (măsuța - suport, fructiera cu picior gol în interior, vasul etajat cu capac, cupa mică aflată în apropierea gurii sau pe piept), cuțite din silex aflate pe partea stângă a scheletului, topoare și tesle aflate lângă umăr și cap, topoare - sceptre din os, podoabe din scoici, dinți, cupru. Mai speciale sunt: M. 313 - cingătoare compusă din 12 rânduri de scoici Spondylus, mărgele din oase; M. 211 - cingătoare din plăcuțe cu terminații perforate, confecționate din depense de mistreț; M. 375 - cingătoare cu plăcuțe din cupru, dispuse la capete. Idolii apar foarte rar. Sunt unele morminte de bărbați care au un inventar deosebit de bogat. Între altele ele conțineau topoare din cupru, podoabe din aur și cupru, împungătoare din os și cupru etc.

Judecând după inventar, M. 452 (cenotaf), a aparținut unui bărbat. Defunctul a fost înlocuit de o figură antropomorfă masivă, cu brațele într-o poziție rituală (ridicate); alături se afla un topor din corn de cerb - interpretat drept simbol masculin.

Patru complexe funerare - M. 258, 452, 453, 653 - sunt cenotafe feminine. Toate au figurine feminine așezate cu capul spre Nord - asemenea defuncților. Unele figurine au coliere la gât, iar în M. 453 figurina avea și o brățară pe brațul stâng. Vasele erau așezate în jurul figurinei.

În toate mormintele eneolitice de la Durankulak s-au găsit ofrande de animale. Este

vorba probabil de continuarea unor practici mai vechi, existente în cultura Hamangia, care la rândul ei a preluat acest obicei de la culturi şi populaţii mai vechi. Este de subliniat faptul că la Durankulak se poate detecta - atât după elementele materiale depuse în complexele funerare, cât şi după unele obiceiuri funerare - aportul culturii Hamangia la geneza aspectului cultural Varna.

2. Cernavoda[128]. Mormânt izolat (Fig. 82/1), aflat în punctul "Cetate" din apropierea tell-ului. Groapa era dreptunghiulară; avea adâncimea de 1,10 m, scheletul era orientat S-SE - N-NV, cu privirea la E-NE; era chircit pe dreapta, cu mâna stângă îndoită înaintea feţei, iar mâna dreaptă de-a lungul trunchiului, cu palma sub femur. Picioarele erau îndoite, formând un unghi drept cu trunchiul. La 0,20 m. în faţa capului, în dreptul ochilor, era un pahar bitronconic, răsturnat odată cu umplerea gropii. Ceva mai sus, lipit de un castron, se afla un vas askos cu o toartă bandată. Apreciem că datarea în Gumelniţa A1, pe care a facut-o E. Comşa[129], luând drept analogie situaţia de la Vidra[130], este justă.

3. Luncaviţa[131]. În tell - ul de aici, punctul "Cetăţuie", sub o locuinţă incendiată, aflată la - 2,90 m. , în nivel Gumelniţa A2, s-au descoperit oasele picioarelor şi o parte din bazinul unui schelet uman. Datele de care dispunem sunt extrem de sumare. Pot exista două variante - fie incendiul l-a surprins pe defunct, ulterior producându-se un deranjament al scheletului, fie este vorba despre o înmormântare sub podeaua locuinţei; obicei ce a existat la diferite culturi din Orientul Apropiat până în câmpia Panonică[132].

4. Palazu Mare[133]. Pe malul lacului Siutghiol, la 3 - 4 Km. Nord de Constanţa, a fost descoperit întâmplător un mormânt de inhumaţie, încadrat iniţial (de Doina Galbenu) în aşa-numita "fază Hîrşova". Având în vedere recentele descoperiri de la Durankulak, mormântul de la Palazu Mare se încadrează în faza A1 (putem spune chiar la debutul ei) a culturii Gumelniţa. Mai mult, poziţia scheletului (întins pe spate) şi inventarul (ceramică: o măsuţă suport, o strachină cu picior gol în interior, un mic castron, un vas fragmentar cu gât tronconic (Fig. 95); o dăltiţă puternic şlefuită; brăţară şi mărgele din scoici) duc la concluzia că este vorba despre un bărbat. Mormântul de la Palazu Mare reprezintă limita nordică a aspectului Varna[134].

5. Rasova[135]. Punct aflat în apropierea Dunării, menţionat ca mormânt gumelniţean de Eugen Comşa.

6. Hîrşova[136]. Aflat la câteva sute de metri Sud - Est de tell. Este un mormânt de inhumaţie în groapă ovală. (Fig. 82/2). A fost deranjat de un alt mormânt, dar de epocă romană. Orientarea este aproximativ Est - Vest; este chircit pe stânga, cu mâinile îndoite şi aşezate sub cap şi cu picioarele îndoite, formând un unghi de 900 cu trunchiul. Inventarul se compune din: castron (diametrul gurii = 0,10 m.) care are pe umăr o proeminenţă, aşezat în faţa bazinului; un răzuitor din silex maroniu şi cu retuşe abrupte, aflat sub tibie; un vârf din silex cafeniu - albicios, aflat în faţa toracelui. Vasul ne indică o datare în Gumelniţa A2.

Vasele din colecţia Solacolu[137] (Fig. 93, 94), care provin după toate probabilităţile din zona Mangalia, au făcut parte din inventare funerare. Ele aparţin aspectului Varna şi îşi găsesc analogii în necropolele de la Varna şi Durankulak. Este vorba despre: o măsuţă - suport, o fructieră cu picior gol în interior, un vas bitronconic cu partea superioară arcuită, o strachină tronconică cu patru proeminenţe şi un vas bitronconic cu patru proeminenţe.

Am preferat prezentarea unor detalii pentru unele complexe funerare, pentru a se forma o imagine cât mai exactă asupra complexităţii acestei chestiuni privitoare la viaţa spirituală, aşa cum ni se înfăţişează ea din analiza necropelelor şi mormintelor izolate. Se poate observa că o serie de concluzii reies mai lesne ca urmare a interpretării individuale a unor morminte şi mai puţin a necropolelor şi mormintelor în ansamblul lor.

F. UNELTELE

F. 1. Uneltele din silex (Fig. 83-85)

Cultura Gumelnița, alături de Cucuteni, a reprezentat perioada de maximă înflorire a tehnicii cioplirii pietrei în eneoliticul balcano - carpatic. În ceea ce privește cultura Gumelnița, ea a continuat și într-o măsură a perfecționat utilajul din silex din cadrul ultimelor două faze ale culturii Boian, fapt lesne de observat fie și la o sumară analiză tipologică globală. Continuitatea tipologică a uneltelor din silex dintre culturile Boian și Gumelnița, am putut-o observa direct, în urma cercetărilor din suprafața C a tell - ului de la Hîrșova, unde am constatat că diferențele dintre uneltele din silex din ultimele nivele Boian și primele nivele Gumelnița sunt minime. Prin urmare, originea formelor uneltelor din silex gumelnițean și a tehnicilor lor de prelucrare, se află în cultura Boian. De altfel, se știe că fondul Boian, este cel ce a reprezentat baza de evoluție a culturii Gumelnița. Dacă am exclude din inventarul litic gumelnițean, tipurile de unelte și arme specifice acestei culturi (topoarele din silex, vârfurile de săgeți și vârfurile de suliță) vom avea aproape o identitate între repertoriul uneltelor din silex ale culturilor Gumelnița și Boian - fazele III și IV. Aceiași mare asemănare este și între tehnicile de cioplire, tipurile de retușe etc.

În ansamblul lor, uneltele din silex gumelnițene sunt de mărime mijlocie și mare (macrolitice). A fost folosit același silex "prebalcanic", utilizat și de comunitățile anterioare. Marea cantitate de așchii, găsită în sitt - uri, demonstrează că prelucrarea se făcea în fiecare așezare. Calitatea remarcabilă a unor piese, face foarte posibilă existența unor oameni specializați în confecționarea utilajului din silex; în Dobrogea nu s-au găsit "ateliere" ale unor astfel de "specialiști". S-a arătat că multe dintre piesele deosebite - cuțite lungi, topoare, vârfuri de lănci etc. - luau calea schimbului, ajungând în așezări îndepărtate de locul de aprovizionare cu silex[138].

Pentru cultura Gumelnița din Dobrogea, nu se pot observa diferențe față de așezările din stânga sau Sudul Dunării, în ceea ce privește utilajul din silex. Chiar dacă ar exista diferențe - evident ele ar fi nesemnificative - detectarea lor ar fi imposibilă la ora actuală, din pricina foarte sumarelor date de care dispunem. Prin urmare, în ceea ce privește chestiunile generale, mă voi rezuma la observațiile făcute de Al. Păunescu pentru cultura Gumelnița în ansamblul ei[139].

Formele principale sunt: lamele - cuțit macrolitice (unele au urme de lustru), lame de dimensiuni variabile și cu diferite tipuri de retușe - oblice, plate, abrupte, piese componente pentru seceri (părțile active sunt retușate sau neretușate), lame și așchii cu "encoches", lamele denticulate (retușele sunt în general fine și dese), lamele cu trunchiere retușată, gratoare pe vârfuri de lame întregi sau sparte, străpungătoare, gratoare și răzuitoare pe așchii, gratoare duble, diferite tipuri de burine, piese de tip "esquillée". Dintre uneltele combinate, sunt menționate gratoarul - burin și gratoarul - străpungător.

Oprindu-ne strict la descoperirile din Dobrogea, iată cele câteva observații la care am ajuns. În tell - ul de la Medgidia[140], s-au descoperit lame întregi și fragmentare, majoritatea având secțiune trapezoidală și lungimi de până la 0,205 m. La Costinești[141], s-a descoperit un număr destul de însemnat de unelte din silex, dar nu avem o tipologie a lor. Majoritatea sunt diferite tipuri de lame fragmentare și fapt interesant, rareori ajung la lungimea de 0,10 m.; răzuitoarele sunt rare. Dintre uneltele de la Luncavița[142] s-au detașat două lame, dar îndeosebi un vârf (lungimea = 0,062 m.) prevăzut la bază cu doi spini (Fig. 85/14); care este dintr-un nivel A2. Forma este cu totul necunoscută întregii arii gumelnițene sau cucuteniene. Al. Păunescu[143] a arătat că acest vârf, prin aspectul său morfologic, poate fi comparat cu o piesă descoperită în așezarea palafită de la Olivone, punându-și totodată întrebarea dacă ea este o piesă de " import ", o imitație, sau o realizare întâmplătoare. Ceva mai multe date avem despre uneltele din silex de la Carcaliu[144]. Într-una din locuințe, s-au găsit numeroase așchii și nuclee, fapt ce demonstrează o prelucrare pe loc. Diferitele răzuitoare și lame sunt preponderente; majoritatea celor din urmă au o secțiune trapezoidală. Dintre piesele mai deosebite notăm două topoare trapezoidale cu tăișuri arcuite, cu retușe mari, neregulate, pe

ambele fețe și două vârfuri de săgeți (descoperite în locuința nr. 1) de formă triunghiulară, cu retușe mari pe ambele fețe și retușe fine pe margini. Cercetările perieghetice de la Tîrgușor "Sitorman"[145], au permis recuperarea unei însemnate cantități de utilaj din silex. Din rândul uneltelor gumelnițene, se remarcă prin cantitate gratoarele pe vârf de lamă. Un loc deosebit îl ocupă cele două vârfuri de lănci (0,079 m. x 0,031 m., respectiv o,060 m. x 0,031 m.) cu baza dreaptă și laturile ușor arcuite, cu retușe plate dispuse "în pojghiță". Alte trei vârfuri de lănci sunt fragmentare; după spargere au fost retușate pe toate laturile, fiind folosite drept răzuitoare. Tot la Tîrgușor "Sitorman" s-a descoperit un topor din silex (Fig. 84/1). Are o formă trapezoidală, cu fețe drepte; tăișul este mai larg, convex și prezintă un puternic lustru, ca urmare a unor intense folosiri. În secțiune transversală este rectangular. O față a fost obținută prin retușe mici, succesive, dispuse "în pojghiță", iar cealaltă, pe trei sferturi din ea, începând de la ceafă, a fost lucrată prin două desprinderi lamelare lungi, fapt ce poate demonstra că piesa a fost obținută dintr-un nucleu prismatic prelung.

Pentru mai vechile săpături de la Hîrșova, avem următoarea mențiune: "uneltele din silex sunt destul de numeroase în nivele de sfârșit ale culturii Boian și în cultura Gumelnița. La început predomină lamele și răzuitoarele înguste de mici dimensiuni; apoi răzuitoarele pe lame scurte și late; în nivelele superioare ale culturii Gumelnița se găsesc lamele lungi și vârfuri de săgeată, care se vor întâlni și în cultura Cernavoda"[146]. Din nivelele Gumelnița A2, cercetate între anii 1988 - 1991, s-au recuperat următoarele unelte: 24 (38,87 %) gratoare pe lame, aşchii lamelare și aşchii, unele având laturile lungi cu retușe fine; două (2,74%) gratoare duble - unul pe lamă altul pe aşchie; trei (4,12 %) lame denticulate; cinci (5,50%) lame cu "encoches", șase (6,68 %) piese componente pentru seceri, două (2,74%) străpungătoare, 11 (15,08 %) burine. În afară de acestea s-au descoperit numeroase lame și aşchii neretușate sau cu retușe fine de folosire.

Revenind la discutarea de ansamblu a uneltelor din silex gumelnițene mai sunt de notat câteva observații. Dintre uneltele combinate cu funcție multiplă se pot menționa gratoarul - burin și gratoarul - străpungător[147]. O altă unealtă interesantă este toporul din silex[148]. . În general are o formă trapezoidală cu secțiunea transversală rectangulară sau trapezoidală; tăișul este convex și puternic lustruit. Cele mai multe au desprinderi mai mari sau mai mici, dispuse neregulat; la unele se observă negativele desprinderilor de lame lungi, fapt ce dovedește realizarea lor din bulgări dar și din nuclee mari prismatice sau cilindrice. Cele mai mici erau folosite și ca "săpăligi" pentru prelucrarea pământului, iar cele mai mari pentru defrișarea pădurilor.

Poate cele mai interesante piese din silex sunt vârfurile de lănci și săgeți (Fig. 85/1-14). Un studiu recent asupra acestui tip de piese a realizat Eugen Comșa[149]. Ele sunt mai numeroase în fazele A1 și A2. Au o formă triunghiulară cu baza dreaptă, mai rar convexă. Retușele sunt în "pojghiță", plate, strâmte și prelungi, dispuse destul de regulat pe ambele fețe. S - a presupus, nu fără temei, că acest tip de piese au fost confecționate de meșteri specializați în așa-numite "ateliere", de unde o dată confecționate, erau răspândite pe calea schimburilor la distanțe apreciabile. Varietatea tipologică a vârfurilor este destul de redusă și s-a avansat ipoteza că au o origine sudică[150]. De subliniat că cea mai veche piesă de acest fel provine de la Radovanu[151], dintr-un nivel timpuriu al fazei de tranziție de la Boian la Gumelnița.

În ansamblul lor, uneltele și armele din silex ale culturii Gumelnița au un caracter unitar, diversele tipuri de piese descoperite în așezări, fiind foarte asemănătoare sau chiar identice, acesta reprezentând încă un element de unitate culturală a eneoliticului dintre Balcani și Carpați.

Urmare atât a abundenței silexului în Dobrogea, cât și a marilor distanțe față de zonele cu obsidiană, piese din această "sticlă naturală" lipsesc în regiunea menționată. Este însă de amintit lama de obsidiană (lungimea = 0,075 m.; lățimea = 0,014m.) descoperită în mormântul nr. 41 de la Varna[152]. Având în vedere că din inventarul complexului mai făceau parte obiecte de proveniență sudică (o greutate din marmură egeană, un rython și un ac de păr cu capăt dublu spiralat), apreciez că lama are aceiași proveniență sudică, egeică.

F. 2. Unelte din piatră şlefuită (Fig. 86).

Într-o strânsă relaţie cu uneltele din piatră şlefuită se află zăcămintele de roci din care au fost confecţionate. Din păcate nu deţinem date privitoare la această relaţie. Numai pentru unele piese aflate în colecţiile Muzeului din Tulcea[153] sunt analize, dar multe dintre ele nu au precizat locul de descoperire. Să menţionăm că pentru jumătatea de Nord a Dobrogei[154], diabazele şi porfirele se află în dealurile Niculiţelului, iar granitele şi microgranitele mai ales în zona munţilor Măcin. Câteva date preliminare avem şi de la Hîrşova[155], unde s-au determinat roci sedimentare (carbonice şi silicolite), magmatice şi metamorfice (şisturi verzi, şisturi cristaline mesometamorfice şi serpentinite). Pe baza corelării acestor studii cu analize tipologice, s-au identificat câteva posibile zone - sursă, amplasate la distanţe variabile, cuprinse între 2 - 3 Km. şi 60 - 70 Km. distanţă de sitt.

Tehnologic şi tipologic, uneltele din piatră şlefuită din arealul gumelniţean din Dobrogea, reprezintă o continuitate a celor din faza de tranziţie a culturii Boian. Unele dintre ele, cum ar fi topoarele - ciocan cu gaură de înmănuşare sunt mai numeroase. Între fazele A1 şi A2 nu se pot decela diferenţe cantitative şi calitative în repertoriul uneltelor din piatră şlefuită. Aceste diferenţe fie că nu au existat, fie că nu pot fi făcute ca urmare a lipsei unor cercetări mai ample din aşezări care să aibă nivele din ambele faze.

O menţiune mai specială o necesită topoarele - sceptre. Două piese clasice s-au descoperit în mormintele nr. 4 (cenotaf) şi nr. 43 (princiar) de la Varna[156]. Ele sunt de mari dimensiuni - aproape 0,20 m. - şi au fost înfipte într-o tijă placată cu inele late din aur; în ambele cazuri ele se aflau lângă topoare - ciocan din cupru. O piesă asemănătoare s-a găsit la Durankulak[157]. Un topor deosebit - "probabil folosit ca sceptru"[158] provine din punctul " La Deal " - sat 6 Martie, com. Jurilovca. Este de mici dimensiuni (lungimea = 0,063 m; lăţimea = 0,037 m, grosimea = 0,042 m), nu are tăiş şi a fost confecţionat din gresie fosiliferă; muchiile sunt plate, marginile uşor rotunjite, iar gaura de înmănuşare, situată spre partea superioară, a fost executată de pe ambele feţe late, dar neterminată. Ca decor, prezintă o siluetă umană, uşor incizată, desfăşurată pe cele patru feţe ale piesei.

Topoarele propriu - zise se împart în două mari categorii: topoare fără "gaură de înmănuşare" şi topoare cu "gaură de înmănuşare". Ele au diferite forme şi dimensiuni şi au fost confecţionate dintr-o mare gamă de roci. Cel puţin pentru Dobrogea nu se pot face deosebiri cantitative privitoare la anumite tipuri de topoare. Topoarele simple au cel mai adesea o secţiune longitudinală biconvexă, mai rar plan - convexă. Cele cu profil longitudinal trapezoidal, sunt în general din marne gălbui sau gresii dure negricioase. Exemplarele în formă de pană sunt cele mai mari; au fost obţinute prin prelucrarea unor roci eruptive - granit, bazalt, gresii dure. Ele apar îndeosebi în Nord - Vestul Dobrogei[159] (trei puncte în sudul Luncaviţei şi Izvoare) unde în dealurile Niculiţelului şi Munţii Măcinului există depozite de astfel de roci eruptive. Mai deosebită este descrierea unei piese de la Medgidia[160] (locuinţa nr. 1, nivel Gumelniţa A2). Este vorba despre un topor plat cu secţiunea longitudinală de formă trapezoidală; tăişul este aproape drept, cu colţurile rotunjite, ceafa uşor curbată; o faţă este plată, cealaltă are două nervuri (Dimensiuni: lungimea = 0,080 m.; lăţimea = 0,023 m.; grosimea = 0,030 m.).

Topoarele ciocan cu gaură de înmănuşare sunt de asemenea frecvente. Ca urmare a marii solicitări la acţiuni mecanice, majoritatea se află în stare fragmentară. Sunt două mari categorii de topoare - ciocan: cu secţiune ovală (Cernavoda [161], Luncaviţa[162], Hîrşova[163], Tîrguşor[164], Varna[165]) cu secţiune aplatizată (Cernavoda[166], Tîrguşor[167]). O variantă rară de topor - ciocan este cea cu braţele egale (un exemplar s-a descoperit la Luncaviţa[168]; are formă rectangulară cu colţurile rotunjite; lungimea = 0,117 m.

Dălţile şi herminetele sunt mai puţine (trebuie avută în vedere şi folosirea dălţilor din os şi corn). Au fost confecţionate din roci dure: bazalt, granit, marne. Ceafa este uşor rotunjită, tăişul aproape drept, secţiunea aplatizată. La Varna şi Durankulak, apar destul de frecvent în mormintele de bărbaţi. Un rol funerar mai pregnant, pare să fi avut herminetele care în fond sunt dălţi de până la 0,050 m. Descoperiri: Hîrşova[169], Medgidia[170], Costineşti[171], Tîrguşor[172],

Varna[173].

Mai puțin fiabile sunt teslele. Au fost confecționate în genere din șisturi verzi - rocă metamorfică, frecventă în Dobrogea; au proprietatea de a cliva. În principiu, au o secțiune plan - convexă (cu una din fețe dreaptă) sau rectangulară - în funcție de felul cum a clivat materia primă și pentru că erau folosite în poziție înclinată. Tesle s-au descoperit la: Hîrșova[174], Medgidia[175], Luncavița[176], Varna[177], Durankulak[178].

Relativa sărăcie a materialului de care dispunem pe de o parte și hazardul de a face o analiză unitară în care să înglobăm descoperirile din așezări laolaltă cu cele din complexele funerare, pe de altă parte, nu ne permit judecăți referitoare la raportul cantitativ dintre topoare, dălți și tesle.

Împungătoarele din piatră apar foarte rar în Dobrogea - un singur exemplar la Tîrgușor[179]. Ele sunt ceva mai frecvente în zona sudică a complexului Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen[180]. De menționat și gresiile de ascuțit pe care le întâlnim practic în fiecare așezare. Ele au forme patrulatere, triunghiulare, ovale. Uneori ca urmare a unei intense folosiri, fețele s-au albiat. Unele au șanțuri și scobituri foarte pronunțate.

Din diferite roci, în general calcaroase, s-au confecționat râșnițe. Ele au forme neregulate; au laturile arcuite, ajungându - se câteodată la forme ovale. Partea activă este în general foarte bine lustruită, ca urmare a unei intense folosiri (în mod indirect rezultă o activitate agricolă apreciabilă). Marea lor majoritate sunt râșnițe mobile. O excepție foarte interesantă este râșnița cu gardină înaltă din locuința nr. 1 de la Medgidia[181], pe care am descris-o deja. De subliniat foarte interesanta observație care se poate face pentru Medgidia - dacă în nivelele A1 numărul râșnițelor este de șase și dimensiunile lor nu depășesc 0,35 m. , în nivelele A2 ele sunt în număr de 14, iar dimensiunile lor ajung până la 0,70 m. Aceiași creștere apreciabilă s-a constatat și la Hîrșova, comparându-se descoperirile din nivelele A1 din suprafața C, cu cele din nivelele A2 din suprafața B. La Medgidia și Durankulak s-a observat că atunci când într-o locuință se aflau două - trei râșnițe, ele erau grupate lângă vatră sau cuptor. În unele cazuri (ex. Hîrșova) râșnițele fuseseră montate pe " socluri " de lut.

În directă legătură cu râșnițele sunt frecătoarele. Atât ele cât și percutoarele au forme sferice, ovoidale sau aplatizate cu secțiune longitudinală ovoidală și au fost confecționate din roci dure (Fig. 87). Nu se pot face nici un fel de aprecieri în legătură cu evoluția lor tipologică.

Cutele, folosite la ascuțirea părților active ale uneltelor din piatră, os și corn, au forme prismatice, alveolate pe partea pe care se folosea. Astfel de unelte s-au descoperit la Medgidia[182] și Hîrșova, dar evident au existat în toate așezările.

Din diferite roci, au fost confecționate câteva fusaiole. Ele au forme sferice sau sferic - aplatizate de-a lungul perforației. Descoperiri: Medgidia[183], Costinești[184], Hîrșova[185].

Amintesc și mențiunea Elenei Lăzurcă pentru așezarea de la Carcaliu - "Gresiile de culoare cenușie, neagră - cenușie sau verzuie, au forme diferite, unele prezentând o latură mai lungă, ca un adevărat mâner, altele au în centru o albiere datorată folosirii îndelungate"[186].

F. 3. Uneltele din os și corn (Fig. 88-92).

Datele de care dispunem, formează două grupe în funcție de acuitatea observațiilor ce au fost posibile. Astfel, asupra unor descoperiri de la Luncavița, Carcaliu, Trestenic[187] și Hîrșova (cele dintre anii 1988 - 1992), dispunem de observații mai amănunțite, pe când despre descoperiri din alte sitt - uri, nu avem decât elemente sumare, sau chiar foarte sumare. Prin urmare, prezentarea uneltelor din os și corn, va fi făcută separat, în funcție de informațiile mai mult sau mai puțin numeroase pe care le avem.

În ceea ce privește uneltele din os, pentru început sunt necesare câteva precizări terminologice. În primul rând, noțiunea de "material osos" se referă numai la structurile formate din țesut osos de diferite tipuri: oasele scheletului, coarnele cervideelor și procesele cornulare[188]. Așadar se exclud resturile mineralizate de nevertebrate - melci, scoici, corali - exoscheletul unor vertebrate inferioare - de exemplu carapacea de broască țestoasă - și dentiția de orice fel.

Până nu demult, uneltele din os și corn au fost publicate numai din perspectiva utilității (folosirii) lor, neglijându-se atât descrierea morfologică cât și tehnicile folosite pentru obținerea lor. În cadrul unor colocvii[189] dedicate acestor chestiuni, s-a decis să se țină cont atât de originea specifică a materiei prime, cât și de tehnica folosită la obținerea uneltelor. Din punctul de vedere al capetelor piesei, s-a adoptat terminologia uzitată pentru uneltele din silex: extremitate proximală pentru partea ținută în mână, sau mai apropiată de mână (în cazul în care piesa a avut un mâner) și extremitate distală, pentru partea activă a ei. Termenii de extremitate proximală sau distală, pot sau nu corespunde proximului sau distumului anatomic.

În clasificarea uneltelor de care am dispus, s-a ținut cont în primul rând de extremitatea distală a pieselor, așadar de partea activă a lor. În împărțirea pe subgrupe, am ținut seama de criterii biologice, tot așa cum s-a procedat și pentru așezarea de la Drăgușeni[190].

Cea mai bine reprezentată grupă este cea a vârfurilor (împungătoarelor). O primă variantă este cea cu proxim anatomic despicat, reprezentată de șapte piese - trei la Hîrșova, două la Carcaliu, două la Trestenic. Cele de la Hîrșova sunt realizate pe metapod de bos. Șlefuirea a fost bine făcută, îndeosebi la vârf; una dintre piese este perforată la extremitatea proximală, procesul fiind făcut după cât se pare din ambele părți, probabil cu un vârf de silex. Pe corp au striuri transversale, adânci. Cele două piese de la Carcaliu, lucrate tot pe metapod de bos, sunt asemănătoare celor de la Hîrșova, iar cele de la Trestenic sunt realizate pe un femur de bos și respectiv metapod de bos. Cea de a doua variantă este cea cu distum anatomic complet (trei de la Trestenic, realizate pe tibie de ovicaprin, obținute prin fracturare oblică și una la Hîrșova, foarte bine lustruită, cu incizii transversale și adânci, situate la extremitatea distală) sau secționat (o piesă descoperită la Hîrșova, cu distumul secționat pe diametru, operațiune făcută pentru a adăuga piesei un mâner; bine lustruită la vârf). De la Hîrșova mai provin alte două piese a căror identificare anatomică nu a fost posibilă; ele par a fi fragmente reamenajate ale unor piese mai mari.

Dăltițele din os sunt în număr de cinci, toate descoperite la Hîrșova. Patru dintre ele sunt confecționate din oase de bos - două din femur, una din tibie și una dintr - un perete diafizar. Trei piese par a nu fi fost proiectate în mod special, nefolosindu-se fragmente de oase adecvate, întrucât pereții lor longitudinali sunt neuniformi, în timp ce capetele distale au fost șlefuite cu grijă. A patra dăltiță a fost bine șlefuită pe toată suprafața; striurile transversa foarte fine, dovedesc intensa ei folosire. Ultima dăltiță a fost realizată dintr-un cubitus drep de cervideu; partea activă este bine rotunjită și șlefuită.

Așadar cele 19 unelte din os au fost lucrate astfel: 13 din oase de bos, cinci din ovicaprine și una dintr-un os de cervideu. Cele mai utilizate au fost metapodiile despicate sau sparte prin percuție. Pentru șlefuire s-a folosit abraziunea pe un substrat dur, procedeu demonstrat de striurile fine, transversale pe axul longitudinal. O singură piesă a fost perforată (în a Gumelnița, perforarea este un procedeu foarte frecvent).

În privința uneltelor din corn, cervideele sunt singurele care au furnizat materia nă.

O piesă interesantă este secera neterminată de la Hîrșova. A fost folosită c ura naturală a cornului, partea concavă fiind îndreptată; urma să se realizeze "șănțulețul" în care s-ar fi fixat lamelele din silex, formându-se astfel partea activă a uneltei. Colega Elena Lăzurcă mi-a relatat că piesa are bune analogii la Trestenic. O altă piesă din corn, a fost îngrijit lucrată, inițial fiind secționată pe diametru. A fost perforată din două părți, obținându-se un orificiu cu diametrul de 0,011 m. După un timp, piesa a cedat în partea ei mai puțin groasă. Cel mai probabil, este vorba despre un mâner.

Tot din coarne de cervideu au fost lucrate cinci harpoane (Fig. 90/1-4) - două de Carcaliu și trei de la Hîrșova. Aripioarele sunt mai mult sau mai puțin simetric dispuse pe laturile pieselor. Un exemplar de la Hîrșova are o formă mai rară - partea de care se lega tija din lemn este conică (Fig. 90/1). În așezările gumelnițene din Muntenia, harpoanele par a fi mai numeroase[191].

La Hîrșova s-a descoperit o săpăligă (Fig. 89/5). A fost îngrijit lucrată. "Gaura de înmănușare" este dreptunghiulară. Piesa este caracteristică nivelului Gumelnița A1, cele

mai bune analogii având la Căscioarele[192], Gumelnița[193], Goljiamo Delcevo[194], Ezero[195] etc. Mai menționez cele cinci plantatoare fragmentare descoperite tot la Hîrșova. S-au păstrat vârfurile pieselor; sunt puternic șlefuite ca urmare a intensei folosiri. Pare a fi cea mai numeroasă categorie de piese din corn.

Uneltele din os și corn prezentate până aici, nu sunt prea numeroase (19 din os, 11 din corn). Totuși sunt posibile câteva observații cu caracter general: 1. Uneltele din os și corn se prezintă foarte unitar din punct de vedere tipologic, pe tot arealul gumelnițean; 2. Varietatea tipologică a uneltelor este apreciabilă, folosindu-se cu precădere oase de rumegătoare mari (bos) de ovicaprine și cervidee[196]; 3. Continuitatea Boian este evidentă[197], putând fi observată și de noi la Hîrșova; 4. În nivelele post - gumelnițene (Cenavoda I) industria osului și cornului va suferi o drastică scădere, în ciuda faptului că se poate vorbi de o preluare a tehnicii gumelnițene de către noii veniți.

În continuare voi prezenta alte unelte din os și corn, despre care nu avem decât date sumare.

La Cernavoda[198], I. Nestor a descoperit un topor din corn[199] (Fig. 89/6), un harpun și mânerele din oase de păsări pentru cele două sule de aramă (Fig. 93/13).

O cantitate mai însemnată de unelte din os și corn, s-a descoperit în tell - ul de la Medgidia[200]. Din nivelul I, provine o săpăligă din corn de cerb (lungimea de 0,285 m.); partea superioară mai groasă, era prevăzută cu o gaură transversală în care se monta coada; lipsea vârful. Nu este singura săpăligă de la Medgidia. S-au descoperit și mai multe râmocuri, a căror lungime medie este de 0,42 m. Cel mai interesant este cel dintr-un corn de cerb; este curbat, iar la partea superioară are un mâner cruțat din coroana cerbului. Sulele și străpungătoarele sunt practic egal dispuse în toate nivelele; unele dintre ele au vârfuri la ambele capete. În locuința nr. 3, s-a descoperit o unealtă dublă - la un capăt era daltă la celălalt împungător gros. Dălțile au fost confecționate fie din coarne, fie din oase mari; fețele lor sunt plate, iar tăișurile curbate sau drepte. Lângă vatra din locuința nr. 3, s-a descoperit un ciocan din corn (diametrul = 0,035 m.); partea activă era rotundă în secțiune, și "gaura de înmănușare", dreptunghiulară. O piesă mai deosebită este și cea din corn de cerb, folosită la împletirea plaselor de pescuit.

De la Luncavița[201], nu avem decât mențiunea că s-au găsit unelte din os - suvace și dăltițe.

Săpăturile Doinei Galbenu din tell - ul de la Hîrșova[202] au dus la recuperarea unei însemnate cantități de unelte din os și corn, despre care avem câteva date. Repertoriul se compune din: sule, spatule, harpune, dăltițe, săpăligi din corn. Ele sunt mai numeroase în afara locuințelor. Din ilustrația publicată[203], se remarcă și un plug din corn, cu o gaură dreptunghiulară cu margini arcuite (Fig. 89/4).

În schimb la Costinești [204], cantitatea unor astfel de unelte este neglijabilă. De aici provin: un râmac fragmentar din corn (foarte corodat), un împungător și o spatulă. Tot o spatulă din os s-a găsit în urma cercetărilor perieghetice de la Tîrgușor "Sitorman"[205].

La Carcaliu[206], s-au descoperit împungătoare - fie șlefuite doar la vârf, fie șlefuite pe întreaga suprafață, mânere și câteva săpăligi și plantatoare executate din corn de cerb cu vârful bine șlefuit.

G. CERAMICA (Fig. 93-106).

Imensa bibliografie privitoare la cultura Gumelnița (complexul cultural balcano - carpatic Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen), include, cum este și normal, o mare cantitate de informații - foarte greu de sintetizat și analizat - privitoare la ceramică. Există numeroase studii despre ceramica dintr-un sitt sau pe o anumită zonă, chiar unele considerații generale, dar o sinteză cuprinzătoare asupra acestei chestiuni - de maximă importanță pentru întreaga cultură în ansamblul său - încă nu s-a realizat. Firesc, o astfel de sinteză, ar duce la o lucrare de mari proporții. O privire sintetică asupra acestui subiect, cu privire specială asupra Dobrogei, a realizat recent Valentina Voinea[207], ajungându-se la unele concluzii notabile.

Apariția eneoliticului în zona balcano - carpatică, fenomen ce trebuie înțeles ca o conjugare a unei evoluții locale cu noi impulsuri sudice, a însemnat producerea unor profunde transformări culturale (sociale, economice, religioase, artistice etc.), în rândul cărora intră și ceramica. Principala noutate în domeniul ceramicii a reprezentat-o pictura cu grafit ("complexul ceramicii grafitate est balcanice" [208]). Condițiile superioare de ardere ale ceramicii eneolitice trebuie legate și de apariția și dezvoltarea metalurgiei cuprului, care a permis obținerea de temperaturi înalte. Dar chiar dacă metalurgia cuprului este un fenomen autohton, nu putem ignora impulsurile sud - balcanice în apariția eneoliticului cu ceramica grafitată din Nordul Balcanilor, fie și numai dacă ne gândim că pictura cu grafit apare inițial în Vestul Macedoniei și Tesalia (Dimini III - Otzaki B [209]) apoi în Estul Macedoniei și Tracia egeică. De altfel, în Tesalia, grafitul a fost folosit la decorarea ceramicii monocrome încă din neoliticul mijlociu. În spațiul balcano - carpatic, "fenomenul" ceramicii grafitate își face apariția la nivel de Marița III (IV) - Boian IV - Karanovo V și se dezvoltă la Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen. Evident, pe lângă decorul grafitat, din sudul Balcanilor pătrund și noi forme ceramice: castroane cu pereți drepți, askoi, măsuțe - suport, vase " etajate ", vase cu corpul " în patru colțuri " etc.

Masiva circulație de bunuri și idei de la Sudul la Nordul Balcanilor și invers, a făcut ca între Tesalia și Carpați, să existe o serie întreagă de elemente comune (anumite forme și decoruri ceramice fiind unele dintre acestea) și într-o anumită măsură o evoluție culturală identică, în cadrul menținerii unor trăsături regionale. De altfel, specificul regional (care ține de fondul cultural anterior) în contextul unei evidente unități culturale, va fi un fenomen care se va manifesta în zona balcano - carpatică în eneoliticul dezvoltat.

Colegii bulgari au realizat câteva studii foarte interesante asupra ceramicii gumelnițene (mai ales pentru regiunea Varna). Astfel, s-a demonstrat că pentru ceramica fină se folosea un fel de tipare și poate chiar o roată primitivă din lemn[210] . Pentru ceramica pictată cu grafit, o chestiune tehnologică de mare importanță au avut-o temperatura și atmosfera de ardere[211]. Într-un mediu oxidant, la peste 725° C, grafitul devine rozaliu. Pentru a se obține o culoare negricioasă (ceramica de acest fel a fost predominantă în Gumelnița A1 și Karanovo VI a) se aplică un strat fin de pirolusită după o ardere oxidantă inițială la 600o C, după care, în condiții de reducție bine controlate se ardea ceramica la temperatura de până la 1050o C, deoarece la temperaturi mai scăzute, grafitul nu se poate fixa.

Analizele chimice[212] au arătat că lutul folosit pentru ceramica grafitată, conține un procent ridicat de fondanți: MgO, NaO, CaO, FeO (16 %) - substanțe care coboară punctul de topire al grafitului, pentru a se fixa pe vase. În Sudul Dunării, batoanele de grafit se extrăgeau din depozitele metamorfice din Munții Rodopi și Balcani[213].

Nu cred că trebuie să ne oprim asupra tehnicilor de modelare și decorare ale vaselor din ceramică grosieră, ale vaselor pentru provizii etc. Chestiunile sunt secundare și bine cunoscute, ca să nu mai vorbim că foarte rar se întâmplă ca acest gen de ceramică să aibă o valoare cronologică. Semnalez doar apariția unor foarte mari vase de provizii ("chiupuri"), cu înălțimi și diametre de până la 1 m (Medgidia[214], Durankulak[215]).

O analiză tipologică a ceramicii gumelnițene din Dobrogea, în paralel cu ceramica "Varna" și Karanovo VI, se poate face pornindu-se de la observațiile lui M. Simon[216] și V. Voinea[217] (tabelul tipologic al ultimului autor îl prezint într-o manieră mai sistematizată - Fig. 106).

Ceramica fazei Gumelnița A1 (Fig. 95-100), alături de unelte, locuințe, dispunerea stratigrafică a culturilor eneolitice, demonstrează pregnant că la geneza culturii a stat fondul local - pentru Dobrogea, Boian și într-o măsură mică Hamangia - alimentat de un curent cultural sudic. În spațiul balcano - carpatic, fondul cultural a fost diferit, ceea ce a făcut ca la începutul fazei A1 ceramica gumelnițeană să aibă unele specificități locale. De exemplu pentru Dobrogea se poate decela și o componentă Hamangia (mai ales în privința compoziției pastei brun - negricioase) iar în zona Varnei, componenta Marița - poate cea mai permeabilă influențelor sudice. Revenind la Dobrogea, se poate observa că fondul Hamangia se manifestă mai puternic în zona centrală, adică acolo unde această cultură a fost cel mai bine reprezentată și aici însă fondul Boian fiind de departe predominant.

În privința pastei, pentru ceramica Gumelnița A1 menționez: 1. Categoria fină, lustruită, arsă în întregime sau parțial reducător, cu nuanțe negru - cenușii, ca degresant folosindu-se nisipul în proporții bine dozate; 2. Ceramica portocaliu - gălbuie sau roșcată, arsă oxidant, care pe parcursul fazei va fi tot mai numeroasă; 3. Ceramica cu miez negricios și suprafață cărămizie, arsă oxidant dar incomplet, ca degresant folosindu-se nisip, pietricele și cioburi pisate (este așa-numita categorie grosieră, folosită la vasele de uz comun, de mari dimensiuni). Observația lui M. Simon[218], după care ceramica neagră - cenușie nu este o caracteristică a "culturii Varna", ci se întâlnește și în Dobrogea (și nu numai), mi se pare justă.

Cea mai răspândită formă (nu voi discuta tot repertoriul; tabelul [219] oferă imaginea completă), nu doar în Dobrogea, ci pe întreg arealul complexului Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, este strachina. În faza A1, predomină formele elegante, cu buza subțire, înaltă și adesea ușor evazată, cu umăr rotunjit și fund profilat. Bine reprezentate sunt și: străchinile tronconice, cu umăr "unghiular", cu buza trasă în interior. Majoritatea sunt din pastă fină, bine arsă, lustruită. Când există, pictura cu grafit se află practic doar la partea superioară.

Frecvent este și castronul, care în faza A1 are o varietate mai mare de forme decât în A2 . Întâlnim adesea castroane cu umăr în formă de bandă puternic profilată ("umăr - prag") dreaptă sau albiată (de tradiție Boian), castroane cu profil de forma unui " S " alungit, având pereți arcuiți, umăr bombat, fund inelar (tradiția Boian dar și Hamangia), cu profil arcuit și umăr marcat cu linii incizate paralele, aflate deasupra și dedesubtul diametrului maxim. În zona Varna, unele castroane, printr-un sistem de linii incizate, ne scot în evidență pățile constitutive ale vaselor. Forme mai rare de castroane sunt: cu umăr scurt și buza dreaptă trasă în interior sau dreaptă; cu corpul bombat; cu pereți foarte arcuiți la partea superioară, etc.

O prezență destul de semnificativă o au vasele bitronconice cu profil clasic și gât înalt, canelat; dimensiunile lor sunt foarte variabile. Cupele și paharele din pastă fină, cu pereții subțiri, sunt de asemenea prezente. La multe dintre ele fundul este inelar. Mai prezente decât în stânga Dunării sunt vasele mici, semisferice, cu pereți arcuiți și cu torți tubulare, decorate cu caneluri pe care le întâlnim și la paharele bitronconice înalte. Îndeosebi pe linia Dunării, probabil ca urmare a "vitalității" mai mari a componentei Boian, întâlnim cupe cu pereții inferiori mult trași în interior.

Pornind de la "chiupurile" de la Durankulak, colegii bulgari au apreciat eronat că aceste forme ar aparține "culturii Varna" [220]. Astfel de piese le întâlnim însă în medii gumelnițene "clasice" precum cele de la Medgidia[221] și Ovcearovo[222]. Decorul acestor vase este foarte frumos și interesant - spirale și linii puternic incizate, încrustate sau acoperite cu vopsea roșie sau albă.

Ceramica grosieră din faza A1, este reprezentată îndeosebi din vase globulare. Barbotina mai mult sau mai puțin fină și organizată este quasiprezentă. Brâiele alveolare sunt destul de prezente, dar oricum mai puțin decât în faza A2.

Alte forme ceramice din nivele Gumelnița A1 sunt: diferite vase bitronconice cu gât mai mult sau mai puțin înalt; cu umăr în general profilat; capacele - " țest " - indică tradiția Boian, spre deosebire de capacele - "calotă" care indică influența Hamangia - Sava (capace - "căciulă"); suporturi inelare cu diferite profile.

În complexele funerare din dreapta Dunării și Nord - Estul Bulgariei, s-au găsit forme ceramice specifice, care au reprezentat argumentul esențial pentru colegii bulgari în definirea "culturii Varna". Interpretarea arheologică a acestor descoperiri am facut-o deja într-un subcapitol anterior. Principalele forme în discuție, pe care le întâlnim la Varna, Durankulak, Palazu Mare și în colecția Solacolu sunt: fructierele cu picior înalt , măsuțe - suport , vase etajate cu capac, vase cu corpul " în patru colțuri ". Toate au fost confecționate dintr-o pastă fină, brun - cenușie; au un slip bine lustruit și câteodată sunt pictate cu roșu crud.

Unitatea culturală pe spații mari, a fost un fenomen rapid și profund. Un argument în acest sens îl reprezintă și decorul ceramicii din faza A1, care se prezintă unitar, diferențele zonale fiind puține și relativ nesemnificative. Totuși, pentru Nord - Estul Bulgariei (Sudul Dobrogei), remarcăm că pictura cu grafit este mai prezentă decât în restul provinciei, fapt

explicabil, de vreme ce aici relațiile cu cultura Mariţa erau firesc, mai apropiate. Pe ansamblul său însă, motivistica decorativă - spirale, benzi, unghiuri, buline, semilune, meandre, "dinți de lup" - se întâlnește în întreaga Dobroge. Pictura cu grafit era aplicată la partea superioară a vaselor, mai ales între buză și umăr. Pictura cu grafit sau cu vopsea roșie, se făcea pe spații care alternau cu slipul lustruit ce acoperea întreaga suprafață a vaselor. Uneori, conturul motivelor pictate era întărit printr-o linie fin incizată și încrustată cu o pastă albă. O altă categorie de decor pictat a fost așanumita " pictură crudă", pe care o întâlnim mai ales sub formă de benzi de vopsea albă, aplicate după ardere. "Pictura crudă" o întâlnim îndeosebi pe recipiente confecționate dintr-o pastă mai puțin fină. De reținut și faptul că decorul pictat este mai prezent în faza A1 decât în faza A2.

Un motiv decorativ frecvent al ceramicii gumelnițene, îl reprezintă împunsăturile - tehnică de decorare pe care o întâlnim din plin și la culturi mai vechi (Hamangia, Boian, Precucuteni, Sava etc.). Nu putem însă pune exclusiv pe seama vreuneia din aceste culturi, apariția decorului din împunsături în cultura Gumelnița. Nici exciziile neâncrustate sau încrustate, nu pot fi atribuite exclusiv unui singur fond anterior, cu toate că în acest caz, influența Boian pare să fi fost decisivă. Pentru vasele cu corpul " în patru colțuri", notez canelurile dispuse orizontal sau concentric în jurul colțurilor. Am arătat că vasele respective au apărut având la bază un fond sudic.

Trecând la ceramica fazei A2 (Fig. 100-106), arăt că mai ales urmare a noilor cercetări de la Hîrșova, există posibilitatea unor observații mai detaliate, cel puțin pentru cea de a doua parte a acestei faze, evident fără a face abstracție de celelalte descoperiri.

O primă observație generală este aceea că diferențele zonale privind compoziția și calitatea pastei dispar. În al doilea rând, procentajul de ceramică portocaliu - cărămizie va crește în continuare (preponderența ceramicii arse oxidant, a fost observată pentru toate așezările gumelnițene din faza A2 [223]. Calitatea pastei folosite este și în funcție de dimensiunile vaselor, pentru cele mici folosindu-se în principiu o pasta fină. Cel mai bine reprezentate sunt recipientele medii, din ceramică semifină, acoperite cu slip lustruit (îndeobște slipul acoperea atât exteriorul cât și interiorul).

Străchinile continuă să fie cele folosite. Silueta lor generală se menține, dar observăm și o serie de noutăți: scăderea înălțimii și mărimea diametrului gurii, umăr mai bombat, fund mic și pereți foarte oblici, buza este adesea trasă în interior. Străchinile cu umăr carenat au îndeobște buza ușor evazată. Amintesc și străchinile cu umăr rotunjit , uneori marcat de două linii incizate; cu pereți drepți și buză îngroșată; cu picior inelar; cu pereți arcuiți etc. Cel mai adesea, decorul lipsește. Rar apar un fel de proeminențe perforate, asemănătoare întrucâtva cu tortițele tubulare.

Castroanele rămân cea de a doua formă importantă. Ele au dimensiuni foarte variabile, cele mici (înălțime până la 0,10 m.) putând fi considerate pahare. Acestea sunt din pastă fină, acoperită cu slip lustruit, pe linia diametrului maxim având crestături; mai rar, pe gât au una, două caneluri. Umărul este ascuțit, mai rar bombat. Forme și decoruri asemănătoare au castroanele de dimensiuni mijlocii (înălțimea = 0,120 m. - 0,150 m. ; diametrul gurii = 0,170 m. - 0,200 m.). Se găsesc frecvent atât în așezări, cât și în necropole (Varna I, Devnia) în morminte de femei. Castroanele mai au în general umărul bombat, delimitat adesea de buză (evazată, trasă în interior sau neindividualizată) prin două linii incizate.

Pot fi considerate castroane și vasele bitronconice de mari dimensiuni. Ele sunt din pastă grosieră, rar acoperite cu un slip de proastă calitate (locul slipului este luat adesea de barbotină, mai mult sau mai puțin uniform dispusă); buza este evazată, mai rar trasă în interior, gâtul scurt, rotunjit sau ascuțit, fundul neprofilat.

Alte forme: 1. Globulare - din pastă fină sau semifină, acoperită cu barbotină neorganizată sau dispusă în linii paralele; fără buză sau cu buză dreaptă, scurtă, câteodată canelată; proeminențe, butoni și brâuri alveolate, orizontale sau oblice; 2. Cupe și pahare - mai rare decât în faza A1; pastă fină, câteodată decor canelat sub buză; 3. Cu corp bombat și gât tronconic care sunt mult mai frecvente decât în faza A1; frecvent gâtul este lustruit, iar corpul

acoperit cu barbotină; adesea pe linia de demarcație dintre gât și corp, se află două - patru proeminențe (tortițe); o subvariantă provine din locuința nr. 11 (S. B.) de la Hîrșova - înălțimea = 0,50 m. ; diametrul = 0,485 m. ; pe umăr are două apucători verticale; 4. Vasele etajate cu capace; formă rară întâlnindu-se mai ales în necropole; evoluează din faza precedentă, acum constatându-se o simplificare a profilului; 5. Capace; sunt două variante: semisferice (prevăzute cu mâner conic sau sferic, adesea puternic canelate, iar în regiunea Durankulak - Varna frecvent pictate sau incizate) și capace - țest; 6. Suporturile - se constată o simplificare a profilului, acum fiind cele mai frecvente cele cu profile simple, convexe sau concave; canelurile din faza A1, sunt înlocuite de incizii și pictură crudă cu alb; 7. Strecurătorile - din pastă semigrosieră; forme mai mult sau mai puțin tronconice, cu pereții drepți.

Dintre formele foarte rare amintesc: " pudriera " de la Medgidia, vasul cu gât de scurgere (fragment) de la Tîrgușor " Sitorman ", vasul cu două gâturi de la Hîrșova, vasul askos din mormântul de la Cernavoda[224] (Fig. 82/1). Nu mai menționez formele deosebite ce se găsesc în arealul Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, dar nu și în Dobrogea, pentru acestea fiind suficientă consultarea Fig. 106 .

Pentru ceramica din faza A2 se observă o drastică scădere a decorului pictat, în favoarea celui incizat. În Cadrilater (ex. Atmageaua Tătărască) decorul pictat este mai frecvent decât în restul Dobrogei; motivistica fiind binecunoscută (spirale, meandre, linii paralele, tangente la cerc, " dinți de lup " etc.) pentru întregul areal cultural. Pictura cu aur se întâlnește doar la Varna. Liniile incizate, crestăturile, proeminențele, alveolele, parantezele în șiruri (tipice pentru A2), completează decorul simplu, lustruit. Mai frecvente decât în A1, sunt canelurile fine, grupate în linii paralele. Foarte variat este decorul barbotinat în vârci - drepte, oblice, verticale, câteodată grupate în registre.

O analiză foarte strânsă a ceramicii gumelnițene de la Dunărea de Jos din fazele A1 și A2, va fi posibilă odată cu epuizarea cercetării stratului gumelnițean de la Hîrșova.

Uniformizarea culturală a spațiului balcano - carpatic în Gumelnița A2, este evidentă în urma studiului ceramicii. Formele cele mai uzuale le întâlnim frecvent în întreaga zonă. Anumite vase, caracteristice îndeosebi inventarelor funerare, nu pot nicidecum constitui argumente pentru culturi sau faze de sine stătătoare.

H. PLASTICA (Fig. 107, 112)

Fără a exista vreo explicație, Dobrogea face excepție în marele areal balcano - carpatic al complexului cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, în sensul că aici, cantitatea reprezentărilor plastice este apreciabil mai redusă. Eventual, pot fi invocate doar cercetările relativ sumare. O a doua observație preliminară este aceea că plastica (din lut, os, aur) este mai prezentă în complexele funerare - fapt firesc având în vedere caracterul ei ritual, religios. În ceea ce privește necropola de la Varna, se detașază excepționala bogăție a plasticii din aur, depusă în câteva morminte "princiare".

În principiu, descoperirile din Dobrogea se încadrează în canoanele generale ale plasticii gumelnițene, asupra căreia există o bibliografie foarte bogată. S-a arătat că plastica gumelnițeană este mai puțin tipizată decât cea a altor culturi neo - eneolitice[225]. Pe de altă parte, cu greu și numai pentru anumite serii de piese se poate face o încadrare sigură într-una din fazele culturii Gumelnița. Un lucru cert, este însă că în prima fază a culturii se pot observa tradițiile Boian - brațele întinse, partea superioară a corpului relativ plată, decorul incizat meandric și spiralic. Principala caracteristică a celei de a doua faze este stilizarea mai accentuată[226].

Ca și în restul arealului balcano - carpatic și în Dobrogea predomină numeric plastica din lut și reprezentările antropomorfe.

Plastica antropomorfă. Pentru faza A1 , cele mai numeroase descoperiri le avem în câteva morminte - cenotaf de la Durankulak[227] (M. 258, 452, 453, 653). Figurinele erau așezate pe lungimea gropii, adică în sensul (Nord - Sud) în care ar fi fost depus cadavrul. Ele se aflau în centrul gropii, formând un ax care simbolizează corpul defunctului. Foarte

interesante ca urmare a încărcăturii lor simbolice, sunt figurinele descoperite în M. 258 și M. 453; ele au prinse de brațul stâng brățări miniaturale din cupru - Fig. 108/1 (amintim că doar mormintele de femei de la Durankulak au brățări de cupru). Figurinele antropomorfe din Gumelnița A1 de la Durankulak, apar doar în morminte cu schelet chircit (excepție face M. 644 - întins pe spate). Întrucât toate figurinele au fost confecționate dintr-un lut ars sumar, este evident că uzul lor a fost unul strict și limitat în timp - efectuarea ritualului. Toate aceste figurine au brațele întinse lateral (tipul I, după I. Vajsov). O situație cu totul diferită o prezintă un alt cenotaf - M. 452 -, care prin sceptrul din corn, trădează săparea sa în amintirea unui bărbat. Defunctul a fost înlocuit printr-o reprezentare antropomorfă masivă, care ca urmare a arderii incomplete, s-a fragmentat destul de mult; mâinile erau ridicate în binecunoscuta poziție de invocație.

Pornind de la descoperirile plastice din necropola de la Durankulak, I. Vajsov[228] , a arătat că exagerarea și profilarea accentuată a șoldurilor și modelarea plată a șezutului, trebuie puse pe seama tradiției culturii Hamangia. Dacă asupra acestei observații am putea fi de acord, nu văd însă cum am putea admite influențe gumelnițene asupra plasticii "culturii Varna", de vreme ce aspectul Varna este ușor anterior Gumelniței A1. Oricum, fie și la o analiză sumară, se poate observa cum plastica de la Durankulak nu face excepție de la maniera generală de modelare și decorare, tipică pentru faza A1 - cap de dimensiuni mici, cu organele anatomice ale feței abia schițate (nas "ciupit" din pastă moale, asemeni unui cioc de pasăre, atât de des invocat de Maria Gimbutas[229]), partea inferioară masivă, cu fesele rotunjite. Decorul Boian se regăsește prin incizii - drepte, spiralice și meandrice - grupate în registre corespunzătoare siluetei umane.

Tradiția Boian se regăsește foarte sugestiv și la Costinești[230] (Fig. 109/1 - 3). Aici s-au descoperit: partea superioară unui "idol" din lut, cu capul discoidal și brațele întinse lateral, cu nasul și ochii realizați prin "ciupirea" pastei; partea inferioară a unui "idol", confecționat dintr-un lut cu mult degresant ("are vădite asemănări cu cei din cultura Hamangia"[231]); idol plat din gresie cenușiu - închisă, lustruită pe ambele fețe, cu o siluetă ce se face percepută prin câte trei crestături pe fiecare latură, la partea superioară. Tot din faza A1 este și fragmentul de "idol" găsit pe malul lacului Tăbăcăriei, din Constanța[232]. Decorul spiralic incizat (Fig. 109/5) amintește bine de plastica Boian - Spanțov. În același loc s-au găsit alte două fragmente de idoli antropomorfi.

Referindu-mă nu numai asupra plasticii Gumelnița A1 din Dobrogea, apreciez că la geneza sa contribuie două elemente - fondul mai vechi Boian (poate și Hamangia pentru Dobrogea, mai ales în privința pastei) și impulsurile sudice (Mariță IV).

În faza Gumelnița A2, întâlnim o mai mare varietate de forme. Fenomenul este valabil și pentru Dobrogea. În primul rând expresivitatea figurinelor este mai accentuată, prin redarea mai pregnantă a elementelor anatomice ale feței; în schimb, forma corpului este mai stilizată, adesea doar intuită. Din păcate, pentru Dobrogea nu dispunem de nici un exemplar întreg.

Capul de statuetă descoperit la Tîrgușor "Sitorman" [233] (Fig. 109/9), este cel mai comun în plastica Gumelnița A2. Este modelat dintr-un lut cărămiziu, dens și bine ars, acoperit cu un slip lustruit (înălțimea = 0,039 m.); are o formă discoidală, fruntea este teșită, nasul ascuțit. Urechile, gura, ochii și nările sunt redate prin perforații și împunsături. Acest tip este quasiprezent în întreg arealul Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen[234]. Un cap identic de statuetă, dar de data aceasta de dimensiuni mult mai mari (înălțimea = 0,115 m.) a fost descoperit lângă altarul nr. 1 al locuinței nr. 11 (sanctuar) de la Hîrșova[235]. Statueta (Fig. 107/1) se afla probabil montată pe soclul din colțul altarului. Celelalte descoperiri perieghetice de la Tîrgușor "Sitorman"[236] - părți inferioare ale unor idoli și un fragment de tors - se încadrează de asemenea în Gumelnița A2 . Interesant de subliniat este faptul că în câteva morminte de la Varna[237], în colțurile de Nord - Est ale gropilor, s-au găsit măști din lut, care reproduc - la dimensiuni mult mai mari - aspectul capetelor statuetelor gumelnițene din faza A2. Cred că și piesele (părțile inferioare) de la Cenavoda[238] descoperite de I. Nestor, se încadrează tot în faza A2 (nu dispunem de date privitoare la pastă, decor, formă).

Este de menționat și faptul că în Dobrogea, în contextele arheologice Gumelnița A2 (Tîrgușor " Sitorman " [239] și Hîrșova[240]) au fost descoperite părțile inferioare a doi idoli Cucuteni A, asupra cărora nu este cazul să insist (Fig. 116/5, 6).

Schematizarea foarte pronunțatăeste principala caracteristică a plasticii din os, marmură și aur. Idolii din os - uneori foarte aplatizați, cu grosimi de 0,001 m. - 0,003 m. - au o schematizare impusă în primul rând de materialul din care au fost confecționați. Cele mai simple exemplare sunt de forma unor prisme triunghiulare, tăiate din oase de porc (domestic sau mistreț); creasta mediană ascuțită indică nasul, iar cele două laturi perforate - urechile. Ei au înălțimi ce nu depășesc 0,060 m. Un astfel de exemplar a fost descoperit de D. Galbenu la Hîrșova[241].

După Vl. Dumitrescu, cel de al doilea tip de "idoli" din os, este cel foarte schematizat. Poate piesele au fost tăiate din oase mari, late. Ele au o siluetă ușor bombată, capul semicircular are două prelungiri pe ambele laturi, întruchipând urechile lungi și ascuțite; gâtul este lung, iar capul dreptunghiular sau ușor trapezoidal. Perforări dispuse simetric, se află pe marginile și la colțurile pieselor. Cele mai reprezentative descoperiri sunt la Varna[242] (Fig. 108/2). Replici ale acestui tip au fost confecționate din marmură (Varna[243] - "idol" placat cu bumbi de aur, descoperit în mormântul nr. 2 și Gumelnița[244]). Astfel de piese din os sau marmură, nu s-au descoperit în Dobrogea.

Cel mai frecvent tip (tipul III după Vl. Dumitrescu) din spațiul eneolitic balcano - carpatic, este reprezentat în Dobrogea de o singură figurină, aproape întreagă, descoperită întâmplător la Hîrșova, în niște dărămături de la baza tell - ului. Picioarele despărțite de o linie, sunt decorate cu mici cercuri și linii incizate; partea inferioară este tăiată drept. Mijlocul este marcat de două mici scobituri laterale. Suprafața anterioară este ușor bombată. Dimensiuni: lungimea = 0,112 m. ; lățimea = 0,029 m. ; grosimea = 0,002 m. - 0,003 m.

În Dobrogea nu s-au descoperit amulete discoidale din marmură sau aur, pe care cercetătorii bulgari le încadrează în domeniul plasticii. Faptul că în necropola de la Varna[245], s-au descoperit astfel de piese, menționez doar pe scurt prezența lor. Cele din aur (Fig. 115/4), cu diametre de până la 0,003 m., au marginile șlefuite, suprafața bombată și sunt prevăzute cu o prelungire perforată (una - două găuri) pentru atârnarea piesei. Tipologic sunt două variante: cu marginile rotunjite sau cu marginile ușor arcuite. Cele mai timpurii apariții sunt în Sud, la nivel Karanovo V. Ele vor cunoaște o apreciabilă difuziune în eneoliticul Sud - Est european. Spre deosebire de idolii din os cu urechi prelungite, care se pot încadra în Gumelnița A2 - eventual început de B, amuletele discoidale nu au valoare cronologică precisă.

Plastica zoomorfă. Surprinzător și inexplicabil de săracă este și plastica zoomorfă din Dobrogea. De la Hîrșova[246] - partea superioară a nivelului A2 din suprafața B - provin trei piese fragmentare (Fig. 108/3 - 5), a căror identificare cu vreun animal ar fi riscantă. Ele sunt confecționate dintr-o pastă relativ bună, negricioasă, bine arsă. Au dimensiuni de până la 0,080 m.

În tell - ul de la Medgidia[247], din nivelele ce după toate probabilitățile sunt din faza A2, provin două figurine - păsări. Sunt foarte schematice (Fig. 111/3); corp aproximativ ovoidal (lăsându-ne să intuim relația dintre pasăre și ou), cap mic, cioc abia sugerat; părțile inferioare sunt plate - și o broască țestoasă (Fig. 111/4). Lutul este foarte fin, gălbui - cărămiziu.

La Varna I, în mormântul nr. 4[248], s-au descoperit două binecunoscute aplice zoomorfe din aur (Fig. 115/3), identice ca formă dar de dimensiuni diferite. Pe margini au fost decorate în tehnica "au repouse"; au mai multe perforații care permiteau o fixare a lor. Au fost identificate drept ovi - caprine și nu întâmplător alături de ele au apărut coarne de consacrație - simboluri masculine.

Vase cu reprezentări plastice

În Dobrogea există trei piese din această categorie: un capac cu apucătoarea în formă de pasăre, un suport antropo - zoomorf, un vas zoomorf. Prima provine de la Medgidia - tell[249], fiind din locuința nr. 3 (nivel A2). Este din pastă cărămizie, de bună calitate. Partea inferioară este cilindrică, pereți oblici, apucătoare de forma unui cap de pasăre (Fig. 110/1).

Pe corp, prezintă incizii fine, verticale. Dimensiuni: diametrul = 0,280 m. ; înălțimea= 0,190 m. Una dintre puținele combinații hibride (antropo - zoomorfe) din plastica gumelnițeană provine de la Hîrșova[250] (locuința nr. 5, nivel Gumelnița A2, suprafața A, cercetări D. Galbenu). Este un suport cu corpul bombat (Fig. 107 / 2), partea superioară fiind un gât scurt, tipic pentru vase care ar fi putut fi acoperite cu capace. Corpul mare și greoi, se sprijină pe patru picioare scurte aplatizate, simple, ceva mai subțiri la partea inferioară, așezate la distanțe egale între ele. La mijlocul distanței dintre două picioare, a fost modelat un cap de idol antropomorf, puternic stilizat, dar tipic pentru respectiva fază a culturii Gumelnița. Gura este marcată printr-o crestătură. De o parte și de alta a capului se află câte patru mici perforații. Buza și gâtul canelat au fost lustruite. Suportul - din pastă poroasă brun - cărămizie - a fost pictat cu roșu și alb. Câte două linii oblice, paralele, aflate de o parte și de alta a capului, formând două benzi late, acoperite în interior cu alb, se întâlnesc deasupra capului. O parte din interiorul suportului și picioarele au fost acoperite cu vopsea albă. Pe restul suprafeței sunt resturi ale unor dungi roșii. Dimensiuni: înălțimea = 0,095 m; diametrul = 0,150 m. Evident, suntem în fața unui obiect de cult, fie că îl interpretăm drept suport de vas, fie că îl considerăm altar[251]. S-a arătat[252] că astfel de exemplare există în Sudul Dunării (Russe, Jassa - tepe, nivel II etc.). De subliniat că ele apar de la nivelul culturii Marița. Un exemplar asemănător, dar cu protome de cornute, provine din tell-ul de la Calomfirești[253].

Aproape de tell-ul de la Luncavița, în punctul " La Cioara " [254], s-a descoperit întâmplător un vas zoomorf (Fig. 109/4), realizat din pastă semigrosieră, poroasă, arsă secundar; are patru picioare scurte. El. Lăzurcă a apreciat că recipientul reprezintă un porc. Vasul are patru picioare scurte și "Sigur a avut un capac (modelat în formă de cap) deoarece deschizătura prezintă o șănțuire la baza gâtului." [255]. Dimensiuni: înălțimea = 0,140 m; lungimea = 0,182 m; lățimea = 0,140 m. Fără a fi numeroase, putem spune totuși că vasele zoomorfe apar în întregul areal balcano - carpatic.

Reprezentările simbolice. În ceea ce privește Dobrogea, avem de a face cu două categorii de obiecte: falusurile și "picioarele - calapod". Singurele descoperiri (un falus și două "picioare - calapod") provin de la Medgidia[256], dar nefiind publicate în extenso (autorul săpăturilor ne-a asigurat că în curând o va face) mă voi rezuma la o descriere sumară a lor. Nu mai insist asupra profundului conținut magico - religios al acestor obiecte, a principiului masculin p[ ] care îl reprezintă. Falusul de la Medgidia (Fig. 113/5), de formă cilindrică, dar ceva mai bombat către mijloc, are o perforație la un capăt. Este confecționat dintr-o pastă cărămizie, de calitate mediocră, arsă secundar (Dimensiuni: lungimea = 0,155 m; diametrul maxim = 0,038 m). Acest tip de piesă formează o categorie distinctă în repertoriul plasticii gumelnițene. Fără a fi prea numeroase, descoperiri de acest gen s-au făcut atât în Nordul cât și în Sudul Dunării. Astfel, în așezarea de la Cireșu[257] (faza A1) s-au găsit două exemplare, unul având un canal longitudinal. Mai realistice sunt exemplarele de la Kodjadermen[258] și Dolnoslav[259] și în alte puncte din Bulgaria[260]. Cele mai numeroase grupe le formează piesele de la Gumelnița[261] (aproape conice, perforate pe toată lungimea) și Căscioarele[262]. De menționat că în mormintele nr. 41și nr. 43 din necropola Varna I[263], s-au descoperit falusuri din foițe de aur. În cel de al doilea mormânt, a fost cusut de veșmânt, alături de alte accesorii vestimentare. R. Treuil[264] a încadrat falusurile în categoria pandativelor ce figurează numai o parte a corpului omenesc.

Asupra reprezentărilor simbolice a piciorului uman, regretatul M. Simon[265] a făcut un studiu complet și interesant. Voi prezenta foarte sumar observațiile sale, amintind și faptul că A. Nițu[266], a fost preocupat de această chestiune. În spațiul enolitic carpato - balcanic, s-au descoperit 11 astfel de piese la: Gumelnița (4), Cunești (2), Plosca, Căsciorele, Ruse, Zaveț, Șeinoia (câte unul). La descoperirile menționate mai adăugăm alte două piese de la Medgidia[267] (Fig. 110/2, 3) descoperite acum mai bine de patru decenii. Publicarea întregii săpături ne va permite aflarea unor date mai amănunțite privind contextul arheologic și stratigrafic al acestor "picioare - simbol". Din sumarul raport aflat în arhiva muzeului știm doar că au fost descoperite în locuința nr. 3 din nivelul III.

M. Simon a distins două variante tipologice: 1. Cu piciorul redat încălțat (fără repere anatomice); 2. Cu piciorul redat desculț (cu repere anatomice). Fiecare variantă are trei și respectiv două subgrupe: 1a. Fără detalii (piese - " calapod "); 1b. Cu detalii ce redau încălțămintea; 1c. Cu orificiu larg la partea superioară; 2a. Cu partea superioară terminată printr-un vârf tronconic; 2b. Cu partea superioară prevăzută cu un orificiu larg. Exemplarele redau atât piciorul drept, cât și pe cel stâng. Marea lor majoritate se încadrează în Gumelnița B (nu avem însă nici un motiv să atribuim același orizont și pentru cele de la Medgidia, care pot data cel mai târziu dintr-un A2 final, ca și un exemplar de la Gumelnița).

Nu este cazul să reluăm discuția lui M. Simon privind bogata simbolistică a piciorului. Arăt numai că piesele în discuție sunt reprezentări ale piciorului divin, în baza principiului general valabil pentru religie, exprimat prin înlocuirea întregului cu partea (" pars pro toto") - în cazul de față piciorul înlocuind întregul corp. Reprezentările piciorului se cristalizează în jurul simbolurilor de puritate, de putere și de prezență a divinității care are un rol protector.

Exemplarele de la Medgidia sunt confecționate dintr-un lut cărămiziu, puțin poros dar de bună calitate. Au dimensiuni egale (lungimea = 0,145 m; lățimea = 0,062 m; înălțimea = 0,070 m), reprezentând ambele membre inferioare. Talpa este perfect orizontală, călcâiele drepte, regiunea degetelor, rotunjită; în partea superioară se înalță până în regiunea gleznelor. După tipologia lui M. Simon, fac parte din subgrupa I a.

Piese de mobilier miniaturale. Sunt alte reprezentări plastice ale complexului Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, piese asemănătoare întâlnindu-se însă și în alte culturi eneolitice contemporane (de exemplu Drăgușeni[268] - nivel Cucuteni A B) și cu precedente în culturi mai vechi.

Utilitatea pieselor de mobilier, trebuie înțeleasă în funcție de contextul descoperirii, dar cel mai adesea ele (scaune și măsuțe din lut) au fost interpretate drept piese cultice, legate de anumite practici religioase[269]. Poate cel mai solid argument în acest sens este descoperirea de la Ovčearovo[270] (Gumelnița A2) - statuete așezate pe scăunele, într-un complex de cult.

De obicei scaunele miniaturale sunt pătrate și au patru picioare, la fel ca măsuțele de cult (altărașe ?). Scaune miniaturale (Fig. 112/3 - 5) s-au descoperit la: Tîrgușor "Sitorman" [271], Carcaliu[272] și Hîrșova[273], toate încadrându-se în faza A2 și în varianta a IIa - cu spetează conform tipologiei lui E. Comșa[274]. Piesa de la Hîrșova are suprafața orizontală ușor albiată și picioare masive; celelalte două cu siluete mai grațioase, cu picioare subțiri și sunt mai bine finisate.

La Cenavoda[275], cu ocazia cercetărilor dinainte de război, s-a descoperit o măsuță de cult (Fig. 112/2), cu tăblia rotundă și picioare masive dar scunde. După toate probabilitățile se încadrează în faza A1, tipul respectiv întâlnindu-se și în alte sitt-uri gumelnițene (exemplu Căscioarele). O altă măsuță de cult s-a descoperit recent la Hîrșova[276], în nivelul A2. Tăblia pătrată avea în mijlocul său un suport circular (Fig. 112/1). După tipologia lui E. Comșa, se încadrează în varianta III. A fost confecționată dintr-un lut de calitate mediocră, cenușiu - negricios. Dimensiuni: lungime = 0,095 m; înălțimea = 0,075 m; diametrul suportului = 0,050 m.

Fără a fi prea numeroasă, plastica gumelnițeană din Dobrogea, în ansamblul său, ne permite două concluzii de ordin general: unitatea manifestărilor artistice și spirituale în întreg arealul eneolitic balcano - carpatic (Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen); diversitatea creației plastice, care ne duce cu gândul la o structură religioasă bogată, ce se manifestă într-o societate bine agregată social și cultural. Bineânțeles, plastica trebuie înțeleasă și interpretată în largul context al spiritualității acelor vremi.

I. PODOABELE (Fig. 114, 115)

Inventarul mormintelor din necropolele de la Varna, Devnia și Durankulak, ne arată că podoabele constituiau în primul rând elemente de inventare funerare. Evident, nu poate fi exclusă folosirea lor cu ocazia anumitor practici cultice și poate nici utilizarea cotidiană.
Cele mai frecvente sunt podoabele din scoici Spondylus[277]. Cum se știe, ele continuând o tradiție mai veche, Hamangia. În privința confecționării lor, date interesante ne oferă "atelierul"

(locuința nr. 5, nivel A2, SA) de la Hîrșova[278]. Brățările se tăiau cu ajutorul unei dăltițe din cupru, pe linia naturală a fibrei lor. Mărgelele din dentalium erau perforate cu scule din cupru.

Podoabele din cupru și aur, făceau parte din inventarele bogate ale unor morminte, ele însoțind obiecte - sceptre, topoare etc. - ce reprezentau atribute ale puterii. Podoabele din metale înlocuiau adesea pe cele din os, corn, scoici, defense din colț de mistreț. În mormintele cu inventare bogate întâlnim și podoabe din roci rare: calcedon, malofit, marmură, cuarț, caolin. Podoabele - de orice fel - le întâlnim atât în mormintele de femei cât și în cele de bărbați[279]. Rar au fost descoperite și în așezări.

Brățările au fost confecționate din cochilii de Spondylus, dinți de cerb, marmură, cupru și aur. Cele masive din aur (uneori de peste 200 gr.) au profil convex și se obțineau prin ciocănirea foiței pe suprafețe ușor bombate. Mărgelele - par a fi mai numeroase în A2 - sunt din aur și cupru (inelare sau tubulare), cupru placat cu aur (Varna - mormântul nr. 41), marmură, ceramică, cuarț, caolin. Aparițiile mai rare sunt, inelele și cerceii - descoperiți doar în necropole - sunt din aur și cupru. Se adaugă acele de păr dublu spiralate, din cupru, descoperite la Varna - faza A2, în morminte de femei[280]. Acele de păr simple, diferă de la o fază la alta. Cel mai vechi exemplar a fost confecționat din marmură[281] (Varna II - mormânt nr. 3). O descoperire foarte recentă de la Hîrșova[282], este colierul din 24 de astragale de ovi-caprine tinere. Unele dintre ele au un decor incizat și pictat cu roșu; provine din nivel A2. La Devnia[283], în mormântul nr. 4 (de copil), cinci astragale de miel formau un colier sau o brățară.

O altă categorie de podoabe o reprezintă pandativele - amulete. Cele mai simple sunt cele din defense de mistreț, tăiate longitudinal. Un astfel de exemplar s-a descoperit la Hîrșova[284] - nivel A2 (lungimea = 0,110 m; lățimea = 0,026 m). Are câte o perforație la ambele capete (Fig. 91/2). La Tîrgușor - Sitorman[285] s-au descoperit trei pandative, din lut (Fig. 116/3), gresie cenușie (Fig. 116/1), respectiv os (Fig. 116/2). Primele două au câte două perforații, iar cea de-a treia piesă este neterminată și are o formă ovoidală (dimensiuni: 1. diametrul = 0,050 m, grosimea = 0,011 m; 2. lungimea = 0,077 m, lățimea = 0,054 m, grosimea = 0,009 m; 3. diametre= 0,053 m, 0,038; grosimea = 0,003 m). Amulete din aur, inclusiv antropomorfe, s-au găsit la Varna (a se vedea "Plastica").

Diademele apar numai în morminte bogate. Din faza A1 avem exemplarul de la Durankulak[286] - mormântul nr. 466 (Fig. 114/1), confecționat din Spondylus; are urme de vopsea roșie. Din faza A2 au fost confecționate din aur, așa cum observăm din mormintele (nr. 1, 2, 43) de la Varna.

Tot din complexele funerare cu inventar bogat, provin și accesoriile vestimentare. Piesele sunt perforate, pentru a fi prinse de veșminte. În mormântul nr. 466 de la Durankulak[287] a fost depusă o centură formată din 17 piese din Spondylus și marmură (Fig. 114/4) iar în mormântul nr. 313[288], defense de mistreț tăiate dreptunghiular. Ambele morminte se datează în faza A1. În mormintele din faza A2 ale necropolei Varna I, majoritatea accesoriilor vestimentare - butoni, aplice, bucranii, plachete - sunt din aur [289], inclusiv discurile masive cu marginile perforate aflate în zona pectorală[290].

Valoarea cultică a podoabelor este probată și de faptul că în mormântul 453 de la Durankulak și mormântul nr. 2 - Varna I, "idolii" au fost ornați cu podoabe miniaturale - brățări din cupru, respectiv aplice din aur.

Până în prezent, în Dobrogea și în regiunea Varna, nu s-au descoperit coliere de Lithospermum purpureo - coeruleum, destul de răspândite[291] în culturile Gumelnița și Cucuteni.

J. ALTE OBIECTE

1. Obiect din marmură găsit în locuința nr. 1 (nivel Gumelnița A2) de la Medgidia[292]. Este rotund, aplatizat și foarte bine lustruit (Diametrul = 0,065 m).

2. Obiect din lut descoperit la Medgidia[293] (Fig. 113/3). Are o formă ovoidală (diametrul = 0,072 m). Pereții sunt subțiri; în interior se găsesc două- trei foarte mici sfere. Când obiectul este mișcat, se produce un zgomot, fapt ce ne face să credem că era folosit în scopuri cultice

(dansuri rituale ?).

3. Obiect de marmură în formă de bumerang, descoperit în mormântul nr. 38 de la Varna I[294].

4. Mojar din calcar moale, galben - cărămiziu. Scobitura, puternic albiată mai ales într-o parte, este bine şlefuită (Fig. 116/4). Cel mai probabil a fost folosit la prepararea vopselelor. Dimensiuni: diametrul = 0,070 m. ; înălţimea = 0,023 m. ; adâncimea scobiturii = 0,016 m. - 0,018 m. Descoperit la Tîrguşor - Sitorman[295].

5. "Rondelele" din lut de la Carcaliu[296].

6. Şapte astragale (şase de la ovi - caprine tinere) cu urme de lustruire, descoperite la Hîrşova[297] (Suprafaţa B, nivel Gumelniţa A2, - 3,80 m). Fiind găsite în aşezare, nu putem fi siguri că ele s-ar constitui într-un colier.

7. Obiect muzical (?) zoomorf din lut. Are perforaţii ce permit obţinerea de diferite sunete. Descoperit la Hîrşova - nivel A2 [298]. Ca şi obiectul nr. 2, avea o funcţiune cultică, ritualică.

K. OCUPAŢII

K 1. AGRICULTURA

Recente studii palinologice[299] (Fig. 2) au relevat pentru zona Vest - pontică, că în mileniile VI - IV BC. au existat condiţii favorabile agriculturii. Imaginea însă este departe de a fi satisfăcătoare de vreme ce avem date palinologice doar de la trei sitt-uri: Durankulak, Varna şi Hîrşova.

Din punct de vedere al rezultatelor paleobotanice, aşezările neolitice (cultura Hamangia) şi eneolitice ("Varna" - Gumelniţa) de la Durankulak[300] se caracterizează prin frecvenţa apreciabilă a cerealelor - Triticum monococum, Triticum dicocum, Triticum aestivum, Hordeus vulgaris. O dată cu ultimele depuneri gumelniţene, se constată o diminuare apreciabilă a agriculturii, ca efect al inundării pământurilor arabile. Fenomenul decăderii agriculturii va continua în perioada imediat următoare (cultura Cenavoda I) şi ca efect al modificărilor etnice şi culturale.

Autoarele studiului au arătat că şi în jurul Varnei[301] situaţia este asemănătoare. La sfârşitul Atlanticului târziu (6750 - 6250 B. P.) au avut loc modificări, în sensul că terenurile agricole s-au extins în detrimentul pădurilor de stejar. Cantitatea de polen pentru speciile Triticum şi Hordenum creşte apreciabil. Se înmulţeşte şi polenul ce provine din taxoni care se dezvoltă în rariştile de pădure cu Abinus şi Corilus. Creşterea animalelor este dovedită de prezenţa mai intensă a polenului de plante ruderale - Taraxacun (păpădia), Runex (socul), Urtica (urzica), care se dezvoltă bine cu substanţele azotate din dejecţiile animale.

Pentru Hîrşova, avem determinări[302] ale unor seminţe carbonizate găsite într-un vas în anul 1961. Lista este următoarea: Triticum spelta - 39,4 %, Triticum sp. - 26,5 %, Triticum monococum - 18,3 %, Triticum dicocum - 15,5 %, Triticum aestivum - 0,3 %. Prelevările carpologice foarte recente[303] (această cercetare a debutat abia în 1994) au evidenţiat prezenţa masivă a speciilor Triticum dicocum, Hordeum vulgare, Lens culinaris (linte).

Agricultura mai este indirect atestată de diferite unelte din piatră (topoare, dălţi, tesle, râşniţe, frecătoare) silex (topoare mari), asupra cărora nu mai revin. Reamintesc şi râşniţele cu postament şi gardină înaltă de la Medgidia, descoperite în locuinţa ce a fost apreciată drept o "moară primitivă".

K 2. CREŞTEREA ANIMALELOR

Singurele date de care dispunem - şi acestea sumare, ca urmare a cercetărilor arheologice restrânse - sunt cele de la Luncaviţa[304]. Evident ele nu pot permite o extrapolare a situaţiei de aici, pentru întreaga cultură Gumelniţa din Dobrogea. Tell-ul de la Luncaviţa[305] are şase nivele, care ilustrează, practic în proporţie egală fazele A1 şi A2 ale culturii Gumelniţa. Lotul de oase se compune din 675 de piese, dintre care s-au determinat 603 - 349 oase de animale domestice şi 206 de animale sălbatice. Procentajul celor două categorii diferă de la un nivel la altul. Ciudat este faptul că dacă în nivelele cele mai timpurii (nr. 6 şi nr. 5) procentajul de oase de animale domestice este cel mai ridicat (72 % şi respectiv 77,9 %), în nivelele

superioare, procentajul este de 45,5 % (niv. 2) și 37,6 % (niv. 1). Situația de mai sus cred că este aleatorie și nu trebuie pusă pe seama unei presupuse extinderi naturale a pădurilor din acea vreme în Nord - Vestul Dobrogei[306]. Situația de la Luncavița trebuie practic respinsă pentru o generalizare, de vreme ce în așezările gumelnițene din Muntenia[307], oasele de animale domestice variază între 79,5 % și 97,5 %, din totalul resturilor osteologice.

Mai folositoare este expunerea făcută pe nivele[308] a resturilor osteologice de la animalele domestice. Renunțând la lunga înșiruire a lor și reluând doar prezentarea globală[309], arăt numai că la Luncavița predominau bovinele de talie mijlocie, cu coarne mici și subțiri. Pe locul următor se plasează ovicaprinele (în nivelele nr. 3 și nr. 5, oasele de ovicaprine sunt mai numeroase decât cele de bovine); oasele de oaie sunt mai numeroase decât cele de capră. Pe o a treia poziție se află oasele de porc; erau exemplare mici, iar majoritatea provin de la indivizi nematuri. Oasele de câine au aparținut unui tip de talie mică (probabil Canis familiaris Rut.) și unuia mai robust.

În stratul gumelnițean de la Hîrșova[310] predomină oasele de bovine și de porcine. S-a arătat că în ultimele nivele, cele mai multe sunt în schimb ovicaprinele. Nu se precizează însă dacă aceste ultime nivele aparțin sfârșitului culturii Gumelnița (faza A2) sau culturii Cenavoda I.

Oase de bovine, oviçaprine și de porc, s-au descoperit și în tell - ul de la Baia[311].

K 3. VÂNATOAREA ȘI PESCUITUL

Datele pe care le deținem sunt extrem de sumare. Pentru resturile faunistice recoltate la Hîrșova - tell, odată cu anul 1985, se face o cercetare amănunțită[312], actualmente fiind însă prematură o prezentare a unor observații incipiente, fără legături contextuale.

Sumarele informații de care dispunem[313], le avem din așezările de la: Luncavița, Hîrșova (în urma vechilor cercetări ale Doinei Galbenu), Baia, Gura Dobrogei și Cenavoda.

Cele mai numeroase elemente le avem de la Luncavița[314], în lotul de aici fiind determinate oase de: cerb, mistreț, căprioară, bour, lup, vulpe și iepure. În cel mai timpuriu nivel (nr. 6) s-au găsit 36 de oase de animale domestice (72 %) și 14 de animale sălbatice (28 %). Predominarea animalelor domestice este evidentă. În nivelul 5, s-au descoperit 81 oase de animale domestice (77,9 %) și 23 oase de animale sălbatice (22,1%). Se observă o creștere ușoară a procentului de oase din prima categorie, fenomen ce va continua și în următoarele două nivele (nr. 4 și nr. 3). În nivelul nr. 3 s-au găsit doar opt oase de animale sălbatice (9,5 %). O modificare majoră s-a produs însă în ultimele două nivele. Astfel în nivelul 2, s-au strâns doar 49 oase de animale domestice (45,4 %) și 59 oase de animale sălbatice (54,6 %) iar în ultimul nivel (nr. 1), 58 de oase de animale domestice (37,6 %) și 96 oase de animale sălbatice (62,4 %). Dacă am face o comparație globală între primele trei și ultimele trei nivele, modificarea raportului dintre animalele sălbatice și cele domestice este evidentă.

De subliniat că raportul de la Luncavița nu se regăsește în stânga Dunării - de exemplu la Gumelnița[315] animalele vânate sunt în procent de 7 - 19 %, iar la Tangîru[316] de 2,5 %. Datele contradictorii dintre stânga Dunării și Luncavița, nu fac decât să demonstreze că informațiile despre o așezare nu sunt relevante, mai ales când ele provin în urma unei sumare cercetări arheologice.

Nici în ceea ce privește pescuitul nu dispunem de date prea numeroase. În afară de harpoane, care constituie informații indirecte, pescuitul este atestat de oasele de pești și de solzii care se găsesc în diferite zone menajere ale așezărilor, câteodată chiar sub forma unor lentile lungi de 1 - 2 m. și groase de 0,03 m. - 0, 006 m. [317].

Numai pentru Hîrșova[318] avem unele date mai concrete și foarte recente ca urmare a colaborării cu o misiune franceză (care contribuie la cercetările arheologice și cu o echipă de cercetări interdisciplinare). Marea cantitate de oase de pește, arată că pescuitul a fost o preocupare majoră la Hîrșova. Încă nu pot fi oferite răspunsuri satisfăcătoare privitoare la: care au fost speciile pescuite (crapi, somni, sturioni etc.) și în ce proporție?; care au putut fi metodele de pescuit în funcție de tipurile de pești și de gabaritul lor? Primele date mai concrete au fost obținute în anul 1994. Materialul ihtiologic prelevat dintr-o zonă menajeră a

stratului Gumelnița A2, a oferit următoarele observații: ansamblul scheletelor indică o consumare locală; principalele specii: crapul (Cyprinius carpia), știuca (Esox lucius), somnul (Silurus glanis), șalăul (Stizostedion lucioperca), bibanul (Perca fluviatilis) și mai puțin cega (A. ruthenus) etc.

În gropi menajere și în zone ale stratului de cultură s-au găsit mari cantități de valve din speciile: Unio pietonim, Unio crassus erassus, Retzius, Nytilus Edulis. De asemenea erau consumate broaștele țestoase de uscat - Testudo graeca și Ibera (la Luncavița[319] și Hîrșova[320]).

K 4. MINERITUL ȘI METALURGIA

Prelucrarea aramei care debutează în neoliticul mijlociu, recunoaște o apreciabilă înflorire în eneolitic și poate că în această privință complexul cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, se situează pe primul loc în spațiul balcano - central european. Nu este locul să reiau diferitele ipoteze privitoare la zona de origine a metalurgiei cuprului, la convergența și difuziunea acestui fenomen extrem de complex. Se impune însă a sublinia că în spațiul vest - pontic apare o discrepanțămajoră din punctul de vedere al densității obiectelor din cupru, în sensul că, dacă în necropola de la Varna cantitatea de obiecte din cupru (îndeosebi topoare - obiecte de mari dimensiuni) este impresionantă, în așezări prezența lor este mult mai puțin semnificativă. Concluzia imediată este că obiectele din cupru - îndeosebi topoarele - aveau un caracter votiv. Este suficient să observăm că numai într-un singur caz - un topor din exploatarea nr. 1 de la Ai Bunar[321] - s-a constatat uzura acestuia; apoi piesa a fost forjată la circa 1000° C (temperatură foarte apropiată de punctul de topire al cuprului care este la 1083° C - 1085° C) pentru a fi readusă la o stare de folosință. În rest toate topoarele nu sunt de uz comun, ele având, cum am arătat, o valoare votivă.

Pentru Dobrogea, mă refer în mod expres la mina de la Altîn - Tepe și eventual la Munții Măcinului, nu avem vreo dovadă a exploatării aramei. La întrebarea dacă exploatarea de la Altîn - Tepe a funcționat în timpul culturii Gumelnița, răspunsul este negativ, de vreme ce procentul de aramă al minereului de aici este exagerat de redus - 2 % - pentru a fi "economic" de exploatat. Nici analizele spectrale nu au indicat o exploatare la Altîn - Tepe. Mai mult, chiar dacă am presupune contrariul, tot nu l-am putea demonstra în nici un fel, ca urmare a faptului că aici s-au făcut exploatări și în sec. XX . Este demn de amintit că pentru Ai Bunar s-a relevat că piese confecționate din minereul de aici au ajuns la o distanță de 1500 Km, pe Don și Volga[322]. De menționat însă că în zăcământul de la Altîn - Tepe se găsește și aramă nativă, care a putut fi întrebuințată - fără a avea însă dovezi în acest sens - și în cursul epocii neolitice[323].

La analiza generală a complexului cultural Gumelnița - Karanovo VI - Kodjadermen, inventarul obiectelor din cupru al necropolei de la Varna, ne oferădate ce permit o analiză a cronologiei interne a acestui complex. Câteodată însă datele respective nu au fost suficient analizate, producându-se mici confuzii. De exemplu Henrieta Todorova[324] îndeosebi pe baza unei topologii a topoarelor plate, încadrează majoritatea complexelor funerare de la Varna în "Varna III" (Gumelnița B), cu toate că ceramica este în majoritate covârșitoare Gumelnița A2. Cel mai elocvent exemplu este M. 43, care a fost încadrat în "Varna II", cu toate că are un inventar practic identic cu alte morminte datate în "Varna III". Toporul de tip Ploșnic din M. 43 nu este un argument suficient de vreme ce ceramica din mormântul nr. 43 este identică cu a altor morminte din "Varna III".

Prezint mai jos, descoperirile în care au apărut obiecte din aramă.

La Cenavoda[325], Carl Schuchhardt a descoperit în stratul gumelnițean o sulă de aramă fixată în os de pasăre (Fig. 92/13) și câteva fragmente de alte obiecte din aramă. Mai târziu în același tell, I. Nestor a descoperit o piesă similară, (lungimea = 0,004 m. - 0,005 m.) fixată de asemenea într-un mâner de os de pasăre[326]. Ambele par a se încadra în faza A1. Sula descoperită de arheologul german a fost confecționată dintr-o aramă foarte "curată"[327].

O descoperire deosebit de interesantă s-a făcut la Hîrșova[328]. Aici, locuința nr. 5 (strat gumelnița A2) s-a dovedit a fi fost o "locuință - atelier" pentru prelucrarea podoabelor - brățări și mărgele - din Spondylus gaederopus. Obiectele din aramă (Fig. 92/1 - 10) au fost folosite

la confecționarea acestor podoabe din valve de scoici. Mai exact, este vorba despre un depozit de unelte și podoabe din aramă. Inițial el s-a aflat depus într-un vas, care în timpul incendiului ce a distrus locuința, a căzut de pe vatră, o parte din obiectele ce se aflau în el, risipindu-se pe o suprafață de 1 m. p. Evident, locuința și depozitul au aparținut unui individ specializat în confecționarea de astfel de obiecte. Depozitul se compunea din următoarele obiecte: 1. Dăltiță (lungimea = 0,055 m., lățimea = 0,009 m., grosimea la ceafă= = 0,005 m., greutatea = 19 gr.) care a folosit la crestarea și decuparea fragmentelor din brățări, ce urmau a fi transformate în plăcuțe decorative sau mărgele de diferite măsuri; o față a dăltiței este netedă, cealaltă are asperități; tăișul este ascuțit, iar ceafa puțin neregulată. 2 - 5. Sule, dintre care două au secțiunea dinspre vârf rotundă, iar la cea mai lungă, prin ciocănire i s-a transformat vârful într-un tăiș îngust; dimensiunile: 2. lungimea= = 0,132 m., grosimea maximă = 0,006 m., greutatea = 10 gr.; 3. lungimea = 0,135 m., grosimea = 0,054 m., greutatea = 16 gr.; 4. lungimea = 0,008 m., grosimea maximă = 0,035 m . 6 - 10. Inele de buclă; au fost realizate din două feluri de materiale. Trei dintre ele sunt din fâșie de tablă de aramă, iar celelalte două din sârmă de aramă. Extremitățile sunt fie alăturate, fie suprapuse. Lungimi - între 0,035 m. și 0,055 m. Piesele lucrate din sârmă au secțiune aproximativ rotundă, sau trapezoidală.

Trei din piesele depozitului de la Hîrșova au fost analizate în Germania[329]. În afară de aramă, obiectele respective mai conțin: dalta - urme de antimoniu, argint = 0,07 % și bismut; una din sule - urme de arsenic, antimoniu = 0,03 %, argint = 0,11 %; cea de a doua urme de nichel, bismut, fier; sula de dimensiuni mai mari - urme de arsenic și fier, antimoniu = 0,01%, argint = 0,01 %.

La Hîrșova - tell[330] (Fig. 92/11,12), cu ocazia cercetărilor recente s-au mai descoperit: o sulă cu mâner de metacorp de caprină (lungimea = 0,070 m., grosimea = 0,020 m. - 0,022 m.), un cârlig (lungimea = 0,044 m.) și un ac (lungimea = 0,083 m., grosimea maximă = 0,002 m.). Toate piesele provin de la partea superioară a stratului Gumelnița A2.

De la Atmageaua Tătărască[331] provine un topor plat cu gaură de înmănușare, găsit în nivel Gumelnița A1. Este un tip comun pentru întreaga evoluție a culturii, fiind se pare cel mai prezent în faza A2. Apare frecvent în inventarele funerare de la Varna, Durankulak, Devnia, Sava, dar și în așezări[332]. Dimensiuni: lungimea = 0,155 m., lățimea = 0,032 m., lățimea de orificiu = 0,020 m., grosimea la orificiu = 0,014 m.

O serie de descoperiri interesante s-au făcut în necropola de la Durankulak[333] în complexe funerare care se pot data în faza A1 . Este vorba despre patru inele, cu diametre între 0,020 m. și 0,037 m. și opt brățări, ale căror diametre variază între 0,050 m. și 0,078 m.

Nu putem încheia înainte de a reaminti excepționala bogăție a obiectelor din aramă găsite în faimoasa necropolă de la Varna - de la ace, inele și brățări, până la topoare masive. Ar fi însă o eroare dacă ne-am face o imagine privitoare la metalurgia gumelnițeană, exclusiv pe baza descoperirilor din necropola de la Varna.

De subliniat și faptul că în Dobrogea nu s-au descoperit obiecte din aur, în timp ce tot la Varna ele abundă. Dar Varna este o excepție, ce trebuie judecată separat.

K 5. SCHIMBUL

În contextul dezvoltării generale a societății de la sfârșitul eneoliticului, economia a constituit un aspect de maximă importanță și în cadrul ei, schimbul, un element care ilustrează cel mai sensibil dinamica acestui proces. Adesea însă, schimbul nu poate fi decât intuit. El se poate observa și analiza din prezentarea descoperirilor pe care le-am făcut până în prezent, astfel încât nu mai insist asupra lor, rezumându-mă doar la simpla lor amintire. Pentru cultura Gumelnița în ansamblul său, schimbul ne înfățișează comunități între care existau relații economice intense și la distanțe apreciabile. Nu putem ști în ce măsură schimbul regulat era precumpătitor față de cel întâmplător. Situația generală a culturii Gumelnița, ne lasă să înțelegem că în mod sigur schimbul regulat avea ponderea principală, cel puțin în ceea ce privește produsele de "lux" (întâlnite adesea în inventarele funerare). Pe de altă parte, cert este că o serie de materiale - diferite roci, silexul care în mod sigur a fost extras acum și din

"zăcămintele secundare", au avut o arie redusă de răspândire și au circulat fie în stare brută, fie în stare finită. În schimb alte materiale precum: arama și aurul (prelucrate în ateliere specializate - minereul de la Ai Bunar, ajungea după prelucrare până pe Don și Volga, iar aurul extras din Balcani, până la Marea Neagră și Nordul Dunării), podoabele din Spondylus (a se vedea atelierul de la Hîrșova), marmura, obsidiana și diferite vase de import aflate în inventarele funerare la Varna și având o origine egeică, au avut o difuziune impresionantă pentru acea vreme. La acestea se adaugă grafitul, folosit la decorarea vaselor de pe întreg arealul Gumelnița - Karanovo VI - Kadjadermen (până în prezent zăcăminte din acest material au fost găsite doar la Stara Zagova). La cele menționate mai sus, se adaugă diferite vase de lux, confecționate în interiorul arealului cultural. Schimbul de produse a favorizat schimbul de idei, care se realiza atât în interiorul, cât și în exteriorul spațiului cultural. În acest sens, pentru Dobrogea sunt de reținut și idolii Cucuteni A descoperiți în așezări gumelnițene.

K 6. ALTE OCUPAȚII

În fiecare așezare în care s-au executat săpături, s-au descoperit fusaiole din lut (Fig. 113/2, 4). Ele au forme discoidale, bitronconice, mai rar tronconice sau sferice cu două "fețe" plate (Medgidia). Înălțimile și diametrele lor se situează îndeobște între 0,050 - 0,060 m. Nu rareori, fusaiole au fost confecționate din fragmente de vase, în acest caz având o formă aproape rotundă, aplatizată. Dimensiunile diferite ale fusaiolelor și amprentele de pe ele, dovedesc că firele toarse erau de grosimi diferite. Țesutul se realiza cu războiul de țesut vertical (observație pe baza analizelor etnografice). Greutățile pentru războiul de țesut (Fig. 113/1) sunt mai puțin numeroase; au în general o formă ovoidală și nu depășesc 0,080 m. E. Comșa[334], a observat că pe unele figurine (Precucuteni și Cucuteni) se poate identifica îmbrăcămintea, care de multe ori era decorată cu benzi, spirale, diferite alte forme geometrice, situație ce se poate observa și pentru Gumelnița. Impactul diferitelor materiale vegetale este relevat de impresiunile de pe fundul vaselor. Prelucrarea lemnului (în afară de cel folosit la construcția locuințelor) și a pieilor, care cu siguranță a existat, nu poate fi însă decât intuită[335].

NOTE

1. O foarte utilă și documentată prezentare privind istoricul cercetărilor arheologice pentru epoca neolitică din Dobrogea, între anii 1878 - 1944, a realizat-o Eugen Comșa, în Pontica, 20, 1987, p. 9 - 18. Acest studiu din care m-am inspirat mai ales pentru perioada 1878 - 1927, mi-a permis să scurtez mult capitolul de față. Citatele din raportul lui Pamfil Polonic, au fost preluate din articolul amintit.
2. E. Comșa, SCIV, 3, 1952, p. 413 - 416; idem, Materiale, 8, 1962, p. 221-224
3. S. Morintz, D. Șerbănescu, SCIV, 25, 1974, 1, p. 61 - 62.
4. C. Schuchhardt, Praehistoriche Zeitschrift, 15, 1924, p. 9 - 27.
5. I. Nestor, Analele Dobrogei, 18, 1937, p. 1 - 21.
6. Ibidem, p. 13.
7. O prezentare exhaustivă, din nou la E. Comșa, Pontica, 20, 1987, p. 9 - 18.
8. VI. Dumitrescu, în Proceeding of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, august 1 - 6, 1932, p. 2 și urm. ; idem, Annals of Archaeology and Anthropology, 24, 1 - 2, 1937, 14 p și 5 pl. (extras).
9. R. Vulpe, Histoire anciene de la Dobroudja, Cernăuți, 1937.
10. D. Berciu, Cultura Hamangia, I, București, 1966, p. 121; S. Morintz, SCIV, 13, 1962, 2, p. 280 - 281.
11. N. Harțuche, Pontica, 9, 1976, p. 14 - 17.
12. D. Galbenu, Pontica, 4, 1971, p. 237 - 245.
13. Idem, Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, 1, 1964, (1971), p. 72 - 73.
14. El. Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 23 - 29.
15. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305; idem, Dacia, NS, 10, 1966, p. 321 - 328; D. Popovici, P. Hașotti, Pontica, 21 - 22, 1988 - 1989, p. 291 - 298; D. Popovici, P. Hașotti, D. Galbenu, C. Nicolae, Cercetări arheologice, 9, 1992, p. 8 - 11; P. Hașotti, D. Popovici, Pontica, 25, 1992, p. 15 - 43.
16. P. Hașotti, Pontica, 21 - 22, 1988 - 1989, p. 17 - 19.
17. H. Todorova, The Eneolithic in Bulgaria, BAR, International Series, 49, 1970, p. 40 - 41; idem, Eneolitic Bulgarii, Sofia, 1979, p. 32 - 33; idem, International Symposium über Lengyel cultur, Nitra, Viene, 1986, p. 281 - 288; Istoria na Dobrudja, Varna, 1984, p. 42 - 56.
18. H. Todorova, Eneolit Bulgarii, Sofia, 1972, p. 32 - "Într-adevăr, în prima fază [a culturii Varna] a avut loc migrația populației autohtone din Dobrogea [de Sud] spre Nord, dincolo de Dunăre, de-a lungul Mării Negre, populație care s-a stabilit în jurul lacurilor din Sudul Basarabiei. Ajunși într-o regiune geografică străină, migratorii au intrat rapid în contact cu populația locală, cu triburile foarte dezvoltate ale culturii Precucuteni - Tripolie, de la care au împrumutat metode noi de construcție a locuințelor [!!], în raport cu condițiile locale și tehnologia nouă a ceramicii. Începe să se desfășoare astfel un schimb intens între cele două areale culturale care au avut o soartă foarte diferită. În cadrul culturii Precucuteni - Tripolie, elementele străine infiltrate au fost adaptate, nerespingându-se formele importante specifice ceramicii locale. . . Apare astfel o nouă cultură care poate fi considerată drept varianta Bolgrad a culturii Varna, cunoscută și sub denumirea de Aldeni II, sau cultura Bolgrad."
19. Ibidem, p. 33.
20. Ibidem.
21. H. Todorova, G. Tonceva, Germania, 53, 1977, p. 30 - 46.
22. H. Todorova, Sbornic Dobrudja, 2, 1985, p. 42.
23. Y. Boiadjiev, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 10 - 19.

24. Ibidem, p. 14.
25. Ibidem, p. 12.
26. I. Ivanov, în: Ancient Bulgaria, I, Nottingam, 1983, p. 118.
27. E. Comșa, Dacia, NS, 6, 1962, p. 65 - 66; idem, Pontica, 5, 1972, p. 43.
28. D. Galbenu, SCIV, 23, 1962, 2, P. 288 - 300.
29. H. Todorova, op. cit. "Varna" a fost încadrată în cultura Gumelnița și de: M. Giumbutas, Archaeology, 30, 1977, p. 44 - 51; C. Renfrew, în Problems of European Prehistory, Edinburgh, 1979, p. 378 - 391; Y. Yakar, Anatolian Studies, 34, 1984, p. 1 - 63. 30. Vl. Dumitrescu, op. cit., p. 3 - 14, pl. I - V.
31. D. Galbenu, Sesiunea de comunicări. . . ,1,1964(1971) p. 74-75.
32. M. Simon, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 305 - 314.
33. D. Galbenu, op. cit., p. 73 - 75, p. 81 fig. 4; idem, Dacia, NS, 10, 1966, p. 323 fig. 1 / 22, 23, p. 326.
34. Ibidem, p. 326.
35. S. Marinescu - Bîlcu, Dacia, 16, 1972, p. 64 - 65.
36. D. Berciu, op. cit., p. 32 - 34.
37. S. Marinescu - Bîlcu, op. cit., p. 53 - 73 (mai puțin castronul de la fig. 7 / 3, care după opinia mea aparține culturii Hamangia).
38. E. Oberländer - Tîrnoveanu, I. Oberländer - Tîrnoveanu, Materiale, Oradea, 1979, p. 58 - 70.
39. D. Galbenu, SCIV, 23, 1962, 2, p. 285 - 305.
40. D. Berciu, Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări, București, 1961, p. 73 și urm.
41. D. Galbenu, op. cit., p. 291 - 293,; idem, Sesiunea de comunicări. . . , 1, 1964 (1971), p. 70 - 75; idem, Revista muzeelor, 2, 1965, nr. special, p. 414 - 415; idem Dacia, NS, 10, 1966, p. 324 - 326.
42. Idem, Revista muzeelor, 2, 1965, nr. special, p. 414 - 415; idem, Pontica, 4, 1971, p. 237 - 245.
43. M. Simon, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 358 - 366.
44. E. Comșa, Peuce, 2, 1974, p. 16.
45. S. Marinescu - Bîlcu, Dacia, NS, 8, 1964, p. 307 - 312; idem, Pontica, 5, 1972, p. 29 - 43; idem, Cultura Precucuteni pe teritoriul României, București, 1974, p. 137 - 139.
46. P. Roman, SCIV, 13, 1962, 2, p. 259 - 269.
47. N. Harțuche, Istros, 5, 1987, p. 5 - 10.
48. D. Berciu, op. cit., p. 401 - 415.
49. M. Simon, op. cit., p. 358 - 364.
50. I. T. Dragomir, Eneoliticul din Sud - Estul României. Aspectul cultural Stoicani - Aldeni, București, 1983, p. 11 și harta de la p. 125.
51. M. Simon, SCIVA, 37, 1986, 1, p. 5 - 32 (cu o discuție globală a chestiunii).
52. E. Lăzurcă, Peuce, 10, 1991, p. 13 - 19.
53. O discuție mai amplă asupra pătrunderii culturii Cenavoda I la Dunărea de Jos, se află în capitolul destinat acestei culturi.
54. Probă lucrată de Jaques Evin și inclusă în D. Popovici, P. Hașotti, Y. Rialland, B. Randouin, Cooperation archéologique franco - roumaine sur le tell néolithique et chalcolithique d'Hîrșova, 1994, p. 19, mss.
55. Vl. Dumitrescu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 79 - 80.
56. S. Morintz, SCIV, 12, 1962, 3, p. 273 - 284.
57. M. Eliade, Sacrul și Profanul, Ed. Humanitas, București, 1992, passim.
58. I. Nestor, op. cit., p. 1- 21.
59. Ibidem, p. 13.
60. Ibidem.
61. Vl. Dumitrescu, Istros, 1, 1934, p. 37 - 43; idem, Annals of Archaeology and Anthropology,

24, 1 - 2, 1937, p. 13 - 19 (extras).
62. Ibidem, p. 39 fig. 2.
63. E. Comșa, SCIV, 3, 1952, p. 413 - 416; idem, SCIV, 4, 1953, 3 - 4, p. 747 - 756; idem, Materiale, 8, 1962, p. 221 - 224; idem, Peuce, 2, 1974, p. 18.
64. N. Harțuche, Raport privind săpăturile de salvare de la Medgidia - manuscris aflat în fondul de documentare al Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța. Folosirea manuscrisului s-a făcut cu binevoitoarea aprobare a autorului.
65. D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 5, 1959, p. 101.
66. D. Berciu, Cultura Hamangia, p. 121; S. Morintz, op. cit., p. 274, 280 - 281.
67. D. Galbenu, op. cit., p. 285 - 305; idem, Dacia, NS, 7, 1963, p. 501 - 501; idem, Dacia, NS, 10, 1966, p. 321 - 328; D. Popovici, P. Haşotti, op. cit., p. 291 - 298 ; D. Popovici, P. Haşotti, D. Galbenu, C. Nicolae, op. cit., p. 8 - 11.
68. A se vedea subcapitolul anterior.
69. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 290 - 292.
70. Ibidem, p. 292.
71. Idem, Dacia, NS, 7, 1963, p. 501 - 509.
72. Idem, SCIV, 13, 1962, 2, p. 296, 298.
73. Locuințele nr. 1 - nr. 8 aparțin stratului Cenavoda I. Complexele prezentate în continuare sunt tot rodul săpăturilor întreprinse de subsemnatul în colaborare cu Dragomir Popovici, în intervalul 1989 - 1991.
74. H. Todorova, Studia Praehistorica, 1- 2, 1978, p. 136 - 145; idem, The Eneolithic. . . , p. 40 - 41; idem, Eneolit. . . , p. 32 - 33; idem, Sbornic Dobrudja, 2, 1985, p. 42 - 47; idem, International Symposium. . . , p. 281 - 288; Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 51 - 55.
75. S. Morintz, op. cit., p. 274.
76. M. Simon, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 307.
77. I. Ivanov, în: Ancient Bulgaria, Nottingam, 1984, p. 159; idem, în: Le premier or de l'humanite en Bulgarie 5é millenaire, Paris, 1984, p. 56; H. Todorova, op. cit., p. 30 - 41; Eneolit. . . , p. 33.
78. D. Galbenu, Pontica, 4, 1971, p. 237 - 246.
79. Ibidem, p. 244.
80. Idem, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305; idem, Dacia, NS, 10, 1966, p. 321 - 328.
81. Idem, Sesiunea de comunicări. . . , 1, 1964 (1971), p. 72 - 73.
82. P. Haşotti, op. cit., p. 12.
83. Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, Pontica, 18, 1978, p. 114.
84. N. Harțuche, Pontica, 9, 1976, p. 18.
85. D. Berciu, C. Preda, Materiale, 5, 1959, p. 322.
86. C. S. Nicolăescu - Plopșor și colab., Materiale, 5, 1959, p. 15 - 21; C. S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Pșunescu, N. Harțuche, Materiale, 6, 1959, p. 43 - 50; N. Harțuche op. cit., p. 14 - 16.
87. C. S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Păunescu, N. Harțuche, op. cit. ; N. Harțuche op. cit., p. 16 - 18.
88. C. S. Nicolăescu - Plopșor, Al. Păunescu, N. Harțuche, op. cit. p. 48; N. Harțuche op. cit., p. 18.
89. S. Morintz, D. Șerbănescu, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 61 - 63.
90. Ibidem, p. 67 .
91. Ibidem, p. 65 .
92. A. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, op. cit., p. 118.
93. P. Haşotti, op. cit., p. 12.
94. Eu. Condurachi și colab., Materiale, 4, 1957, p. 56 - 58, fig. 39.
95. P. Haşotti, op. cit., p. 12- 13.
96. P. Haşotti, W. Wisoșenschi, Pontica, 17, 1986, p. 23 - 35.
97. E. Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 23 - 30; idem, Peuce, 10, 1991, p. 13 - 19.

98. Ibidem, p. 17 .
99. Ibidem, p. 13 .
100. P. Haşotti, op. cit., p. 13 (cap de "idol" antropomorf).
101. Ibidem (cioburi atipice şi o dăltiţă).
102. Aşezare pe un ostrov; informaţie O. Bounegru.
103. Aşezare aflată la Km 23 al canalului Dunăre - Marea Neagră.
104. Informaţie O. Bounegru.
105. Em. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, Pontica, 19, 1986, p. 243.
106. E. Comşa, Revista muzeelor, 3, 1977, p. 69.
107. Ibidem.
108. P. Haşotti, op. cit. , p. 13.
109. E. Comşa, op. cit., p. 69.
110. Ibidem.
111. Ibidem.
112. P. Haşotti, E. Mihail, Pontica, 16, 1983, p. 291.
113. E. Comşa, op. cit., p. 69.
114. I. Oberländer - Tîrnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 55.
115. E. Comşa, Peuce, 2, 1971, p. 17.
116. Idem, Materiale, 8, 1962, p. 224.
117. E. Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 282.
118. Informaţie amabilă - Elena Lăzurcă.
119. E. Lăzurcă, Peuce, 6, 1977, p. 19 - 20 .
120. Istoria na Dobrudja, p. 54.
121. E. Comşa, op. cit. , p. 18.
122. O. Necrasov, M. Cristescu, Anale ştiinţifice, Iaşi, SN, secţ. II, t. VII, 1961, 1, p. 53 - 65; O. Necrasov, în: Actes du IIe Congrés international de thracologie, III, Bucureşti, 1980, p. 425 - 426.
123. D. Nicolăescu - Plopşor, Ioana Popovici, Annuaire roumain d'anthropologie, 4, 1967, p. 4; O. Necrasov, op. cit.; Le premier or. . ., p. 164 - 165.
124. O. Nicolăescu - Plopşor, Ioana Popovici, op. cit., p. 13.
125. O. Necrasov, op. cit., p. 440.
126. I. Ivanov, op. cit., p. 154 - 163; idem, Le premier or. . ., p. 49 - 56; idem, Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1978, p. 13 - 26; A. G. Sheratt, în: Ancient Bulgaria, Nottingham, 1983, p. 188 - 198.
127. T. Dimov, I. Boiadjiev, H. Todorova, Sbornic Dobrudja, 1, 1984, p. 74 - 88.
128. I. Nestor, op. cit., p. 11.
129. E. Comşa, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 5-6, 1988 - 1989, p. 31 - 35.
130. D. V. Rosetti, Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti, 1, 1934, p. 38.
131. E. Comşa, SCIV, 3, 1952, p. 413.
132. P. Racszy, Szolnok Megyei Muzeumi Eykönyv, 1982 - 1983, p. 5 - 10.
133. D. Galbenu, op. cit., p. 73.
134. P. Haşotti, op. cit., p. 13.
135. E. Comşa, Revista muzeelor, 5, 1977, p. 69.
136. Mormânt cercetat de colegul D. Popovici, căruia îi mulţumesc pentru datele oferite.
137. S. Marinescu - Bîlcu, Dacia, NS, 8, 1964, p. 307 - 312; idem, Pontica, 5, 1972, p. 29 - 38.
138. Al. Păunescu, Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României; Bucureşti, 1970, p. 50.
139. Ibidem, p. 49 - 52.
140. N. Harţuche, loc. cit. .
141. D. Galbenu, Pontica, 4, 1971, p. 238 - 239.
142. E. Comşa, Materiale, 8, 1962, p. 223 fig. 2.
143. Al. Păunescu, op. cit., p. 52.

144. El. Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 25.
145. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, Pontica, 17, 1984, p. 40 - 42, p. 41 fig. 1.
146. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 300, p. 301 fig. 13 / 9 - 19.
147. Al. Păunescu, op. cit., p. 50.
148. Ibidem.
149. E. Comşa, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 3 - 4, 1987, p. 21 - 27.
150. Al. Păunescu, op. cit., p. 52.
151. E. Comşa, op. cit., p. 26.
152. Le premier or. . ., p. 138 fig. 289.
153. El. Lăzurcă, Peuce, 10, 1985, p. 281 - 291.
154. Ibidem, p. 283.
155. Cronica săpăturilor arheologice. Campania 1993., Satu Mare, 1994, p. 31.
156. Le premier or. . ., p. 118 fig. 193 - 194, p. 147 fig. 321.
157. T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit., p. 74.
158. E. Lăzurcă, op. cit. , p. 282, p. 651 fig. 16.
159. Ibidem, p. 286.
160. N. Harţuche, op. cit. , passim.
161. I. Nestor, op. cit., p. 8, fig. 4.
162. E. Comşa, SCIV, 3, 1952, p. 115 fig. 33.
163. La locuinţa nr. 12 din suprafaţa B (an 1989).
164. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit. , p. 44 fig. 22 - 24.
165. Le premier or. . ., p. 127 fig. 241.
166. I. Nestor, op. cit., p. 5 fig. 2.
167. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit. , p. 44 fig. 21.
168. E. Comşa, loc. cit. .
169. D. Galbenu, op. cit., p. 300; cercetări recente; D. Popovici, P. Haşotti.
170. N. Harţuche, loc. cit. .
171. D. Galbenu, Pontica, 4, 1971, p. 237.
172. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit., p. 42 fig. 18.
173. Le premier or. . ., p. 106, p. 122 (în M3, M4, M97).
174. Cercetări recente - D. Popovici, P. Haşotti.
175. N. Harţuche, loc. cit. .
176. E. Comşa, op. cit., p. 415 fig. 33.
177. N. Todorova, Kamenia mediata epohn v. Bulgarii, Sofia, 1986, p. 156, 158.
178. T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit. , p. 71.
179. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit., p. 44 fig. 20.
180. H. Todorova, Goliamo Delcevo, Sofia, 1976, p. 70, tabel 39.
181. N. Harţuche, loc. cit. .
182. Ibidem.
183. Ibidem (diametrul = 0,068 m).
184. D. Galbenu, op. cit., p. 237.
185. Cercetări recente - D. Popovici, P. Haşotti.
186. El. Lăzurcă, op. cit. , p. 25.
187. Mulţumesc doamnei Elena Lăzurcă, pentru informaţiile primite privind descoperiri din judeţul Tulcea.
188. V. Gheţie, Anatomia animalelor domestice, Bucureşti, 1967, passim.
189. Exemplu: Premier Colloque international sur l'industrie de l'os dans la Préhistoire, Paris, 1974.
190. Alexandra Bolomey, Silvia Marinescu - Bîlcu, SCIVA, 34, 1988, 4, P. 331. Determinarea tipurilor anatomice pentru piesele de la Hîrşova, a fost făcută de regretata Alexandra Bolomey.
191. E. Comşa, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 43.

192. Gh. Ştefan, op. cit. , p. 191.
193. Vl. Dumitrescu, Dacia, 2, 1925, p. 29.
194. H. Todorova, I. Ivanov, V. Vasilev, M. Hoff, H. Quitta, Goliamo Delcevo, Sofia, 1975, passim.
195. H. Todorova, R. Merpert, R. Katincearov, D. Dimitrov, Ezero, Sofia, 1979, p. 190 - 191 fig. 116 - 117.
196. S. Haimovici, Gianina Dardan, op. cit., p. 107 - 111.
197. Ibidem.
198. I. Nestor, op. cit., p. 8, 13 - 14.
199. Ibidem, p. 8 fig. 4.
200. M. Harţuche, loc. cit. (voi reda aproape textual observaţiile autorului săpăturilor de la Medgidia).
201. E. Comşa, Materiale, 8, 1962, p. 223.
202. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 301 fig. 13 / 1 - 8.
203. Ibidem, p. 301 fig. 13 / 1.
204. Idem, Pontica, 4, 1971, p. 239.
205. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit., p. 45.
206. E. Lăzurcă, Peuce, 9, 1989, p. 25, p. 434 pl. II.
207. V. Voinea, Cultura Gumelniţa din Dobrogea în context Sud-Est European, mss.
208. N. Tasic, în: Tell Karanova und das Balkan - Neolithicum, Salzburg, 1989, p. 131.
209. J. P. Demoule, G. Schneider, H. Knoll, K. Gallis, Bulletin de corespondence hellenique, CXV, 1991, p. 3.
210. Le premier or. . ., p. 171.
211. Ibidem, p. 190.
212. Ibidem.
213. Ibidem.
214. N. Harţuche, Săpăturile de salvare de la Medgidia, mss.
215. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 54.
216. M. Simon, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 359 - 366; idem, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 305 - 314.
217. V. Voinea, loc. cit. .
218. M. Simon, op. cit., p. 305.
219. V. Voinea, op. cit., (Fig. 116 - cu unele modificări).
220. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1954, p. 54.
221. N. Harţuche, loc. cit. . Vase expuse la Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa şi Muzeul de arheologie Callatis.
222. H. Todorova, Ovceanovo, Sofia, 1981, p. 51.
223. D. Berciu, Contribuţii. . ., p. 430.
224. I. Nestor, op. cit., p. 11 fig. 2.
225. Vl. Dumitrescu, Arta preistorică în România, Bucureşti, 1974, p. 223. În această lucrare se găseşte cea mai reuşită sinteză a plasticii gumelniţene.
226. Ibidem, p. 225; E. Comşa, Symposia Thracia, 1982, p. 110 - 124.
227. I. Vaisov, Studia Praehistorica, 11 - 12, Sofia, 1992, p. 95 şi urm.
228. Ibidem.
229. M. Giumbutas, The language of the Goddess, New York, 1989, passim; idem, Civilisation of the Goddess, New York, 1991, passim.
230. D. Galbenu, op. cit., p. 242 - 244, fig. 4 / 17, 18.
231. Ibidem, p. 243.
232. Idem, Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, 1, 1964 (1971), p. 80 fig. 3.
233. P. Haşotti, W. Wisoşenschi, op. cit., p. 46. Un cap identic dar de dimensiuni mai mici, provine de la Constanţa, Parcul Catredalei - P. Haşotti, Pontica, 21 - 22, 1989, p. 18
234. Vl. Dumitrescu, op. cit., p. 277 fig. 246, 247 etc.; Ana Raduceva, Prehistoric art in Bulgaria, BAR, International Series, London, 1976, p. 58; Le premier or. . ., p. 87 fig. 58 etc.

235. În anul 1989. Descoperire în suprafața B, într-un nivel situat către sfârșitul fazei A2. D. Galbenu - SCIV, 13, 1962, 2, p. 303, mai menționează că la Hîrșova "... s-au mai găsit câteva fragmente de idoli din lut".
236. P. Hașotti, W. Wisoșenschi, op. cit., p. 45 - 47, fig. 31 - 33.
237. Le premier or..., p. 114 - 117 (mormintele 1, 2, 15).
238. I. Nestor, op. cit., p. 14.
239. P. Hașotti, W. Wisoșenschi, op. cit., p. 46- 47, fig. 35.
240. D. Popovici, P. Hașotti, D. Galbenu, C. Nicolae, op. cit., p. 11.
241. D. Galbenu, op. cit., p. 303; E. Comșa, Pontica, 17, 1984, p. 12.
242. Le premier or..., p. 113 fig. 172, p. 122 fig. 215, p. 135 fig. 227, p. 138 fig. 295. O discuție amănunțită asupra acestui tip de piese-E. Comșa, SCIVA, 37,1976, 4, p. 557 - 564. 243. Le premier or..., p. 116 fig. 187.
244. S. Marinescu - Bîlcu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 136 - 142 (acesta este mai puțin schematizat și se încadrează în tipul III după VI. Dumitrescu).
245. Le premier or..., p. 114 fig. 175, p. 116, p. 149 fig. 337, 339, p. 151 fig. 356. Asupra figurinelor gumelnițene din aur nu insist, întrucât ele sunt inexistente în Dobrogea. Amulete sau figurine din aur s-au descoperit la: Vidra, Gumelnița, Vărăști, Ruse, Hotnița, Koșarița, Varna, Devnia (a se consulta E. Comșa, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 181 - 190). 246. Material inedit - cercetări recente D. Popovici, P. Hașotti.
247. N. Harțuche, op. cit.. Autorul săpăturilor m-a informat că este în curs de redactare un amplu raport. Descriu foarte pe scurt aceste piese.
248. Le premier or..., p. 132 fig. 263.
249. N. Harțuche, loc. cit..
250. D. Galbenu, op. cit., p. 294 fig. 8 / 3; C. Scorpan, Revista muzeelor 5, 1969, p. 446
251. A. Nițu, Danubius, 2 - 3, 1969, p. 33.
252. Ibidem.
253. VI. Dumitrescu, op. cit., p. 253 fig. 279.
254. El. Lăzurcă, Peuce, 6, 1977, p. 19 -21, pl. 1.
255. Ibidem, p. 20.
256. N. Harțuche, op. cit.. Piesele se află expuse în Sala I a Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.
257. V. Sârbu, Istros, 1, 1980, p. 27.
258. R. Popov, Izvestia, Sofia, 6, 1916 - 1918, p. 144 fig. 152.
259. Das Erste Gold der Meushheit. Die alteste civilisation in Europa, Freiburg, 1986, p. 103 fig. 196.
260. Ibidem, p. 103.
261. VI. Dumitrescu, Dacia, 1, 1924 p. 339 fig. 10 / 3; idem, Dacia, 2, 1925, p. 89 fig. 64 / 114, fig. 67 / 1 - 5.
262. Idem, SCIV, 16, 1965, 2, p. 215 - 234.
263. Le premier or..., p. 141.
264. R. Treuil, Le néolithique et le bronze ancien egéen, Paris, 1983, p. 408.
265. M. Simon, D. Șerbănescu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3 - 4, 1988, p. 29 - 34.
266. A. Nițu, Apulum, 3, 1947 - 1949 (1958), p. 107 - 132.
267. N. Harțuche, loc. cit.. Piesele se află expuse în Sala I a Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța.
268. A. Crîșmaru, Drăgușeni. Contribuție la o monografie arheologică, Botoșani, 1977, fig. 68 / 3.
269. E. Comșa, Pontica, 13, 1980, p. 54.
270. H. Todorova și colab., Ovcearovo, Sofia, 1983, pl. 89.
271. P. Hașotti, W. Wisoșenschi, op. cit., p. 47.
272. E. Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 433, pl. 8 / 2.
273. Cercetări recente - D. Popovici, P. Hașotti; piesă inedită.

274. E. Comșa, op. cit. , p. 43.
275. A. Langsdorf, I. Nestor, Praehistoriche Zeitschrift, 20, 1929, p. 221, fig. 8/14.
276. Inedită. Cercetări recente - D. Popovici, P. Hașotti.
277. Un studiu general - E. Comșa, Dacia, NS, 17, 1973, p. 61 - 73.
278. D. Galbenu, Dacia, NS, 7, 1963, p. 501 - 509.
279. I. Ivanov, Studia Praehistorica, 1 - 2, 1976, p. 13 - 26; H. Todorova, Izvestia, Varna, 7, 1971, p. 3 - 40; T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit., p. 74 - 88; Le premier or. . ., passim.
280. Ibidem, p. 6 fig. 132.
281. Ibidem.
282. Inedită. Va fi pe larg prezentată într-un articol.
283. H. Todorova, Izvestia, Varna, 7, 1971, p. 36 pl. X / 3.
284. Cercetări recente (1989) - D. Popovici, P. Hașotti.
285. P. Hașotti, W. Wisoșenschi, op. cit., p. 47 - 48, fig. 37 - 39.
286. Le premier or. . . , p. 105.
287. Ibidem.
288. T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit., p. 87 - 88.
289. Le premier or. . . , p. 105 - 150.
290. Ibidem, p. 110, 141.
291. S. Marinescu - Bîlcu, M. Cîrciumaru, SCIVA, 43, 1992, 4, p. 355 - 369.
292. N. Harțuche, loc. cit. .
293. Ibidem.
294. Le premier or. . . , p. 141.
295. P. Hașotti, W. Wisoșenschi, op. cit. , p. 43, p. 44 fig. 25.
296. El. Lăzurcă, op. cit. , p. 25.
297. Inedite. Cercetări recente - D. Popovici, P. Hașotti.
298. P. Hașotti, D. Popovici, Y. Rialland și colab. , Arheologia, 294, 1993 , p. 26 fig. 5.
299. E. Bazilova, N. Filipora, Thracia Pontica, 4, 1991, p. 88 - 89.
300. Ibidem.
301. Ibidem.
302. Realizate de Marin Cîrciumaru, care ne-a oferit datele prezentate.
303. R. Buxo - comunicare la a XXVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 1994 (Volumul de rezumate, p. 91).
304. S. Haimovici, Gianina Dardan, op. cit. , p. 107 - 111; E. Comșa, Pontica, 16, 1983, p. 17 - 27.
305. Idem, Materiale, 8, 1968, p. 221 - 224.
306. S. Haimovici, Gianina Dardan, op. cit., p. 108; E. Comșa, Pontica, 16, 1983, p. 20.
307. O. Necrasov, S. Haimovici, SCIV, 17, 1966, 1, p. 101 - 108; idem, Dacia, NS, 3, 1959, p. 561 - 570.
308. Ibidem, p. 20 - 21.
309. Ibidem, p. 21.
310. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 303.
311. E. Comșa, op. cit. , p. 21.
312. Analiza resturilor fauniste a început-o regretata Alexandra Bolomey. Actualmente cercetările sale au fost preluate de câțiva tineri, la a căror pregătire a contribuit și Alexandra Bolomey.
313. Un studiu sintetic - E. Comșa, Pontica, 14, 1981, p. 9 - 21.
314. Săpături ale lui E. Comșa. Determinări - S. Haimovici, Gianina Dardan, op. cit. , p. 108; E. Comșa, op. cit., p. 13.
315. O. Necrasov, S. Haimovici, SCIV, 17, 1966, 1, p. 101 - 108.
316. Idem, Dacia, NS, 3, 1959, p. 561 - 570.
317. De exemplu la Hîrșova, în stratul Gumelnița A2.

318. P. Haşotti, D. Popovici, Y. Rialland şi colectivul, op. cit. , p. 20 - 31; D. Popovici, P. Haşotti, Y. Rialland, B. Randouin, Coopération archéologique franco - roumaine sur le tell néolithique et chalcolithique d'Hîrşova, Rapport, 1994, p. 16 - 18, mss.
319. S. Haimovici, Gianina Dardan, op. cit. , p. 107.
320. Informaţie, D. Moise - Muzeul Naţional de Istorie.
321. E. Cernych, Gornoe delo i metallurgiia v drevneisei Bulgarii, Sofia, 1978, p. 186.
322. Ibidem, p. 149.
323. E. Comşa, Pontica, 23, 1989, p. 11.
324. T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit. , p. 74 - 88.
325. C. Schuchhardt, op. cit. , p. 23; E. Comşa, op. cit. , p. 11.
326. I. Nestor, op. cit. , p. 14.
327. A. Langsdorf, I. Nestor, op. cit. , p. 225.
328. D. Galbenu, op. cit. , p. 296; idem, Dacia, NS, 7, 1963, p. 500 - 509.
329. S. Junghauss, E. Sangmeistr, M. Schroder, Kupfer und Bronze in der Metallzeit Europa. Katalog der Analysen, Berlin, 1968, analizele 8541 - 9283.
330. Piese inedite descoperite în suprafaţa B.
331. Vl. Dumitrescu, în: Proceeding of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, 1932, p. 2 şi urm. ; idem, Istros, 1, 1934, p. 37 - 43.
332. H. Todorova, Ovcearovo, Sofia, 1981, passim. , p. 27 şi urm. ; Das erste Gold. . . , p. 75 şi urm.
333. Ibidem, p. 113, 121; T. Dimov, Y. Boiadjiev, H. Todorova, op. cit. , p. 81; N. V. Rîndina, G. V. Idenbaum, V. S. Kolosova, în: The fourth millenium B. C. , Sofia, 1993, p. 140, fig. 1 / 2 - 4, 6 - 8.
334. E. Comşa, Hierasus, 7 - 8, 1989, p. 39 - 53.
335. Le premier or. . . , p. 189.

CAPITOLUL V I

CULTURA CERNAVODA I

După ce cultura Gumelnița a dat o notă cu totul remarcabilă eneoliticului, la Dunărea de Jos și apoi pe un spațiu mai larg, va începe o perioadă de profunde transformări etnice și culturale, de regres din punctul de vedere al culturii materiale. De începutul acestor noi și complexe fenomene, care vor dura pînă la debutul epocii bronzului, se leagă evoluția culturii Cernavoda I.

Urmare a caracteristicilor sale generale, a faptului că Cernavoda I reprezintă un segment al unui fenomen mult mai vast ce cuprinde Sud - Estul Europei și nu numai, m-am văzut nevoit să tratez această cultură făcând referințe și la alte zone decât cea Vest-pontică. Mai mult, pentru o imagine mai clară, am repertoriat toate descoperirile Cernavoda I, prezentându-le însă mai larg pe cele din Dobrogea. La acest demers am fost obligat și de datele relativ sumare asupra culturii Cernavoda I.

Dacă pentru Hamangia și Gumelnița, cercetările arheologice pe care le-am întreprins în Dobrogea s-au făcut în mai multe puncte, pentru cultura Cernavoda I - mult mai puțin reprezentată - aduc noi date, după părerea mea importante, dintr-un singur sitt - Hîrșova tell.

Este de asemenea locul să subliniez încă de pe acum, că în privința fenomenelor culturale din care face parte Cernavoda I, a sincronismelor sale generale în Sud - Estul Europei, am preluat în mare analizele și concluziile la care a ajuns Petre Roman. Pentru Dobrogea, o serie de nuanțări le-am adus ca urmare a descoperirilor de la Hîrșova.

Lucrarea are drept sfârșit Cernavoda I, întrucât ea încheie o mare etapă culturală - prin elementele materiale eneolitice pe care și le-a însumat - și deschide o altă mare etapă - perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului - prin noua sa structură etnică și culturală, prin noile procese istorice pe care le declanșează. Începând cu Cernavoda I, dar îndeosebi continuând cu culturile Cernavoda III și Cernavoda II, fondul pre-tracic la Dunărea de Jos, capătă valențe directe, ce țin de însăși evoluția culturală nemijlocită. Aceste chestiuni conțin o altă problematică decât cea a lucrării de față și se află doar într-o legătură cronologică cu culturile neolitice și eneolitice, motiv pentru care nu le-am abordat decât foarte tangențial.

A. ISTORICUL CERCETARILOR

Fără a fi fost definită cu precizie drept o cultură aparte, Cernavoda I a fost descoperită și parțial definită de Ion Nestor[1], în urma cercetărilor pe care le întreprinsese în deceniul patru la Cernavoda. El a sesizat că se află în fața unor elemente etnice noi, urmare a unei penetrații culturale dinspre Nord - Est, dar nu a ales o nouă denumire, ci s-a mulțumit să numească această cultură drept Gumelnița D și să o sincronizeze cu " ceramica de tip C" a culurii Cucuteni.

În deceniul șase, s-a cercetat stațiunea eponimă de pe dealul Sofia (terasările făcute pentru canalul Dunăre - Marea Neagră au distrus sitt - ul), ocazie cu care D. Berciu, în rapoartele de săpături, dar mai ales în volumul destinat noilor descoperiri neolitice din România[2], va denumi "Gumelnița D" drept "Gumelnița IV" și o va paraleliza cu " Cucuteni D " și "Sălcuța IV".

Amintesc că în câmpia Munteniei, imediat deasupra nivelelor gumelnițene, se recoltaseră (fără a fi definite) materiale Cernavoda I, încă de la începutul secolului[3].

În anul 1955, E. Comșa execută săpături la Greaca, în punctul "la Cruțescu"[4]. Deși atribuie materialele ceramice "Gumelniței C", autorul a realizat că se află în fața unor elemente deosebite și că ele "reprezintă un flux de populație dinspre stepa de la Nordul Mării Negre,

amestecată cu populația băștinașă"[5]. Tot în deceniul șase, din peșteri aflate în centrul Dobrogei[6], s-a recoltat ceramică Cernavoda I, atribuită cum se făcea la acea vreme "fazei Gumelnița D". Pentru același tip de ceramică descoperită în tell - ul de la Medgidia, N. Harțuche folosește termenul de "Gumelnița IV"[7].

Am amintit deja săpăturile din anii ' 50 de pe dealul Sofia de la Cernavoda, făcute de un colectiv condus de D. Berciu. Prelucrarea datelor și implicit definirea culturilor Cernavoda I, III și II (se arată în mod clar că Cernavoda I nu este o fază a culturii Gumelnița; se stabilesc conținutul culturilor și sincronismele lor etc.), a fost făcută de S. Morintz și P. Roman[8]. În cele patru puncte de pe dealul Sofia, culturile Cernavoda au fost identificate și definite după cum urmează: Cernavoda I în sectorul A; Cernavoda III, aflată practic pe întreg dealul dar cercetată în sectorul C și D; Cernavoda II în sectorul B. Cei doi autori au rediscutat și reâncadrat toate descoperirile mai vechi: Căscioarele, Oltenița, Greaca, Chirnogi, Ulmeni, Sărata Monteoru, Hîrșova, Rîmnicelu, Renie etc. și au făcut conexiunile cu orizonturile culturale sincrone din Sud - Estul Europei: culturile din Nordul Mării Negre, Folteşti, Usatovo, Decea Mureșului, mormintele ocromane, ceramica de " tip C ", ceramica șnurată, Ezero, Ezerovo, Troia I, II etc. Odată ce S. Morintz și P. Roman au definit cultura (culturile), descoperirile s-au succedat mai rapid, iar acumularea datelor s-a realizat fluent și după repere bine stabilite.

Date importante privitoare la cultura Cernavoda I s-au obținut în urma săpăturilor din jurul Olteniței[9]. Cu această ocazie s-a definit mai clar ultima fază (c) a culturii și s-au relevat contactele dintre Cernavoda I și Cucuteni.

O descoperire foarte importantă a constituit-o necropola de la Brăilița[10]. De semnalat este că pe lângă cercetarea celor 125 morminte Cernavoda I, ceea ce a permis informații asupra ritului, ritualului, inventarului funerar etc., autorii au fost înclinați să încadreze această cultură în perioada de tranziție de la eneolitic la bronz. Alte importante descoperiri au fost făcute tot de N. Harțuche la Rîmnicelu[11]. Datele de aici, coroborate cu descoperirile mai vechi sau mai noi (ex. Pietroasele[12]), l-au dus pe autor la definirea mai clară a celor trei etape (a, b, c) ale Cernavodei I și la sincronismele sale cu cultura Cucuteni (Cernavoda I a - final de Cucuteni A4, debut Cucuteni A - B și sceptrele zoomorfe din Sud - Estul Europei; Cernavoda I b - Cucuteni A - B2; Cernavoda I c - Cucuteni B), actualmente modificate într-o anumită măsură.

O serie de descoperiri, de amploare mai mare sau mai mică, care s-au făcut în Muntenia (Vărăști, Grădiștea - Călărași, Movilița, Buftea, Gura Vișioarei, Vădastra, Ostrovul Corbului); le voi prezenta la capitolul destinat așezărilor. Pentru Dobrogea, repertoriul descoperirilor se completează cu cele de la: Hîrșova și Ghindărești (2)[13], Enisala[14], Rasova (?) și Oltina (?)[15].

Cercetările arheologice din tell - ul de la Hîrșova[16], îndeosebi cele din ultimii ani[17], au adus noi și importante informații atât în ceea ce privește elementele de conținut ale culturii, cât și sincronismele ei (debutul Cernavodei I este sincron cu Cucuteni A4).

La elucidarea chestiunilor generale ale culturii Cernavoda I și ale perioadei de tranziție, au contribuit cu studii mai mulți cercetători români - P. Roman, Ann Dodd Oprițescu, Vl. Dumitrescu, D. Berciu, S. Morintz, E. Comșa, S. Marinescu - Bîlcu, A. László, N. Harțuche, N. Ursulescu etc. - și străini - N. Tasic, M. Garasanin, H. Todorova, I. Panaiotov, V. Sorokin, I. Manzura, N. Merpert, J. Deshayes, R. Katincarov, N. Danilenko, A. Hausler, M. Giumbutas, J. Mellaart, Y. Yakar, C. Renfrew etc. - pentru a nu-i aminti decât pe câțiva. Lucrările lor se regăsesc în note și lista bibliografică.

B. ORIGINE, SINCRONISME, FAZE, DIFUZIUNE

Dacă evoluția culturilor neolitice și eneolitice a avut în termeni generali o dezvoltare gradată, liniară (evident că nu omitem numeroasele impulsuri sudice, care au adus nu odată schimbări notabile, dar într-un context cultural bine determinat) de la începutul celei de a doua jumătăți a mileniului al IV - lea, se produce o " ruptură " culturală, cu profunde consecințe, inclusiv etnice. Pe teritoriul actual al României, va începe pătrunderea unor numeroase grupe etno - culturale, care fără a fi identice, prezintă multe asemănări de fond. Ele vor veni cu un

mod specific de viață, cu noi concepții și obiceiuri magico - religioase, cu o nouă structură a economiei. La cultura Cernavoda I - care cel puțin pentru Sud - Estul Europei se plasează la începutul acestui fenomen - toate elementele noi care o definesc, se conjugă cu preluarea de la populațiile gumelnițene pe care le-a găsit aici, a unor elemente de cultură materială: tehnica de construcție a locuințelor de suprafață (atât de evidentă la Hîrșova - tell), modalitățile de confecționare a unor unelte etc. Dat fiind pe de o parte structura culturală și etnică deosebită a Cernavodei I și pe de altă parte poziția sa cronologică - sincronă cu Gumelnița B, Karanovo VI B, Cucuteni A4 și AB, Petrești B, Tiszapolgar etc. - se naște întrebarea: este sau nu această cultură una eneolitică ? Îndeobște, arheologii români au preferat această încadrare, prevalând realitatea cronologică. Cred însă că în abordarea chestiunii, care este de mare importanță și nu doar teoretică, trebuie să prevaleze factorul cultural. Prin urmare, înclin să consider că Cernavoda I trebuie încadrată mai degrabă în perioada de tranziție decât în eneolitic. De altfel, ea este mult mai legată de tot ceea ce urmează după ea, decât de fondul eneolitic anterior cu care a intrat în contact și a " contaminat-o " într-o anumită măsură în sfera strict materială. Ca să nu mai vorbim că și din punct de vedere pur terminologic am întâmpina o serie de dificultăți în a o include eneoliticului, de vreme ce acum metalurgia aramei practic dispare (cele câteva obiecte de aramă descoperite sunt importuri). Nu sunt însă deloc de acord cu colegii bulgari[18] care au încadrat Cernavoda I (cel puțin finalul său) la începutul epocii bronzului, cum nu se poate admite nici faptul că Cernavoda III ar fi o cultură a epocii bronzului.

O chestiune fundamentală, cu conotații nu numai arheologice ci și lingvistice și etnografice este aceea dacă Cernavoda I împreună cu fenomenele culturale contemporane (ceramica șnurată, ceramica de " tip C ", " kurganele ", sceptrele zoomorfe etc.) și imediat următoare, reprezintă primele populații indoeuropene (" proto - indoeuropene ") care în principiu ar fi pornit din regiunile Caspice și ale Volgăi inferioare. Majoritatea cercetătorilor au dat un răspuns afirmativ. Controversele sunt poate mai acute la lingviști[19] decât la arheologi.

Comunitățile de păstori, în care cei mai mulți îi văd pe primii indoeuropeni, într-o fază inițială au exercitat presiuni în două direcții : spre Sud, peste Caucaz, în Orientul Apropiat și Anatolia[20], unde se înfiripau primele formațiuni statale și spre Vest (Sud - Estul Europei) către înfloritoarele culturi eneolitice. Schimbările produse au fost profunde, câteodată căpătând forma unui " șoc ". Cu toate acestea, delimitarea cu precizie a spațiilor afectate de invazii și chiar intensitatea lor, sunt destul de greu de sesizat, în primul rând întrucât fenomenul este de lungă durată și în al doilea rând pentru că la el participă un ansamblu de populații, este drept înrudite.

Prima și cea mai importantă chestiune este raportul cultural și cronologic dintre Cernavoda I - ceramica șnurată - ceramica de " tip C " - kurgane - sceptre zoomorfe etc. , toate acestea trebuind a fi judecate în contextul unor fenomene istorice extrem de complexe, derulate pe un spațiu imens (Baltica - Centrul Europei - Anatolia). Este locul să amintesc opinia interesantă formulată de Ann Dodd Opriţescu[21], care, spre deosebire de majoritatea cercetătorilor, a arătat că ceramica de " tip C " din cadrul culturii Cucuteni, reprezintă populații din Nordul arealului cucutenian, nu din Estul său, iar cultura Cernavoda I ar fi un fenomen puțin ulterior ceramicii C. Cernavoda I ar fi apărut la Dunărea de Jos, urmare a presiunilor unor alte populații asemănătoare, asupra periferiilor Nord - Estice ale arealului cucutenian. Teoretic, am putea admite doar fenomenul ca atare, numai că din punct de vedere cronologic, la ora actuală avem date sigure despre sincronismul dintre debutul Cernavodei I și sfârșit de Cucuteni A3 - început de Cucuteni A4, adică exact atunci când se încadrează cele mai timpurii elemente C. De altfel, în același studiu, Ann Dodd Opriţescu arată în mod just, că Cernavoda I și ceramica Cucuteni C sunt fenomene simultane, provocate de aceleași evenimente.

Recent, în două interesante studii de sinteză[22], apariția Cernavodei I - care în mare s-ar integra în " grupul Suvorovo " (etapa a II a), iar la Nordul Dunării ar exista o " variantă locală basarabeană " (!) - a acționat ca o " supapă " și a redus simțitor " contactele între

comunitățile balcano - dunărene și lumea estică "[23]. Din lipsa unor dovezi concrete, este greu să admitem această formulare. În schimb, pentru întreaga perioadă de tranziție, studiile conțin date foarte interesante și o utilă îmbinare a realităților arheologice din România și teritoriile Nord - pontice. I. Manzura[24] arată cu argumente solide că " monumentele de tip Suvorovo " nu reprezintă o unitate culturală, ci alcătuiesc o parte din complexul nord-pontic (" Novo - Danilovko - Petro - Svistunovo "), sau altfel spus " ramificația de Vest a culturii Srednîi - Stog ". Analiza tipurilor de morminte, a inventarului etc. , l-au dus pe autor la sincronizarea Cernavodei I cu lamnaia timpurie (E. Comșa[25] arătase deja că mormântul de la Suvorovo se încadrează în Srednîi Stog II , iar Cernavoda I pătrunde în Dobrogea ulterior acestui orizont; același autor datează însă mormântul de la Baia - Hamangia în lamnaia târzie), iar Cernavoda I b - c, cu Cucuteni AB- B.

La rândul său, N. Ursulescu[26] arată că cele mai timpurii pătrunderi dinspre stepă sunt documentate de mormintele de la Suvorovo, Casimcea, Brăilița, ele determinând în mare măsură apariția unor noi culturi - Cernavoda I, Bodrogkerestur.

Formulările de mai sus, împreună cu foarte multe altele, indiferent de nuanțele concluziilor, converg cel puțin în a arăta că Dunărea de Jos a reprezentat din punct de vedere geografic, zona centrală a unei mari arii geografice în care se desfășoară migrații etnice, mixaje culturale etc. Bibliografia problematicii care cuprinde perioada de tranziție în întreg spațiul Est și Sud - Est european este imensă. Până la descoperirea și definirea culturii Cernavoda I (dar și culturile Cernavoda III, II, Ezero, Rachmani etc.) părerile arheologilor erau apreciabil diferite. Cred că nu este greșit dacă subliniez că la ora actuală evoluția culturală și sincronismele culturii Cernavoda I, laolaltă cu cele ale culturilor ce i-au urmat, au fost stabilite de P. Roman[27]. Voi aminti pe scurt, concluziile formulate.

Odată cu pătrunderea Cernavodei I, așezările gumelnițene încetează, imediat după o etapă ce se datează cu importuri Cucuteni A3; este posibil ca Cernavoda I să fi început încă din etapa A3 - final a culturii Cucuteni (descoperirile de la Hîrșova par să indice aceasta). Originea Cernavodei I este Nord - pontică, mai exact din vecinătatea arealului Cucuteni - Tripolie. Legăturile cu Sredîi Stog, fac ca datarea ei să fie mai timpurie decât Mihailovka și Usatovo. S-a presupus că Cernavoda I a cuprins și o parte a arealului Kodjadermen - Karanovo VI, fapt confirmat de descoperirea culturii Pereț din Bulgaria, considerată a fi Cernavoda I c[28] și datată c·· C. 14 necalibrat între 3100 - 2900. Elemente Cernavoda I s-au infiltrat adânc în Sud - Estul Europei, dovadă fiind descoperirile din: Oltenia, Goruja, Tuzla și din complexele Suplevec - Bakarno Gumno; în această zonă elementele cernavodene au fost rapid asimilate.

De o importanță deosebită, cu consecințe culturale până în epoca bronzului, este observația aceluiași autor, după care în zona balcano - carpatică, s-au format trei "cercuri culturale "[29], după cum urmează: 1. Cercul Cucuteni - care a integrat elementele străine; 2. Cercul Cernavoda I - " care renunță relativ repede la cultura primitivă inițială, adoptând elemente superioare de cultură balcanică, facilitând răspândirea accelerată a formelor de cultură anatoliană (după toate aparențele de caracter troian timpuriu) spre ținuturile situate de-a lungul țărmurilor de Vest și Nord - pontic "[30]; 3. Cercul culturilor locale, angrenate într-o unificare culturală (Brătești - Sălcuța - Krivodol - Bubanj - Suplevec - Bakarno Gumno - Bodrogkerestur - Gornești - Rachmani - Herculane II, III - Cheile Turzii - Cucuteni AB, B etc.) sincrone în mare cu Cernavoda I.

Ar fi de comentat poate în ce măsură Cernavoda I, care a evoluat paralel cu o serie de culturi eneolitice clasice și a vehiculat " bunuri culturale " între Troia și Carpați, s-a "eneolitizat" prin adaptarea unor elemente de cultură materială gumelnițene. Se impun reflecții asupra acestei chestiuni, întrucât diferențele calitative și cantitative (pe plan material), etnice și spirituale între Cernavoda I și Gumelnița sunt totuși apreciabile.

La întreaga problematică a culturii Cernavoda I, urmare a noilor descoperiri de la Hîrșova[31], survin câteva noi elemente, pe care voi încerca să le integrez contextului general formulat mai sus. Un interes aparte îl prezintă fragmentele ceramice cucuteniene pictate (Fig. 135/8), descoperite în nivelul inferior Cernavoda I (I a), în apropierea locuințelor nr. 5 și

nr. 7. La aceste fragmente ceramice se mai adaugă un altul, tot cucutenian, de " tip C" (Fig. 135/6), ars la roşu, în compoziţie având scoici pisate, iar la exterior o decoraţie cu impresiuni triunghiulare. Caracteristicile tehnice şi îndeosebi decorul pictat al fragmentelor ceramice cucuteniene, ne permit să le încadrăm în faza Cucuteni A4.

Subliniez condiţiile stratigrafice indubitabilen care s-a făcut descoperirea. Identificarea unui nivel de locuire care să aparţină fazei I a culturii Cernavoda I în tell - ul de la Hîrşova, confirmă opiniile după care penetraţia acestei culturi în aria gumelniţeană, a reprezentat un fenomen aproximativ sincron cu penetrarea ceramicii de tip C, în aria culturii Cucuteni[32]. Mai mult chiar, dacă avem în vedere că dedesubtul nivelului de locuire Cernavoda I a, a fost observată o depunere (strat) de circa 0,40 m. în care era atât ceramică gumelniţeană A 2 (majoritară), cât şi ceramică Cernavoda I a, putem presupune chiar că începutul penetraţiei Cernavodei I, ar fi putut să se petreacă chiar mai timpuriu, adică la un orizont cronologic corepunzător culturii Cucuteni A 3 final. Evident, este doar o ipoteză de lucru, care însă nu contrazice observaţiile[33] în legătură cu pătrunderea sceptrelor din piatră pe un spaţiu apreciabil.

Este interesant de semnalat şi faptul că materialul ceramic aparţinând culturii Cernavoda I din stratul aflat dedesubtul celor mai timpurii locuinţe Cernavoda I (identificate până în prezent) conţine numeroase influenţe gumelniţene. În contextul legăturilor care au existat între culturile Cucuteni şi Gumelniţa, ca şi între acestea şi Cernavoda I, putem nota că şîn momentul de faţă există un număr relativ suficient de date, care ne permit să facem aprecieri asupra sincronismelor generale de la Dunărea de Jos.

Descoperirile de la Brăiliţa[34] (niv. II a), Lişcoteanca[35], " Movila Olarului ", "Movila lui Moş Filon", "Movila din Baltă", Carcaliu[36] etc., asigură paralelismul între Gumelniţa A2 şi Cucuteni A 3. Pe de altă parte, studiind descoperirile de la Gumelniţa şi Căscioarele[37], s-a dovedit că în faza Gumelniţa B 1, au existat strânse contacte cu Cucuteni A 3. Importurile din nivelul II b de la Brăiliţa[38], atribuite Cucuteniului A 4, vin pe de altă parte să certifice sincronismele dintre Gumelniţa B şi Cucuteni A 4 [39].

În aria culturii Cernavoda I, primele semnalări ale unor importuri cucuteniene (deşi nu foarte sigure) sunt cele de la Oltenita - Renie[40]. Această aşezare a fost încadrată pe baza unor juste analize într-o fază târzie a culturii Cernavoda I. Cercetările de la Rîmnicelu[41], au permis identificarea unor fragmente ceramice pictate, datate în faza B a culturii Cucuteni; ele se aflau însă într-un nivel Cernavoda I târziu. Astfel de importuri au fost găsite şi la Pietroasele (jud. Buzău)[42]. Luând în consideraţie toate aceste descoperiri, se pare că la Hîrşova ne aflăm în faţa unui prim moment de penetraţie a culturii Cernavoda I pe linia Dunării, spre Sud, fenomen care s - a produs la nivelul fazei A 4 a culturii Cucuteni (dacă nu chiar puţin mai timpuriu). Stratigrafia nivelului Cernavoda I de la Hîrşova, ne sugerează existenţa a două faze distincte ale culturii Cernavoda I. Această idee este întărită şi de faptul că Cernavoda I, pare să existe până la nivelul Cucuteni B1.

Sincronismele culturii Cernavoda I reprezintă însă o chestiune cu mult mai complexă decât raportul cronologic dintre aceasta şi cultura Cucuteni. Problema a fost amplu abordată de numeroşi cercetători, între care există şi unele opinii diferite, cele ale lui P. Roman, S. Morintz şi Ann Dodd Oprităescu, părându-mi-se cele mai pertinente.

Din capul locului apreciez drept justă observaţia Annei Dodd Oprităescu, după care apariţia ceramicii de tip C în arealul culturii Cucuteni şi a comunităţilor Cernavoda I de la Dunărea de Jos, reprezintă fenomene simultane[43] (dovadă şi fragmentul ceramic de tip C, din nivelul inferior de la Hîrşova). Ele se deosebesc însă prin consecinţe - primul nu opreşte evoluţia (existenţa) culturii Cucuteni, în timp ce al doilea va duce rapid la dispersarea de pe linia Dunării a comunităţilor Gumelniţa - Karanovo VI. Aşadar, complexul fenomen al indoeuropenizării este reprezentat la debuturile sale, numai de comunităţile Cernavoda I, pătrunse iniţial în regiunea vest - pontică. Cât priveşte elementele Srednîi Stog[44], înaintarea lor spre Vest, este ilustrată la ora actuală prin descoperiri din Moldova (Mitoc, Tîrgu Bereşti) şi îndeosebi prin vestigii funerare - mormântul de la Casimcea[45] şi necropola de la Decea

Mureşului[46]. Pe de altă parte, ceramica Cucuteni C dintr-o etapă timpurie, nu reprezintă dovada invaziei unor popoare " kurganice ", ci se reduce doar la penetraţii lente ale unor grupuri mici de nomazi[47], aflaţi la periferia nordică şi estică a complexului Cucuteni - Tripolie. Sub presiunea acestor populaţii (aceleaşi care au determinat migrarea spre Sud - Est a Cernavodei I), fenomen corespunzător sfârşitului fazei Cucuteni A - Cucuteni A3 final - Cucuteni A4 timpuriu, se va produce o deplasare către Est (ceramica de tip C) şi Sud - Est (cultura Cernavoda I).

Aşadar, între începutul culturii Srednîi Stog II (etapa I după periodizarea lui D. Teleghin)[48], prima etapă a culturii Cernavoda I (nivelul inferior de la Hîrşova) şi Cucuteni A3 final, a existat în mare un sincronism care se verifică şi prin descoperirile de sceptre[49].

Un alt fapt care pledează în favoarea sincronismelor de mai sus, îl reprezintă decorul cu şnurul[50], care apare practic concomitent în culturile Cucuteni (element străin) şi Cernavoda I, ca urmare a aceleiaşi mişcări de populaţii care a început la sfârşitul eneoliticului: Cucuteni A3 - A4, Gumelniţa A2, Petreşti B, Tiszapolgar[51] şi au continuat pe întreaga durată a perioadei de tranziţie la epoca bronzului. De remarcat este şi faptul că la Hîrşova, decorul cu şnurul este inexistent în nivelul inferior, ceea ce demonstrează că el a apărut ulterior, probabil la un nivel cronologic corespunzător Cucuteniului AB2, adică aproximativ tot atunci când apare şi în Moldova.

În unul dintre ultimele studii consacrată ceramicii decorată cu şnurul, P. Roman[52], analizează amănunţit acest " fenomen " şi observă că el reprezintă înainte de toate un mijloc tehnic. Ceramica ornamentală cu şnurul sau cu încrustaţii de impresiuni de şnur fals şi răsucit, o întâlnim în Europa o lungă perioadă de timp, având ca limită cronologică inferioară Cernavoda I, mai exact faza I b, dacă ne-am raporta la situaţia stratigrafică de la Hîrşova. Tendinţa lentă spre forme ceramice şi decorative comune, se manifestă odată cu evoluţia culturală, cu toate că există zone (mai ales Jugoslavia) cu destule particularităţi. Aceasta, cu atât mai mult cu cât poziţia cronologică relativă şi absolută a acestei limite inferioare de apariţie a ceramicii şnurate, este necesar a fi definită în funcţie de fiecare regiune[53]. Raportându-ne la cronologia culturii Cernavoda I prin ceramica şnurată, ajungem la concluzia că această cultură precedă cultura Rachmani, fiind foarte probabil sincronă cu orizontul Kum - Tepe I b, Tiszapolgar târzie, Sălcuţa, Cucuteni A4 (poate chiar sfârşit de A3), Lengyel IV, Rosser final, Trichterbecher timpuriu, Srednîi Stog I a (b), Nipru - Doneţ II b, ceramica ornamentală cu pieptănul şi cu gropiţe[54].

În spaţiul sudic, descoperirile mai vechi ale lui J. Deshayes de la Dikili Tash[55], care indicau pentru nivelul Cernavoda I de aici sincronisme ce Thermi I - II, Beycesultan XIX, câmpia Konya, ante Troia I, au fost confirmate, extinse şi nuanţate de noile cercetări şi observaţii[56], inclusiv prin cele mai recente de la Ostrovul Corbului[57].

Cred că nu ar fi posibil de stabilit în ce măsură se poate vorbi de aceeaşi populaţie atunci când avem în vedere cultura Cernavoda I, sceptrele zoomorfe, ceramica de tip C, cultura Srednîi Stog II, dar în orice caz, toate acestea, ca şi kurganele, decorul cu şnurul etc. indică existenţa unor populaţii foarte asemănătoare din punct de vedere al conţinutului vieţii lor materiale şi al concepţiilor religioase (funerare), fapt firesc de altfel dacă avem în vedere că provin din aceiaşi mare zonă geografică.

Din cele prezentate, rezultă că evoluţia culturii Cernavoda I s - a făcut pe parcursul a trei faze - a, b, c - primele fiind sincrone cu Cucuteni A4 şi Cucuteni AB, iar ultima cu Cucuteni AB. Este posibil ca debutul culturii să fi fost chiar sincron cu final de Cucuteni A3.

În România, cultura Cernavoda I a fost prezentă în Dobrogea, Nord - Estul şi Sudul Munteniei, Sudul Olteniei până la Porţile de Fier (a se vedea şi subcapitolul "Aşezări şi locuinţe"). Demn de a fi sesizat este că cele mai importante aşezări sunt de-a lungul Dunării. Este surprinzător că în Dobrogea, comunităţile gumelniţene dispar la finalul fazei A2 de pe întreg teritoriul dintre Dunăre şi Mare, dar în interior şi pe litoral, comunităţile Cernavoda I se întâlnesc cel mult sporadic sau chiar deloc. Numeroşii tumuli din Dobrogea pot aduce lămuriri, sau eventual completa imaginea. Oricum, locuirea Dobrogei este mult mai puţin intensă la

nivelul culturii Cernavoda I decât în Gumelnița. Chiar și la Hîrșova - unul dintre cele mai importante sitt - uri cernavodene - se poate observa acest lucru, prin faptul că stratul Cernavoda I este mai puțin " afectat " de factorul antropic, ca urmare a densității mai mici a locuințelor în așezare.

C. ASEZARI SI LOCUINTE

Datele de care dispunem sunt relativ puține. Pornind de la ele se pot face unele observații. Așezările culturii Cernavoda I, ocupă în general locuri strategice - boturi de deal: Cernavoda, Pietroasele, Ulmeni etc. ; tell - uri: Hîrșova, Borduşani[58], Rîmnicelu, Medgidia (?) etc. ; terase care asigurau o mare vizibilitate: Oltenița - Renie, Chirnogi, Buftea, etc. Unele dintre ele au avut o lungă durată și se întind pe suprafețe destul de mari. Cele de pe tell - uri, au folosit fortificațiile anterioare. La Cernavoda[59] (Cernavoda A) fortificația s-a construit într-o etapă mai târzie (Cernavoda I c). Pentru Chirnogi[60], indiciile fortificației sunt îndoielnice.

Cele mai numeroase locuințe sunt cele de suprafață. Avem forme ovale sau dreptunghiulare. Erau relativ spațioase, cu acoperită în dublă pantă, podina din lut și schelet din lemn - bârne pe care se ancorau împletituri din nuiele, peste care se depunea chirpicul; aveau vetre în interior. Pereții erau relativ bine fasonați atât la interior cât și la exterior. La Hîrșova, s-a putut observa că populația Cernavoda I a preluat de la gumelnițeni tehnica de construcție a locuințelor. Calitativ însă, cele gumelnițene au fost superioare. Nu s-a putut constata dacă locuințele Cernavoda I (în primul rând cele din tell - uri) au fost amplasate după un plan (rețea stradală), întocmai ca în cazul culturii Gumelnița, aceasta întrucât, cel puțin la Hîrșova, stratul cernavodean a fost puternic răvășit de depuneri ulterioare, iar locuințele au fost surprinse într-o stare de multe ori foarte fragmentară. În alte așezări s-au cercetat atât locuințe de suprafață cât și bordeie (ex. Cernavoda[61]) sau numai bordeie (ex. Rîmnicelu[62]). Repertoriul așezărilor Cernavoda I este următorul:

1. Cernavoda. [63] Așezare situată în sectorul A de pe dealul Sofia, aflat în apropierea Dunării. Stratul arheologic aferent culturii Cernavoda I, avea o grosime de 3 m. și forma trei nivele care se succedau în timp, fără hiatusuri între ele.

Nivelul I (inferior) conținea la baza sa și câteva fragmente ceramice gumelnițene, aflate în poziții secundare. Se compunea din trei subnivele, separate între ele prin niveliări cu loess și corespunde perioadei când centrul așezării se afla mai către Vest. În ceramica nivelului I se pot observa unele tradiții tehnologice ale ceramicii gumelnițene - arderea cărămizie sau cenușie, slipul lustruit. Decorul cu șnurul nu exista, fapt deloc surprinzător, dacă avem în vedere analogiile (ex. Hîrșova - faza Cernavoda I a) și observațiile făcute de Ann Dodd Oprițescu[64] și P. Roman[65]. Decorul sărăcăcios consta în impresiuni cu scoica și butoni - perforați. Nivelul I, corespunde în mare fazei Cernavoda I a.

Cel de al doilea nivel, corespunde unei locuiri mai îndelungate. El începe imediat peste nivelul I. Așezarea se mărește. Pe o terasă amenajată în panta dealului, au fost construite 14 locuințe, dispuse în grosimea nivelului la diferite adâncimi. Cea mai timpurie dintre ele este și singurul bordei, celelalte fiind locuințe de suprafață. Aveau forme ovale sau dreptunghiulare, cu lungimi de până la 6 m. și lățimi de 3 m. - 4 m. Podelele erau din lut bine bătătorit. La una dintre locuințe, s-a surprins pe axul lung, un șir de găuri de pari, ceea ce înseamnă că avea acoperișul în două pante. Într-o altă locuință s-a găsit o groapă în care fusese depus ocru roșu și galben. Ceramica este caracteristică fazei Cernavoda Ib.

Nivelul III începe imediat deasupra ultimei locuințe a nivelului precedent. Grosimea lui este de aproape 1 m. Acum se petrece cel mai important eveniment constructiv din istoria așezării, prin săparea unui șanț de apărare, care pe parcursul nivelului III, va fi refăcut de trei ori. Prin urmare așezarea se transformă dintr-una deschisă într-una fortificată, probabil ca urmare a unor noi presiuni venite dinspre stepele nord - pontice. Unele deosebiri s-au constatat și în ceea ce privește materialele arheologice. Astfel la vasele cu scoică pisată în pastă, crește porozitatea pereților, torțile tubulare sunt mai frecvente, șnurul răsucit este mai rar ca în nivelul II, pe umărul străchinilor apare, este drept rar, canelura. Nivelul III corespunde fazei

Cernavoda I c. Transformările petrecute în structura culturii, s-au observat nu numai la Cernavoda, ci și în alte sitt - uri: Oltenia - Renie[66], Ulmeni[67], Rîmnicelu[68]. Datarea în Cernavoda I c a nivelului III de la Cernavoda se face și pe baza câtorva reprezentări antropomorfe, care au bune analogii cu cele de la Rîmnicelu, datate fără dubii la sfârșitul culturii.

2. Hîrșova - tell.[69] (Fig. 119-121). Descrierea generală a tell - ului s-a făcut la capitolul destinat culturii Gumelnița.

Stratul Cernavoda I începe de la - 0,40 m. și ajunge la - 1,65 m. în zona locuinței nr. 6 și în carourile E 3, 4, G4, H4, I4, L1, M1. El se împarte în două nivele: Cernavoda I b de la - 0,40 m. la - 1,20 m. ; Cernavoda I a de la - 1,20 m. la 1,65 m. Prezența numeroaselor gropi moderne, feudal timpurii, romano - bizantine, hallstattiene, precum și gropile celor cinci morminte creștine, au afectat foarte mult atât stratigrafia cât și locuințele cernavodene (unele gropi pătrund până la - 2,50 - 2,70 m., în nivelele Gumelnița A 2). Ca urmare a gropilor ce au bulversat depunerile arheologice, ceramica gumelnițeană apare în poziție secundară încă de la - 0,60 - 0,70 m. și este tot mai numeroasă odată cu adâncimea săpăturii; pentru ca de la - 1,50 m. să devină preponderentă. Sunt și unele excepții - de exemplu în carourile E3, E4, I4, H4, G4, ceramica Cernavoda I este preponderentă (60 - 65 %). De la - 1,80 - 1,90 m. s-a recoltat exclusiv ceramică Gumelnița A 2. Așa cum reiese și din profilul prezentat (Fig.) între nivelul inferior Cernavoda I (Ia) și debutul stratului gumelnițean (A2), nu există vreo cezură reprezentată de steril arheologic, primele locuințe cernavodene construindu-se peste o nivelare ce conține în cea mai mare proporție ceramică gumelnițeană. Mai remarcăm și depunerea înclinată a straturilor arheologice, fenomen pe care l-am putut observa în toate zonele tell - ului, fapt ce ține de configurația generală a așezării și de felul cum aceasta s-a format. Astfel, am ajuns la concluzia că în zona carourilor A 1 - B, ne aflăm în partea cea mai înaltă a tell - ului. În acest fel se explică și diferențele procentuale între ceramica Cernavoda I și cea gumelnițeană la anumite adâncimi pentru diferite zone ale suprafeței B. Amintim că în carourile L1 - L3, M1 - M3, s-a identificat un nivel subțire hallstattian târziu, răvășit la rândul său de depuneri romano - bizantine, feudal timpurii și moderne. În stratul Cernavoda I, s-au surprins șapte locuințe - patru în nivelul Cernavoda Ib și trei niveluri Cernavoda I a.

Locuința nr. 1. Se află în partea de Sud a suprafeței B, de la - 0,40 m. adâncime. S-a păstrat într-o stare de conservare relativ proastă, datorită perforării sale de către o groapă hallstattiană (g. 1), săracă în materiale, de gropile feudal - timpurii sau moderne (nr. 3, 5, 9, 10) și de mormântul nr. 4 creștin, din perioada romano - bizantină. Locuința nr. 1 a apărut sub forma unei mase de pământ înroșit, reprezentând resturile pereților prăbușiți, destul de subțiri, care erau realizați din lut amestecat cu nisip și pleavă, la suprafață fiind destul de bine fățuiți. Părți din aceștia conservau amprente de nuiele subțiri. După demontarea masei de chirpic, s-a observat că locuința avea o podea din lut fin, bine fățuită la partea superioară. Aproximativ în centrul ei, puțin către Nord, parțial distrusă de groapa nr. 9, s-au găsit resturile unei vetre, de formă rectangulară, cu dimensiunile maxime de 0,75 m. x 0,55 m. Aceasta era construită dintr-un strat de lut fin și avea o gardină supraînălțată, tot din lut. În imediata apropiere a vetrei s-a remarcat o relativ mare cantitate de cenusă.

Sub locuința nr. 1, după ce a fost îndepărtată o nivelare de 0,05 - 0,07 m. din pământ galben, a apărut o altă podea, de la nivelul căreia s-a recoltat ceramică identică cu cea de deasupra nivelării, aceasta corespunzând unei etape anterioare. Nivelarea fost făcută după îndepărtarea pereților prăbușiți, corespunzători etapei mai vechi a locuinței (a fost notată cu L 1 b). Sub L 1 b, după o altă lutuială, se afla o nouă podea, ce aparținea unei prime etape a locuinței nr. 1, notată cu L 1 c. Pentru fiecare etapă a locuinței nr. 1, s-a constatat câte o reparație a podelei. La demontarea acestei locuințe, s-a recoltat o însemnată cantitate de ceramică și o greutate pentru războiul de țesut (pe podeaua L 1 a).

Locuința nr. 2 (Fig. 123). Se afla la circa 1,25 m. de locuința nr. 1 și avea dimensiunile de aproximativ 5,50 m. x 4 m. ; era de formă rectangulară. Dărâmarea locuinței nr. 2 începea de la - 0,45 m. La rândul său, locuința nr. 2 a apărut sub forma unei îngrămădiri de chirpic reprezentând pereții prăbușiți. Aproape de latura de Est a ei, s-a găsit o bucată dreptunghiulară

de chirpic, care avea fețele laterale îngrijit fățuite, întocmai ca podina cu care făcea corp comun. În aceiași zonă erau doi suporți fragmentari din lut (Pl. 123/1,2) de formă trapezoidală cu colțurile rotunjite. Unul conserva și partea superioară care prezenta o ușoară concavitate; celălalt, conservat aproape în întregime, avea în secțiunea transversală o bază rectangulară. La 0,50 m. Nord de cei doi suporți, a apărut un al treilea (Pl. 123/3) tot din lut, cu baza de asemenea rectangulară, având partea superioară conică și arcuită. La 0,035 m. deasupra bazei prezenta un orificiu circular care nu perforează piesa. În aria culturii Cernavoda I, (ex. la Rîmnicelu[70]) mai cunoaștem suporți din lut considerați drept " suporți de frigare ". Așezarea de la Rîmnicelu a fost încadrată de autorul săpăturilor de aici - N. Harțuche - în faza Cernavoda I a, deci într-un facies timpuriu al acestei culturi. Suporții descoperiți la Rîmnicelu, sunt fie ovali în secțiune transversală, fie "cu baza plată de formă rectangulară cu colțurile rotunjite", asemănători așadar cu cei de la Hîrșova. Spre deosebire de suporții noștri, cei de la Rîmnicelu au corpul acoperit cu un decor constând din "benzi de câte două - trei șiruri paralele de împunsături "dispuse pe întreaga suprafață" sub formă de linii verticale, arcuite sau în unghi". Spațiile rămase între benzile de împunsături sunt parțial acoperite de linii și mici hațuri foarte fin incizate. Lângă resturile pereților și în imediata apropiere a primilor doi suporți, se afla o vatră parțial distrusă (dimensiunile păstrate erau de 0,32 m. x 0,20 m.). Partea superioară, foarte netedă, se prezenta ca o masă de chirpic fin, conținând în compoziție un nisip foarte bine ales; este de culoare brun - cenușie. Marginile vetrei, înalte de 0,30 - 0,04 m. și orientate oblic spre exterior, formează o gardină. Această vatră aparținea unei etape anterioare locuinței nr. 2 care a cunoscut trei refaceri, notate cu L 2 a, L 2 b, L 2 c. Ne sprijinim afirmația pe faptul că vatra era distrusă pe toată adâncimea ei de groapa unui par ce ținea de ultima etapă a locuinței nr. 2. S-a putut preciza faptul că L 2 a, era bine păstrată și avea podeaua dintr-un lut fin, bine bătătorit, amestecat cu nisip de granulație măruntă; lipitura podelei L 2 b era de culoare gălbui - roșcată, fapt ce ne face să presupunem că nu fusese arsă de un incendiu prea puternic. De remarcat este și descoperirea pe podeaua L 2 b, pe o suprafață de aprox. 2 m. p. , a unei însemnate cantități de ghindă carbonizată. Reîntorcându - ne la vatra din L 2, subliniem că ea avea 4 "faze", fiind deci reparată de trei ori. Fiecare " fază ", indică o folosire de scurtă durată, în acest sens pledând grosimea foarte mică a fiecărei reparații și faptul că pentru fiecare "fază ", suprafețele vetrelor nu erau "mozaicate", ci se prezentau sub formă netedă, fiind făcute dintr-un lut foarte fin. Cele patru "faze" ale vetrei, corespund probabil celor trei refaceri ale locuinței nr. 2 (L2a, L2b, L2c). Ca urmare a refacerilor, vatra a avut într-o ultimă " fază " o înălțime de 0,10 m. - 0,12 m. față de nivelul podelei L2c. Primele trei nivele ale vetrei, erau așezate pe câte un" pat" de cioburi, iar nivelul inferior (nr. 4) reprezentat la partea superioară de un lut mai negricios și sfărâmicios, se afla deasupra unui " pat " din pietre aproximativ drepte la partea superioară, cu dimensiuni cuprinse între 0,03 m. - 0,10 m. Printre aceste pietre s-au găsit câteva fragmente ceramice, care nu fuseseră așezate intenționat. În apropierea vetrei, s-a observat prezența unei gropi, ce a servit la depozitarea cenușei rezultate din combustia materialelor cu care se făcea focul. Dedesubtul pietrelor pământul era ars la roșu. Ceramica din primele trei " nivele " ale vetrei se prezintă foarte unitar din punct de vedere tipologic, cea mai mare cantitate fiind recoltată din primele două "nivele" (așadar cele mai târzii). De remarcat este și faptul că fragmentele ceramice folosite la refacerile succesive ale vetrei, proveneau de la vase dintr-o pastă fină; ele au fost sparte pe loc, în destule cazuri putându-se întregi profile de vase. Întrucât vatra fusese perforată de groapa unui par ce corespundea ultimei faze a locuinței, rezultă că cel puțin pentru această fază, locuința nr. 2 nu a urmat întocmai planul anterior de amplasare și construcție. Având în vedere datele obținute în timpul cercetării locuinței nr. 2 - podele foarte bine fățuite, pereți mai groși și mai bine confecționați, vatra cu totul deosebită, ghinda răspândită pe podea, suporții din lut, poziția centrală din cadrul așezării - este posibil ca aceasta să fi jucat un rol deosebit pentru comunitatea cernavodeană de aici. De la nivelul celei de-a patra etape a locuinței nr. 2 (L2), s-a recuperat și o râșniță din calcar, spartă în trei.

Locuința nr. 3. Se află la 0,30 m. Nord - Est de locuința nr. 2, în apropierea profilului

suprafeței B. Se prezenta sub forma unei aglomerări de chirpic, dispusă pe o suprafață restrânsă. Arsura, reprezentând pereții prăbușiți și podeaua, începea de la - 0,45 m. și avea 0,25 m. grosime. Cum se observă și din plan, locuința nr. 3 a fost cercetată pe o suprafață restrânsă, ca urmare a puternicelor distrugeri ulterioare și a faptului că o mare parte din ea intra în profil. Chirpicul folosit la construcția pereților era din lut amestecat cu nisip și pleavă. Unele fragmente conservau impresiuni de nuiele. Ca și în cazul primelor două locuințe, podeaua consta dintr-un strat de lut gălbui, gros de circa 0,05 m., cu partea superioară bine fățuită. La marginea de Sud - Vest a locuinței, se aflau fragmentele unui mare vas de provizii, cu pereții groși de 0,03 m. - 0,04 m., lucrat dintr-un lut foarte grosier, amestecat cu multă pleavă.

Locuința nr. 4 (Fig. 122). Se află în partea de Nord - Est a suprafeței B. La rândul său, a fost cercetată într - o mică măsură ca urmare a faptului că era puternic afectată de gropile ulterioare și că se afla la marginea săpăturii. Presupunem că locuința nr. 4 se extindea și în carourile M 2, 3, datorită numărului mare de bucăți din chirpic ce se aflau răvășite și a însemnatei cantități de ceramică de aici. Sistemul de construcție nu diferă cu nimic de al celorlalte trei locuințe din același nivel I b al culturii Cernavoda I de la Hîrșova. Pe podeaua locuinței nr. 4 s-au găsit fragmente de la două obiecte din lut grosier, cu pleavă în compoziție, de formă cilindrică, cu câte o perforație longitudinală, circulară. Un obiect asemănător s-a găsit sub podeaua L 2 c. Pe podeaua locuinței nr. 4 s-au descoperit alți doi "suporți" din lut, având forme prismatice, cu câte o perforație transversală, identice cu un altul din locuința nr. 3. Toate acestea (Fig. 123/1-2) aveau urme de ardere secundară. Tot din locuința nr. 4 provine un cățel de vatră (Fig. 123/3), din lut cu multă pleavă, identic cu un altul descoperit în locuința nr. 3, precum și două piese cilindrice, subțiate la mijloc (lungimea - 0,15 m., respectiv 0,17 m.) tot din lut cu multă pleavă. În limita masei de chirpic din caroul M 2, s-au găsit resturile unei vetre din lut amestecat cu mult nisip; partea superioară a sa era bine fățuită. Într-o primă fază, locuința nr. 4 a fost mai solid construită, cu o podea mai groasă și cu pereți având schelet din nuiele, cu diametrul de 0,009 - 0,024 m., peste care s-a aplicat un strat din lut amestecat cu pleavă și mult nisip.

Sub nivelul celor patru locuințe descrise mai sus, era o nivelare continuă pe întreaga suprafață, de 0,10 - 0,25 m. grosime, a cărei bază se afla la 1,20 m. (deci din punct de vedere stratigrafic, această nivelare aparținei Cernavodei I b). Nivelarea constă din pământ galben, nisipos, relativ bine bătătorit. Ea era străpunsă de numeroase gropi menajere, dintre care patru - două în carourile A și câte una în carourile C2 - C3 și J1 - K1, sunt cu materiale Cernavoda I (destul de puține). Cele patru gropi cernavodene sunt de mici dimensiuni (diametre între 0,70 - 1,05 m. și adâncimi între 0,60 - 0,70 m.). Trei dintre ele pornesc de la 0,50 m. - 0,60 m., iar cea de-a patra (aflată în carourile C2 - C3) de la 0,90m.

Nivelului inferior Cernavoda I (Cernavoda I a) îi aparțin următoarele locuințe:

Locuința nr. 5. Deși puternic deranjată de o serie de gropi, are cea mai mare suprafață păstrată dintre locuințele nivelului inferior. Ea se află în carourile G3 - J3, G2 - I2, I 1. Întrucât pereții conțineau o mare cantitate de nisip, ea se prezenta sub forma unei mari mase de lut nisipos și sfărâmicios, puternic înroșit. Podeaua era făcută din lut gălbui - nisipos, fiind groasă de 0,03 - 0,05 m. În afară de puțină ceramică, nu s-au descoperit alte elemente de inventar. Partea superioară a dărâmăturii se afla la 1,20 - 1,30 m.

Locuința nr. 6. Foarte afectată de cinci gropi moderne, se mai păstra sub forma unei insule de chirpic, în carourile C3, 4 și D2. Chirpicul era reprezentat de bulgări masivi; avea în compoziție pleavă și nisip. Bucățile de nisip păstrau amprentele nuielelor care formau scheletul lemnos. La demontare, s-au constatat mici reparații reprezentate de lipituri cu chirpic care conținea și destul de multă scoică pisată. Podeaua era fățuită cu un lut galben cu nisip fin în compoziție. În carourile C 2 și B 2, în apropierea resturilor locuinței, s-a remarcat existența unei depuneri groase de 0,01 - 0,02 m., ce conținea o mare cantitate de solzi de pește, în care s-a găsit și un fragment ceramic pictat, atribuit culturii Cucuteni A 4. Locuința nr. 6 este cea mai timpurie din nivelul Cernavoda I, baza sa situându-se la partea inferioară a nivelului

cernavodean, adică la 1,60 m. ; din păcate, la demontare s-a recoltat doar puțină ceramică.

Locuința nr. 7. La rândul său era deranjată de depunerile și distrugerile ulterioare, datorită factorilor naturali și antropici. Resturile ei au apărut în carourile H4 - I 4, H5 - I 5. S-a putut surprinde într-o stare relativ bună podeaua din lut galben, peste care erau prăbușiți pereții din chirpic. De remarcat prezența amprentelor de nuiele și faptul că în compoziția chirpicului erau prezente nisipul și pleava. La limita păstrată din caroul I 5, au apărut resturile vetrei. Pereții aveau refaceri succesive, groase de 0,010 m. - 0,015 m. În carourile H 4 și G 4, în apropierea resturilor locuinței, tot într-o lentilă ce conținea solzi de pește și nisip, s-au descoperit alte câteva fragmente pictate Cucuteni A 4.

Locuința nr. 8. Se prezenta sub forma unei insule de nisip (1,5 m. x 1, 5 m.) în carourile K2 - 3. Ținând cont că din punct de vedere constructiv nu diferă cu nimic de locuința nr. 5, identificată în apropiere, este posibil ca locuința nr. 8 să nu fie decât un fragment al locuinței nr. 5.

Partea superioară a dărâmăturilor locuințelor nr. 5 - 8 apare la aceeași adâncime: - 1,20 m.

Diferența stratigrafică dintre locuința nr. 4 și locuințele nr. 5 - 8, este dublată de o serie de diferențe tipologice ce se observă în ceramica recoltată din aceste complexe.

Reamintesc că stratul cernavodean era puternic afectat de depuneri (gropi) ulterioare. În acest context, subliniez că din nivelul Cernavoda I b, s-au recoltat - fără a fi asociate vreunor nivele determinate, dar care sigur au existat - materiale mai târzii, ce aparțin Cernavodei I c și culturii Cernavoda III (încă din 1974, S. Morintz[71] semnalase prezența ei la Hîrșova- tell). Dintre aceste materiale amintesc: torțile în bandă lată (Cernavoda I c), care adesea în alte așezări (Ulmeni, Renie I[72], Rîmnicelu[73]) sunt asociate cu caneluri pe umărul vaselor; torțile tubulare (apar la finalul Cernavodei I c, întâlnindu-se îndeosebi în Cernavoda III[74]); diferite impresiuni (circulare, ovale, triunghiulare) dispuse în linii, sau șiruri paralele) și brâuri alveolare, atribuite culturii Cernavoda III[75].

3. Ghindărești. [76] Așezare situată în partea de Sud a localității, pe un promontoriu aflat în apropierea Dunării. S-a executat un mic sondaj (10,80 m. x 1,50 m. , adânc de 0,60 m. - 0,70 m.). Stratul Cernavoda I, gros de 0,50 m. , era suprapus de depuneri hallstatiene și romane. Ceramica Cernavoda I b este cel mai bine reprezentată. S-au recuperat și câteva fragmente Cernavoda III, fără a se putea vorbi de un nivel individualizat.

4. Ghindărești [77]. Situată la 2 km. Sud de sat, pe un bot de deal. Semnalată de P. Polonic[78] și sumar cercetată prin câteva sondaje. Nivelul Cernavoda I se afla peste cel gumelnițean și sub depuneri Coslogeni, hallstatiene și romane. Așezarea Cernavoda I se întindea pe o suprafață apreciabilă. Ceramica indică faza b a culturii. Din nivelul Cernavoda I, s-au recoltat și câteva fragmente Cernavoda III.

5. Hîrșova[79]. La 1 km. Sud - Est de oraș, pe marginea unei terase, se află o așezare de pe cuprinsul căreia s-au recoltat în anii 1963 și 1969, cioburi Cernavoda I atipice.

Alte așezări din Dobrogea, despre care știm doar că sunt Cernavoda I: 6. Medgidia - tell[80], 7. Enisala[81], 8. Rasova (?) și 9. Oltina (?)[82].

În Muntenia, cultura Cernavoda I a fost identificată la: 1. Chirnogi[83] (așezare tell); 2. Căscioarele[84] (așezare tell; din nivelul Gumelnița B timpuriu, s-a recoltat și ceramică Cernavoda I care indică o locuire de scurtă durată); 3. Greaca[85] (așezare mică și de scurtă durată); 4. Ulmeni[86] (pe un bot de deal aflat lângă Dunăre; stratul Cernavoda I avea o grosime de 0,50 m. - 1 m. ; s-a cercetat o locuință de suprafață - 7,50 m. x 4 m. , cu vatră în colțul vestic; din locuință s-au strâns 20 vase întregi); 5. Oltenița - Renie I[87] (așezare mare - peste 2 ha. - situată pe o terasă joasă ; stratul de cultură gros de 0,40 m. - 0,70 m. ; locuință de suprafață cu dimensiuni apreciabile: 9,50 m. x 6 m. ; resturi ale unor gropi de bordeie; ceramica - cea din faza c - indică sincronisme și relații cu Cucuteni B); 6. Boian[88]; 7. Grădiștea[89] (punctele 1 - 7 sunt în județul Călărași); 8. Movilița (?)[90] - jud. Ialomița; 9. Buftea[91] - S. A. I. (un fragment ceramic); 10. Vădastra[92] - jud. Olt; 11. Ostrovul Corbului[93] - jud. Mehedinți; 12. Rîmnicelu[94] (Fig. 118) - jud. Brăila (așezare tell, pe o terasă a Buzăului; stratul Cernavoda I

[I c] gros de 0,40 m. - 0,60 m. , se află peste cel gumelnițean; toate locuințele sunt bordeie și " semibordeie ", de forme ovale sau rectangulare cu colțuri rotunjite; s-au descoperit vetre atât în interiorul cât și în exteriorul locuințelor; sincronismul Cernavoda I c - Cucuteni B 2 este asigurat de numeroase importuri cucuteniene; apar și fragmente ceramice de caracter Cernavoda III); 13. Pietroasele[95] - jud. Buzău (pe un bot de deal; nivel de locuire Cernavoda I c, gros de 0,15 m. , cu importuri Cucuteni B 2); 14. Sărata Monteoru[96] - jud. Buzău (așezare pentru care încadrarea culturală este dificil de realizat, întrucât materialele sunt amestecate: Cucuteni B - pictură cu roșu și brun -, ceramică de " tip C ", Cernavoda I; două locuințe de suprafață dintre care una era "atelier" pentru lucrat cornul de cerb; printre alte resturi faunistice, s-au găsit și oase de cai); 15. Gura Vițioarei[97] - jud. Prahova (pe dealul Movila; fragmente ceramice cu scoici pisate, ce pot aparține Cernavodei I); Bordușani[98] (tell).

Pentru așezările din Muntenia se impun două observații. Prima este aceea că, cel puțin până la ora actuală, aici nu s-a descoperit ceramică din prima fază (a) a culturii Cernavoda I. Cea de a doua ține de prezența importurilor cucuteniene - dacă în așezările de pe valea Dunării, aceste importuri sunt rare, în timp ce influențele sudice sunt mai pregnante, pentru așezările din Nordul fluviului , ele sunt apreciabile, lăsându-ne chiar să presupunem o influență a culturii Cucuteni asupra Cernavodei I.

Pe lângă sitt - urile repertoriate mai sus, semnalăm că în două peșteri[99] ("La Baba" și "La Izvor") situate în podișul central dobrogean, s-au găsit fragmente ceramice Cernavoda I, care după opinia mea se datează în fazele " b " și " c ".

Interesant și greu de explicat este faptul că în Cadrilater nu există așezări Cernavoda I, cu toate că și aici cultura Gumelnița își încheie evoluția. Pe insula de la Durankulak[100], s-au descoperit pe lângă alte materiale Cernavoda III (pe care colegii bulgari o încadrează la începutul epocii bronzului) și "pumnale de tip Usatovo - Tripolie C2 ".

După redactarea lucrării, la Grădiștea - Coslogeni (jud. Călărași) a mai apărut un punct încadrat "la sfârșitul culturii Cernavoda I - începutul culturii Cernavoda III" (V. Cavruc, M. Neagu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 13 - 14, 1995, p. 77).

D. MORMINTE SI NECROPOLE

Pentru a analiza elementele cele mai importante ale laturii spirituale, care odată cu Cernavoda I va căpăta noi conotații, nu dispunem de numeroase descoperiri. Mai mult, adesea ele sunt confuze, întrucât nu definesc strict o cultură, ci un ansamblu cultural, sau altfel spus, populații înrudite care s-au manifestat pe spații largi și pe o lungă perioadă. De altfel, odată cu definirea culturii Cernavoda I, alături de toate culturile și elementele culturale ale perioadei de tranziție, abordându-se chestiunea " mormintelor cu ocru ", s-a subliniat absolut justificat că nu poate fi vorba despre o " cultură a mormintelor cu ocru "[101]. Motivul - arătat pe scurt mai sus - rezidă în faptul că mormintele acestei perioade " tumulare sau plane, cu sau fără ocru, aparțin diferitelor culturi cristalizate sau în curs de cristalizare. . . . Destul de multe nu se pot lega, prin inventarul lor, de nici o grupă culturală cunoscută pe teritoriul României, găsindu-și unele analogii în stepele nord - pontice "[102]. Această realitate ne obligă să nu abordăm foarte complicata chestiune a "ocromanilor" și să ne limităm doar la descoperirile ce în mod sigur (sau aproape sigur) pot fi atribuite culturii Cernavoda I.

În anul 1938, cu ocazia nivelării unui dâmb mare din curtea morii satului Casimcea (jud. Tulcea)[103], s-a dat peste un mormânt cu ocru. Dâmbul ras, l-a făcut pe descoperitor să considere mormântul drept unul tumular. Vl. Dumitrescu[104] și-a exprimat îndoiala în legătură cu existența tumulului, considerând că este vorba despre un mormânt plan. Știm sigur doar că este vorba despre un mormânt a cărui groapă era adâncă de 0,80 m. Nu avem informații în legătură cu poziția scheletului; oasele prezentau urme de ocru. Lista completă a inventarului funerar a fost publicată de Ann Dodd Opriţescu[105] și se compunea din: 15 vârfuri de lance, trei lame de cuțit, cinci topoare și un gratoir, toate confecționate din silex. Analizând aceste piese, Al. Păunescu[106] a subliniat că atât tipologic cât și tehnic ele prezintă similitudini cu cele de la Igren (lângă Dnepropetrovsk). Este vorba prin urmare de importuri sosite aici din stepele

nord - pontice. Dar cea mai importantă piesă a inventarului funerar de la Casimcea - atribuit atât de S. Morintz[107] cât și de P. Roman[108] culturii Cernavoda I - este sceptrul în formă de cap de cal (dimensiuni: lungime = 0,170 m. ; înălțime = 0,075 m. ; lățime = 0,035 m. ; greutate = 0,548 kg.), lucrat dintr-un calcar local, albicios și moale, care se exfoliază ușor[109]. Ochii, nările și urechile sunt realist redate. Trei "cordoane " juxtapuse ce pornesc de pe o plăcuță rectangulară figurată pe frunte, înconjoară ochii și se pierd la nivelul gurii. Partea anterioară a piesei este lustruită.

Sceptrele zoomorfe au fost considerate pe bună dreptate însemne princiare ale puterii[110]. Ca și mormintele cu ocru, ele nu desemnează o cultură, ci doar populații înrudite, din culturi cu diferite încadrări cronologice. Nu este cazul să insistăm asupra chestiunilor de ansamblu ce privesc sceptrele zoomorfe. Pe de altă parte, nu am face decât să revenim asupra unor interpretări, care deja sunt făcute[111]. În ceea ce privește sceptrul de la Casimcea, el se încadrează în seria tipologică B[112] - sceptre zoomorfe redate realist (seria tipologică A după Ann Dodd Opriţescu, se compune din sceptre zoomorfe schematizate). Exemplare similare[113] au fost descoperite la: Suvorovo (Nordul Mării Negre), Terekli Metkeb (Vestul Caucazului), Fedeleșeni și Fiționeşti (Moldova), Rezevo, Drama și Kjulecvo (Bulgaria), Suvodol (Macedonia). S-a subliniat că cele două serii tipologice, atât morfologic, cât și din punct de vedere al difuziunii lor, nu trebuie obligatoriu privite global, ca o unică și aceiași categorie de obiecte, de aceiași origine, de aceiași vechime, așa cum s-a presupus inițial. Tipul A pare a aparține orizontului Cucuteni A 3 - Tripolie B 1, iar tipul B unui orizont Cucuteni A final - Cernavoda I - Brăteşti. Prin urmare, chiar dacă am admite o vechime ceva mai mare pentru tipul A, este evident că atât acest tip cât și tipul B, au fost în principiu contemporane. Ambele s-au difuzat de la Est la Vest, numai că tipul B a cunoscut o cale mai meridională, fiind vehiculat de (și de) comunitățile Cernavoda I.

În Dobrogea s-au mai cercetat două morminte - unul la Cernavoda[114] și altul la Agigea[115] - asupra cărora este foarte dificil să ne pronunțăm dacă aparțineau sau nu Cernavodei I. Primul este un mormânt plan, scheletului lipsindu-i în întregime un picior; dacă un vas ar putea fi Cernavoda I, pentru al doilea vas din inventarul mormântului, nu există analogii în Cernavoda I. Mormântul de la Agigea este unul tumular; scheletul era chircit, inventarul compus din două vase foarte friabile, găsite fragmentar (cel mic este atipic, cel mare poate fi încadrat cu rezerve în Cernavoda I). Fără a avea nici un fel de indiciu cronologic, menționez totuși și mormântul de la Baia - Hamangia[116], încadrat de El. Lăzurcă în perioada de tranziție. Groapa era adâncă de 1,95 m. , scheletul chircit. Inventarul era compus dintr-o mărgică din cupru. Câteva morminte de la Sarichioi, din lipsa elementelor de datare, au fost încadrate " într-o cultură de la sfârșitul neoliticului și începutul epocii bronzului"[117].

Neluând încă în discuție recentele descoperiri din Basarabia, cele mai numeroase și interesante mărturii privitoare la înmormântările Cernavoda I, le avem de la Brăiliţa[118]. Este o necropolă plană. Din totalul de 307 morminte, 125 (40,7 %) aparțin Cernavodei I, restul fiind încadrate în: Folteşti - Usatovo (44,6 %), Cernavoda II (8,8 %) și epoca bronzului (5,9 %). Complexele funerare atribuite culturii Cernavoda I, se aflau în partea centraiă a necropolei; ele aveau un aliniament bine conturat formând un patrulater. Cu excepția a patru morminte a căror gropi aveau adâncimi între 1,35 m. și 1,90 m. , toate celelalte erau în gropi adânci: - 2 m. - 2,60 m. Din punct de vedere al vârstei, 97 aparțin maturilor și 38 copiilor. Majoritatea (84) erau orientate Est - Vest și Vest - Est. Scheletele erau în general întinse - 117, restul (8) chircite. Ocrul era prezent în 38 de morminte. Doar ceva mai mult de jumătate dintre ele (53,6 %) au avut inventare funerare (în total 576 piese: ceramică, unelte și arme, catarame, amulete, diferite podoabe din marmură, alabastru, scoici, cupru). Bogatul material și în primul rând importurile cucuteniene, i-au permis lui N. Harțuche să stabilească sincronismele culturii Cernavoda I (a - Cucuteni A 4 final și Cucuteni AB timpuriu; b - Cucuteni AB final; c - Cucuteni B). Cum am arătat deja, la ora actuală ele comportă unele nuanțări.

Imaginea culturii Cernavoda I ("varianta basarabeană"), a fost foarte recent îmbogățită de seria de descoperiri (în primul rând necropola tumulară de la Sărăţeni). Ultimele interpretări

de ansamblu au fost făcute de I. Manzura[119]. Este straniu însă că repertoriul descoperirilor cuprinde doar complexe funerare, nu și așezări. Redau pe scurt, câteva din observațiile autorului. Monumentele funerare se concentrează în Basarabia. Majoritatea se compun din tumuli, îndeobște grupați, la care predomină mantalele din lut sau din lut cu cernoziom. Relativ frecvent se întâlnesc construcții din piatră în formă de crepidă din lespezi îngropate vertical și de carapace ce acopereau suprafața tumulului. Construcțiile principale sunt câteodată dublate de construcții din lemn subtumulare, mici ruguri din piatră etc. Gropile - ovale sau dreptunghiulare - acoperite cu lespezi, adăposteau exclusiv morminte de inhumație. Scheletele erau chircite (majoritatea pe stânga) sau întinse. Cele mai multe nu au inventar, iar când există este sărac: vase izolate, unele din silex și os, podoabe, câteva obiecte din cupru. Ocrul, fără a fi în fiecare mormânt, a fost câteodată presărat pe întreg corpul defuncților. Ceramica este fie de import (" Cucuteni AB, B - Tripolie B2C ") fie cu scoică în compoziție și cu șnur înfășurat ca decor. Cronologic, acest orizont de morminte precede complexul Usatovo și urmează după "grupul de morminte Suvorovo".

Ceea ce este însă greu de explicat (și nici I. Manzura nu a încercat) este motivul pentru care în complexele funerare din Basarabia nu există și materiale ce pot fi datate în Cernavoda I a (se arată că " grupul de morminte din zona Nistru - Dunăre poate fi sincronizat cu cultura Cernavoda I b - c de pe teritoriul României, Cucuteni A - B, B - Tripolie B2C1, Mihailovka - stratul inferior, Srednîi Stog (etapa Derievka), Maikop timpuriu. . . ."[120]. Schema cronologică este justă, dar mormintele respective definesc sau nu cultura Cernavoda I ?. Întrebarea este firească nu numai pentru inventarul deosebit al mormintelor și al faptului că sunt tumulare (spre deosebire de Rîmnicelu) ci și pentru că dacă la p. 98 fig. 2, ni se prezintă "materiale Cernavoda I ", la p. 99 ni se arată că respectivul grup de morminte " poate fi sincronizat cu cultura Cernavoda I b - c ". Nu uităm că se vorbește despre o "variantă basarabeană" a culturii Cernavoda I, dar cel puțin în ceea ce privește ceramica[121], este greu de admis că ar putea fi încadrată în ceea ce noi înțelegem prin "Cernavoda I".

E. UNELTE SI ARME

Informațiile de care dispunem sunt destul de sumare; de multe ori ele se află sub forma unor mențiuni generale, neânsoțite de descrieri amănunțite și material ilustrativ. În orice caz, cantitatea și calitatea lor, sunt simțitor diminuate în comparație cu Gumelnița A2, în ciuda faptului că s-a constatat o continuare a tradițiilor gumelnițene. O altă observație de ordin general, este aceea că aceste obiecte se prezintă într-o unitate tipologică pentru întreaga evoluție a culturii. Este însă posibil să fi existat diferențe de la fază la fază, numai că materialul sărac de care dispunem, nu permite o astfel de analiză.

Despre uneltele din silex (Fig. 124, 125) deținem informații generale [122] și o analiză[123] asupra loturilor de la Ulmeni și Oltenița. Descoperirile de la Hîrșova[124] nu aduc nici un element nou, numărul și repertoriul uneltelor de aici fiind nesemnificative. Silexul folosit a fost cel din regiunea apropiată (în Dobrogea, așanumitul " silex balcanic "). Au fost reperate următoarele tipuri de unelte: lame cu retușe oblice sau plate, lame cu scobitură retușată, lame cu o porțiune lustruită (unele au în zona lustruită fin denticulată), lame denticulate cu dinți mici dispuși relativ regulat, lame cu retușe abrupte și semiabrupte, străpungătoare cu vârful obținut prin retușe mari, gratoare pe așchii (cele mai numeroase), diferite așchii retușate, lamele trunchiate sau fin denticulate, lame cu retușe abrupte (rar). Utilajul din silex este dominat de piese mijlocii (macrolitele sunt foarte rare) retușate mai grosier și neregulat decât în cultura Gumelnița. Alt element de regres îl reprezintă lipsa topoarelor din silex, a vârfurilor de săgeți sau lănci, a burinelor și gratoarelor - burin. În unele așezări[125] s-au descoperit și unelte cucuteniene.

Uneltele din piatră șlefuită (Fig. 126/3-10; 127) reprezintă o categorie foarte slab reprezentată. La Rîmnicelu[126] s - au găsit câteva dălți (dimensiuni = 0,050 m. - 0,065 m. ; lucrate din calcar moale; au muchii drepte, tăișul și ceafa rotunjite, fețele laterale arcuite sau drepte), iar la Hîrșova[127], două astfel de piese - prima din calcar gălbui destul de dur, cu

muchii drepte, tăişul şi ceafa puţin arcuite; cea de a doua - pe podeaua locuinţei nr. 1 a, confecţionată dintr-un granit negricios, are o formă aproximativ rectangulară cu laturile uşor arcuite. Până în prezent avem date despre cinci topoare: Ulmeni[128] (două piese - un topor - pană şi un topor - ciocan), Oltenița - Renie[129] (două piese din roci dure) şi Hîrşova[130] (topor cu feţe arcuite, din calcar dur).

Râşniţele - ovale sau rectangulare cu colţurile rotunjite, nu au nimic deosebit. Frecătoarele şi percutoarele (Fig. 126/1, 2) au fost lucrate dintr-un calcar cu o structură foarte compactă; la Hîrşova au forme aproximativ sferice cu diametre cuprinse între 0,056 m. - 0,078 m. Alteori sunt cilindrice cu capetele rotunjite şi partea activă plată (zdrobitoare). O descoperire mai deosebită este măciuca de la Rîmnicelu[131]. În secţiune este circulară; capetele sunt plate, iar părţile laterale bombate; pe corp sunt " caneluri " verticale; dimensiuni: înălţimea 0,052 m. , diametrul 0,069 m. O piesă asemănătoare este de la Ulmeni[132].

Uneltele din os şi corn (Fig. 128, 129) sunt mai numeroase, fără să atingă însă bogăţia din timpul culturii Gumelniţa. Se constată şi în cazul lor, o perpetuare a tradiţiilor gumelniţene. Cele mai frecvente tipuri de unelte din os sunt sulele (lungimi până la 0,100 m. şi împungătoarele (lungimi până la 0,140 m.). Erau lucrate pe oase subţiri (de păsări) sau pe oase tăiate (ovi - caprine). Rare sunt dălţile din os - un singur exemplar la Rîmnicelu[133], care are partea activă tăiată oblic şi şlefuită. O varietate mai mare întâlnim la uneltele şi armele din corn. Astfel, la Rîmnicelu[134] s-au găsit: trei ciocane din coarne de cerb (lungimi = 0,160 m. - 0,210 m.), o săpăligă fără " gaură de înmănuşare ", cu partea activă oblică (lungimea = 0,230 m.), un râmoc din corn de cerb, două măciuci tot din corn de cerb, având " găurile de înmănuşare " dispuse transversal, trei mânere cu orificii longitudinale. Marea cantitate de aşchii, unelte neterminate alături de piesele menţionate, l-au făcut pe descoperitor să presupună existenţa la Rîmnicelu a unor ateliere pentru prelucrarea materialelor osteologice. Existenţa sigură a unui atelier o avem la Sărata - Monteoru[135] - locuinţă în care pe lângă coarne tăiate, s-au găsit şi unelte din silex. La Hîrşova[136], uneltele din corn sunt mult mai puţine: un plantator din corn de capră, câteva fragmente de unelte şi o dăltiţă.

Din categoria obiectelor din lut fac parte fusaiolele (Fig. 130/1-4), greutăţile pentru războiul de ţesut şi suporţii din lut. La Hîrşova[137] (nivel Cernavoda I a), s-a descoperit o greutate pentru războiul de ţesut, confecţionată din lut brun, compact, uniform ars. Are o formă ovoidală, cu orificiu rotund, puternic şlefuit. Fusaiolele sunt numeroase. Au fost confecţionate din pastă brună, amestecată cu scoici pisate; uneori au fost acoperite cu slip lustruit. Se împart în mai multe tipuri: tronconice (cu baza plată sau uşor concavă), discoidale, plate, uşor bombate. Au diametre între 0,030 m. - 0,070 m. Mai deosebită este fusaiola bitronconică din nivelul inferior (Cernavoda I a) de la Hîrşova. Rareori s-au confecţionat fusaiole din fragmente de vase care ulterior au fost perforate.

La Rîmnicelu[138], într-o locuinţă şi lângă vetre exterioare, s-au găsit mai multe fragmente de "suporţi de frigare" sau căţei de vatră (a se vedea şi mai sus). Sunt lucraţi dintr-o pastă grosieră, arsă la roşu. Suprafaţa a fost acoperită cu o angobă subţire de culoare galbenă sau alburie. Au fost decorate cu benzi de două - trei şiruri paralele de împunsături dispuse în linii verticale, arcuite sau în unghiuri. Spaţiile dintre benzi, au fost umplute cu grupe de linii fin incizate (Fig. 130/8). Piesele au secţiunile transversale de formă ovală; baza este plată, de forma unui patrulater cu colţurile rotunjite. Dimensiuni: înălţimea = 0,070 m. ; diametrul maxim = 0,110 m. Două fragmente aveau orificii transversale. Descoperiri asemănătoare s-au făcut la Hîrşova - nivel Cernavoda I b - locuinţa nr. 4 (a se vedea descrierea complexului).

Seria uneltelor şi armelor se încheie cu cele câteva piese din cupru. Numărul lor extrem de mic, ne obligă la concluzia că metalurgia nu a fost practicată de comunităţile Cernavoda I, piesele pe care le vom prezenta mai jos, considerându-le importuri, la fel ca şi cele câteva mărgele din necropola de la Brăiliţa. În aşezarea de la Oltenița - Renie I[139], (nivel Cernavoda I c) s-au găsit două sule şi o dăltiţă, toate având o secţiune pătrată. Piese asemănătoare se întâlnesc din abundenţă în cultura Gumelniţa. La Rîmnicelu[140] s-a găsit lama unui cuţit (Fig. 130/11), lucrată prin ciocănire; la un capăt este lată, pentru ca la partea opusă să se termine

printr-o spirală. Tăișul îl formează latura exterioară, el fiind obținut prin baterea pe ambele fețe a lamei. Mai notăm și existența unor greutăți din piatră (Fig. 130/5-7).

Uneltele și armele din cadrul Cernavodei I, nu vin decât să completeze tabloul unei culturi, care dintr-o perspectivă generală a însemnat un moment de decădere, cel puțin pe plan material, economic.

F. CERAMICA

Trăsăturile ceramicii Cernavoda I au fost stabilite odată cu descoperirea și analiza globală a culturii[141]. Au urmat apoi o serie de nuanțări, ce au fost făcute fie în urma unor noi descoperiri (Brăilița, Rîmnicelu, Hîrșova etc.), fie în urma unor analize de ordin general, din rândul cărora se cuvin amintite contribuțiile lui P. Roman[142] și Ann Dodd Oprițescu[143]. Primul, pe baza ceramicii șnurate, a încadrat cultura Cernavoda I în amplele mutații etnice și culturale din Sud - Estul Europei și i-a fixat un rol major în acest spațiu. Ann Dodd Oprițescu a stabilit cu exactitate trăsăturile ceramicii șnurate, inclusiv a celei din cadrul culturii Cernavoda I. Amintesc pe scurt câteva concluzii ale autoarei: 1. decorul șnurat apare atât pe ceramica fină cât și pe cea grosieră; 2. Este mai puțin prezent în așezările timpurii; 3. Apare pe o gamă destul de largă de vase; 4. Se află dispus în funcție de forma vasului - pe muchie la strachini, castroane, pahare; pe umăr sau deasupra bazei gâtului la formele globulare, etc. ; 5. În privința tehnicii decorului întâlnim șnurul înfășurat (fals), șnurul răsucit și șnurul " înodat "; lungimea decorului șnurat este variabilă; 6. Cele mai frecvente motive sunt șirurile orizontale de impresiuni șnurate, dispuse variat; motivele cele mai complexe se compun din triunghiuri hașurate, obținute cu șnur răsucit, asociate cu șiruri orizontale.

Urmare a mai vechilor descoperiri și interpretări, coroborate cu cele de la Hîrșova, am ajuns la unele observații privitoare la caracteristicele ceramicii culturii Cernavoda I.

Pentru faza timpurie - Cernavoda Ia (Fig. 132-134, 135/1-4) cele mai numeroase elemente le avem de la Cernavoda[144] și Hîrșova[145]. În funcție de calitatea pastei se disting două mari grupe: grosieră și fină; ele se vor menține pe tot parcursul culturii. Ceramica grosieră era lucrată dintr-o pastă cu cioburi pisate, nisip cu granulație mare și scoici pisate (la Hîrșova, cantitatea de scoici pisate pare a fi mai mică decât la Cernavoda). Îndeobște vasele din ceramică grosieră au fost acoperite la exterior cu un strat de lut fin de culoare castanie. Întrucât arderea a fost insuficientă, vasele sunt foarte friabile. Ele aveau dimensiuni medii și mari. Formele cele mai răspândite, sunt cele bitronconice cu umăr rotunjit, buza subțiată și ușor evazată. Decorul este rar. Se remarcă o moștenire a tehnicilor de modelare gumelnițene.

Recipientele din ceramică fină, au fost modelate dintr-o pastă mult mai omogenă, bine frământată, ca degresant folosindu-se îndeosebi nisipul fin și mai puțin scoica pisată. Culoarea vaselor, în funcție de ardere este cenușiu - negricioasă sau castanie deschisă. Principalele forme sunt: strachinile (înalte, cu diametrul gurii mare, buza subțiată - arcuită sau dreaptă - este evazată, baza în general plată; torțile apar rar; varianta cu buza arcuită se întâlnește numai în această fază); castroanele (fund plat, pereți drepți sau arcuiți, umăr proeminent și câteodată puternic individualizat, gât scurt, care se termină cu o buză rotunjită, dreaptă sau puțin evazată; varianta cu umăr profilat este tipică fazei timpurii); forme globulare (de dimensiuni mai mici, bază plată, pereți puternic arcuiți, umăr rotunjit, gât scurt, buză evazată; un exemplar de la Hîrșova - locuința nr. 5 - are pe corp patru proeminențe conice cu vârfurile rotunjite); vasele bitronconice (dimensiuni variabile, dar îndeosebi mijlocii și mari; lucrate mai neglijent, pereții mai groși, superficial netezișiși; fundul drept, pereții în genere drepți, umăr ușor rotunjit, buza rareori subțiată este evazată și uneori individualizată printr-o îngroșare exterioară).

O primă observație asupra decorului ceramicii fine din Cernavoda I a, este aceea că el este apreciabil mai sărac decât în fazele ulterioare. Lustruirea la interior și exterior, pare a fi tot de tradiție gumelnițeană. La Hîrșova întâlnim mai frecvent liniile orizontale incizate în zona de legătură a gâtului cu umărul. Pe castroane, astfel de incizii sunt asociate sau înlocuite

de şiruri de alveolări (excizii) executate în pasta moale a vaselor. La unele exemplare se constată o barbotinare fină - vârci oblice. La Cernavoda singurele elemente de decor sunt impresiunile scurte, verticale, realizate cu scoica şi găurile - butoni astupaţi de sub buza vaselor (se întâlnesc şi în ceramica de tip C). Impresiunile cu scoica sunt şi la Hîrşova, dar mult mai rare.

În faza următoare - Cernavoda I b (Fig. 136-141) reîntâlnim principalele caracteristici din faza precedentă, dar şi o serie de elemente noi. Cele două categorii - grosieră şi fină - se menţin. Cantitatea de scoici pisate creşte la ceramica grosieră şi scade drastic la cea fină. Unor recipiente de mari dimensiuni li s-au netezit pereţii cu un ustensil care a lăsat striuri superficiale. Principalele caracteristici ale ceramicii fazei b, se întâlnesc în aşezările de la: Cernavoda[146], Ghindăreşti[147], Chirnogi[148], Greaca[149], Căscioarele[150], Hîrşova[151].

Repertoriul general al formelor se menţine în principiu acelaşi ca în faza precedentă. Cea mai răspândită formă de strachină este cea cu gât aproape drept, buză uşor rotunjită sau subţiată, pereţi înalţi şi puţin arcuiţi, baza - mică în raport cu diametrul gurii - plată. Un exemplar de la Căscioarele are aplicată sub buză o apucătoare conică. Castroanele au siluete ceva mai înalte, umărul lor este mai ascuţit, buza evazată sau dreaptă. Uneori, la exemplarele de dimensiuni mari reduse, au fost aplicate apucători conice arcuite. O altă formă generală este cea a vaselor globulare. Ele au dimensiuni mijlocii şi mari. Baza este neprofilată, pereţii puternic arcuiţi, umărul rotunjit, gâtul destul de înalt, buza evazată. Vasele globulare au fost lucrate îndeosebi dintr-o pastă grosieră. La Căscioarele sunt predominante. Torţile se întâlnesc la toate formele generale. Ele sunt unghiulare, arcuite la partea superioară, bandate (mai ales Căscioarele), şănţuite la mijloc.

Mai multe elemente noi aduce decorul. Acum apare din abundenţă şnurul înfăşurat, care va completa decorul cu şnur răsucit. Apariţia concomitentă a şnurului înfăşurat în Cernavoda I b şi în ceramica de tip C din Cucuteni AB 2, indică un nou impuls răsăritean, o nouă penetrare de populaţii ce s-a desfăşurat pe un front din Nordul Moldovei până la Dunărea de Jos. Ornamentul şnurat este aplicat la partea superioară a vaselor, pe umăr şi pe buză. La străchini s-a aplicat în general un singur şir (mai rar două) de impresiuni scurte, verticale, dispuse sub buză. La castroane, decorul este mai bogat, impresiunile întâlnindu-se şi pe umăr, iar uneori ele unindu-se cu alte grupe de şiruri paralele verticale. Asocierea de impresiuni verticale şi orizontale, se întâlneşte şi pe alte vase. Rareori şnurul este dispus arcuit şi într-un singur caz în zig - zag. La vasele globulare, care acum încep să evolueze spre forme înalte, foarte răspândite în faza următoare, decorul este aplicat pe umăr; la cele cu torţi ornamentale se află la nivelul sau deasupra lor. Rareori întâlnim combinaţia şnur înfăşurat - şnur răsucit. Din faza Cernavoda I a se păstrează lustruirea vaselor. După Ann Dodd Opriţescu[152], prezenţa exclusivă a ornamentului cu şnur înfăşurat la Cernavoda, ar putea fi un argument pentru o datare mai timpurie a acestei aşezări, în raport cu celelalte sitt - uri în care apare simultan şnurul înfăşurat şi cel răsucit (de altfel ca şi în aşezările cucuteniene din faza AB 2 - exemplu: Traian, Frumuşica). Conform autoarei, este posibil ca cel mai timpuriu decor şnurat (înfăşurat) să aparţină culturii Cernavoda I.

În faza următoare - Cernavoda I c - (Fig. 142-146), pe lângă cele două categorii - grosieră şi fină - apare o subspecie ceramică, din lut amestecat cu pleavă (Oltenita - Renie I), sau numai cu cioburi mărunt pisate şi pietricele (Rîmnicelu, Pietroasele). Pe unele vase, continuă să apară slipul lustruit. Cele mai importante date le avem de la: Cernavoda (nivelul superior)[153], Ulmeni[154], Oltenita - Renie I[155], Rîmnicelu[156], Pietroasele[157], Sărata Monteoru[158].

Cea mai prezentă formă este castronul cu fund plat, pereţi drepţi, umăr profilat, gât scurt, buză evazată şi uşor subţiată. O variantă este castronul cu siluetă (partea superioară) mai înaltă. Unele exemplare au apucători (dreptunghiulare, cu secţiune ovală etc.) sau torţi (ovale în secţiune - Ulmeni; bandate - un singur exemplar la Ulmeni). Procentajul străchinilor scade. Cea mai răspândită este forma cu pereţii arcuiţi şi buza evazată (Oltenita - Renie I, Rîmnicelu, Hîrşova). Pe un exemplar de la Ulmeni, sunt aplicate două torţi bandate la partea superioară. Vasele globulare sunt bine reprezentate şi au dimensiuni mai variate decât până

acum. Se disting două forme principale - cu siluetă mai joasă și gât scurt și larg și înalte cu gât mai mare. La Ulmeni s-a descoperit un exemplar cu gât mai înalt decât de obicei. Unele vase au apucători sau două torți (unele în bandă lată) aplicate pe linia diametrului maxim. Repertoriul formelor în Cernavoda I c, se îmbogățește cu: fructiere, strecurători, căni cu o toartă trasă din buza vasului, celălalt capăt fiind montat pe umăr. Torțile au secțiuni ovale sau dreptunghiulare; mai rare sunt exemplarele bandate, sau supraânălțate. Sunt prezente și torțile tubulare. La Ulmeni, întâlnim un vas - askos - imitație după recipientele gumelnițene de acest fel.

Pe lângă aceleași elemente decorative din faza anterioară (șnur înfășurat sau răsucit, dispus pe buză, umăr, gât) apar altele noi: la Rîmnicelu, decor pe partea interioară, canelurile (la Rîmnicelu și Ulmeni), pictura crudă cu roșu sau cu alb și roșu (Oltenița - Renie I). Se observă că în Cernavoda I c, apar o serie de elemente noi - canelura, torțile tubulare, torțile bandate, pictura. Dintre acestea, cele mai multe discuții au declanșat torțile tubulare și canelurile, legate de orizontul Troia I[159] și prin urmare de reluarea legăturilor cu lumea sudică, care pentru primele două faze ale Cernavodei I fuseseră întrerupte. Contactele cu lumea sudică au transformat destul de substanțial cultura Cernavoda I și au creat premisele apariției Cernavodei III în contextul unui fenomen de uniformizare culturală[160].

La Oltenița - Renie I, Rîmnicelu și Pietroasele s-a găsit ceramică Cucuteni B (la Rîmnicelu, din totalul ceramicii, 30 - 40 % este atribuită fazei B 2 a culturii Cucuteni[161]). Descoperirile menționate sunt cea mai clară dovadă a sincronismului dintre Cernavoda I c și Cucuteni B. La Rîmnicelu[162], N. Harțuche a sesizat că 4 - 5 % din ceramica recoltată este " de imitație cucuteniană ". Din aceiași așezare provine un vas - guttus[163] -(Fig. 147/6) folosit probabil cu anumite ocazii ceremoniale și nicidecum ca " biberon " cum a arătat descoperitorul. Astfel de vase sunt mai frecvente în arealul culturii Cucuteni, asupra funcțiilor lor ritualic - ceremoniale încă din preistorie, pronunțându-se mai mulți autori[164]. La Hîrșova s-a descoperit și un mic vas din piatră (Fig. 130/10).

G. PLASTICA

Un domeniu surprinzător în structura culturii Cernavoda I, îl reprezintă plastica. Situația s-ar putea eventual explica, printr-o concepție magico - religioasă diferită a noilor populații. Dacă în domeniul culturii materiale, triburile Cernavoda I au preluat numeroase elemente de la cultura Gumelnița, nu același lucru se poate spune și despre plastică, unde influența a fost minoră. Sărăcia documentelor, ne obligă să prezentăm doar repertoriul descoperirilor plastice. Lăsând la o parte sceptrele zoomorfe (îl adăugăm acum și pe cel din os, descoperit în mormântul nr. 7 de la Krasnoe[165]) la care am făcut deja referiri, lista creațiilor plastice ale culturii Cernavoda I este următoarea:

Chirnogi[166] (Fig. 147/1). Descoperire din stratul Cernavoda I b. Este un fragment [illegible]ul și o parte din bust - de figurină zoomorfă; lutul este de bună calitate. Piesa a fost pi[illegible] cu galben. Influența gumelnițeană pare evidentă.

Cernavoda[167] (Fig. 147/2-4). Trei figurine din lut de bună calitate. Toate sunt plate, două dintre ele în poziție "șezând", una - extrem de stilizată - are sâni redați prin două mici protuberanțe, iar pe margine prezintă împunsături (asemănări cu piesa de la Rîmnicelu).

Oltenița - Renie I[168] (Fig. 147/7). Figurină lucrată dintr-un fragment de os de la un animal de talie mare. Piesa este aproape întreagă. Partea superioară (capul) este ușor arcuită și are trei orificii dispuse pe lungime. Gâtul este lat, urechile (?) mult alungite în jos și oarecum asimetrice. Corpul dreptunghiular, alungit, are trei perforații la partea inferioară. Figurina este în mod evident de inspirație gumelnițeană, ea fiind practic identică cu astfel de piese din întreg arealul Gumelnița - Karanovo VI[169]. De subliniat că ele se întâlnesc doar în fazele A 2 și B ale culturii Gumelnița. Asupra funcțiunilor lor (ritualice, accesorii vestimentare - necropola de la Varna -, apărători de braț, elemente ale unor instrumente muzicale) nu este cazul să insist.

Rîmnicelu[170] (Fig. 147/5, 6). Trei fragmente de figurine antropomorfe, modelate din pastă de bună calitate. Toate sunt puternic stilizate, plate, în poziție șezândă. Cel mai

caracteristic, este partea superioară a figurinei; are o formă ovală, sâni redați prin două proeminențe conice, capul printr-o mică proeminență. Marginile părții superioare ale corpului sunt ornamentate printr-un șir de împunsături. Dimensiuni păstrate: lungimea = 0,050 m., lățimea = 0,035 m. Cel de al doilea fragment, nu are marginile decorate cu împunsături, iar cel de al treilea are redate picioarele (latura din față este perforată).

Hîrșova[171]. În nivelul Cernavoda I a s-a descoperit un interesant fragment de vas antropomorf (Fig. 147/9), confecționat din pastă fină, acoperită cu slip lustruit. Este o parte din zona mijlocie a vasului, care reprezenta bustul; sânii sunt bine redați. În nivelul Cernavoda I b, s-a găsit un scăunel miniatural (Fig. 147/8) cu patru picioare și tăblia arcuită, modelat dintr-o pastă fină, negricioasă. Este cred cazul de a reaminti că în nivelul Cernavoda I a de la Hîrșova s-a descoperit și un fragment (partea inferioară) a unui idol Cucuteni A [172] (Fig. 135/5).

La Oltenița - Renie I [173], pe un castron tronconic, decorat cu spirale pictate roșii, se află o aplicație zoomorfă. Pictura, caracteristică pentru Cucuteni B final, ne face să plasăm acest vas în Cernavoda I b.

Ar fi hazardat să se încerce reconstituirea spiritualității, a concepțiilor religioase ale culturii Cernavoda I, pornind doar de la cele câteva descoperiri menționate, cum tot hazardat ar fi să se deceleze ce și cât au transmis gumelnițenii noilor veniți în același domeniu spiritual - religios.

H. PODOABE

Sunt puține și avem date foarte sumare. În câteva morminte de la Brăilița, s-au descoperit "podoabe și amulete, confecționate din silex, piatră, os, marmură, alabastru, scoici, cupru"[174]. În alte complexe funerare, încadrate de I. Manzura în "varianta basarabeană a culturii Cernavoda I", s-au găsit podoabe asemănătoare[175]: mărgele din os și scoică, pandantive găurite din colț de cerb. La Hîrșova s-a descoperit un pandativ din os (Fig. 128/10).

I. ECONOMIA

Sedentarismul a determinat în mare măsură și caracterul economiei. O serie de observații au fost făcute de S. Morintz și P. Roman[176], care au arătat că un rol foarte important l-a avut creșterea animalelor (îndeosebi ovi - caprine, bovine, foarte rar cabaline), fără a avea un caracter nomad. Economia era mixtă - agricultură și creșterea animalelor. Se practica și vânătoarea, pescuitul și culesul (exemplu - ghinda de pe podeaua locuinței nr. 2 - S B - de la Hîrșova).

Date mai numeroase avem de la Rîmnicelu[177], unde Alexandra Bolomey a determinat 3127 piese. Numărul animalelor domestice, la care s-a inclus și calul, este de 2890 piese. Din totalul determinărilor, ovicaprinele reprezintă 28,5 %, iar bovinele 47,7%. Animalele sălbatice sunt prezente prin 237 piese (6,6 % din total aparțin cerbului). În afară de mamifere, s-au găsit două oase de pasăre, 30 fragmente de carapace și plastron de broască țestoasă, 64 oase de pește, trei valve de scoică și o cochilie de gasteropod. Numărul mic de suidee domestice este compensat de cele sălbatice, care au o frecvență destul de mare. Surprinde prezența mică (1,1 %) a câinelui.

De remarcat că în perioada imediat următoare culturii Cernavoda I, se menține același caracter al economiei, cu procentaje asemănătoare[178] pentru bovine și ovi - caprine: calul va fi însă mult mai prezent.

NOTE

1. I. Nestor, SCIV, 2, 1950, 1, p. 217 - 218.
2. D. Berciu, Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, Bucureşti, 1961, p. 85 ţi urm. , p. 309 ţi urm.
3. O repertoriere a lor, alături de prima bibliografie asupra culturilor Cenavoda I, III, şi II, la: S. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 56 - 80.
4. E. Comşa, SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 428 - 429.
5. Ibidem, p. 429.
6. C. S. Nicolăescu - Plopşor, Al. Păunescu , N. Harţuche, Materiale, 6, 1959, p. 43 - 51.
7. N. Harţuche, Raport asupra săpăturilor arheologice de la Medgidia , mss. aflat la fondul documentar al Muzeului de istorie naţională şi arheologie Constanţa.
8. Rapoartele de săpături: D. Berciu, S. Morintz, P. Diaconu, SCIV, 6, 1955, 1 - 2, p. 159; D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 91; D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 5, 1959, p. 105; D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, Materiale, 6, 1959, p. 99 - 103. Primele studii asupra culturii: S. Morintz, P. Roman, loc. cit. , idem, SCIV, 19, 1968, 4, p. 553 - 574; idem, SCIV, 21, 1970, 4, p. 557 - 569.
9. S. Morintz, B. Ionescu, SCIV, 19, 1968, 1, p. 95 - 99, 103 - 107, 111 - 114.
10. N. Harţuche, F. Atanasiu, Brăiliţa, Brăila, 1968, N. Harţuche, Necropola de la Brăiliţa. Contribuţii la problemele eneoliticului final şi trecerii la epoca bronzului tracic la Dunărea de Jos. , Rezumatul tezei de doctorat, 1979.
11. Idem, N. Harţuche, Istros, 1, 1980, p. 33 - 88; ibidem, p. 281 - 354.
12. V. Dupoi, Fl. Preda, Analele Universităţii Bucureşti, 26, 1977, p. 6 - 9.
13. S. Morintz, D. Şerbănescu, SCIV, 25, 1974, 1, p. 53 - 57.
14. E. Comşa, Peuce, 2, 1971, p. 18.
15. Cercetări de suprafaţă şi informaţie - I. Munteanu.
16. D. Galbenu, SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305.
17. D. Popovici, P. Haşotti , Pontica, 21 - 22, 1988 - 1999, p. 291 - 299; D. Popovici, P. Haşotti, D. Galbenu, C. Nicolae, Cercetări arheologice, 9, 1992, p. 8 - 10; P. Haşotti, D. Popovici, Pontica, 25, 1992, p. 15 - 44.
18. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 56 - 71; Y. Boiadjiev, Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 12 - 18.
19. Nefiind obiectul strict al chestiunii de faţă, mă mulţumesc doar să arăt că recentul volum al lui J. P. Mallory, In Search of Indo - Europeans , London, 1989, conţine atât o dezbatere a acestei chestiuni cât şi o foarte bogată bibliografie (p. 278 - 284). Dintr-o perspectivă arheologică, chestiunea lingvistică este tratată recent de C. Renfrew, Archaeology and language. A Puzzle of Indo - European Origins. , London, 1987. Recent la noi, M. R_dulescu, în: La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Iaşi, 1987, p. 237 - 252.
20. Y. Yakar, Anatolian Studies, 34, 1984, p. 63. Se arată că ultima fază a chalcoliti-cului anatolian (3800 - 2800), are " afinităţi nordice " care pot fi urmărite pe linia Dunăre - Balcani - Tracia. La acest moment cronologic se produce o " hibridizare " culturală în Anatolia, ca "rezultat al amalgamărilor Sud - Est Europene, Transca-ucaziene şi Anatoliene". Asemănările fenomenelor istorice din Anatolia cu cele din Europa, sunt evidente. O discuţie cuprinzătoare asupra sincronismelor din Anatolia şi Sud - Estul Europei şi la J. Mellaart, Studia Balcanica, 5, Sofia, 1971, p. 119 - 147.
21. Ann Dodd - Oprițescu, Thracia Praehistorica, 3, Sofia, 1982, p. 79.
22. I. Manzura, Thraco - Dacica, 15, 1994, 1 - 2, p. 95 şi urm. ; I. Manzura, E. Sava, Memoria Antiquitatis, 19, 1994, p. 155 - 159.

23. Ibidem, p. 155.
24. I. Manzura, op. cit. , p. 93 - 96.
25. E. Comșa, SCIVA, 29, 1978, 3, p. 353 - 363.
26. N. Ursulescu, Memoria Antiquitatis, 19, 1994, p. 195.
27. Bibliografia de până în 1986 - P. Roman, Thraco - Dacica, 7, 1 - 2, 1986, p. 29; idem, Carpica, 14, 1982, p. 39 - 49; etc. ; P. Roman, Ann Dodd - Oprițescu, Thraco - Dacica, 10, 1 - 2, 1989, p. 11 - 37.
28. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 59; (În regiunea Veliko - Tîrnovo - Târgoviște s-au găsit câteva așezări ale culturii Peveț).
29. P. Roman, op. cit. , p. 42.
30. Ibidem.
31. D. Popovici, P. Hașotti, Pontica 21 - 22, 1988 - 1989, p. 291 - 298 (se discută și raporturile cronologice dintre Cenavoda I , Gumelnișa și Cucuteni).
32. P. Roman, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 215 - 220; idem, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 21 - 42 (cu bibliografia aferentă); idem, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 242 - 248; Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 247 - 257; idem, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 511 - 528.
33. O altă discuție - M. Brudiu, SCIVA, 30, 1979, 7, p. 101 - 102.
34. N. Harțuche, Materiale, 5, 1959, p. 224 - 226.
35. Idem, Studii și comunicări, 3, Focșani, 1980, p. 15; idem, Istros, 5, 1987, p. 7 și urm.
36. El. Lăzurcă, Peuce, 10, 1984, p. 23 - 29.
37. Vl. Dumitrescu, Dacia, N. S. , 8, 1964, p. 53 - 66.
38. E. Comșa, în: La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Iași, 1987, p. 83 - 84.
39. Ibidem.
40. S. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 47 și urm.
41. N. Harțuche, Sudii și comunicări, 3, Focșani, 1980, p. 33 și urm.
42. Ibidem.
43. Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 554, 555.
44. Ibidem.
45. D. Popescu, Dacia, 7 - 8, 1941, p. 86 - 87.
46. Ann Dodd - Oprițescu, op. cit. , p. 451 - 458; P. Roman, op. cit. , p. 541 - 546.
47. T. G. Movșa, Sovetskaia Archeologia, 2, 1961, p. 186 - 199.
48. D. Teleghin, Arheologia Ukranskoi SSR, 1, Kiev, 1971, p. 221 - 231.
49. D. Popescu, loc. cit. ; Vl. Dumitrescu și colab. ; Hăbășești, București, 1954, p. 541; D. Berciu, Dacia, N. S. , 6, 1962, p. 397 - 409; Vl. Dumitrescu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 95 - 98; V. N. Danilenko, M. H. Smagli, Arheologia, Kiev, 6, 1972, p. 3 - 20; M. Brudiu, SCIV, 26, 1975, 2, p. 169 - 179; E. Comșa, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 357 - 363; M. Brudiu, G. Coman, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 101 - 103; L. Ghetov, Studia Praehistorica, Sofia, 3, 1980, p. 91 - 96; Ann Dodd - Oprițescu, I. Mitrea, Carpica, 15, 1983, p. 69 - 98 (cu recente interpretări și bibliografia completă).
50. O relatare amplă la Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 511 - 528.
51. P. Roman, Dacia, N. S. , 15, 1971, p. 105 - 107; idem, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 215 - 221; idem, SCIVA, 32, 1981, p. 241 - 245; etc. ; Ann Dodd - Oprițescu, Dacia, N. S. , 22, 1978, p. 95 - 97; SCIVA, 32, 1981, 4, p. 511 - 528.
52. P. Roman, Thraco - Dacica, 7, 1986, 1 - 2, p. 14 - 30 (cu bibliografia aferentă).
53. Ibidem, p. 14.
54. Ibidem.
55. J. Deshays, Sbornik Narodnoi Muzeja, Beograd, 6, 1960, p. 21 - 43.
56. P. Roman, op. cit. , p. 22 - 23; idem, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 215 - 221; idem, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 241 - 251.
57. P. Roman, Ann Dodd - Oprițescu, Thraco - Dacica, 10, 1989, 1 - 2, p. 11 - 37.
58. Informație - S. Marinescu - Bîlcu și D. Popovici.
59. S. Morintz, P. Roman, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555.

60. Ibidem.
61. Idem, Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 47, 52, 62.
62. N. Harțuche, Istros, 1, 1980, p. 37.
63. D. Berciu, S. Morintz, M. Ionescu, P. Roman, Materiale, 7, 1961, p. 49 - 54; S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 45 - 128; idem, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555 - 556; P. Roman, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 27.
64. Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 34, 1981, 4, p. 511 - 528.
65. P. Roman, Thraco - Dacica, 7, 1986, p. 14 - 30 (cu întreaga discuție asupra decorului șnurat în Sud - Estul Europei).
66. S. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 59 - 62.
67. Ibidem, p. 71 - 73.
68. N. Harțuche, op. cit. , p. 37 - 40.
69. P. Hașotti, D. Popovici, op. cit. , p. 15 - 25.
70. N. Harțuche, op. cit. , p. 53 - 55, fig. 20 / 14, 24 / 1 - 4.
71. S. Morintz, D. Șerbănescu, op. cit. , p. 51.
72. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 65 - 66, 71 - 74.
73. N. Harțuche, op. cit. , p. 57 - 65.
74. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 80 - 92.
75. Ibidem, p. 82 - 89.
76. S. Morintz, D. Șerbănescu, op. cit. , p. 57.
77. Ibidem, p. 61 - 62.
78. E. Comșa, Pontica, 20, 1987, p. 10 -11.
79. S. Morintz, D. Șerbănescu, op. cit. , p. 53.
80. N. Harțuche, Raport asupra. . . , mss.
81. E. Comșa, Peuce, 2, 1971, p. 18.
82. Supra nota 15.
83. S. Morintz, B. Ionescu, op. cit. , p. 103 - 109.
84. Vl. Dumitrescu, SCIV, 16, 1965, 2, p. 218 - 219; Ersilia Tudor, SCIV, 16, 1965, 3, p. 555 - 565.
85. E. Comșa, SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 428.
86. S. Morintz, B. Ionescu, op. cit. , p. 111 - 115.
87. Ibidem, p. 95 - 98.
88. E. Comșa, Materiale, 10, 1973, p. 25 - 30.
89. E. Moscalu, Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 385 - 391.
90. G. Trohani, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 28.
91. Ersilia Tudor, SCIVA, 35, 1984, 2, p. 184 - 188.
92. V. Cristescu, Dacia, 3 - 4, 1927 - 1932, p. 167 - 225.
93. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 78.
94. N. Harțuche, Istros, 1, 1980, p. 33 - 88.
95. V. Dupoi, Florentina Preda, loc. cit. .
96. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 76 - 78.
97. E. Comșa, V. Georgescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 271.
98. Supra nota 58.
99. N. Harțuche, Pontica, 9, 1976, p. 13 - 22.
100. Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, p. 60.
101. S. Morintz, P. Roman, SCIV, 19, 1968, 4, p. 561.
102. Ibidem.
103. D. Popescu, Dacia, 7 - 8, 1937 - 1940, p. 81 - 91.
104. Vl. Dumitrescu, Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor întreprinse în anul 1942, București, 1944, p. 38, apud. , E. Comșa, Pontica, 20, 1987, p. 10.
105 Ann Dodd - Oprițescu, I. Mitrea, Carpica, 15, 1983, p. 77 - 78.
106. Al. Păunescu, Evoluția uneltelor și armelor din piatră cioplită descoperite pe teritoriul

României, București, 1970, p. 60.
107. S. Morintz, Revista de istorie, 30, 8, 1980, p. 1467.
108. P. Roman, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 28.
109. Ann Dodd - Oprițescu, I. Mitrea, op. cit., p. 69.
110. L. Ghetov, op. cit., p. 92 (cu o discuție a chestiunii).
111. Recente interpretări cu bibliografii aferente la: L. Ghetov, op. cit., p. 91 - 96 și mai ales Ann Dodd - Oprițescu, I. Mitrea, op. cit., p. 69 - 92.
112. Ibidem.
113. Ibidem.
114. I. Nestor, op. cit., p. 15 - 17, fig. 9, 10.
115. Săpături și informații amabile de la colega Zaharia Coracef (Cercetări de salvare cu ocazia construirii canalului Dunăre - Marea Neagră).
116. El. Lăzurcă, Peuce, 8, 1977 - 1978, p. 8 - 10.
117. Oberländer - Tîrnoveanu, I. Oberländer - Tîrnoveanu, Materiale, Oradea, 1971, p. 64.
118. N. Harțuche, F. Atanasiu, loc. cit., N. Harțuche, Necropola de la Brăilița. Contribuții la problemele eneoliticului final și trecerii la epoca bronzului tracic la Dunărea de Jos, Rezumatul tezei de doctorat, București, 1979. Rapoartele preliminare (N. Harțuche, I. T. Dragomir, Materiale, 3, 1957, p. 129 - 144; N. Harțuche, Materiale, 5, 1959, p. 221 - 229) au suferit modificări esențiale.
119. I. Manzura, E. Sava, op. cit., p. 155 - 161; I. Manzura, op. cit., p. 95 - 99.
120. Ibidem, p. 99.
121. Ibidem, p. 99, fig. 2 / 14; I. Manzura, E. Sava, op. cit., p. 153, fig. 4 / 9 - 12.
122 S. Morintz, P. Roman, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555; idem, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 70.
123. Al. Păunescu, op. cit., p. 57; fig. 37 / 1, 12.
124. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit., p. 39.
125. N. Harțuche, Studii și cercetări, 3, Focșani, 1980, p. 13, 16.
126. Idem, Istros, 1, 1980, p. 52.
127. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit., p. 27, pl. 7 / 8, 9.
128. S. Morintz, B. Ionescu, op. cit., p. 112 - 113.
129. S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 66.
130. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit., p. 39.
131. N. Harțuche, op. cit., p. 46, p. 49, fig. 16 / 4.
132. S. Morintz, B. Ionescu, op. cit., p. 113.
133. N. Harțuche, op. cit., p. 51 - 52.
134. Ibidem, p. 49 - 52, pl. 17, 18.
135. I. Nestor și colab.; SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 499.
136. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit., p. 40.
137. Ibidem.
138. N. Harțuche, op. cit., p. 53, 55.
139. S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 68; idem, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555.
140. N. Harțuche, op. cit., p. 52.
141. S. Morintz, P. Roman, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555 - 556; idem, Dacia, N. S., 12, 1968, p. 45 - 128.
142. P. Roman, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 28; idem, Thraco - Dacica, 7, 1986, 1 - 2, p. 14 - 30, etc.
143. Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 519 - 527; idem, Thracica Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 70 - 80; etc.
144. S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 61 - 66, fig. 2 / 8 - 10, 3 / 2 - 5; etc.
145. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit., p. 38, pl. 18; D. Popovici, P. Haşotti, Pontica, 21 - 22, 1988 - 1989, p. 291 - 299, fig. 3 / 1 - 3; 4 / 1 - 5; 5 / 1 - 5.
146. S. Morintz, P. Roman, op. cit., p. 61 - 62; Ann Dodd - Oprițescu, SCIVA, 32 - 1981, 4, p. 523, fig. 6 / 8, p. 524 fig. 7 / 2.
147. S. Morintz, D. Șerbănescu, op. cit., p. 57, p. 62 fig. 10 / 3.

148. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 68 - 69, fig. 8 - 10; S. Morintz, B. Ionescu, p. 107, fig. 9 / 1 - 15; 10 / 1 - 4.
149. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 75 - 76, fig. 23 / 1 - 11.
150. E. Tudor, op. cit. , p. 555 - 559, fig. 1 / 1, 2; 2 / 1 - 11; 3 / 1 - 16; S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 74 - 76, fig. 20 - 22.
151. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit. , p. 25 - 35, pl. 11 - 15.
152. Ann Dodd - Oprițescu, op. cit. , p. 512, 525.
153. S. Morintz, P. Roman, op. cit. p. 62.
154. Ibidem , p. 71 - 74, fig. 11 - 19 ; S. Morintz, B. Ionescu, op. cit. , p. 114, fig. 15, 16.
155. Ibidem, p. 95 - 98, Fig. 2 / 1 - 10; 3 / 1 - 4; 4 / 1 - 8; S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 65 - 66, fig. 4 - 6; 7 / 1.
156. N. Harțuche, op. cit. , p. 53 - 65, fig. 23 / 1 - 5; 24 / 5 - 8; 25; 26; 27 / 2 - 10; 28/ 1, 2, 4 - 7; 30.
157. V. Dupoi, Fl. Preda, op. cit. , p. 7 - 9, pl. 2; 3 / 5 - 14.
158. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 77; S. Morintz, op. cit. , p. 1467; N. Harțuche, Studii și comunicări, Focșani, 3, 1980, p. 16.
159. S. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S. , 13, 1969, p. 61 și urm. ; P. Roman, op. cit. , p. 14 - 30 (cu bibliografia de la sfârșit) ; N. Harțuche , V. Sârbu , Studii și comunicări, Focșani, 3, 1980, p. 27 - 32.
160. Ibidem; idem, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 27.
161. N. Harțuche, op. cit. , p. 65.
162. Ibidem, p. 64 - 65.
163. Ibidem, p. 60 - 61; p. 77 fig. 38 / 5; idem, Memoria Antiquitatis, 4 / 5, 1972 - 1973, p. 265 - 267.
164. D. Monah, Memoria Antiquitatis, 4 - 5, 1972 - 1973, p. 269 - 277; Șt. Cucuș, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 125 - 130.
165. I. Manzura, op. cit. , p. 99 fig. 2 / 7.
166. S. Morintz, P. Roman, Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 119, fig. 7 / 3.
167. Ibidem, p. 62, fig. 2 / 1 - 3.
168. Ibidem, p. 66, fig. 5 / 5; S. Morintz, B. Ionescu, op. cit. , p. 95 - 99, fig. 3 / 5.
169. E. Comșa, Pontica, 10, 1977, p. 46 - 53.
170. N. Harțuche, op. cit. , p. 80 - 81; p. 56 fig. 21 / 2.
171. P. Haşotti, D. Popovici, op. cit. , p. 40; p. 30, pl. 10 / 1, 2.
172. Ibidem. , p. 30, fig. 10 / 4.
173. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 67, fig. 6 / 6, 7 / 1.
174. N. Harțuche, Necropola de la Brăilița . Rezumatul tezei de doctorat, p. 5.
175. I. Manzura, op. cit. , p. 99.
176. S. Morintz, P. Roman, op. cit. , p. 92, 97; idem, SCIV, 19, 1968, 4, p. 555; P. Roman, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 27.
177. N. Harțuche, Istros, 1, 1980, p. 81 - 82.
178. E. Comșa, Hierasus, 7 - 8, 1989, p. 81 - 88.

CÂTEVA CONCLUZII

Descoperirile de până acum, nu au dus la identificarea unui neolitic timpuriu în Dobrogea. Asupra existenței sau mai degrabă a inexistenței sale, s-au formulat diferite ipoteze, mai mult sau mai puțin plauzibile.

Până în prezent, cea mai timpurie cultură neolitică din Dobrogea este Hamangia. Cvasitotalitatea cercetărilor îi atribuie o origine sudică, anatoliană, fără a se putea preciza alte detalii în acest sens. În urma descoperirilor din ultimii ani de la Medgidia și Durankulak și a interpretării unor mai vechi materiale de la Cernavoda, am ajuns la concluzia că prima fază a culturii Hamangia, este sincronă în mare cu sfârșit de Vin_a A, Karanovo III și Dudești I. Totodată, în urma coroborării descoperirilor menționate cu cele de la Medgidia - Satu Nou, Grădiștea - Coslogeni și Cernica, alături de judecarea în ansamblu a fenomenelor existente, apreciez că la geneza primei faze a culturii Boian (faza Bolintineanu), a contribuit și Hamangia, alături de Dudești și cultura ceramicii liniare.

Cea de a doua fază a culturii Hamangia se împarte în două etape. Prima este cel mai bine reprezentată în așezările de la Medgidia - Satu Nou, Grădiștea - Coslogeni și nivelul inferior de la Golovița; cea de a doua etapă a fazei a doua, este cel mai bine reprezentată de nivelul superior de la Golovița. Din punct de vedere al sincronismelor, cea de a doua fază a culturii Hamangia, este contemporană cu primele două faze ale culturii Boian - Bolintineanu și Giulești și cu sfârșitul culturii ceramicii liniare.

În sfârșit, cea de a treia fază se divide în trei etape. Asupra sincronismelor acestei faze cu cultura Boian, lucrurile sunt mult mai clare, ele având la bază observații stratigrafice clare și numeroase : Hîrșova , Cernavoda, peșterile aflate în centrul Dobrogei etc.

Tot în legătură cu sincronismele culturii Hamangia, amintesc contactele sale cu cultura ceramicii liniare și cu cultura Precucuteni, prima influențând într-o mică măsură decorul ceramicii din Hamangia II. În altă ordine de idei, influențele Hamangia asupra culturii Precucuteni (atât în ceramică cât și în plastică) s-au exercitat de la nivelul Hamangia III a.

Analiza tipologică a uneltelor din silex, duce la concluzia generală după care tradiția tardenoisiană, manifestată în tehnica de cioplire, microlitismul și uneltele amenajate pe așchii, este din ce în ce mai puțin persistentă, odată cu evoluția culturii.

În ceramica Hamangia întâlnim următoarele categorii: I. Ceramica de uz comun (subdivizată în I a - ceramică acoperită cu barbotină; I b - ceramică acoperită cu slip lustruit); II. Ceramică decorată cu benzi de triunghiuri incizate sau excizate și apoi încrustate - categorie ce ne oferă o serie de repere cronologice față de cultura ceramicii liniare; III. Ceramica fină. Pe parcursul culturii Hamangia, ceramica fină a suferit o serie de schimbări, atât în domeniul formelor, cât și al decorului. În prima fază, ea se caracterizează prin forme bitronconice și globulare, cu gât drept, decorată pe lângă binecunoscutele crestături, împunsături, mici excizii, și cu caneluri foarte fine. În cea de a doua fază, forma caracteristică este strachina cu gâtul drept sau ușor evazat; alături de aceasta amintesc castroanele și paharele bitronconice. Decorul este relativ sumar. În faza a treia, strachina din faza precedentă capătă un contur mai arcuit, iar paharul bitronconic se transformă în pahar cu pereți înalți, ușor arcuiți, decorul fiind mult mai abundent și mai variat.

Remarcabilă prin originalitate și complexitatea problemelor ce le ridică este plastica Hamangia. Cele mai numeroase date le avem în urma săpăturilor din necropola de la Cernavoda. În totalitatea sa, creația plastică a culturii Hamangia, face dovada unui puternic tradiționalism. Analogiile și descendența plasticii culturii Hamangia, le găsim în remarcabilele creații plastice de la Hacilar, dar și în alte numeroase puncte din Anatolia, Siria, Irak. De remarcat este că toate aceste descoperiri se datează timpuriu, sau chiar foarte timpuriu. Găsirea rădăcinilor plasticii culturii Hamangia îndeosebi în Anatolia și în primul rând la Hacilar

(nivelele IX şi VI) nu trebuie să determine automat încadrarea sa cronologică la o dată corespunzătoare nivelului IX (5600 - 5500 î. e. n.) sau chiar nivelului VI din localitatea amintită. De adăugat este şi faptul că în drumul său spre Nord, cultura Hamangia pare să fi fost influenţată în plastica sa de comunităţile din Ciclade şi Estul Greciei. La judecarea fenomenului de persistenţă a unor forme plastice, trebuie avut permanent în vedere puternicul conservatorism, care a putut face posibilă dăinuirea pentru mult timp a unor tipuri de statuete - expresii ale unor idei religioase. Cercetările mai recente de la Medgidia - Satu Nou şi Grădiştea - Coslogeni, au demonstrat că statuetele de tipul "Gânditorului" şi "femeii şezând", au existat în plastica Hamangia, nu numai spre sfârşitul evoluţiei sale, ci încă de la începutul celei de a doua faze, lăsând chiar deschisă posibilitatea ca astfel de creaţii plastice să fie găsite în aşezări şi morminte din prima fază.

Consider drept o caracteristică generală a culturii Hamangia, conservatorismul, receptivitatea foarte redusă la influenţele culturale a căror analiză ne-ar fi uşurat periodizarea sa. După o evoluţie de şapte - opt secole, cultura Hamangia va contribui în Dobrogea, este drept într-o mică măsură, la sinteza gumelniţeană, care va integra pentru prima dată pământul dintre Dunăre şi Marea Neagră, într-un context cultural mult mai mare.

Câteva descoperiri din Dobrogea: Hîrşova - tell, Ghindăreşti, Gura Dobrogei, Tariverde şi mai recent Sarichioi, demonstrează că în ultima fază a culturii Boian, s-a produs pătrunderea masivă a acestor triburi în Dobrogea şi în urma contactului lor cu Hamangia a luat naştere varianta pontică a culturii Gumelniţa, care într-o primă fază (A1), va prezenta uşoare diferenţieri faţă de cultura Gumelniţa clasică. Faptul că majoritatea elementelor fazei A 1 ale culturii Gumelniţa din Dobrogea sunt de origine Boian, denotă dinamica mai mare a acestei culturi în raport cu Hamangia.

Cercetările de acum trei decenii efectuate în tell - ul de la Hîrşova, dublate de cele din anii 1985 - 1990, au demonstrat că între nivelele Boian IV şi cele Gumelniţa A 1, nu există vreo cezură, trecerea de la o cultură la alta, făcându-se organic, evolutiv. Cultura Hamangia nu a jucat un rol substanţial la geneza Gumelniţei în Dobrogea, întrucât a avut un caracter limitat din punct de vedere geografic şi conservator din punct de vedere cultural.

În această perioadă cu profunde imbricaţii etnice, o oarecare participare la fenomenele din Dobrogea, o constatăm şi din partea culturii Precucuteni III, care a influenţat într-o foarte mică măsură ceramica Hamangia din faza III c.

Pe plan cultural, debutul culturii Gumelniţa se caracterizează printr-un mare dinamism al diferitelor comunităţi, motiv care a stat la baza unor ipoteze, dintre care cea a prezenţei aspectului Stoicani - Aldeni până la Costineşti este cea mai hazardată. Cu argumente stratigrafice şi tipologice, am demonstrat că nu a existat nici o presupusă " fază Hîrşova ". La fel de forţată este înglobarea Dobrogei în arealul " culturii Varna ", care de fapt nu este decât un aspect local, de litoral, al marelui complex Karanovo VI - Gumelniţa. Elementele particulare ale aspectului "Varna", se explică prin participarea la geneza sa a culturii Sava. Limita nordică de expansiune a " Varnei " este oraşul Constanţa. Analiza tipologică a permis concluzia că între elementele de conţinut ale Gumelniţei şi " Varnei ", există foarte multe asemănări şi chiar similitudini. Vasele " Varna " care diferă de cele ale culturii Gumelniţa, se datează într-o primă fază a acestui aspect local, al cărui început pare a fi fost puţin anterior Gumelniţei A 1. Apoi se va produce o puternică uniformizare şi unitate culturală, marcată de unele uşoare diferenţieri locale, ce trebuie puse pe seama diferitelor fonduri culturale mai vechi. Faptul că "aspectul Varna" s-a manifestat exclusiv pe litoral, o demonstrează şi aşezarea de la Atmageaua Tătărască, aflată în dreptul Durankulakului, dar la o distanţă de 80 - 100 km. de litoral, unde întâlnim o ceramică tipică pentru cultura Gumelniţa.

Reânceperea în anul 1985 a cercetărilor din tell - ul de la Hîrşova, a contribuit atât la formarea unor imagini mai clare asupra conţinutului culturilor, cât şi la stabilirea relaţiilor dintre ele, a succesiunii lor etc. Astfel, în legătură cu sfârşitul culturii Gumelniţa la Dunărea de Jos, s-a demonstrat încă odată că acest fenomen coincide cu pătrunderea culturii Cernavoda I. Noua populaţie va prelua o serie de elemente materiale gumelniţene - maniera

de construcție a locuințelor (cu toate că erau mai mici și mai fragile); tehnicile de prelucrare a silexului, osului, cornului; folosirea tell - urilor etc. Cultura Cernavoda I, pe lângă faptul că exprimă o nouă populație, are și multe elemente care o individualizează (înainte de toate ceramica). Iată de ce ridic încă odată chestiunea - este sau nu Cernavoda I o cultură eneolitică în spațiul balcano - carpatic ? Cronologic, firește. Din punct de vedere etnic și al structurii culturale, se poate admite mult mai greu această încadrare. Poate că termenul de "eneolitizare" (propus de P. Roman) a Cernavodei I este cel mai nimerit, cu toate că arama practic lipsește din inventarul culturii.

Cercetările din tell - ul de la Hîrșova, au adus un argument material decisiv pentru datarea debutului culturii Cernavoda I la Dunărea de Jos. Este vorba despre faptul că în cele mai timpurii depuneri Cernavoda I (I a) s-au recuperat fragmente ceramice pictate Cucuteni A 4, iar de la partea superioară a stratului Gumelnița A 2, alte fragmente ceramice pictate, dar de data aceasta Cucuteni A 3. Nivelul gumelnițean a fost datat cu C-14, la 5380 ± 45 B. P. (necalibrat). Se relevă astfel, atât stratigrafic, cât și prin date absolute, fenomenele culturale și sincronismele de la sfârșitul culturii Gumelnița A 2 și începutul culturii Cernavoda I, care practic marchează debutul unui fenomen amplu, complex și de lungă durată - indoeuropenizarea - care în spațiul balcano - carpatic se va încheia practic, odată cu apariția tracilor timpurii, prin urmare, peste mai bine de 2000 de ani.

LISTA BIBLIOGRAFICA

Alexandrescu, Em. , Avram, Al. , Bounegru, O. , Chiriac, C. , Cercetări perieghetice pe teritoriul Histriei (II). În: Pontica, 19, 1986, p. 243 - 249.
Alexandrescu, Petre. Peisajul histrian în antichitate. În: Pontica, 3, 1970, p. 77 - 86.
Avram, Al. , Bounegru, O. , Chiriac, C. , Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (I). În: Pontica, 18, 1978, p. 114 - 123.
Andrieşescu, Ion. Dobrogea. Patru conferinţe ale Universităţii Libere. Bucureşti, 1928, 99, + 20 pl. Aşezământul cultural " Ion C. Brătianu ", VI.
Aricescu, Andrei. Depozite de unelte, arme şi podoabe de bronz din Dobrogea. În: Pontica, 3, 1970, p. 25 - 76.
Barnea Alexandru, Barnea Ion, Bogdan - Cătăniciu Ioana şi Papuc Gheorghe. Tropaeum Traiani, I. Bucureşti, 1979, p. 179, 193.
Bazilova, E. şi Filipova, N. Palynological and Paleoethnobotanical evidence about the human impact on the vegetation along the Bulgarian Black Sea Coast from the Neolithic till the Greack colonisation. În: Thracia Pontica, 4, 1991, p. 86 - 93.
Berciu, Dumitru. Însemnări pentru preistoria Peninsulei Balcanice. În: Balcania, 2 - 3, 1939 - 1940, p. 435 - 452.
Berciu, Dumitru şi Morintz, Sebastian. Baia. În: SCIV, 4, 1953, 1 - 2, p. 123 - 129.
Berciu, Dumitru. Sectorul Baia (Hamangia). În: SCIV, 5, 1954, 1 - 2, p. 97 - 100.
Berciu Dumitru, Morintz Sebastian şi Diaconu Petre. Şantierul arheologic Cenavoda. În: SCIV, 6, 1955, 1 - 2, p. 151 - 160.
Berciu, Dumitru. Aşezarea neolitică de la Baia - Hamangia. În: SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 541 - 542.
Idem, Une civilisation nèolithique recèmment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia. În: Nouvelle études d'histoire présente au X-e Congrés de science historique, Rome 1955, 1, Bucureşti, 1955, p. 29 - 46.
Berciu, Dumitru şi Morintz, Sebastian. Şantierul arheologic Cenavoda. În: Materiale, 3, 1957, p. 83 - 91.
Berciu, Dumitru. Neolitic preceramic în Balcani. În: SCIV, 9, 1958, 1, p. 91 - 98.
Berciu, Dumitru şi Morintz, Sebastian. Săpăturile de la Cenavoda. În: Materiale, 5, 1959, p. 99 - 106.
Berciu Dumitru, Morintz Sebastian şi Roman Petre. Săpăturile de la Cenavoda. În: Materiale, 6, 1959, p. 95 - 105.
Berciu, Dumitru şi Preda, Constantin. Raport asupra activităţii şantierului Histria în campania 1956. Sectorul Tariverde. În: Materiale, 5, 1959, p. 322.
Berciu, Dumitru. Deux chefs - d'oeuvre de l'art néolithique en Roumanie: le "couple" de la civilisation de Hamangia. În: Dacia, N. S. , 4, 1960, p. 423 - 441.
Berciu Dumitru, Morintz Sebastian, Roman Petre, Ionescu Mihai. Şantierul arheologic Cenavoda. În: Materiale, 7, 1961, p. 49 - 54.
Berciu, Dumitru. Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. Bucureşti, 1961.
Idem, A Zoomorphic sceptre discovered in the People's Republic of Bulgaria and its cultural and chronological position. În: Dacia, N. S, 6, 1962, p. 397 - 409.
Berciu, Dumitru şi Pippidi, Dionisie M. Din istoria Dobrogei, I, Bucureşti, 1965.
Berciu, Dumitru. Cultura Hamangia. I, Bucureşti, 1966.
Idem, Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre. Bucureşti, 1966.
Boiadjiev, Yavor. Hronologii na praistoriceskite na kulturî na teritoriata na Dobrodga. În: Sbornic Dobrodga, 9, 1982, p. 10 - 19.
Bolomey, Alexandra. Why not early neolithic in Dobrudja. În: Dacia, N. S., 21, 1979, p. 5 - 8.

Bolomey, Alexandra şi Marinescu - Bîlcu, Silvia. Industria osului în aşezarea cucuteniană de la Drăguşeni - Ostrov. În: SCIVA, 39, 1988, 4, p. 331 - 354.
Boroneană, Vasile. Cercetări perieghetice pe malul Mării Negre între Constanţa şi Vama Veche. În: Pontica, 10, 1977, p. 319 - 324.
Brătescu, Constantin. Etnografie şi solurile Dobrogei. În: Dobrogea. 50 de ani de viaţă românească, Cultura naţională, Bucureşti, 1928, p. 81 - 106.
British Museum Guide, London, 1972.
Brudiu, Mihalache. Despre două sceptre de piatră descoperite în sud-estul Moldovei. În: SCIVA, 26, 1975, 2, p. 169 - 179.
Brudiu, Mihalache şi Coman, Ghenuţă. Un nou sceptru de piatră descoperit în sud-estul Moldovei. În: SCIVA, 30, 1979, 1, p. 101 - 103.
Buxo, Ramon. Studiul carpologic - test asupra materialelor din nivelele eneolitice de la Hîrşova. În: Comunicări la a XVIII-a sesiune naţională de rapoarte de arheologie, Satu Mare, 1994.
Cantacuzino, Gheorghe. Necropola preistorică de la Cernica şi rolul ei în neoliticul românesc şi european (în lumina ultimelor descoperiri arheologice). În: SCIV, 18, 1967, 3, p. 379 - 397.
Idem, The prehistoric Necropolis of Cernica and its Place in the Neolithic Cultures of Roumania and of Europe in the Light of recent discoveries. În: Dacia, N. S. , 13, 1969, p. 45 - 59.
Caraivan, Glicherie. Evoluţia zonei Mamaia în cuaternalul tîrziu. În: Pontica, 15, 1982, p. 15 - 31.
Idem, Evoluţia zonei lacului Agigea în cuaternalul tîrziu. În: Pontica, 16, 1983, p. 9 - 16.
Cavruc, V. şi Neagu, M. Date noi privind stratigrafia Grădiştei - Coslogeni. În: Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 13 - 14, 1995, p. 71 - 80.
Cernych, E. K. , Gornoe delo i metallurghiia v drevneisei Bulgarii. Sofia, 1978.
Comşa, Eugen. Raport preliminar asupra sondajului de lângă Luncaviţa, raionul Măcin. În: SCIV, 3, 1952, p. 413 - 416.
Idem, Consideraţii asupra evoluţiei culturii Boian. În: SCIV, 5, 1954, 3 - 4, p. 361 - 392.
Idem, Săpături de salvare şi cercetări de suprafaţă în regiunea Bucureşti, SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 411 - 433.
Idem, Un vas de piatră descoperit pe Grădiştea Ulmilor la Boian. În: SCIV, 10, 1959, 1, p. 135 - 136.
Idem, Săpăturile de la Dudeşti. În: Materiale, 5, 1959, p. 91 - 97.
Idem, Consideration sur le vite funeraire de la civilisation de Gumelniţa. În: Dacia, N. S. , 4, 1960, p. 5 - 30.
Comşa Eugen, Galbenu Doina şi Aricescu Andrei. Săpături arheologice la Techirghiol. În: Materiale, 8, 1962, p. 165 - 171.
Comşa, Eugen. K voprosu ob otnositelnoi hronologii i o razvitii neoliticeskîh kulturî na iugo - vostoke RNR i na vostoke N. R. Bulgaria. În: Dacia, N. S. , 6, 1962, p. 53 -85.
Idem, Săpăturile arheologice de la Luncaviţa. În: Materiale, 8, 1962, p. 221 - 224.
Idem, Schimbul la comunităţile din epoca neolitică de pe teritoriul ţării noastre. În: Revista Muzeelor, 3, 5, 1966, p. 440 - 444.
Idem, Donnes concernant le civilisation Vin_a de sud-ouest de la Roumanie. În: Dacia, N. S., 13, 1969, p. 11 - 41.
Idem, Neoliticul judeţului Tulcea. În: Peuce, 2, 1971, p. 11 - 18.
Idem, Donnes sur la civilisation de Dudeşti. În: Praehistoriche Zitschrift, 2, 1971, p. 195 - 249.
Idem, Date cu privire la răspândirea comunităţilor fazei de tranziţie de la cultura Boian la cultura Gumelniţa pe teritoriul Dobrogei. În: Pontica, 5, 1972, p. 39 - 43.
Idem, Date despre uneltele din piatră şlefuită din epoca neolitică şi din epoca bronzului, de pe teritoriul României. În: SCIV, 23, 1972, 2, p. 245 - 262.
Idem, Complexul neolitic de la Grădiştea Ulmilor - Boian, jud. Ialomiţa. În: Materiale, 10, 1973, p. 25 - 30.
Idem, Parures nèolithiques en coquillages marin découvertes en térritoire roumain. În: Dacia,

N. S. , 17, 1973, p. 61 - 76.
Idem, Istoria comunităților culturii Boian. București, 1974.
Idem, Figurinele de aur din aria de răspândire a culturii Gumelnița. În: SCIVA, 25, 1974, 2, p. 181 - 190.
Idem, Silexul de tip " balcanic ". În: Peuce, 4, 1973 - 1975, p. 5 - 20.
Idem, Figurine din marmură din epoca neolitică de pe teritoriul României. În: Pontica, 9, 1976, p. 23 - 28.
Idem, Quelques données sur un certain type de figurines néolithiques en os . În: SCIVA, 27, 1976, 4, p. 557 - 564.
Idem, Despre figurinele "en violon" din aria culturii Gumelnița. În: Pontica, 10, 1977, p. 46 - 53.
Idem, Neoliticul județului Constanța. În: Revista Muzeelor, 5, 1977, p. 66 - 70.
Idem, L'utilisation de cuivre par les communautés de la culture Gumelnița du territoire Roumain. În: Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1978, p. 109 - 120.
Idem, Unele probleme privind populațiile de stepă din Nord - Vestul Mării Negre, din perioada eneolitică până la începutul epocii bronzului. În : SCIVA, 29, 1978, 3, p. 353 - 363.
Idem, Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României. În: Pontica, 13, 1980, p. 32 - 56.
Idem, Probleme privind practicarea vânătorii în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei. În: Pontica, 14, 1981, p. 9 - 21.
Idem, Le rôle des éléments meridionaux dans le Néolithique de la Roumanie. În: Revista de scienze prehistorice, 36, 1981, p. 127 - 151.
Comșa, Eugen și Geogescu, V. Cetățuia geto - dacică de pe dealul Movila de la Gura Vitioarei. În: SCIVA, 32, 1981, 2, p. 271 - 282.
Comșa, Eugen. Contribution a l'étude de la continuité des cultures néo - énéolithiques de Sud - est de la Roumanie et de leur rapports avec les cultures avoisinantes vers le nord. În: Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 10 - 18.
Idem, Les figurines anthropomorphes en terre cuite de l'aire culturelle Gumelnița du Sud - est de la Roumanie et leurs liasions avec les regions Egéennes. În: Symposia Thracica, Atena, 1982, p. 110 - 124.
Idem, Curente sudice în neoliticul României. În : Revista de istorie, 6, 1983, 5, p. 478 - 496.
Idem, Cre erea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei. În: Pontica, 16, 1983, p. 17 - 27.
Idem, Figurines d'os prismatiques d'epoque néolithique en Roumanie. În: Pontica, 17, 1984, p. 15 - 23.
Idem, Pescuitul în epoca neolitică în Sudul României. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 1, 1985, p. 17 - 24.
Idem, Date despre harpoanele din epoca neolitică din Muntenia. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 43 - 50.
Idem, Neoliticul pe teritoriul României. Considerații, București, 1987.
Idem, Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița. În: La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Iași, 1987, p. 81 - 88.
Idem, Cercetări arheologice de suprafață pe cursul inferior al Dîmboviței. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3 - 4, 1987, p. 13 - 16.
Idem, Istoricul cercetărilor arheologice privind epoca neolitică de pe teritoriul Dobrogei (1878 - 1944). În: Pontica, 20, 1987, p. 9 - 18.
Idem, Ritul funerar neobișnuit în cadrul necropolei gumelnițene de la Vărăști (jud. Călărași). În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 5 - 7, 1988 - 1989, p. 31 - 35.
Idem, Creșterea animalelor domestice în cursul perioadei de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului pe teritoriul României. În: Hierasus, 7 - 8, 1989, p. 81 - 89.
Idem, Unele date despre îmbrăcămintea în epoca neolitică de pe teritoriul Moldovei. În: Hierasus, 7 - 8, 1989, p. 39 - 53.
Idem, Folosirea aramei în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei. În: Pontica, 23, 1990,

p. 7 - 12.
Idem, Rolul Dunării inferioare în cursul epocii neolitice. În: Pontica, 24, 1991, p. 23 - 28.
Idem, La culture de Boian. În: Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 225 - 249.
Idem, Încălțămintea în neolitic pe teritoriul României. În: SCIVA, 43, 1992, 1, p. 38 - 48.
Condurachi, Emil și colab. Șantierul arheologic Histria. În: SCIV, 3, 1952, 2, p. 272 - 274.
Idem, Șantierul arheologic Histria. În: Materiale, 4, 1957, p. 56 - 59, 84 - 85.
Couvain, Jean. Naissance des divinites. Naissance de l'agriculture. Paris, 1994.
Cristescu, Vasile. Les stations prehistoriques du lac de Boian. În: Dacia, 2, 1925, p. 249 - 303.
Idem, Les stations préhistoriques des Vădastra. În: Dacia, 3 - 4, 1927 - 1932, p. 167 - 225.
Crișmaru, Aristotel. Drăgușeni. Contribuție la o monografie arheologică. Botoșani, 1977.
Cronica cercetărilor arheologice, campania 1993. Satu Mare, 1994, p. 30 - 31.
Coteț, Petre și Popovici, Ioan, Județul Tulcea. București, 1972.
Cucoș, Ștefan. Vase neo-eneolitice cu tub și semnificația lor. În: SCIVA, 25, 1974, 1, p. 125 - 130.
Cyprus before bronze age. Art in Chalcolithic period. Malibu, California, 1990.
Das erste gold der Menshheit. Die alteste civilisation in Europa. Freiburg, 1986.
Diaconu, Petre și Angelescu Niță. Urme vechi de locuire în colțul de Sud - Vest al Dobrogei. În: Revista Muzeelor, 4, 1968, p.
Demoule, Jean - Paul și Lichardus - Itten, Marion. Invention du metal et premières inégalités: la nécropole de Varna dans son contexte européen. În: Le premières or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 38 - 44.
Demoule, J. P. , Scheider, G. , Knoll, H. , Gallis, K. , Transition entre Sesklo et Dimini - Analyses ceramologique. În: Bulletin de corespondence hellenique, CXV, 1991, p. 3 - 31.
Deshays, Jean. Les fonilles de Dikili Tash. În: Sbornik Narodnoi Muzeja, Beograd, 6, 1976, p. 21 - 43.
Diaconu, Petre și Vîlceanu, Dumitru. Păcuiul lui Soare. I. București, 1972, p. 11.
Dimov, Todor. Zemlianka ot neolituoto selisce pri s. Durankulak, Tolbuhinski okrag. În: Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 33 - 48.
Dimov, T. , Boiadjiev, Y. , Todorova, H. Preistoriceskiat necropol crai selo Durankulak, Tolbuhinski okrag. În: Sbornic Dobrudja, 1, 1984, p. 74 - 88.
Dimov, Todor. Kulturata Hamangia v Dobrudja. În : Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 20 - 34.
Idem, Kultura Hamangia v iujnoi Dobrudje. În: Studia praehistorica, 11 - 12, Sofia, 1992, p. 122 - 130.
Dodd - Oprițescu, Ann. Les éléments " steppique " dans l'énéolithique de Transylvanie. În: Dacia, N. S. , 22, 1978, p. 87 - 97.
Idem, Considerații asupra ceramicii de tip C. În: SCIVA, 31, 1980, 4, p. 247 - 257.
Idem, Ceramica ornamentată cu șnurul din aria culturilor Cucuteni și Cenavoda. În: SCIVA, 32, 1981, 4, p. 511 - 528.
Idem, La ceramique Cucuteni C. Son origine, sa signification historico-culturelle. În: Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 70 - 80.
Dodd - Oprițescu, Ann și Mitrea, Ioan. Sceptrul de piatră de la Mogoșeni - Siret, jud. Iași. Problema originii și datării. În: Carpica, 15, 1983, p. 69 - 98.
Dodd - Oprițescu, Ann. Vecinii estici și nord - estici ai triburilor Cucuteni - Tripolie. În: SCIVA, 39, 1983, 3, p. 222 - 234.
Down of civilisation. London, 1961.
Dragomir, Ion T. Eneoliticul din sud - estul României. Aspectul cultural Stoicani - Aldeni. București, 1983.
Dumitrescu, Hortensia. Contribuții la problema originii culturii Precucuteni. În: SCIV, 8, 1957, 1 - 4, p. 53 - 69.
Dumitrescu, Vladimir. Découvertes de Gumelnița. În: Dacia, 1, 1924, p. 325 - 342.

Idem, Fouilles de Gumelnița. În: Dacia, 2, 1925, p. 29 - 102.
Idem, La stratigrafie de stations appartenant à la civilisation énéolithique balcano - danubienne à la lumière des fonilles d'Atmageaua Tătărască (département de Durostor), Roumanie. În: Proceedings of the first International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, 1932, p. 2 și urm.
Idem, La stratigrafie de stations appartenant à la civilisation énéolithique balcano - danubienne à la lumière des fonilles d'Atmageaua Tătărască. În: Istros, I, 1, 1934, p. 37 - 43.
Idem, The painted Decoration of the Pottery from the Eneolithic Station near Atmageaua Tătărască (Department of Durostor, Dobrogea, Roumania). În: Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool, 24, 1 - 2, 1937, 14 p și 5 pl. , extras.
Dumitrescu, Vladimir și colaboratorii. Hăbășești. Monografie arheologică. București, 1954.
Dumitrescu, Vladimir. Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din așezarea neolitică târzie de la Căscioarele. În: SCIV, 16, 1965, 2, p. 215 - 234.
Idem, Un sceptru de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia. În: SCIV, 13, 1962, 1, p. 95 - 98.
Idem, Considerations et données nouvelles sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița. În: Dacia, N. S. , 8, 1964, p. 53 - 66.
Idem, Cu privire la o recentă încercare de sinteză asupra cronologiei preistorice a Orientului Apropiat, a Mediteranei și a Europei. În: SCIV, 20, 1969, 1, p. 125 - 149.
Idem, Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România. În: SCIV, 21, 1970, 2, p. 187 - 200.
Idem, Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge de bronze de l'Europe sud - orientale d'une part et le monde égeo - anatolien, d'autre part. În: II-ème Congrés International des études Sud - est Européen, Athènes, 1970, extras. 30 p.
Idem, The Cronological Relation between the Cultures of the Eneolithic Lower Danube and Anatolia and the Near East. În: American Journal of Archaeology, 74, 1970, p. 43 - 50.
Idem, În legătură cu vechimea culturii Hamangia. În: Peuce, 2, 1971, p. 3 - 8.
Idem, Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal. În: Pontica, 5, 1972, p. 45 - 51.
Idem, Cronologia absolută a neoliticului românesc în lumina datelor C14. În: Apulum, 12, 1974, p. 23 - 39.
Idem, Arta preistorică în România. București, 1974.
Idem, Neolithic Settlement at Rost. B. A. R. , International Series, 79, Oxford, 1980.
Dumitrescu, Vladimir, Bolomey, Alexandra și Mogoșanu, Florin. Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie. București, 1983.
Dumitrescu, Vladimir. Stratigrafia așezării tell de pe ostrovul de la Căscioarele. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 73 - 82.
Idem, Quelques remarques à propos de la datation des cultures énéolithiques du Bas - Danube et des Balkans. În: Dacia, N. S. , 32, 1988, 1 - 2, p. 141 - 143.
Dumitrescu, Vladimir și Vulpe, Alexandru. Dacia înainte de Dromihete. București, 1988.
Dupoi, Vasile și Preda, Florentina. Cîteva rezultate preliminare ale cercetărilor arheologice de la "Gruiul dării" - comuna Pietroasele, județul Buzău. În: Analele Universității București, 26, 1977, p. 6 - 9.
Eliade, Mircea. Alchimia asiatică. București, 1991.
Idem, Cronologie și alchimie babiloniană. Iași, 1991.
Idem, Sacrul și profanul. Ed. Humanitas, București, 1992.
Idem, Tratat de istorie a religiilor. București, 1992.
Eluère, Christiane. L'or de Varna. În: Le premier or de l'humanite en Bulgarie. 5-éme millenaire, Paris, 1989, p. 61 - 69.
Enciclopedia geografică a României. Ed. Științifică și enciclopedică, București, 1982.
French, D. H. Early pottery sittes from Western Anatolia. În: Bulletin of the Institute of

archaeology, London, 5, 1965, p. 15 - 24.
Galbenu, Doina. Așezarea neolitică de la Hîrșova. În: SCIV, 13, 1962, 2, p. 285 - 305.
Idem, Neoliticeskaia masterkaia dlia obrabotk ukrașenii v Hîrșova. În: Dacia, N. S. , 7, 1963, p. 501 - 509.
Idem, Așezări neolitice pe teritoriul orașului Constanța. În: Revista Muzeelor, II, 2, număr special, 1965, p. 414 - 415.
Idem, Nouvelles données concernant le debut de la civilisation de Gumelnița de Dobrogea. În: Dacia, N. S. , 10, 1966, p. 321 - 328.
Idem, Așezarea și cimitirul de la Limanu. În: Materiale, 9, 1970, p. 77 - 86.
Idem, Așezări neolitice pe teritoriul orașului Constanța. În: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, 1, 1964 (1971), p. 71 - 81.
Idem, Așezarea neolitică de la Costinești. În: Pontica, 4, 1971, p. 237 - 246.
Idem, Săpături în tell-ul de la Hîrșova, jud. Constanța. În: Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 3 - 8.
Garasanin, Milutin. Nomades des steppes et autochtones dans le sud-est européen à l'epoque de transition du néolithique a l'âge du bronze. În: Studie Balcanica, 5, 1971, p. 9 - 14.
Idem, État actuel et problèmes de la prehistoire du sud-est européen (corapport). În: III - éme Congrès International d'études de sud-est européene, București, 1974, 27 p. , extras.
Idem, Les rapports entre le sud - est européen et la Méditeranée orientale a l'époque préhistorique. În: III Congrès International d'études du sud - est européen, București, 1974, extras, 48 p.
Georgiev, I. Georgi. Kulturgruppen der Jungstein under Kupferzeit in der Ebene von Phrazien (Sudbulgarien). În: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praga, 1961, p. 45-100.
Geografia fizică a RPR. Litografia învățământului, București, 1955.
Ghetov, L. , Sur le problème des sceptres zoomorphes en pierre. În: Studia Praehistorica, Sofia, 3, 1980, p. 91 - 96.
Gheție, Vasile. Anatomia animalelor domestice. București, 1967.
Gimbutas, Maria. The Kurgan culture. În: VIIe Congrès International, 1, Praga, 1970, p. 483 - 487.
Idem, Gold treasure of Varna. În: Archaeology, 30, 1977, p. 44 - 51.
Idem, The Language of the Goddess. New York, 1989.
Idem, Civilisations of the Goddess. New York, 1991.
Gîștescu, Petre. Lacurile din România. Ed. Academiei, București, 1971.
Goldman, H. Excavations at Eutresis in Beotia. Cambridge, Massachusetts, 1931.
Haimovici, Sergiu și Dardan, Geanina. Studiul resturilor de faună provenite din așezarea neolitică de la Luncavița. În: Materiale, 9, 1970, p. 107 - 111.
Haimovici, Sergiu. Unele date privind un lot de faună descoperit în așezarea eponimă de la Hamangia. În: Pontica, 20, 1987, p. 43 - 52.
Harțuche, Nicolae. Raport privind săpăturile de salvare de la Medgidia. Mss - MINA Constanța.
Harțuche, Nicolae și Dragomir, I. T. Săpăturile arheologice de la Brăilița. În: Materiale, 3, 1957, p. 129 - 144.
Harțuche, Nicolae. Săpăturile arheologice de la Brăilița. În: Materiale, 5, 1959, p. 221 - 229.
Idem, Un vas de marmură descoperit într-un mormânt de tip Hamangia. În: Revista Muzeelor, 3, 5, 1966, p. 445 - 446.
Idem, Vasul biberon eneolitic de la Rîmnicelu (jud. Brăila). În: Memoria antiquitatis, 4 - 5, 1972 - 1973, p. 265 - 267.
Idem, Unele probleme ale postpaleoliticului în peșterile Dobrogei. În: Pontica, 9, 1976, p. 13 - 22.
Idem, Necropola de la Brăilița. Contribuții la problemele eneoliticului final și trecerii la epoca bronzului tracic la Dunărea de Jos. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1979.

Idem, Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila. În: Istros, 1, 1980, p. 281 - 354.
Idem, Complexul cultural Cenavoda I de la Rîmnicelu - județul Brăila. În: Istros, 1, 1980, p. 33 - 88.
Harțuche, Nicolae și Sârbu, Valeriu. Importuri și influențe egeo - miceniene în culturile perioadei de tranziție și a epocii bronzului la Dunărea de Jos. În: Studii și comunicări, Focșani, 3, 1980, p. 27 - 44.
Harțuche, Nicolae. Cercetările arheologice de la Lișcoteanca I. Așezarea " Movila Olarului" (1970 - 1976). În: Istros, 5, 1987, p. 7 - 90.
Hașotti, Puiu. Așezarea aparținând culturii Hamangia de la Medgidia - Satu Nou. În: Pontica, 13, 1980, p. 199 - 215.
Idem, Contribuții privind ceramica culturii Hamangia în lumina descoperirilor de la Madgidia - Satu Nou. În: Pontica, 14, 1981, p. 23 - 38.
Idem, Aspecte privind începutul epocii neolitice în Dobrogea. În: Pontica, 15, 1982, p. 33 - 46.
Hașotti, Puiu și Mihail, Eugen. Cercetări perieghetice între Izvorul Mare și Cochirleni. În: Pontica, 16, 1983, p. 285 - 294.
Hașotti, Puiu. Săpăturile arheologice de la Medgidia - Satu Nou. În: Materiale, București, 1983, p. 41 - 44.
Idem, Observații privind uneltele din silex aparținând culturii Hamangia. În: Pontica, 16, 1983, p. 29 - 43.
Idem, Noi date privind difuziunea comunităților culturii Hamangia. În: Pontica, 17, 1984, p. 25 - 36.
Hașotti, Puiu și Wisoșenschi, Willi. Descoperiri întâmplătoare în așezarea neolitică de la Tîrgușor "Sitorman". În: Pontica, 17, 1984, p. 37 - 50.
Hașotti, Puiu. Noi descoperiri privind plastica Hamangia. În: Pontica, 18, 1985, p. 25 - 34.
Idem, Noi cercetări arheologice în așezarea culturii Hamangia de la Medgidia - "Cocoașă". În: Pontica, 18, 1985, p. 35 - 40.
Idem, Observații asupra plasticii culturii Hamangia. În: Pontica, 19, 1986, p. 9 - 18.
Idem, Cercetările arheologice din așezarea aparținând culturii Hamangia de la Medgidia - Satu Nou. În: Materiale, 16, București, 1986, p. 34 - 40.
Idem, Observații asupra ceramicii dintr-un complex al culturii Hamangia de la Medgidia - "Cocoașă". În: SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119 - 131.
Idem, Cercetările arheologice din așezarea culturii Hamangia de la Tîrgușor - punctul "Urs". În: Materiale, 16, București, 1986, p. 26 - 33.
Idem, Influences tardenoisiennes aux outils en silex appartenant à la culture de Hamangia. În: La genèse et l'evolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iași, 1987, p. 151 - 156.
Idem, Sondajele din așezarea culturii Hamangia de la Medgidia - Satu Nou. În: Pontica, 20, 1987, p. 19 - 42.
Hașotti, Puiu și Lăzurcă, Elena . Civilizații pretracice în Dacia pontică. În: Symposia thracologica, Tulcea, 7, 1989, p. 39 - 48.
Hașotti, Puiu. Observații privind cultura Gumelnița în Dobrogea. În: Pontica, 21 - 22, 1989, p. 7 - 21.
Idem, Influențe liniare în cadrul ceramicii culturii Hamangia. În: Pontica, 23, 1980, p. 13 - 22.
Idem, La culture néolithique Hamangia. Quelques rémarques sur le stade actuel des recherches. În: Le paleolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen, Iași, 1991, p. 250 - 265.
Hașotti, Puiu și Popovici, Dragomir. Cultura Cenavoda I în contextul descoperirilor de la Hîrșova. În: Pontica, 25, 1992, p. 15 - 44.
Hașotti, Puiu. Considerations concernant les synchronismes de la culture Hamangia. În: Studia praehistorica, 11 - 12, Sofia, 1992, p. 114 - 121.
Hașotti, Puiu; Popovici, Dragomir; Rialland, Yannick și colab. Les pêcheurs du Bas Danube du Ve au IIIe millénaire avant J. C. În: Arheologia, 294, 1993, p. 20 - 31.

Haşotti, Puiu. Quelques aspects de néolithique en Dobroudja à la lumiere des recherche archéologiques recentes. În: XIIe Congrès International, Bratislava, 1993, tom 2, p. 354 - 359.
Häusler, Alexander. Zum Problem des Vordringens frücher Steppenelemente im Neolithikum Mittel - und Südosteuropas. În: Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 98 - 118.
Hökmann, Olaf. Die menschengestaltige Figuralplastik der Südosteuropäichen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. I, II, Hildesheim, 1968.
Istoria na Dobrudja. Sofia, 1984.
Ivanov, Ivan. Les fonilles archeologiques de la nécropole chalcolithique à Varna (1972 - 1975). În: Studia Praehistorica, 1 - 2, 1976, p. 13 - 26.
Idem, Le chalcolithique en Bulgarie et dans la nécropole de Varna. În: Ancient Bulgaria, I, Nottingham, 1983, p. 154 - 163.
Idem, La nécropole chalcolithique de Varna et les cités lacustres voisines. În: Le premier or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 39 - 56.
Junghanss, S., Sangmeister, E., Schroder, M. Kupfer und Bronze in der Metallzeit Europa. Katalog den Analysen. Berlin, 1968.
Kalicz, Nandor. On the chronological problems of the neolithic and copper age in Hungary. În: Mittelungen des Archäologischen Instituts, Budapest, 14, 1985, p. 21 - 51.
Katinčarov, Rumen. Les dévelopement des cultures néolithique et chalcolithique et l'aparition de la metalurgie sur les terres bulgares. În: Les premier or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 16 - 18.
Käncev, Kančo. Tools for Chipping and Grinding of grain from Tell of Kazanlăk. În: Cultures préhistoriques en Bulgarie, Sofia, 1991, p. 111 - 116.
Keramic & Gold. Bulgarische Jungsteinzeit. Frankfurt an Main, 1983.
Langsdorf, A. şi Nestor, Ion. Nachtrag zu Cernavoda. În: Praehistoriche Zeitschrift, 20, 1929, p. 200 - 229.
L'art des Cyclades. Au debut à la fin de l'âge de bronze. Paris, 1957.
L'art russe de Schytes à nos jours. Moscova, 1967.
Lazarovici, Gheorghe. Difuziunea unor civilizaţii neolitice în regiunea Dunării de Jos. În: Pontica, 4, 1971, p. 31 - 40.
Idem, Neoliticul Banatului. Cluj - Napoca, 1971.
Idem, Gornea. Reşiţa, 1977.
Lăzurcă, Elena. Un vas zoomorf gumelniţean descoperit la Luncavita. În: Peuce, 6, 1977, p. 19 - 20.
Idem, Raport asupra noilor cercetări arheologice de la Baia (Hamangia), jud. Tulcea. În: Peuce, 8, 1980, p. 7 - 16.
Idem, Cercetări arheologice în staţiunea de la Carcaliu. În: Peuce, 9, 1984, p. 23 - 29.
Idem, Ceramica cucuteniană în contextul aşezării gumelniţene de la Carcaliu (jud. Tulcea). În: Peuce, 10, 1991, p. 13 - 19.
Lichardus, Jan şi colab. La protohistoire de l'Europe. Le néolithique et le chalcolithique. Paris, 1985.
Lloyd, Selton şi Mellaart, James. Beycesultan, I. London, 1962.
Lungu, Radu. Câteva figurine de la Dunărea de Jos şi unele probleme ale plasticii neolitice. În: Studii şi cercetări de istoria artei, 25, 1978, p. 203 - 209.
Idem, Unele probleme ale culturii Hamangia în urma descoperirilor din judeţul Călăraşi. În: SCIVA, 33, 1982, 1, p. 11 - 23.
Mallory, J. P. In search of Indo - europeans, London, 1989.
Manzura, Igor. Culturi eneolitice în zona de stepă. În: Thraco - Dacica, 15, 1994, 1 - 2, p. 93 - 101.
Manzura, Igor şi Sava, Eugen. Interacţiuni "est-vest" reflectate în culturile eneolitice şi ale epocii bronzului în zona de nord - vest a Mării Negre (Schiţă cultural - istorică). În: Memoria

Antiquitatis, 19, 1994, p. 143 - 189.
Marinescu - Bîlcu, Silvia. O statuetă neolitică de marmură descoperită la Gumelnița. În: SCIV, 14, 1963, 1, p. 138 - 142.
Idem, Reflets des rapports entre les civilizations de Hamangia et de Précucuteni dans la plastique précucutenienne de Tîrpești. În: Dacia, N. S. , 8, 1964, p. 307 - 312.
Idem, Asupra unor aspecte ale raporturilor dintre culturile Precucuteni și Hamangia. În: Pontica, 5, 1972, p. 29 - 36.
Idem, À propos des influences de la culture Précucuteni sur la culture de Hamangia à la lumiere de quelques découvertes inédites de Dobrogea. În: Dacia, N. S. , 16, 1972, p. 53 - 73.
Idem, Cultura Precucuteni pe teritoriul României. București, 1974.
Idem, Relațiile dintre culturile Precucuteni și Boian - Gumelnița. În: SCIVA, 37, 1976, 3, p. 347 - 354.
Idem, Unele probleme ale plasticii antropomorfe neo - eneolitice din România și relațiile ei cu Mediterana orientală. În: Pontica, 10, 1977, p. 37 - 46.
Idem, Unele aspecte ale legăturilor dintre neo - eneoliticul românesc și culturile egeice și microasiatice. În: Pontica, 13, 1980, p. 57 - 65.
Idem, Quelques aspects du problème de la contribution de la céramique rubanée à la formation de la civilisation Précucuteni I. În: Alba Regia, 12, 1981, p.
Idem, În legătură cu câteva opinii ale unor cercetători străini asupra neo - eneoliticului românesc. În: Pontica, 14, 1981, p. 39 - 46.
Idem, În legătură cu câteva opinii privind originea și evoluția neoliticului și eneoliticului pe teritoriul Moldovei. În: SCIVA, 34, 1983, 2, p.
Idem, À propos de la statuette de type "Le penseur" de l'Attique et le problème de ses éventuelles relations avec celle de Cernavoda. În: Dacia, N. S. , 29, 1985, p. 119 - 124.
Idem, O statuetă cicladică de " Gânditor " și eventualele sale legături cu piese similare din România. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 83 - 90.
Marinescu - Bîlcu, Silvia și Cîrciumaru, Marin. Coliere de Lithospermum purpureo - coeruleum și " perle " de cerb în neoliticul din România în contextul centrului și sud - estul Europei. În: SCIVA, 43, 1992, 4, p. 355 - 370.
Marinov, (și Yordanov, Y. Preliminary Data from Studies of Bone Material from Varna. Chalcolithic Necropolis during the 1972 - 1975 Period. În: Studia Praehistorica, 1, 2, Sofia, 1978, p. 60 -67.
Mateescu, Corneliu. Săpături arheologice și cercetări arheologice la Vădastra și împrejurimi. În: SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 447 - 455.
Idem, Săpături arheologice la Vădastra (1960 - 1966). În: Materiale, 9, 1970, p. 67 - 74.
Idem, Noi săpături arheologice la Vădastra. În: Sesiunea muzeelor de istorie, 1, 1971, p. 52 - 69.
Mateescu, Corneliu și Voinescu, Ion. Representations of pregnancy in certain Neolithic clay figurines on lower and middle Danube. În: Dacia, N. S. , 26, 1982, p. 47 - 58.
Mellart, James. Escavations at Çatal Hüyük. În: Anatolian Studies, 13, 1963, p. 45 - 103.
Idem, Escavations at Çatal Hüyük. În: Anatolian Studies, 14, 1964, p. 39 - 121.
Idem, Earliest civilisations in the Near East. London, 1965.
Idem, Escavations at Çatal Hüyük. În: Anatolian Studies, 16, 1966, p. 165 - 191.
Idem, Çatal Hüyük. Lengerich (Westfalia), 1967.
Idem, Escavations at Hacilar. Edinburgh, 1970.
Idem, Prehistory of Anatolia and its relation with the Balcans. În: Studia Balcania, 5, Sofia, 1971, p. 119 - 147.
Idem, The late Chalcolithic period in the Anatolia: an interim Assessement. În: Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1971, p. 84 - 87.
Idem, The archaeology of ancient Turkei. London, 1978.
Merpert, N. The problem of the transition between the North Balkan eneolithic to the early

Bronze Age in the light of new exploration in the Upper Thracian Plain. În: Orpheus, 3, 1993, p. 5 - 8.
Mihăilescu, Vasile. Dealurile și cîmpiile României. Ed. Științifică, București, 1965.
Mircev, M. și Zlatarski, D. Celițnata moghila pri s Sava. În: Izvestia, Varna, 11, 1960, p. 11 - 25.
Monah, Dan. Câteva observații asupra vaselor neo - eneolitice cu tub de scurgere. În: Memoria Antiquitatis, 4 - 5, 1972 - 1973, p. 269 - 277.
Morintz, Sebastian. Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de împrejmuire în cultura Gumelnița. În: SCIV, 13, 1962, 2, p. 280 - 291.
Morintz, Sebastian și Roman, Petre. Aspecte des Aeneolitikumus und der Ubergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau. În: Dacia, N. S. , 12, 1968, p. 56 - 80.
Morintz, Sebastian și Ionescu, Barbu. Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958 - 1967). În: SCIV, 19, 1968, 1, p. 95 - 125.
Morintz, Sebastian și Roman, Petre. Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos. În: SCIV, 19, 1968, 4, p. 553 - 574.
Morintz, Sebastian și Anghelescu, Niță. O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni. În: SCIV, 21, 1970, 2, p. 373 - 413.
Morintz, Sebastian și Roman, Petre. Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în România. În: SCIV, 21, 1970, 4, p. 557 - 569.
Morintz, Sebastian. Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea. În: Pontica, 5, 1972, p. 53 - 57.
Morintz, Sebastian și Șerbănescu, Done. Cercetări arheologice la Hîrșova și împrejurimi. În: SCIV, 25, 1974, 1, p. 47 - 69.
Morintz, Sebastian. Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice. În: Revista de istorie, 8, 1977, p. 1463 - 1475.
Moscalu, Emil. Sondaje și cercetări de suprafață. În: Cercetări arheologice, 3, 1979, p. 285 - 391.
Movșa, T. G. O zviaziah plemen tripolskoi kulturî so stepnîmi plemenami mednovo veka. În: Sovetskaia Archeologia, 2, 1961, p. 186 - 199.
Müler, V. și Früehe, J. Plastik in Graechenland und Norderasien. Ausburg, 1929.
Nagel, Wolfang. Zwei Frauenidole aus der Frühklassischen Hacilar Kultur in Berlin. În: Acta praehistorica et archaeologica, 1, 1970, p. 101 - 104.
Idem, Datierung im Orientalischen Neolithikum und die Zeitstellung der Frühsumerischen Kultur. În: Acta praehistorica et archaeologica, 4, 1974, p. 33 - 75.
Nandriș, John. Early neothermal Sites in the Near East and Anatolia. A review of Material. Including Figurines, as a Background to the Neolithic of Temperate South East Europe. În: Memoria antiquitatis, 1, 1969, p. 11 - 66.
Idem, Some Features of Neolithic Climax Societies. În: Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1978, p. 198 - 211.
Neagu, Marian. Primele populații de pe teritoriul județului Călărași. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 1, 1985, p. 9 - 16.
Necrasov, Olga și Haimovici, Sergiu. Sur la présence de la Dorade (Aurata aurata L.) dans les eaux du litoral roumain de la Mer Noire pendant le néolithique. În: Lucrările sesiunii științifice a stațiunii zoologice marine " Prof. Ioan Borcea ", Agigea, Iași, 1959, p. 563 - 565.
Idem, Studiul preliminar al faunei neolitice de la Cenavoda. În: Probleme de antropologie, 4, 1959, p. 7 - 20.
Necrasov, Olga și colab. Date asupra faunei descoperite în 1956 la Cenavoda. În: Materiale, 5, 1959, p. 110 - 112.
Idem, Studii antropologice ale scheletelor neolitice descoperite în cimitirul preistoric de la Cenavoda. În: Probleme de antropologie, 4, 1959, p. 21 - 45.
Necrasov, Olga și Haimovici, Sergiu. L'étude de la faune de la station néolithique de Tangîru. În: Dacia, N. S. , 3, 1959, p. 561 - 570.

Necrasov, Olga și Cristescu, Maria. Étude anthropologique des squelettes de Dridu (culture Gumelnița). În: Anale Științifice Iași, S. n. secțiunea II, Șiințe naturale, VIII, 1, 1961, p. 53 - 62.
Necrasov, Olga și Haimovici, Sergiu. Studiul resturilor de faună neolitică (cultura Hamangia) descoperite în cursul săpăturilor de la Techirghiol. În: Materiale, 8, 1962, p. 175 - 183.
Necrasov, Olga și Cristescu, Maria. Unele probleme ale populării teritoriului patriei noastre în neolitic în lumina noilor cercetări. În: Omagiu lui P. Constantinescu - Iași, 1965, p. 67 - 70.
Necrasov, Olga și Haimovici, Sergiu. Studiul resturilor de faună neolitică descoperite în stațiunea Gumelnița. În: SCIV, 17, 1966, 1, p. 101 - 107.
Necrasov, Olga și Bulai, M. L'élevage, la chasse et la pêche durant le néolithique roumain. În: VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, V, Moscova, 1970, p. 544 - 556.
Necrasov, Olga și Cristescu, Maria. Cercetările antropologice și unele probleme ale arheologiei. În: Hierasus, 1, 1978, p. 97 - 112.
Necrasov, Olga. L'anthropologie de l'aire thrace. În: Actes du IIe Congrès international de thracologie, III, București, 1980, p. 423 - 443.
Nica, Marin. Cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați. În: SCIVA, 27, 1976, 4, p. 435 - 463.
Idem, Asupra originii și dezvoltării culturii Vădastra de la Fărcașele (jud. Olt). În: Historica, 1, 1970, p. 1 - 19.
Idem, Evoluția culturii Vădastra pe baza descoperirilor de la Hotărani - Fărcașele, jud. Olt. În: Historica, 2, 1971, p.
Idem, La culture Dudești en Oltenie. În: Dacia, N. S. , 20, 1976, p. 71 - 104.
Nestor, Ion. Cercetări preistorice la Cenavoda. În: Analele Dobrogei, 18, 1937, p. 1 - 21.
Idem, Probleme noi în legătură cu neoliticul din R. P. R. În: SCIV, 2, 1950, 1, p. 208 - 219.
Nicolăescu - Plopșor, C. S. , Păunescu, Alexandru și Bolomey, Paul, Al. Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956, I, Dobrogea. În: Materiale, 5, 1959, p. 7 - 22.
Nicolăescu - Plopșor, C. S. , Păunescu Alexandru și Harțuche Nicolae. Cercetări paleolitice în Dobrogea. În: Materiale, 6, 1959, p. 41 - 47.
Nicolăescu - Plopșor, C. S. Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956. În: Materia 5, 1989, p. 15 - 44.
Nicolăescu - Plopșor, Dardu și Popovici, Ioana. Les populations néolithiques du bassin du Bas Danube. Les tribus de civilisation Boian et de Gumelnița. În: Annuaire roumain d'anthropologie, 4, 1967, p. 2 - 16.
Nicolov, Vasil. L'art et la mythologie des agriculteurs du chalcolithique final sur des terres bulgares. În: Le premier or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 45 - 48.
Nițu, Anton. Despre reprezentarea piciorului divin în plastica neo - eneolitică carpato - dunăreană. În: Apulum, 3, 1947 - 1949 (1958), p. 107 - 132.
Idem, Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița. În: Danubius, 2 - 3, 1969, p. 21 - 41.
Oberländer - Tîrnoveanu, Ernest și Oberländer - Tîrnoveanu, Irina. Așezarea neolitică și necropola de la Sarichioi. În: Materiale, Oradea, 1983, p. 59 - 70.
Oberländer - Tîrnoveanu, Irina. Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea). În:Peuce, 8, 1980, p. 55 - 76.
Panaiotov, Ivan. Studies on the Bronze Age in the Bulgarien lands. În: Thracia, 8, 1985, p. 157 - 173.
Panin, Nicolae. Black Sea cost line changer in the last 10,000. În: Dacia, N. S. , 27, 1983, p. 175 - 184.
Păunescu, Alexandru. Evoluția uneltelor și armelor de piatră șlefuită descoperite pe teritoriul României. București, 1970.
Idem, Tardenoisianul din sud - estul României și unele considerații asupra perioadei cuprinse între sfârșitul paleoliticului și începutul neoliticului în această regiune. În: SCIVA, 30, 1979, 4,

p. 507 - 526.
Idem, Mezoliticul de la Erbiceni și Rîpiceni - Izvor, expresie a tardenoisianului nord - vest pontic. În: SCIVA, 32, 1981, 4, p. 479 - 510.
Idem, Les industries lithiques du néolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire lithique des cultures du néolithique moyen de cette contrée. În: Dacia, N. S. , 32, 1 - 2, 1988, p. 5 - 19, Bucharest.
Idem, Scurtă privire asupra paleoliticului și mezoliticului din Dobrogea. În: SCIVA, 41, 1990, 3 - 4, p. 224 - 233.
Pârvan, Vasile. La " statue - menhir " de Hamangia. În: Dacia, 2, 1925, p. 422 - 429.
Petrescu - Dîmbovița, Mircea. Scurtă istorie a Daciei preromane. Iași, 1978.
Pippidi, D. M. și colab. Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956. În: Materiale, 5, 1959, p. 283 - 328.
Popescu, Dorin. La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea). În: Dacia, 7 - 8, 1937 - 1940, p. 81 - 91.
Popov, Rafail. Predistoriceskaia Deneva moghila pri selo Salmanovo. În: Izvestia, Sofia, 4, 1914, p. 148 - 225.
Popovici, Dragomir și Hașotti, Puiu. Considerations about the Synchronism of the Cernavoda I Culture. În: Pontica, 21 - 22, 1988 - 1989, p. 291 - 299.
Popovici Dragomir; Hașotti Puiu; Galbenu Doina; Nicolae Constantin. Cercetările arheologice din tell - ul de la Hîrșova, jud. Constanța, 1988. În: Cercetări arheologice, 9, 1992, p. 8 - 11; 126 - 131.
Popovici, D. , Hașotti, P. , Rialland, Y. , Randouin, B. Cooperation archéologique franco - roumaine sur le tell néolithique et chalcolithique d'Hîrșova. 1994, mss.
Premier colloque International sur l'industrie de l'or dans la Préhistoire, Paris, 1974.
Rachet, Guy. Arrivée des Indo - Européens en Grèce et en Asie Antérieure. În: Arheologia Moldovei, 11, 1987, p. 51 - 63.
Radunceva, Ana. Prehistoric Art in Bulgaria. BAR, International Series, London, 1976.
Racszy, Pal. Origin of the custum burying the dead inside houses in South - East Europe. În: Szolnok Megyei Muzeum Evkönyv, 1982 - 1983, p. 5 - 10.
Rădulescu, Costin și Samson, Petre. Sur un centre de domestication du mouton dans le mésolithiques de la grotte " La Adam " en Dobroudja. În: Zeitschift für Piezüchtung und Züchtunbiologie, 76, 1962, p. 282 - 320.
Rădulescu, Ion și Herbst - Rădoi, Atena. Județul Constanța. Ed. Academiei, București, 1974.
Rădulescu, Mircea. La culture de Cucuteni et les Indo - Européens. În: La civilisation de Cucuteni en contexte Européen, Iași, 1987, p. 237 - 252.
Renfrew, Collin. The Emergence of Civilisations. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B. C. London, 1972.
Idem, Archaeology and language. A Puzzle of Indo - European Origins, London, 1987.
Idem, Varna et le contexte social de le première métalurgie. În: Le premier or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 57 - 60.
Rîndina, N. V. , Idembaum, G. V. , Kolosova, V. S. Sulfidnie modnie plavkiv metallurgie pozdnego eneolita Severo - vostocinth Balcan. În: The fourth millenium B. C. , Sofia, 1993, p. 137 - 145.
Roman, Petre. O așezare neolitică la Măgurele. În: SCIV, 13, 1962, 2, p. 259 - 269.
Idem, Période de transition entre l'énéolithique et l'époque du bronze dans les régions extracarpathiques de la Roumanie. În: VIIe Congrès International, 1, Praga, 1970, p. 468 - 471.
Idem, Strukturanderungen des Endäeneolithikums in Donau - Karpaten - Raum. În: Dacia, N. S. , 15, 1971, p. 31 - 169.
Idem, Modificări structurale ale culturilor eneoliticului final din regiunea Carpato - danubiană. În: Banatica, 2, 1973, p. 57 - 77.

Idem, Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu. În: SCIVA, 29, 1978, 2, p. 215 - 222.
Idem, Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție la epoca bronzului. În: SCIVA, 32, 1981, 1, p. 21 - 42.
Idem, Modificări în structura etno - culturală a Europei de sud - est în eneoliticul târziu. În: SCIVA, 32, 1981, 2, p. 241 - 245.
Idem, Constituirea noilor grupe etno - culturale de la începutul epocii bronzului. În: Carpica, 14, 1982, p. 39 - 49.
Idem, Așezări cu ceramică șnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia și raporturile lor cu evoluția culturală din regiunile Carpato - danubiene. În: Thraco - Dacica, 7, 1 - 2, 1986, p. 14 - 30.
Roman, Petre și Dodd - Opriţescu, Ann. Interferențe etno - culturale, din perioada indo - europenizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului. În: Thraco - Dacica, 10, 1989, 1 - 2, p. 11 - 37.
Rosetti, Dinu, V. Săpăturile de la Vidra - raport preliminar. În: Publicațiile Muzeului Municipiului București, 1, 1934, p. 6 - 60.
Sârbu, Valeriu. Cercetările arheologice de la Cireșu (jud. Brăila). Așezarea gumelnițeană și descoperirile post - neolitice. În: Istros, 1, 1980, p. 19 - 32.
Schmandt - Besserat, Denise. The earliest used of clay in Syria. În: Expedition, 19, 3, 1977, p. 28 - 42.
Schuchhardt, Carl. Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien. În: Praehistoriche Zeitschrift, 15, 1924, p. 9 - 27.
Scorpan, Constantin. Un nou obiect de cult din neoliticul dobrogean. În: Revista muzeelor, 5, 1969, p. 445 - 447.
Sherat, A. G. The Eneolithic period in Bulgaria in its european context. În: Ancient Bulgaria, I, Nottingham, 1983, p. 188 - 198.
Simion, Gavrilă. Civilizația getoo - dacilor în zona gurilor Dunării. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1982.
Skakun, Natalia N. Ovidiata na truda ot neolitnoto selițe pri s. Durankulak, Tolbuhinski ocrîg (tipologicino - trasologiceski analiz). În: Arheologia, Sofia, 1, 1982, p. 49 - 53.
Slobozeanu, Horia. Considerații asupra așezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol și Agigea. În: Materiale, 5, 1959, p. 737 - 743.
Șimon, Mihai. Cu privire la noțiunea de " faza Hîrșova " a culturii Gumelnița. În: SCIVA, 30, 1979, 3, p. 358 - 366.
Idem, Cu privire la relația dintre " cultura " Varna și cultura Gumelnița. În: SCIVA, 34, 1983, 4, p. 305 - 314.
Idem, Unele probleme ale aspectului Stoicani - Aldeni. În: SCIVA, 37, 1986, 1, p. 5 - 28.
Șimon, Mihai și Șerbănescu, Done. Considerații privind reprezentarea simbolică a piciorului uman din aria culturii Gumelnița. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3 - 4, 1988, p. 29 - 34.
Ștefan, Gheorghe. Les fonilles de Căscioarele. În: Dacia, 2, 1925, p. 138 - 197.
Tasic, Nicola. Karanovo V - VI und das neolitikum der ostlichen telles von Yugoslavien. În: Tell Karanovo und das Balkan Neolithikum, Salzburg, 1989, p. 125 - 135.
Teocharis, Dimitri. Neolithic Greece. National Bank of Greece, 1973.
Todorova, Henrieta. Kăsnoeneolitniat nekropol krai grad Devnia - Varnesko. În: Izvestia, Varna, 7 (22), 1971, p. 3 - 40.
Todorova, Henrieta, Ivanov, I. , Vasiliev, V. , Hoff, M. , Quitta, H. , Kohl, G. Selișnata mogila pri Goliamo Delcevo. Sofia, 1975.
Todorova, Henrieta și Tonceva, Goranca. Die äneolitishe Pfahlbarrsiedlung bei Ezero in Varna. În: Germania, 1975, p. 30 - 46.
Todorova, Henrieta. The Eneolithic Period in Bulgaria in the fifth Millenium B. C., BAR, International Series, 49, Oxford, 1978.

Idem, Das Spätäneolithikum under westlichen Schwarzmeerküste. În: Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1978, p. 136 - 145.
Idem, Eneolit Bulgarii. Sofia, 1979.
Todorova, H. , Merpert, I. R. , Katincearov, R. , Dimitrov, D. G. Ezero, Sofia, 1979.
Todorova, Henrieta. Zur frage von kontinuität und diskontinuität inder endwicklung des Neolithikums , Aeneolithikums und der frühen Bronzezeit auf der Balkanhalbinsel. În: Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 3, Sofia, 1982, p. 5 - 9.
Idem, Ovcearovo. Sofia, 1983.
Idem, Culturî Varna v Dobrudja. Etnorulturno sîdîrjanie, genezis i istoricesko miastoi. În: Sbornic Dobrudja, 2, 1985, p. 42 - 47.
Idem, Kamenaia mediata epoha v Bîlgarii. Sofia, 1986.
Idem, Die Varna - Kultur an der westlichen Schwarzneerküste. În: Internationales Symposium über die Lengyel - Kultur. Nitra, Wienn, 1986, p. 281 - 288.
Todorova, Henrieta și Dimov, Todor. Ausgrabungen in Durankulak. 1984 - 1987. În: Varia Acta Hungarica, Budapesta, 2, 1989, p. 291 - 310.
Todorova, Henrieta. La période chalcolithique en Bulgarie. În: Le premier or de l'humanite en Bulgarie. 5e millénaire, Paris, 1989, p. 30 - 32.
Idem, Kîn problema ia t. iar " simbolicin pogrebenîi " ot eneolitini nekropol Varna 1 / 11. În: Sbornic Dobrudja, 9, 1992, p. 71 - 84.
Idem, Die westlishe Swartzmeerküste im der Urgeschichte (Stand der Forshung 1988). În: Studia Praehistorica, 11 - 12, Sofia, 1992, p. 4 - 9.
Treuil, Réne. Le néolithique et le bronze ancien égeen. Paris, 1983.
Trohani, George. Noi cercetări arheologice de suprafață pe Valea Mostiștei. În: Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, 1986, p. 15 - 36.
Tudor, Ersilia. Ceramica aparținând culturii Cernavoda descoperită la Căscioarele. În: SCIV, 16, 1965, 3, p. 555 - 565.
Idem, O descoperire de tip Brătești în zona Bucureștilor. În: SCIVA, 35, 1984, 2, p. 184 - 188.
Ursulescu, Nicolae. Asupra înmormântărilor tumulare și a incinerației la est de Carpați. În: Memoria Antiquitatis, 19, 1994, p. 193 - 199.
Vaisov, Ivan. Pogrebenie s. idoli ot praistoriceskya nekropol krai selo Durankulak, Tolbuhinski ocrăg. În: Sbornik Dobrudja, 4, 1987, p. 77 - 82.
Idem, Antropomorfiata plastika na kulturata Hamangia. În: Sbornik Dobrudja, 9, 1992, p. 35 - 70.
Idem, Antropomorphe plastik ans dem prohistorischen Grabfeld bei Durankulak. În: Studia Praehistorica, 11 - 12, Sofia, 1992, p. 95 - 120.
Voinea, Valentina. Cultura Gumelnița din Dobrogea în context Sud - Est - European. Mss.
Vencel, S. Spondylové sperky v Podunajském neolitu. În: Arheologické Rozhledy, 9, 5, 1959, p. 694 - 733.
Voischi, Wanda și Irimia, Mihai. Descoperiri arheologice la Mangalia și Limanu, aparținînd culturii Hamangia. În: Pontica, 1, 1968, p. 45 - 87.
Vulpe, Radu. Histoire ancienne de la Dobrodja, Cernăuți, 1937.
Idem, Săpăturile de la Tariverde (1954). În: SCIV, 6, 1955, 3 - 4, p. 548 - 549.
Wace, A. J. B. și Thomson, M. S. Praehistoric Thessaly. Cambridge, 1912.
Yakar, Yak. Regional and local schools of metalwork in early Bronze Age Anatolia. În: Anatolian Studies, 34, 1984, p. 59 - 84.
Yordanov, Y. A. Anthropologic Study of Bone Remains from Person Buried in the Varna Eneolithic Necropolis. În: Studia Praehistorica, 1 - 2, Sofia, 1978, p. 50 - 59.
Zah, Emanoil. Exploatarea fierului în Dobrogea antică. În: Pontica, 4, 1971, p. 191 - 210.
Zevros, Chr. Naissance de la civilisation en Grèce. Paris, 1962.
Zirra, Vlad. Cimitirul feudal timpuriu de la Capul Viilor. În: Materiale, 5, 1959, p. 312 - 313.

THE NEOLITHIC EPOCH IN DOBRUDJA

ABSTRACT

The present work tries to take into consideration from the relative chronology point of view, both the relations between the neolithic cultures in Dobrudja, but also the chronologic connections between these cultures and the contemporary cultures of the surrounding territories. We use only the relative chronology for the single fact that the radiocarbon datings for the neolithic of Dobrudja are almost non-existent.

As I have mentioned several times before, there is no early neolithic identified culture in Dobrudja, and in order to cover the interval between mesolithic and the Hamangia culture - the earliest identified culture until now - many different assumptions have been formulated, some of them with a touch of conclusions.

Once the Hamangia culture being discovered, it has been proved that its oldness is big enough for the culture to place its beginnings at a certain date that corresponds to the early neolithic, synchronous to Starcevo I, perhaps earlier. Even the discoveries from the cave "La Adam", did not fill the hiatus; more than this, the stratigraphy being extremely damaged, an interpretation would bring useless complications.

An original argumentation on the impossibility of an early neolithic existence in Dobrudja, has been offered by Mrs. Alexandra Bolomey. The hypothesis starts from the fact that towards the end of mesolithic, a marine transgression took place, which for the hydrographic parameters of the Black Sea, meant a rising of the level of the sea with about 9 m.

The transgression, also existing in the early neolithic, caused the invasion of the Danube basin and of its adjacent valleys on a very long distance, Dobrudja looking like a lagoon. The epipaleolithic communities would live isolated on a couple of higher necks of land (islands). The scientists from the Institute of Marine Geology have showed that either the transgression was not so strong, or it had a 6 to 8 m amplitude, only that the level of the Black Sea during that time was with about 8 m lower than today's level, therefore the dobrudjan shore was placed in a considerable way toward Est.

The problem, together with the non-existence of an early neolithic in Dobrudja, would represent a separate subject of a study which is not connected to the present work. I only wanted to show, that until now no data can invalidate the fact that Hamangia is the oldest neolithic culture in Dobrudja. I think, however, that it might be possible for some discoveries like those from Malkopreseavet (on the Danube bank, at about 60 km West of Dobrudja) to appear in the southern parts of Dobrudja, discoveries which can be placed in early neolithic horizons.

An entirely new interpretation of the Hamangia culture chronology after that one of Prof. D. Berciu, was made at the beginning of 1970's by Vl. Dumitrescu. According to Vl. Dumitrescu's opinion, there is a perfect synchronism between this culture and the Boian culture, with a possible existence in the Hamangia culture of a phase older than the first phase - Bolintineanu - of the Boian culture. This opinion was entirely confirmed by the later research works.

More recent discoveries from Medgidia "Cocoașă" and Durankulak, have rendered evident the earliest phase of the Hamangia culture, which is parallel to Dudești I, Vinča A and Karanovo III. Some fragments of pottery from Cernavodă anticipate the discovery of this phase which includes the early Hamangia culture, from the beginning of the big middle neolithic culture horizons, with fine ceramics, black and polished, adorned with very fine canelures and incisions. Studying by way of comparison the ceramics, we appreciate that the unitary discoveries from Medgidia are a little earlier than those from Durankulak. On the other hand, we find it evident that Hamangia has been, together with Dudești and linear-Ceramics a component of Boian-Bolintineanu, a fact which was also confirmed from a stratigraphical point of view, since Bolintineanu archaeological materials and pottery of the 2nd phase of the Hamangia culture, considerably different of the one of the Ist

phase, have also been found together, in a pit of a pit house from Grădiștea - Coslogeni.

The fact that Hamangia is earlier than Boian-Bolintineanu and that it has participated in a considerable way to the creation of the second one, is also proved by the discoveries made in the necropole of Cernica, where, from the pottery point of view, an influence of the first culture towards the second one was noticed. For the same conclusion also pleads the fact that in the earliest horizons, corresponding to the 1st phase of the Hamangia culture, the bowls-widely spread starting with the 2nd phase, - are not present at all in the ceramics inventory.

The second phase of the Hamangia culture,with two stages (IIa and IIb) is contemporary to the first two phases (Bolintineanu and Giulești) of the Boian culture. I have reached to this conclusion on the basis of some dișcoveries, like those from Bogata (Călărași County) where we have examined a pit of a house from the beginning of the Giulești phase (the second of Boian culture), and where we have also found archaeological materials from the 2nd phase of the Hamangia culture; from Cernavodă (at Cernavodă A spot and Columbia C spot) where we have discovered Boian-Giulești pottery in a Hamangia background, as well as some slight Boian-Giulești influences on the Hamangia culture. On Columbia A spot, there have been discovered pottery fragments made in the incision and inlay technics, using the decorative motifs of the Giulești culture. Other discoveries have been made at Techirghiol, a two level settlement, the lower one dating from the 2nd phase, and the upper one from the 3rd phase. In the early level from here, there have been identified many similarities with the Boian pottery, both from the Bolintineanu phase, and the Giulești one. About the settlement from Grădiștea-Coslogeni we can only say that the pottery from here has perfect similarities with that one from Medgidia-Satu Nou and Goloviță (the lower level), both dated, beyond a doubt, in the 2nd phase.

The 3rd phase, and at the same time, the last one, of the Hamangia culture has three stages. We have reached to this conclusion on the basis of the stratigraphy and of the compared analyze of the pottery from different settlements and necropoles. Compared to the Boian culture, the 3rd phase of the Hamangia culture is parallel to the last two phases (Vidra, Spanțov) of the first mentioned culture. This synchronism is also confirmed by the most important data, we have from Hîrșova tell. The oldest data have been confirmed, in the last few years, by a wider stratigraphic profile on a surface C.

In the 1960-1961 diggings, under the Boian-Spanțov level and above the Boian-Vidra level, there has been identified a Hamangia level, with archaeological material belonging to the 3rd phase. More than this, in the two above-mentioned levels of the Boian culture, the same kind of archaeological material has been proved to be an import.

A contemporary period between Hamangia III and Boian-Vidra is stratigraphic confirmed in Cernavodă too, at Columbia C spot and the archaeologist have shown that "in a late Hamangia culture period of time, this one is developing itself simultaneously with the Boian culture - Vidra aspect". The same parallelism is also shown by the discoveries from Cernavodă - the Sofia hill and Spanțov (the 2nd level), a bowl with a typical Hamangia profile and ornament. At Cernavodă, in a Hamangia background too, there has been found a fragment of a prop-box, specific for the Spanțov phase of the Boian culture. The parallelism between the last two phases of the Boian culture and Hamangia III is also confirmed by the stratigraphic situation of some of the caves from central Dobrudja.

Indirect elements of relative chronology and synchronism of the Hamangia culture, are also offered by linear-ceramics influences on this culture. They have been noticed when the Hamangia culture has been discovered and when it was thought to be a contact with the linear-ceramic, only that the phenomenon was much too early dated. More than this, it was appreciated that in the structure of the Hamangia culture - the 2nd phase, it would have also been a linear ceramic component, already active; which obviously does not correspond to reality. Taking this question again into consideration, we riched to the conclusion that in the 2nd phase of the Hamangia culture, there have been slight linear influences in its ceramic, which will also persist in the 3rd phase, especially in its first stage (IIIa), therefore at a certain chronologic level, when the linear-ceramics culture would have end its evolution.

If we admit the general accepted synchronism, according to which the linear-ceramics culture ends while it enters into the Precucuteni synthesis, at a Boian-Giulești level, which at its turn is parallel with the 2nd stage of the 2nd phase/IIb) of the Hamangia culture, we clearly rich to the conclusion that the beginning of the 3rd phase of the Hamangia starts immediately after the end of the linear-ceramics culture. Mr. E. Comșa's statement, that there was a contact between Giulești and the late linear, seems to be correct. Than, we have the late linear radiocarbon datings from Tîrpești indicating 4220 +/- 100, an other argument for the fact that the 3rd, phase of the Hamangia culture can be placed after the linear-ceramics. At Tîrpești also, the linear-ceramics level was thought to be parallel to Vinča B1 - B2, which in an indirect way becomes contemporary to Hamangia II, and in consequence Hamangia I is to be contemporary to Vinča A (more to Vinča A3 - we believe).

On the other hand, I appreciate that the Hamangia influences on the Pre-Cucuteni I culture, became evident at the beginning of the 3rd phase of the Dobrudja culture. The parallelism between the end of Hamangia (IIIc) and Precucuteni III is almost unanimously accepted, a fact which leads to the conclusion that Hamangia III has a long duration, but only a little shorter than the whole Precucuteni evolution.

An important aspect of the Dobrudjan neolithic chronology, a subject on which there were and still are different opinions, is considered to be the beginning of the Gumelnița culture in Dobrudja. The moment is connected to a complex phenomenon which on the territory between the Danube and the Black Sea means a strong cultural and ethnic interpretation. The most important element, the same like the one found on the left bank of the Danube, is represented by the Boian tribes from the Spanțov phase, which towards the end of their evolution, arrive near the sea, and the discoveries from Sarichioi, are a proof in this matter. One can never say however, of an intense inhabiting of Dobrudja by the Boian community, towards the end of its cultural evolution.

On the other hand, the Hamangia background with which the Boian culture came into a wide touch, led as consequence, to the creation in Dobrudja, of a local aspect of the Gumelnița culture; a little different of that one from Muntenia. The specific of the Gumelnița culture in Dobrudja appears only in the A1 phase, and in the next phase - A2 - we remark an unitary culture manifestation on a very wide territory. The research works from Hîrșova, have showed the Hamangia contribution - not a decisive one it is true - to the Gumelnița genesis in Dobrudja.

Starting especially from some unusual ceramic shapes or from those which reveal older shapes and technics, one can notice that we meet at Hîrșova the earliest Gumelnița level. (Hîrșova). The absence of this phase was shown by Mr. M. Simion with clear arguments, although the excessive made him almost exclude the existence in Dobrudja of Gumelnița A1. To notice, that the excavations from Hîrșova, but also those made in some other places on the left bank of the Danube, have sowed that between the end of Boian culture and the beginning of the Gumelnița culture there was not a hiatus, but a structural passing, a fact also proved by similar or even identical elements of material culture (dwellings, tools, ceramics) of the two cultures. It is possible that simultaneously with the spread of Boian Spațov in Dobruja, few Precucuteni III elements have also penetrated into the same aria, coming from the North. The appearance of the Gumelnița culture took place almost at the same chronological moment, on a wide geographical aria. There were, of course, some areas with an early manifestation of this culture (example - Măgurele, where there has been identified a very early aspect of the Gumelnița culture, a fact that indirectly demonstrates that Hîrșova can not be considered the original place of the Gumelnița culture).

A special interest, in the context of the neolithic (eneolithic) chronology problems, is represented by the "Varna culture". H. Todorova has showed that Varna was borned on a Hamangia and Sava background, with the participation of Boian and Polysanita cultures. It would have had a quick diffusion into the entire territory of Dobrudja and than, after a contact with "Pre-Cucuteni-Tripolie", it would have given birth to the "Bolgrad variant" situated at the Northern side of the Danube mouth. A more plausible variant seems to be the one of the same author, according to which "Varna" could be a local

aspect of the Gumelnița-Karanovo VI complex. Almost similar opinions with those of the Bulgarian research worker had Mr. E. Comșa. He showed that from a chronological point of view, the "Varna culture" is situated between the Mariță and Boian-Spațov cultures, and geographically placed on the whole southern half of Dobrudja, developing itself simultaneously in Northern Dobrudja with Boian-Spanțov. According to this opinion it is hard to explain the birth of Gumelnița A1 in Dobrudja on one hand, and on the other hand the assumption excludes the presence of the Hamangia culture on the Boian-Spanțov level, a fact contradicted by the above-mentioned stratigraphic realities, which show that Hamangia III is contemporary to Boian-Spanțov. We find in the "Varna culture" a local aspect (manifestation) of the Gumelnița-Karanovo VI complex. It was present along the Western coast of the sea, with its Northern limit near the city of Constanța. The Vama vases which differ from those of the Gumelnița culture, are to be dated in the first phase of this local aspect, which at its turn seems to be a little earlier than the Gumelnița culture. Earliest discoveries from Atmageaua Tătărasca confirm our opinion, because we do not find the "Varna culture" in this settlement, situated at 50-60 km far from the coast, but clear elements of Gumelnița A1. Our conclusions confirm once again the older ones of D. Galbenu and M. Simion.

A special mention is to be made for the grave from Palazu Mare, which after the recent discoveries from Durankulak, can be placed, without any doubt, in a first stage of the "Varna" local (coast) aspect, and not in the Hîrșova phase, Precucuteni III or end of Hamangia. We believe this point shows the Northern limit of the Varna aspect. On the other hand, the great majority of the vases from the Solacolu collection, belongs to the above mentioned culture, the same like those coming from an unknown settlement from Dobrudja, on the condition however, for all these discoveries to have been made on an aria situated along the coast, on the Southern part of the city of Constanța and to belong to the same grave's inventory.

I do not insist on the synchronism of Gumelnița A1 in Dobrudja, because we do not have here stratigraphic data or other precise elements to demonstrate this archaeological and cultural context, the chronologic situation in Dobrudja can not be different from that one on the left bank of the Danube. The end of the Gumelnița cultures also raises some special aspects on the territory between the Danube and the Black Sea, this phenomenon being earlier here, because of the penetration from the North Pontic steppes of the Cernavodă I culture, which from a chronologic point of view is placed at the end of the eneolihic, but from a cultural point of view, represents an other world, despite of many material elements borrowed from Gumelnița A2. Because of the lack of radiocarbon datings for the Cernavodă I, the chronologic frame was made by the help of the comparative stratigraphy and of the typology. At the beginning, studying some Cucuteni A-B imports in the Cernavodă I background, one could notice a synchronism between these two cultures. Taking again into consideration this problem, but this time on a longer scale, VI. Dumitrescu agreed with the same dating, but he also expressed the possibility of an earlier dating of the penetration of the Cernavodă I culture on the Lower Danube. According to some recent research works (Brăilița, Rîmnicelu, Lișcoteanca), N. Harțuche estimated that the penetration of Cernavodă I corresponds to the Cucuteni A1, phase, beginning with the A-B phase and with the spreading of the horse head shape stone scepters.

I do not want to go into details concerning the fact that Gumelnița A2 and Cucuteni A2 and A3 have been parallel for a long period of time. Recent discoveries from Hîrșova have made us conclude, starting from a very clear stratigraphic situation, that : on the lower part of the Cernavodă I level (Cernavodă I phase) fragments of Cucuteni A4 painted pottery have been discovered and on the upper part of the Gumelnița A2 level, which is directly superposed to that one of the Cernavodă I culture, other Cucuteni painted fragments have been found, but this time from the A3 phase. Beside the parallelism one can notice from the stratigraphic situation at Hîrșova, that in Dobrudja, Gumelnița A2 ceases its existence as a result of the penetration of the Cernavodă I culture. From the lower part of the Cernavodă I level, we have collected a sample of radiocarbon, tested in the Groningen (Holland) laboratories, and yielding a date of 5380 +/- 45 B.C. (non calibrated).

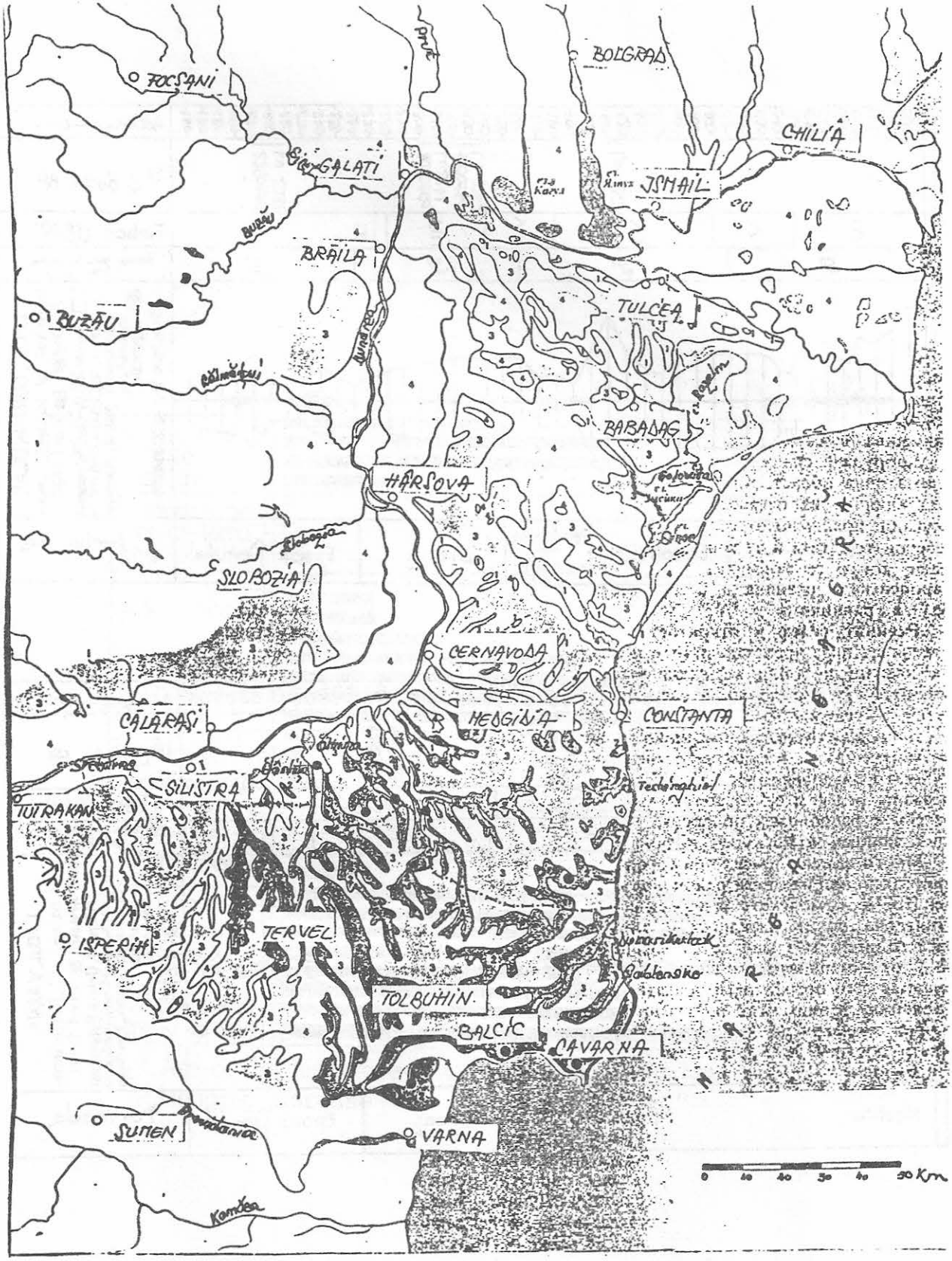
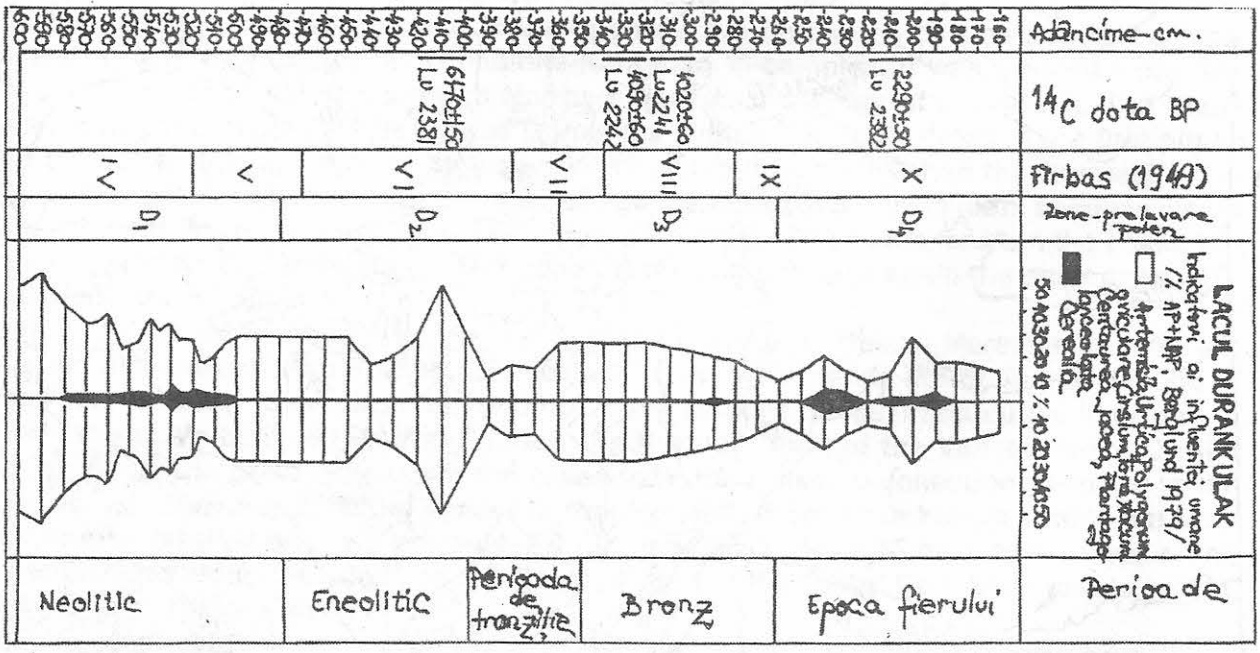

Fig.1. Dobrogea. Depunerile calcaroase şi sistemul hidrologic. 1, Papiezuri doline; 2, depuneri calcaroase sarmatice; 3, înveliş calcaros; 4, galerii subterane; ● - izvoare carstice. **(apud *Istoria na Dobrudja*).**

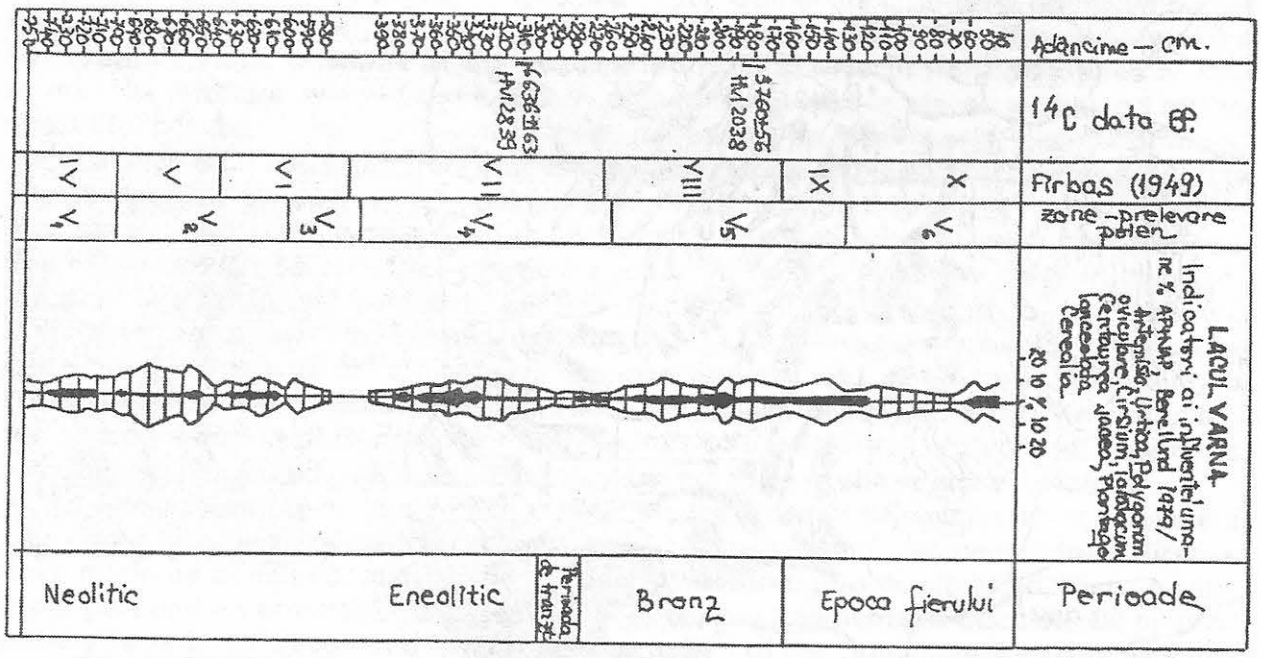

Fig.2. Graficele determinărilor polenice pentru probe prelevate din lacurile Durankulak și Varna. (apud *E.Bazilova, N.Filipova*).

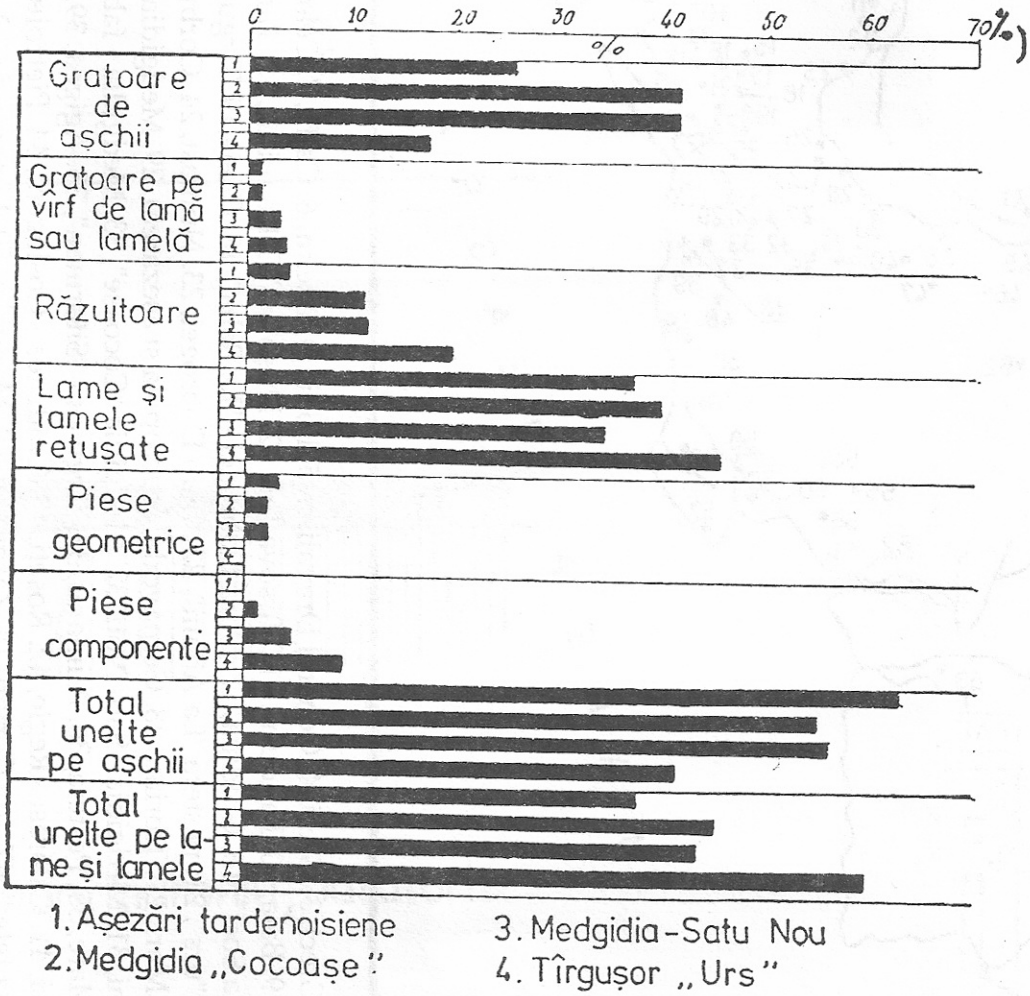

Fig.3. Graficul procentual al uneltelor din silex din aşezări tardenoisiene şi Hamangia.

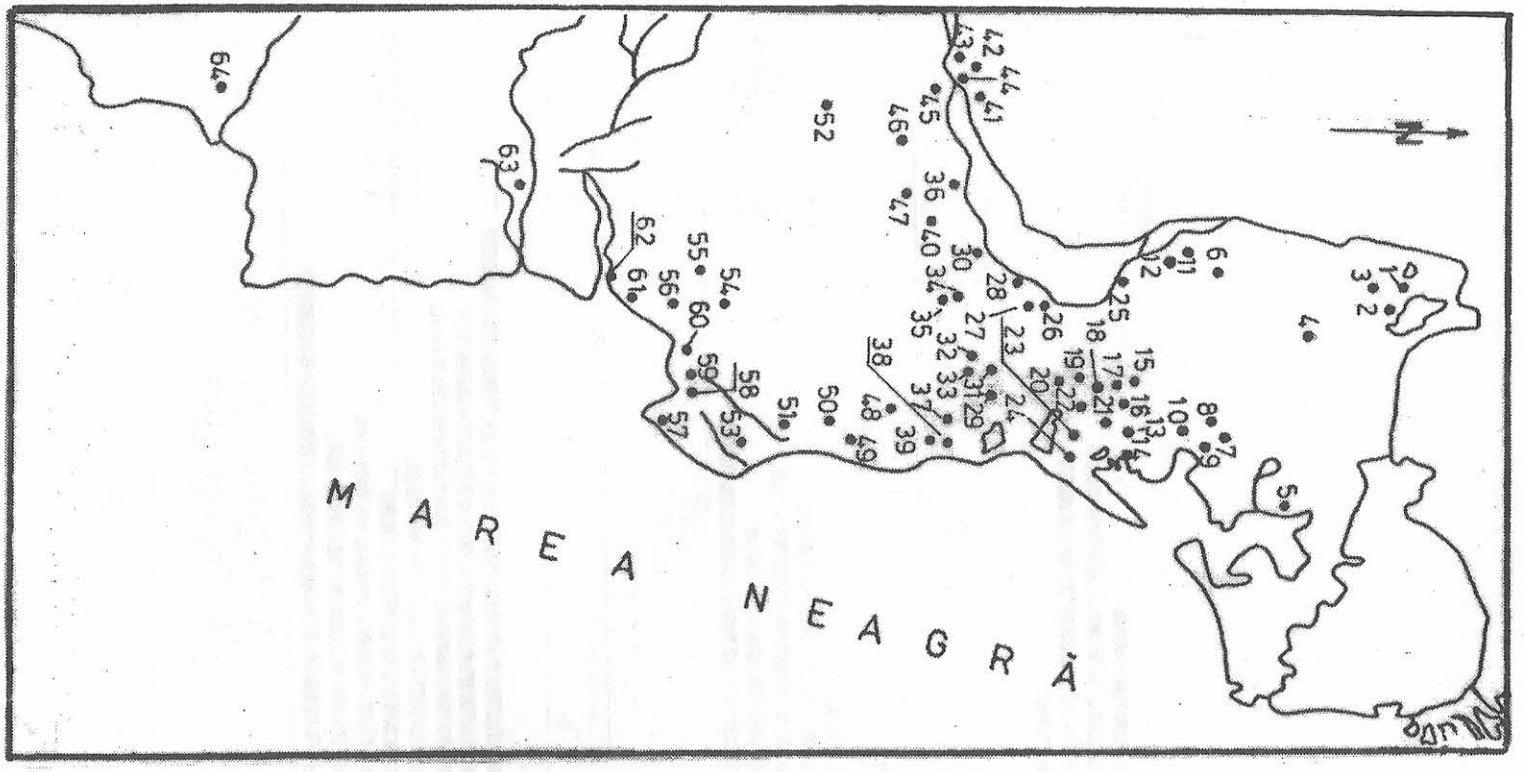

Fig.4. Cultura Hamangia - difuziunea.

1. Măcin, 2. Greci, 3. Greci, 4. General Dragalina, 5. Popina-Razelm, 6. Calfa, 7. Ceamurlia de Jos, 8. Caucagia, 9. Baia, 10. Panduru, 11. Hîrșova-tell, 12. Hîrșova, "Celea mică", 13. Tariverde, 14. Istria, 15. Cheia - "la Soci", 16. Grădina, 17. Gura Dobrogei - "La Baba", 18. Cheia,19. Tîrgușor - "La grădina", 20. Tîrgușor "urs", 21. peștera "La Adam", 22. Gura Dobrogei, 23. Nuntași, 24. Corbu de Jos, 25. Capidava, 26. Seimenii Mari, 27. Țibrinu, 28. Cernavoda, (necropola și așezarea), 29. Medgidia - I.M.U.M., 30. Cochirleni, 31. Medgidia - Satu Nou, 32. Medgidia "Cocoașe", 33. Medgidia - fabrica de ciment, 34. Izvorul Mare, 35. Peștera, 36. Alimanu, 37. Tîrgușor - "Sitorman", 38. Agigea, 39. Techirghiol, 40. Adamclisi, 41. Călărași - Regie, 42. Roseți, 43. Grădiștea - Coslogeni, 44. Pietroiu, 45. Păcuiul lui Soare, 46. "Canaraua fetei", 47. Ion Corvin, 48. Zarguzan, 49. Mangalia, 50. Limanu, 51. Durankulak, 52. Cerna, 53. Șabla, 54. Placi Dol, 55. Dragonovo, 56. Odipți, 57. Caliacra-Bolata, 58. Cavarna, 59. Boyureț-Adata, 60. Balcic, 61. Varna - "Drujba", 62. Varna - "Batareiata", 63. Sava, 64. Burgas - Kableșkovo.

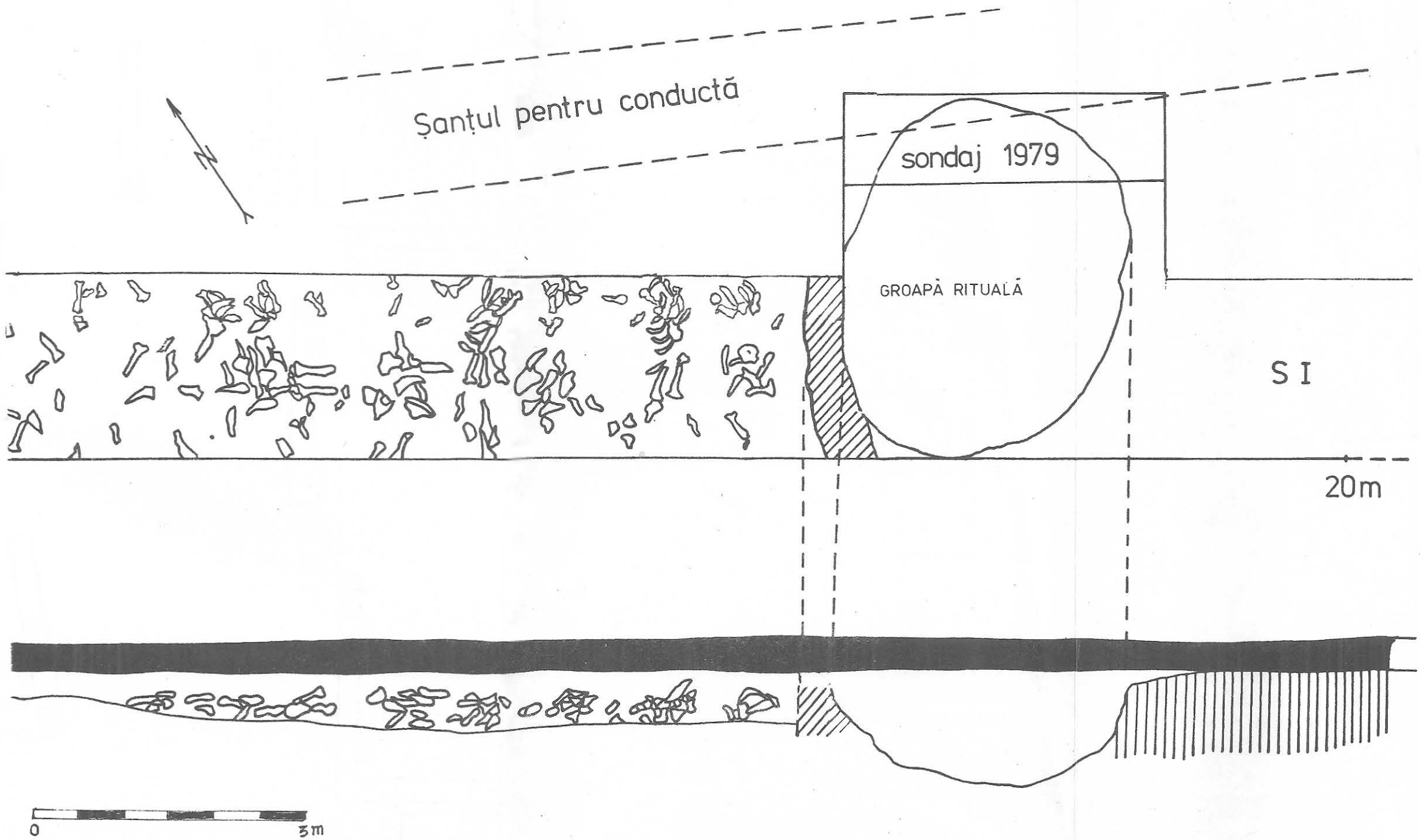

Fig.5. Medgidia - „Cocoașă".

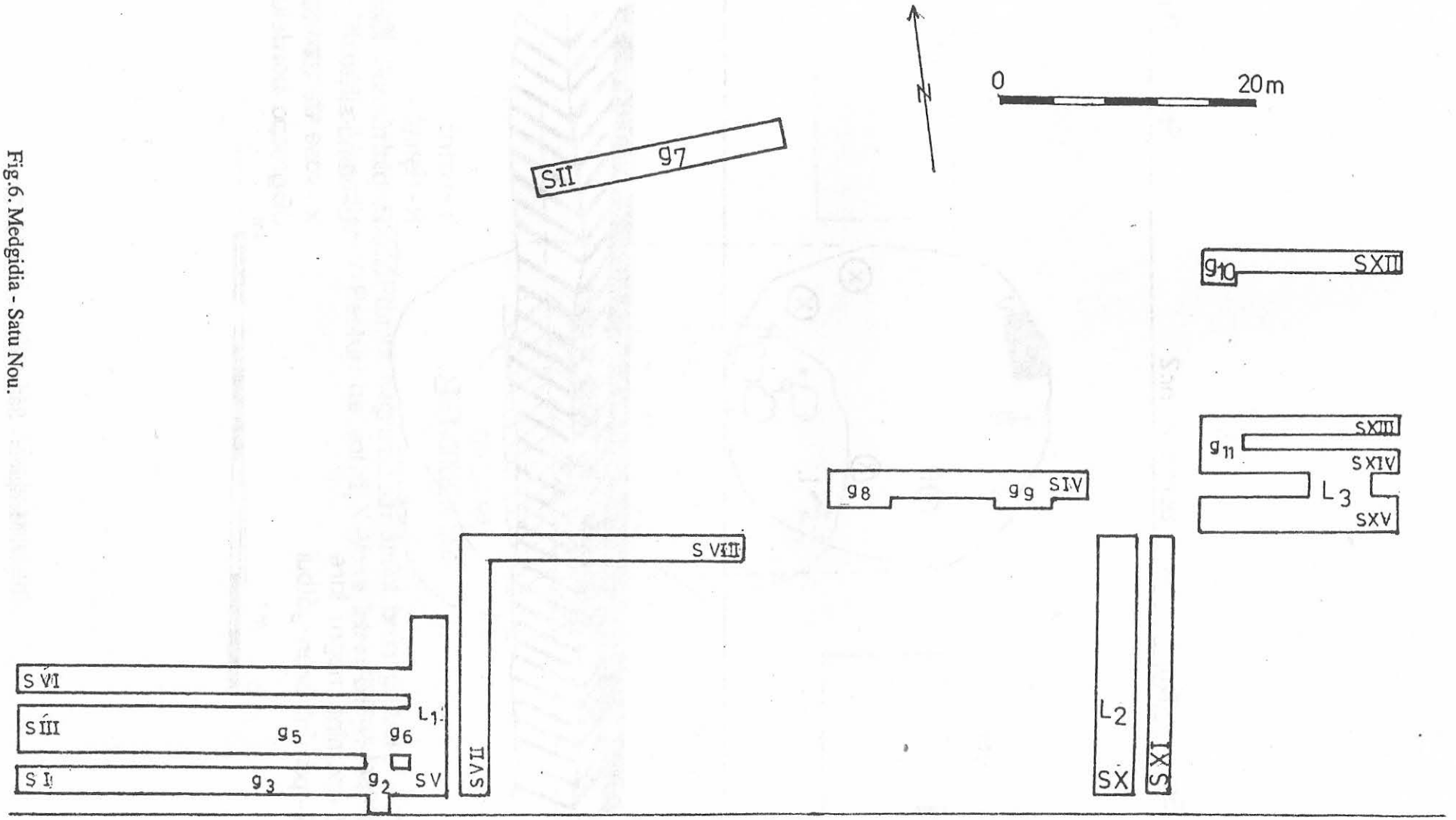

Fig.6. Medgidia - Satu Nou.

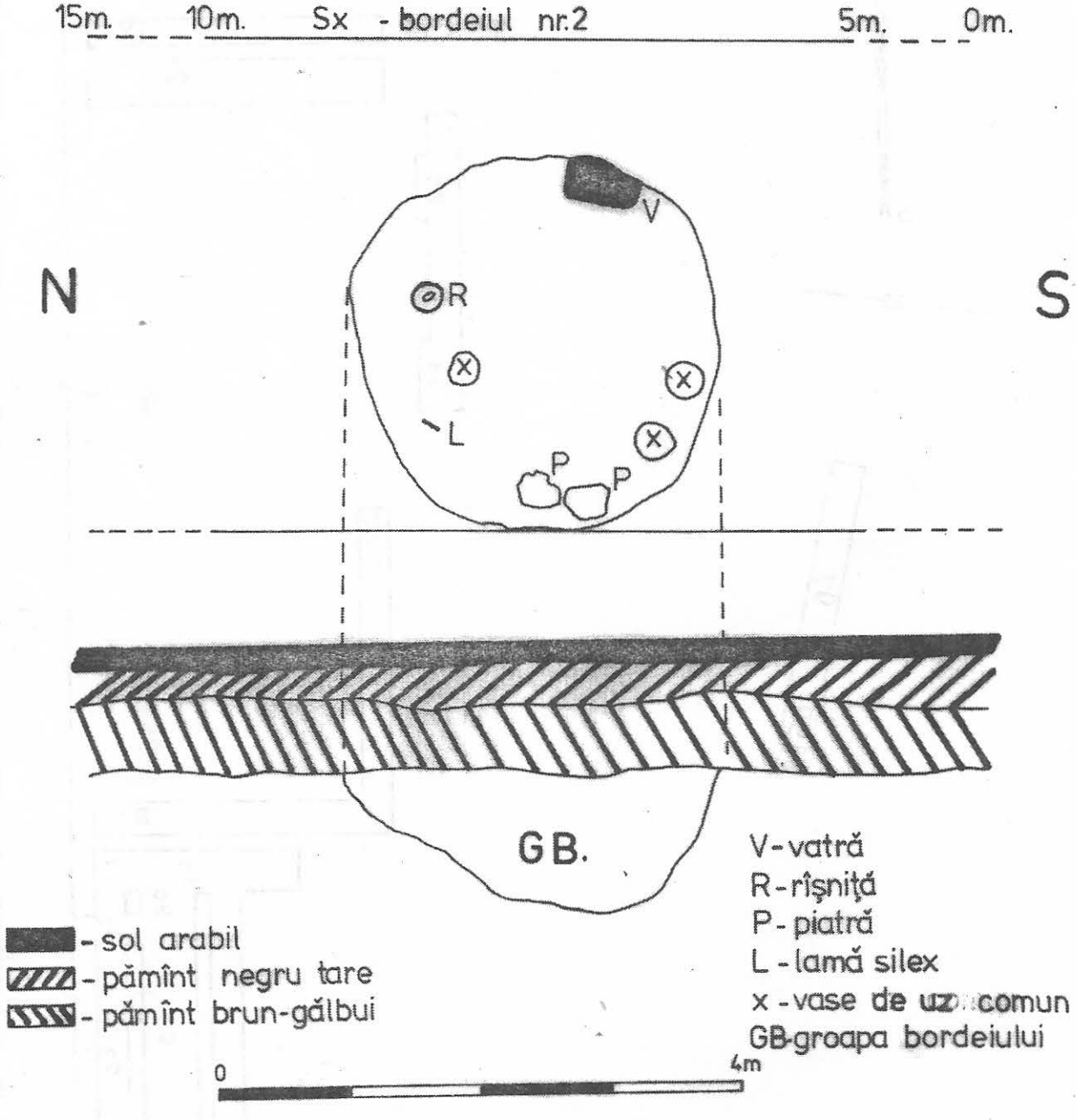
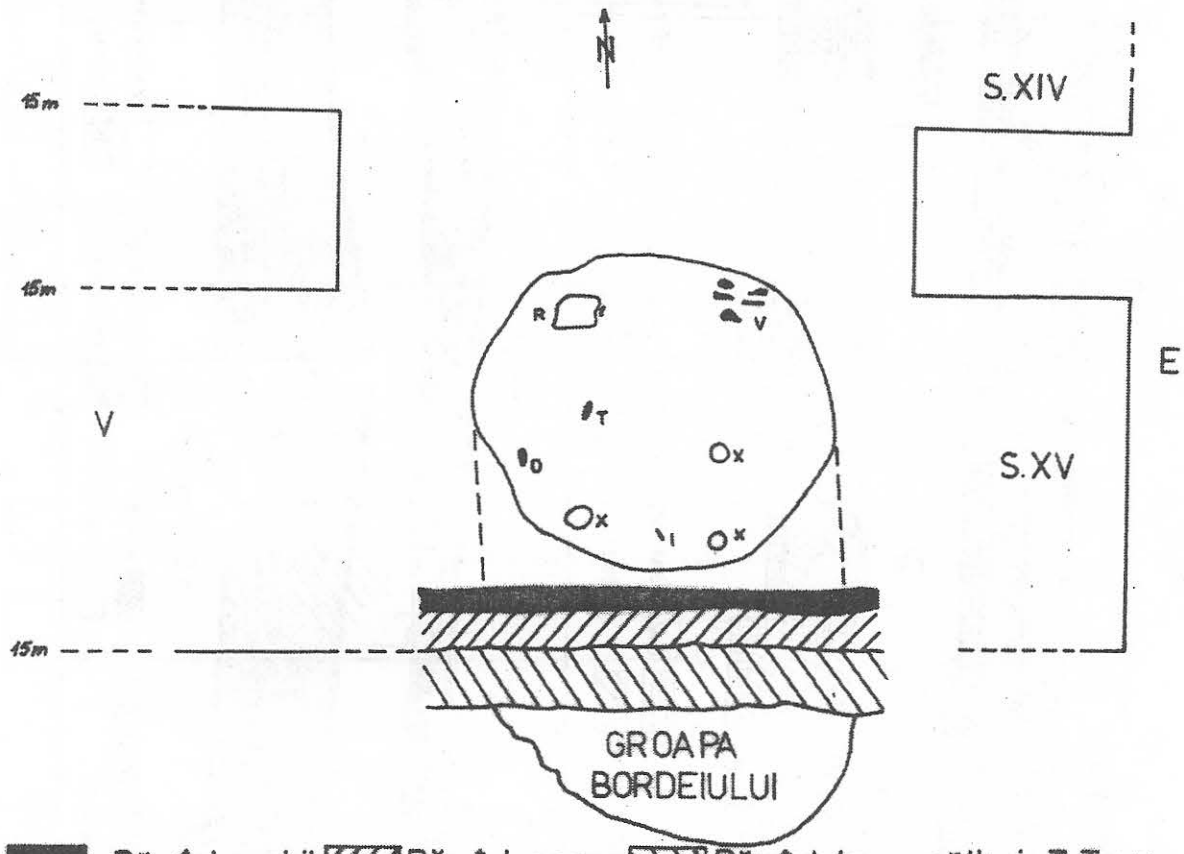

Fig.7. Medgidia - Satu Nou, bordeiul nr.2.

Pământ arabil Pământ negru Pământ brun-gălbui; T-Topor; R-Rîșniță și frecător; V-Resturi de vatră; X-Vase întregibile; D-Dăltiță; I-Impungător.

0 4m

Fig.8. Medgidia - Satu Nou, bordeiul nr.3.

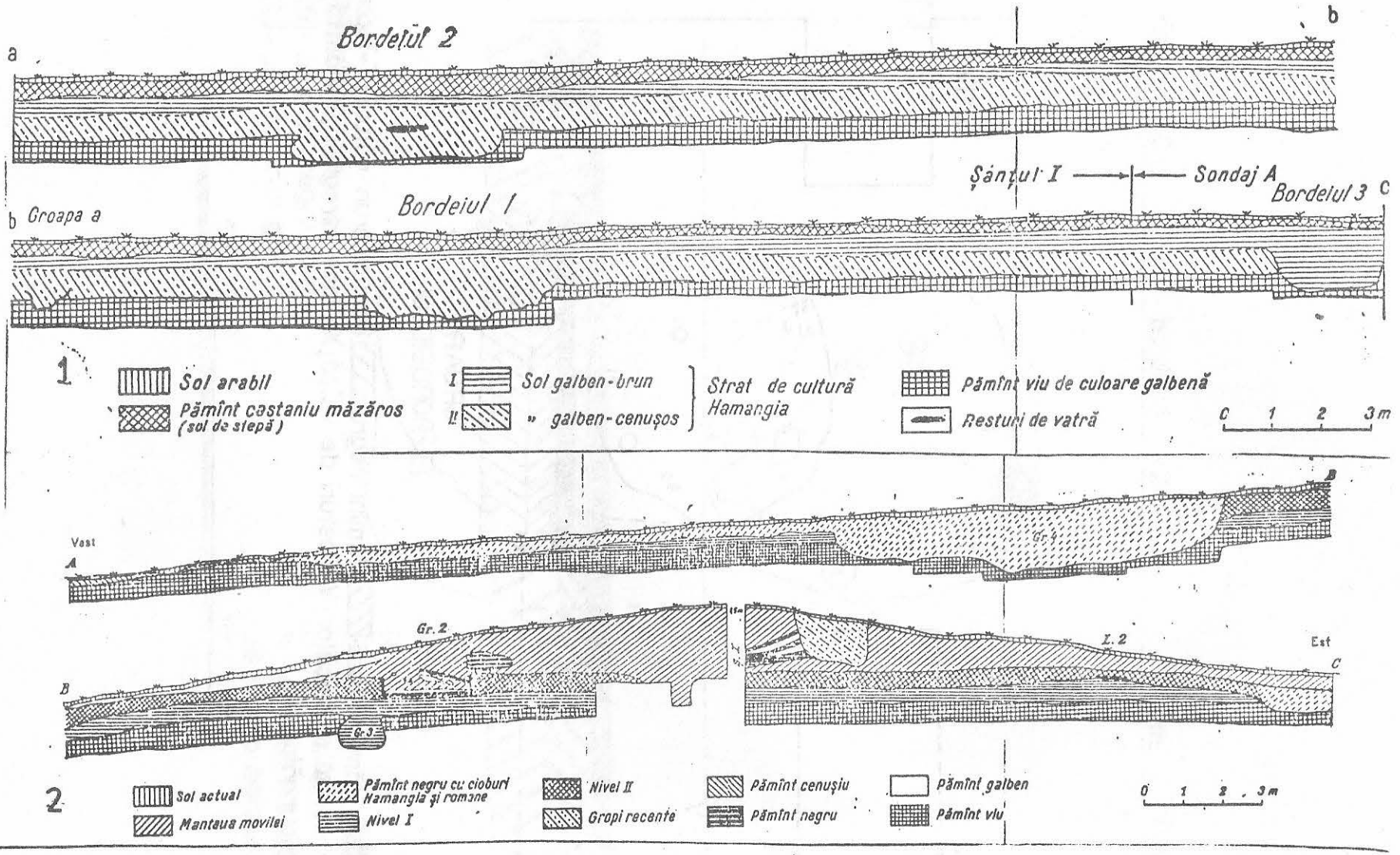

Fig.9. 1. Baia - Golovița; 2, Ceamurlia de Jos. (apud *D.Berciu*).

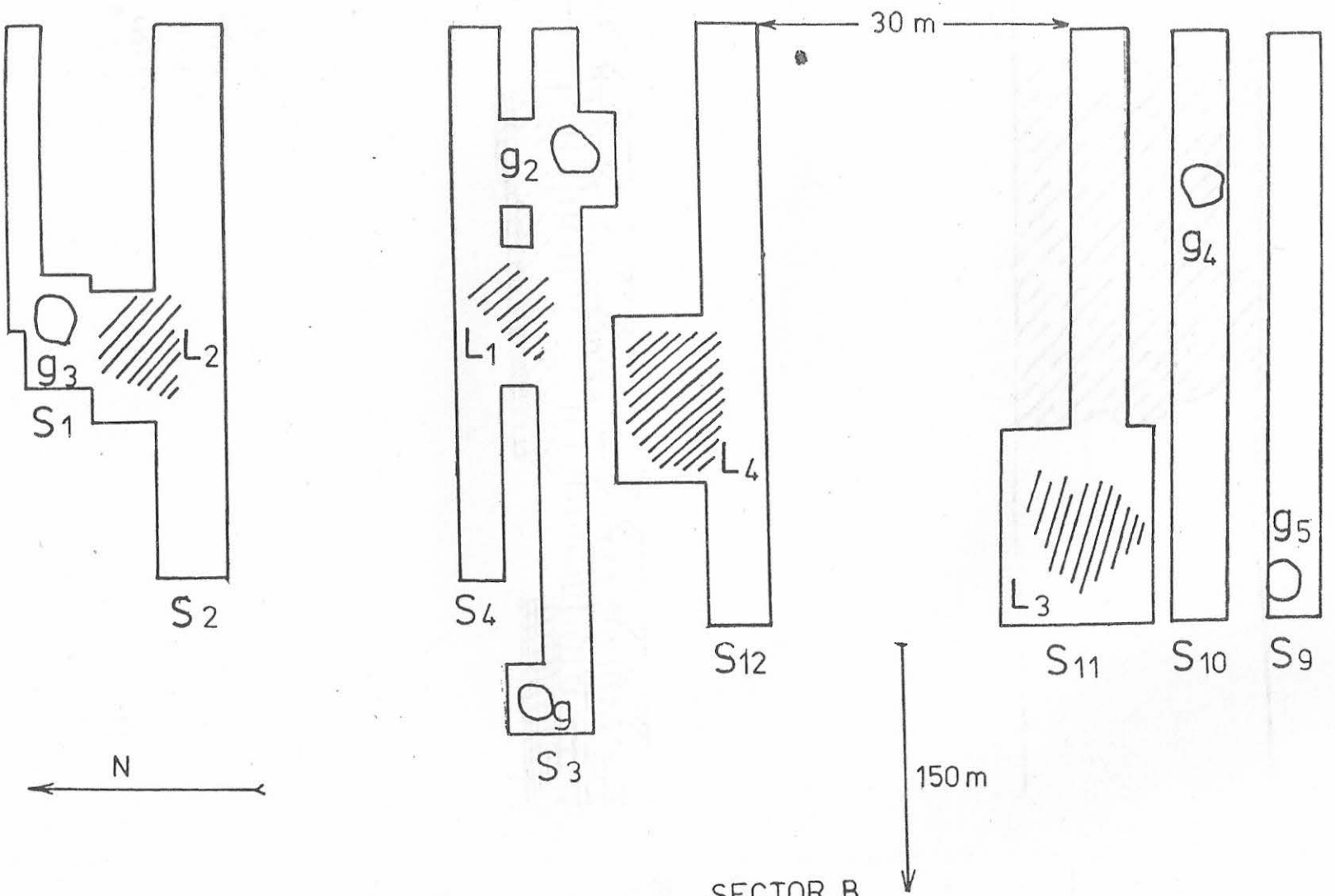
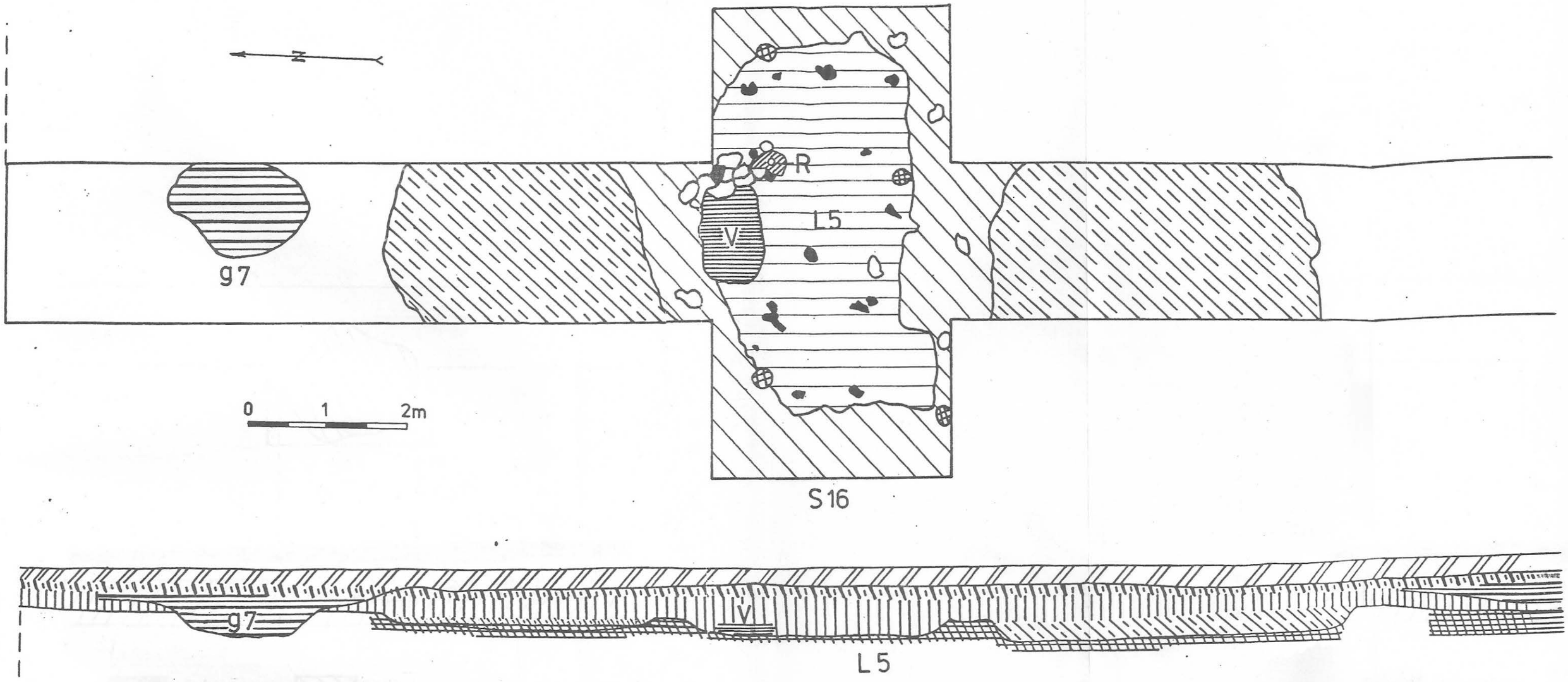

Fig.10. Tîrgusor - „Urs".

LEGENDA

/// Pămînt arabil afînat; ''' Pămînt afînat; |||| Nivel Hamangia; ≡≡≡ Pămînt ars; ≡≡≡ Strat Coslogeni; \\\ Pămînt galben bătătorit
⊕ Groapă de par; ⬭ Piatră; ◥ Ceramică;
V Vatră; R – Rîșniță cu frecător:

Fig.11. Tîrgușor - „Urs", locuința nr.5.

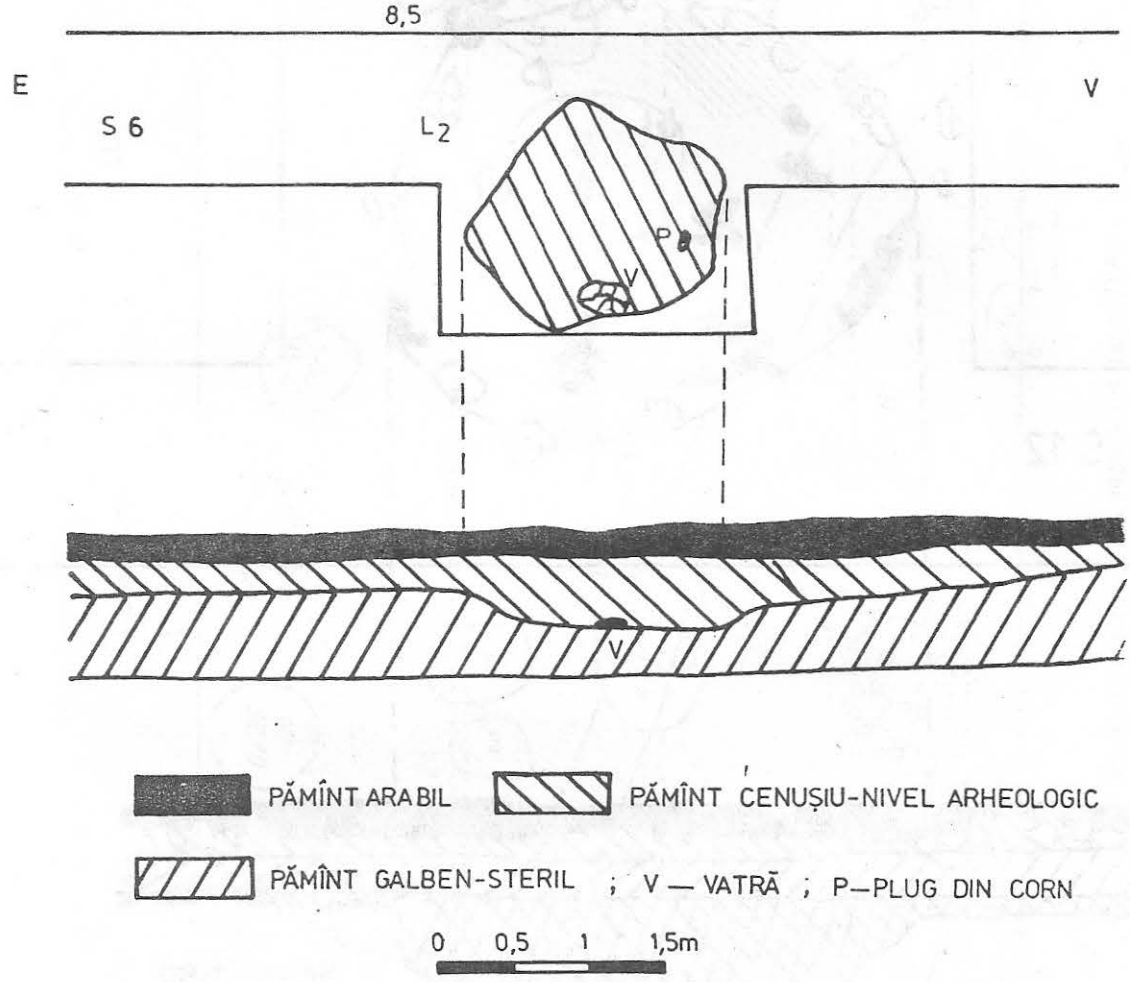

Fig.12. Tîrgușor - „Urs", locuința nr.2.

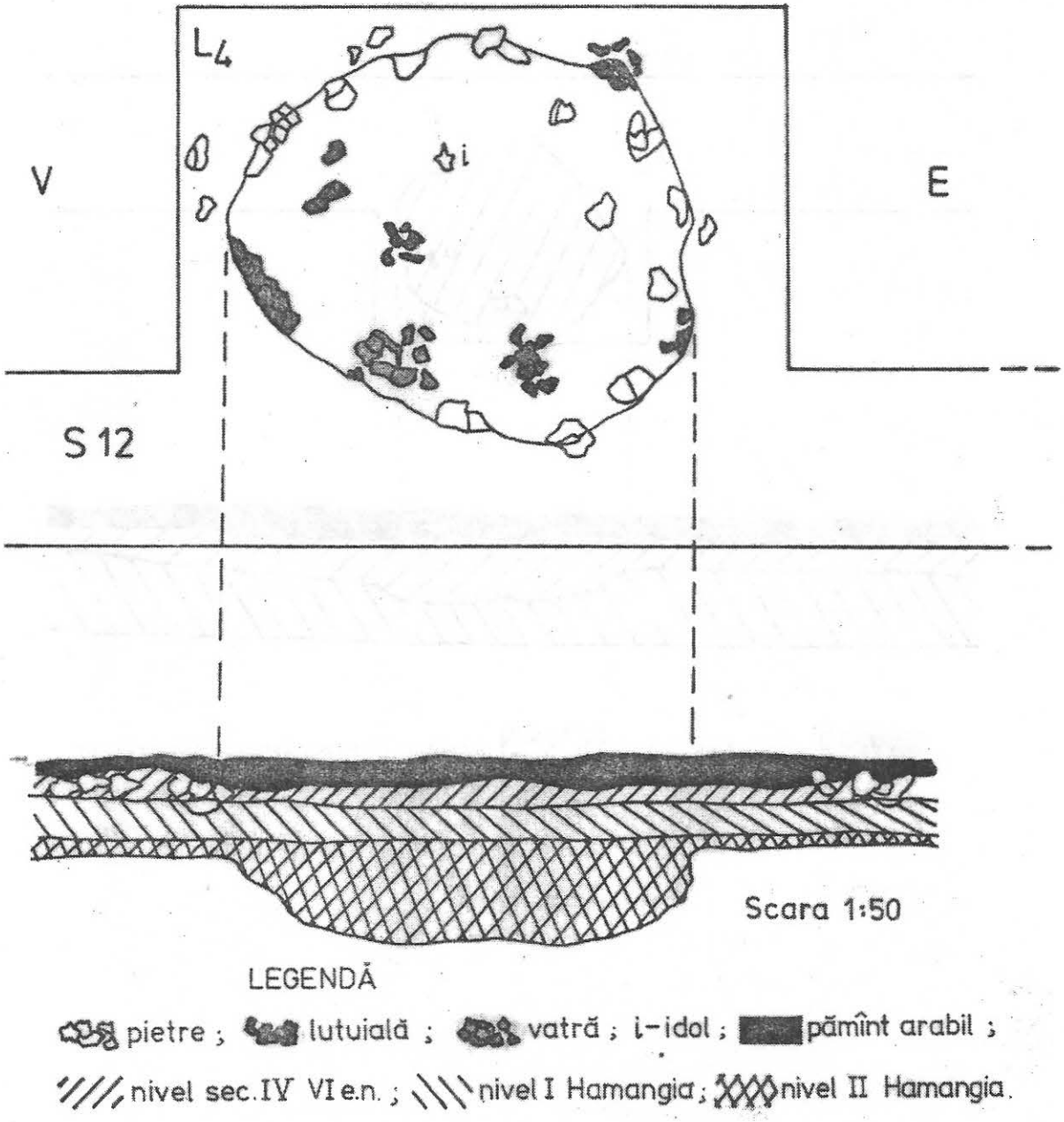

Fig.13. Tîrgușor - „Urs", locuința nr.4.

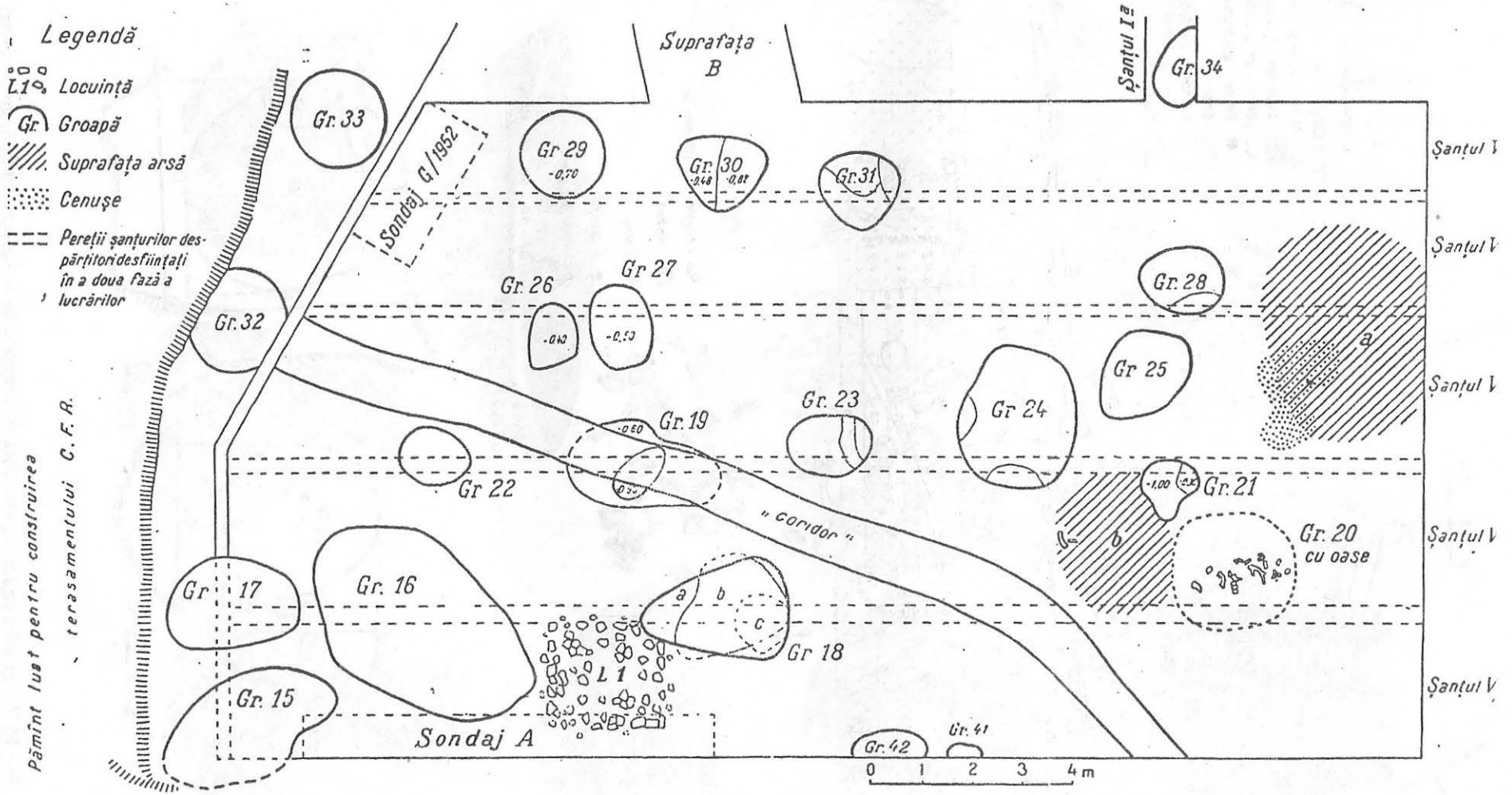

Fig.14. Ceamurlia de Jos, suprafața A. (apud *D.Berciu*).

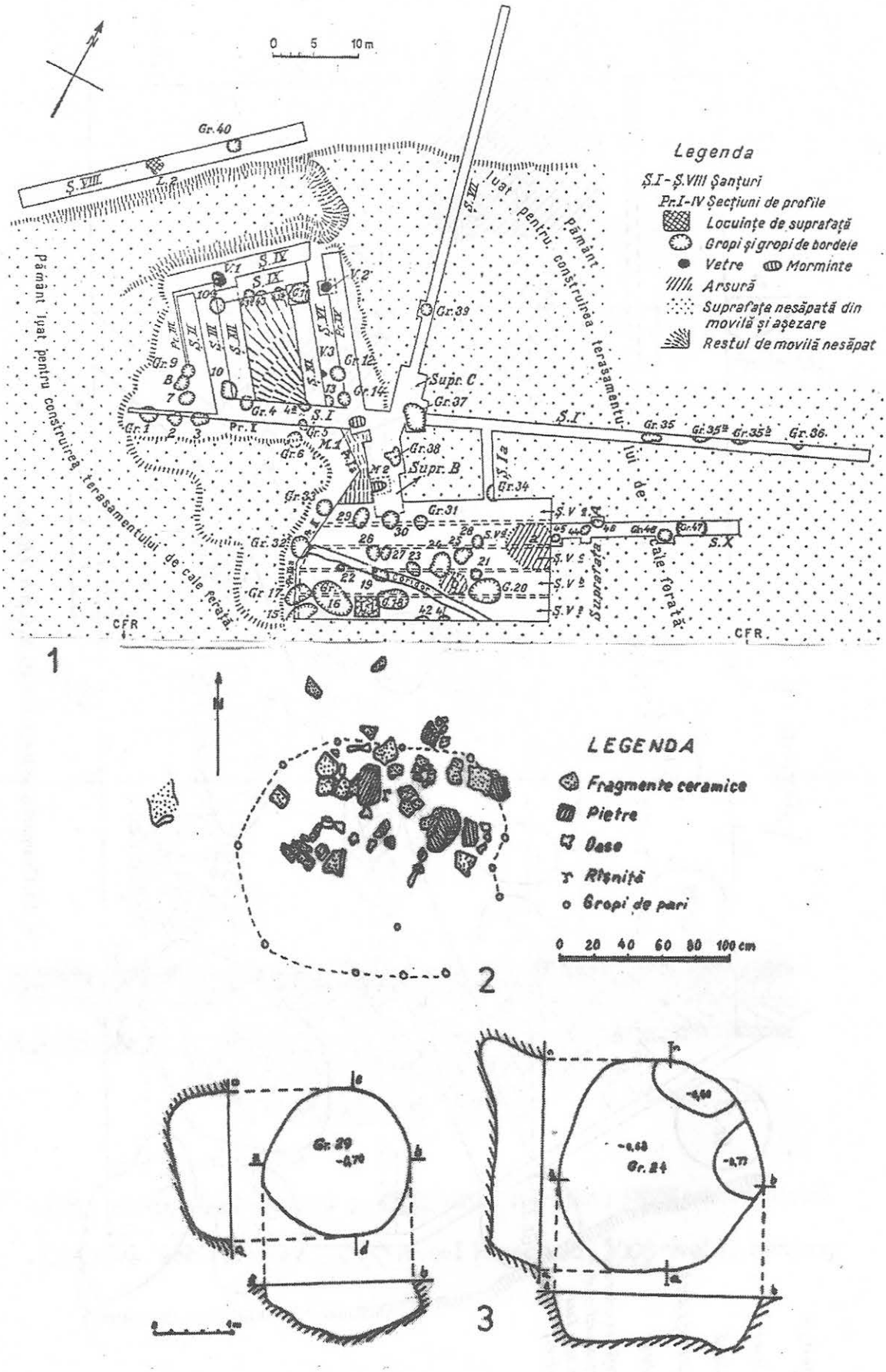

Fig.15. Ceamurlia de Jos. 1, suprafața A; 2, suprafața A, locuința nr.2; 3, gropi. (apud *D.Berciu*).

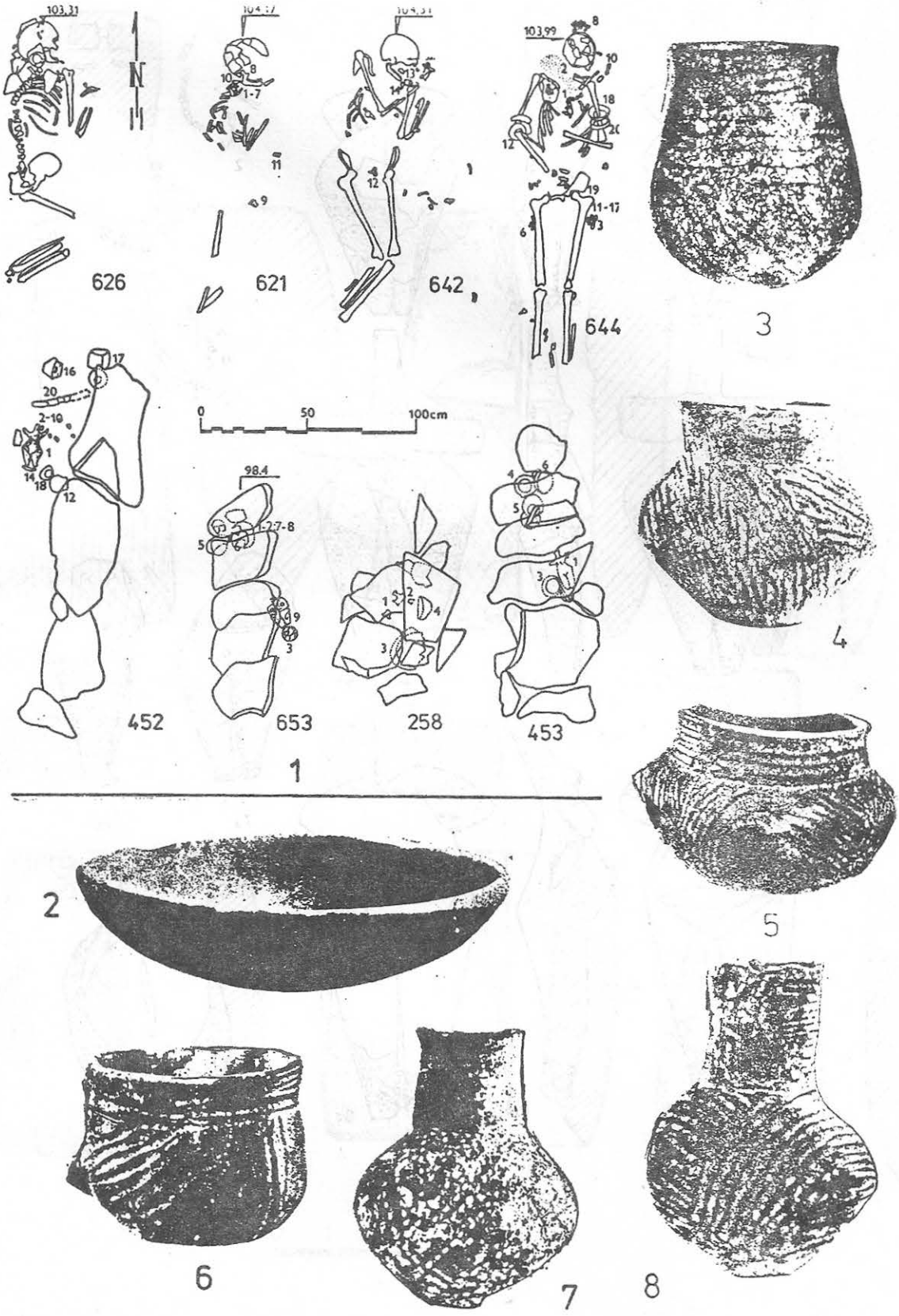

Fig.16.1, Durankulak - morminte Hamangia și Gumelnița (apud *I. Vaisov*); 2, vas marmură, Limanu; 3 - 8, ceramică Hamangia III C, Limanu (apud *D. Galbenu*).

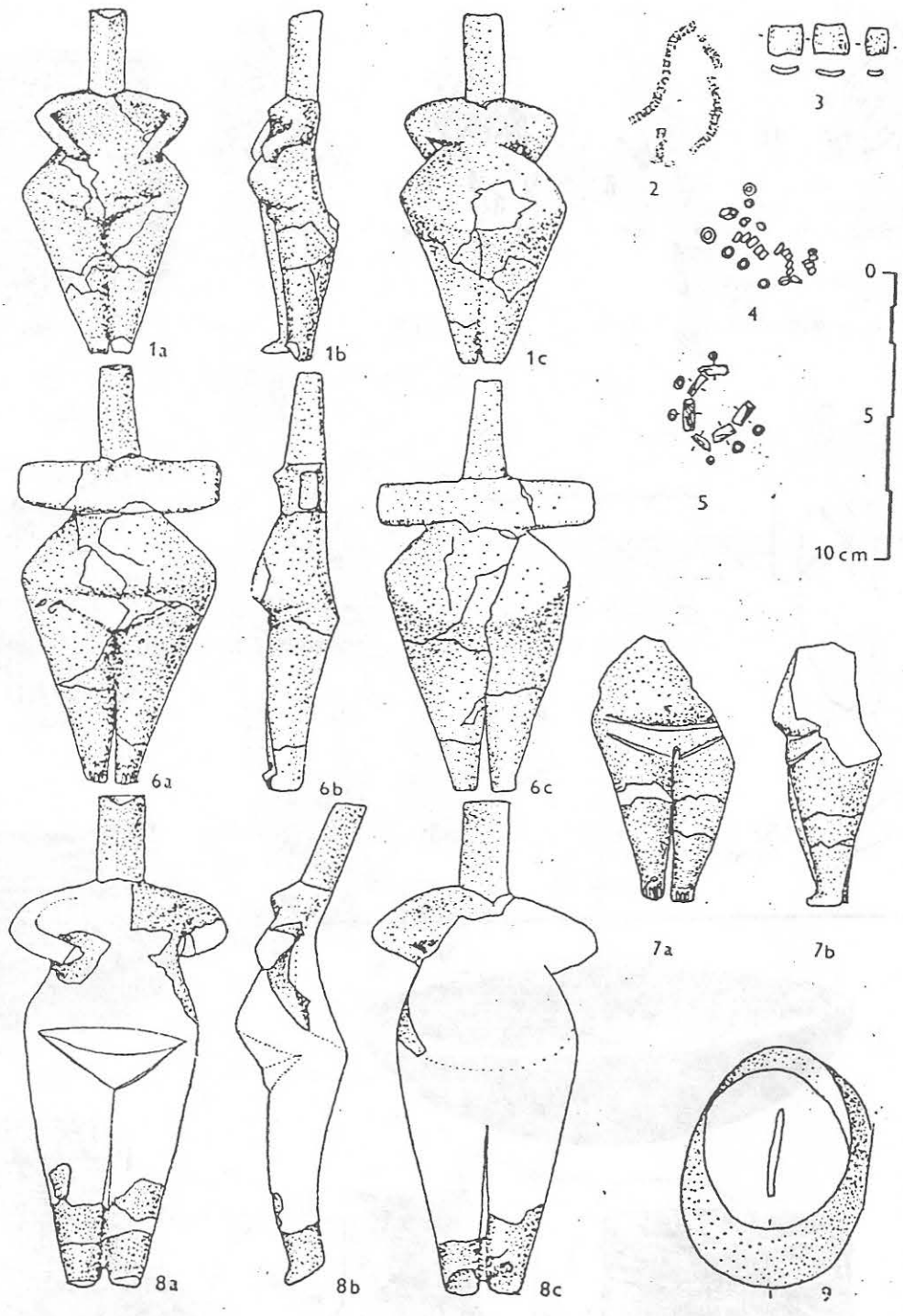

Fig.17. Cultura Hamangia. Durankulak - plastică și podoabe din mormântul nr.626 (apud I.Vaisov).

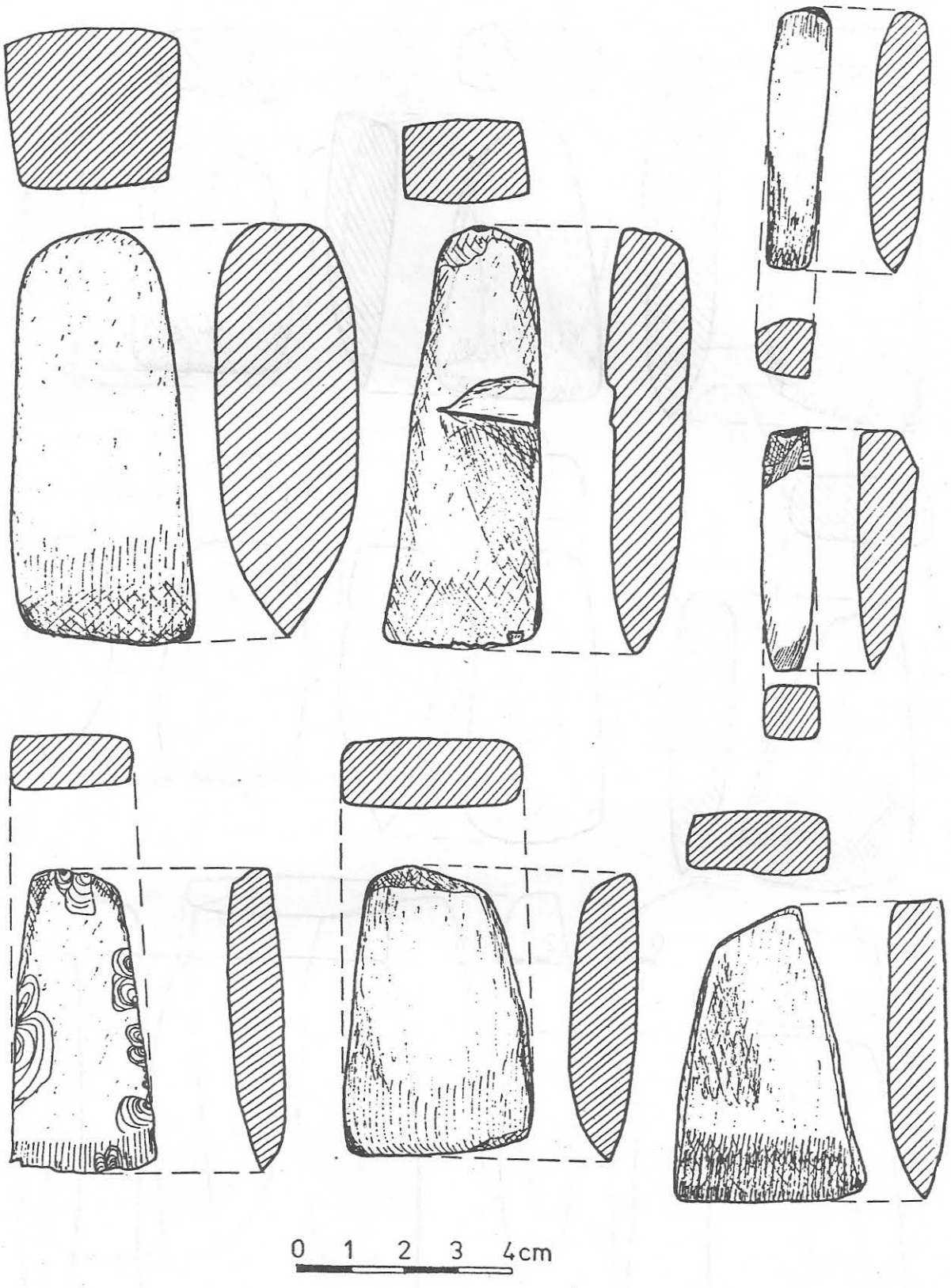

Fig.18. Cultura Hamangia, necropola de la Cernavodă.

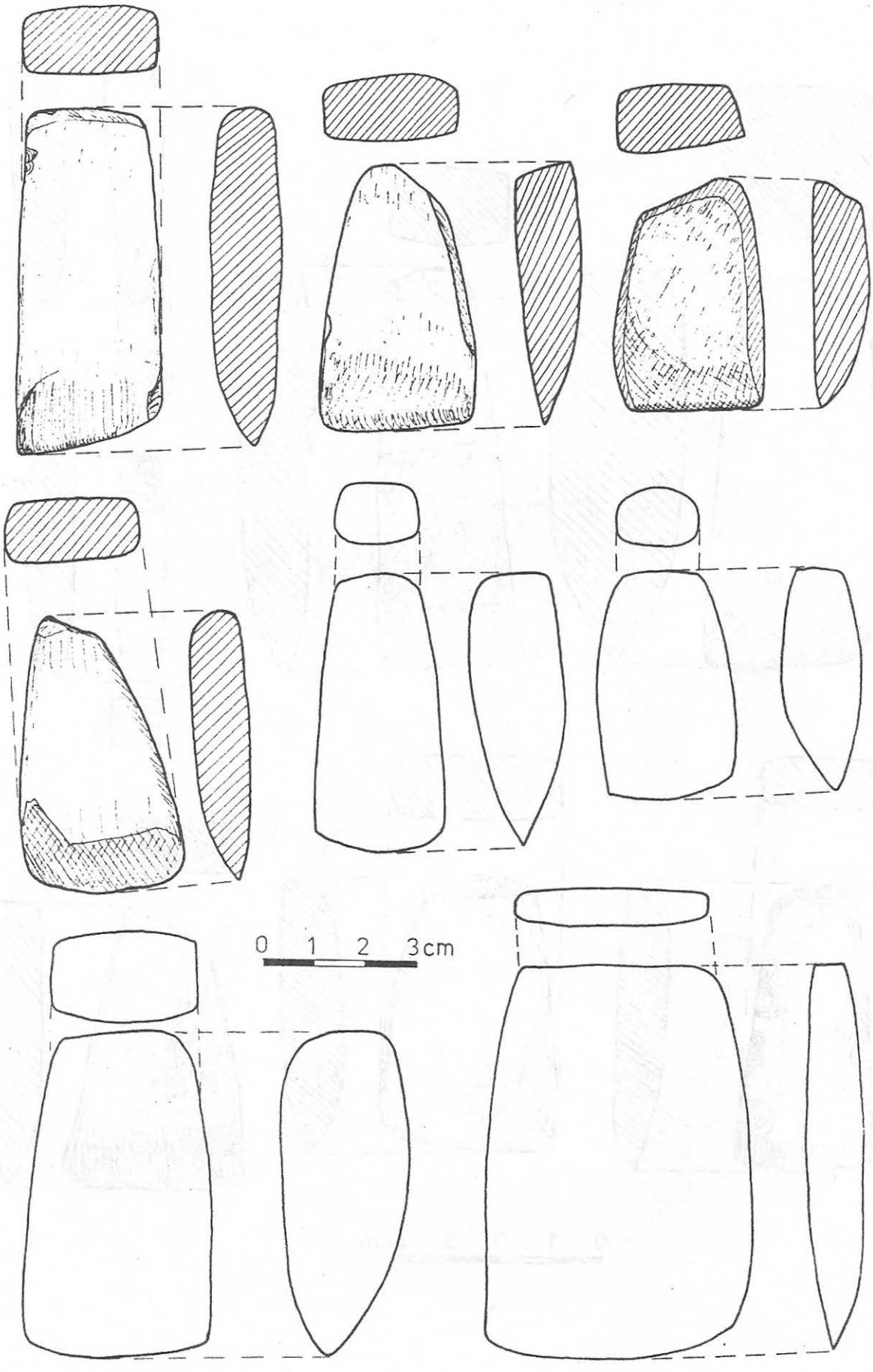

Fig.19. Cultura Hamangia, necropola de la Cernavodă.

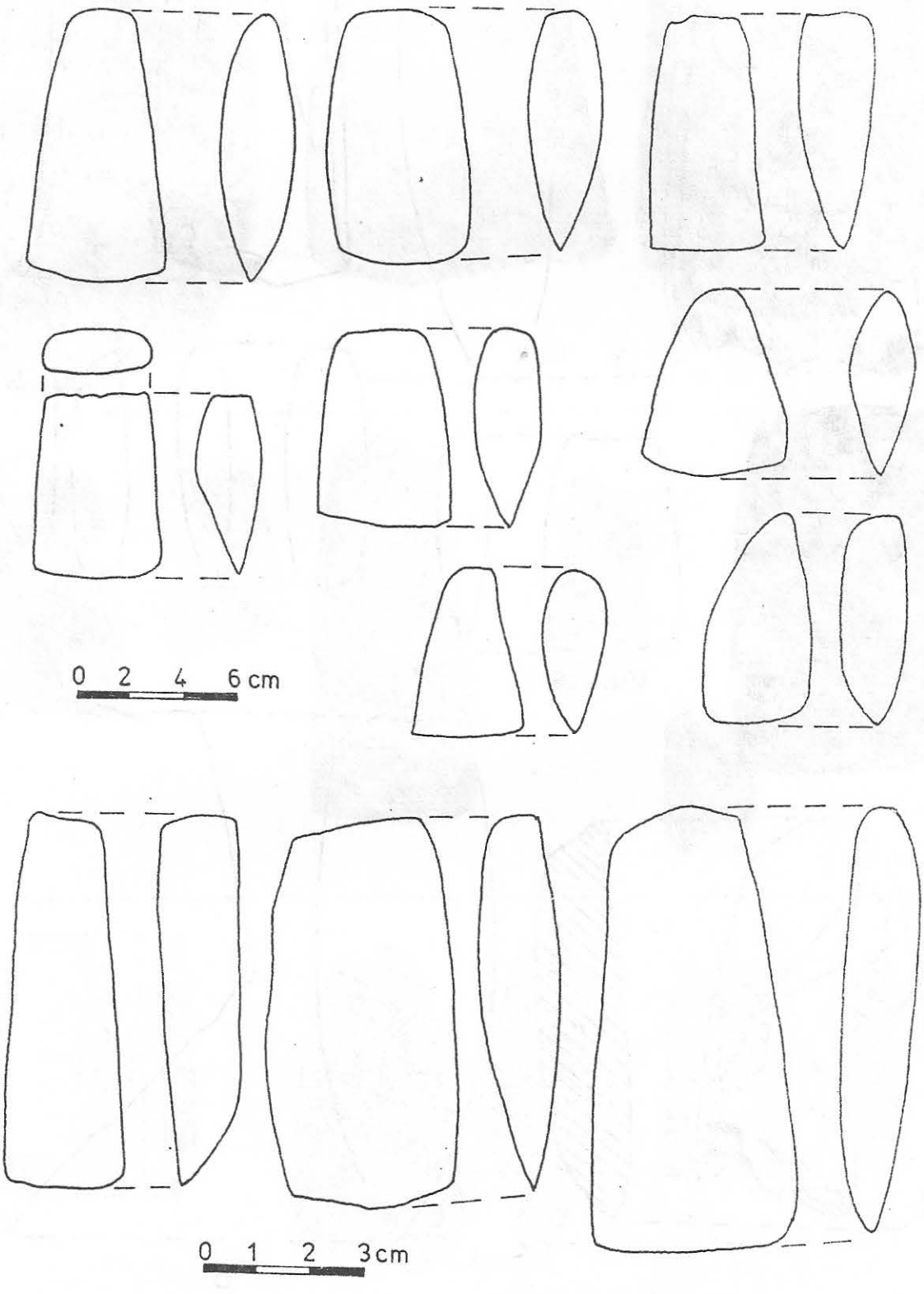

Fig. 20. Cultura Hamangia, necropola de la Cernavodă.

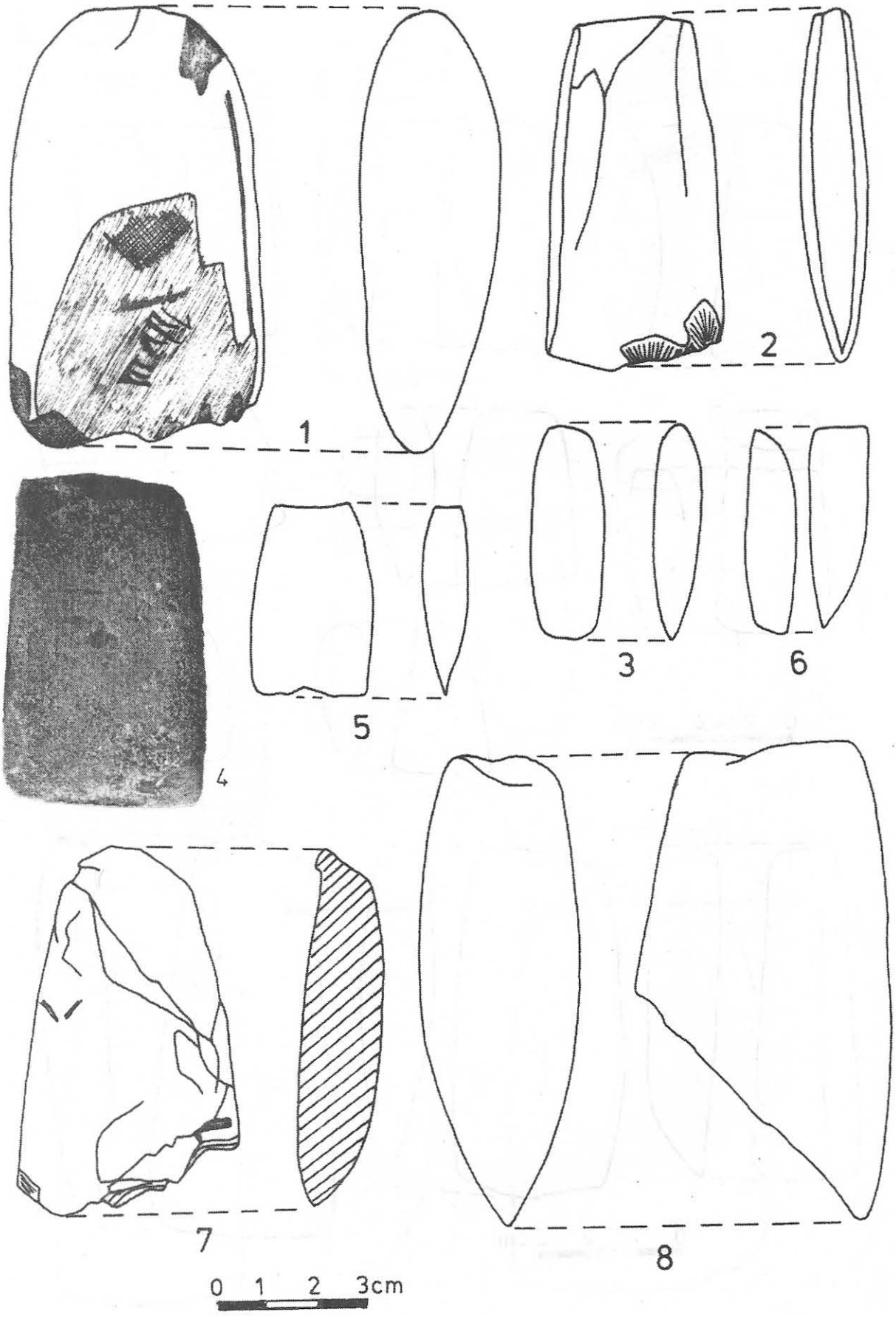
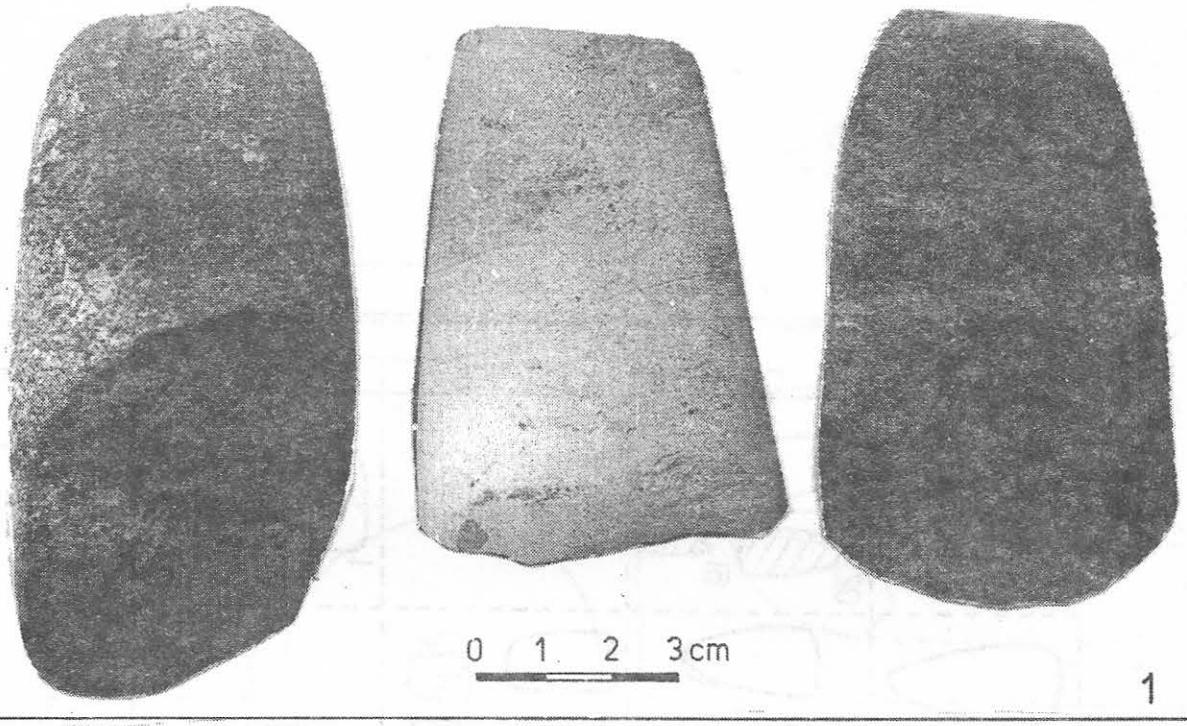
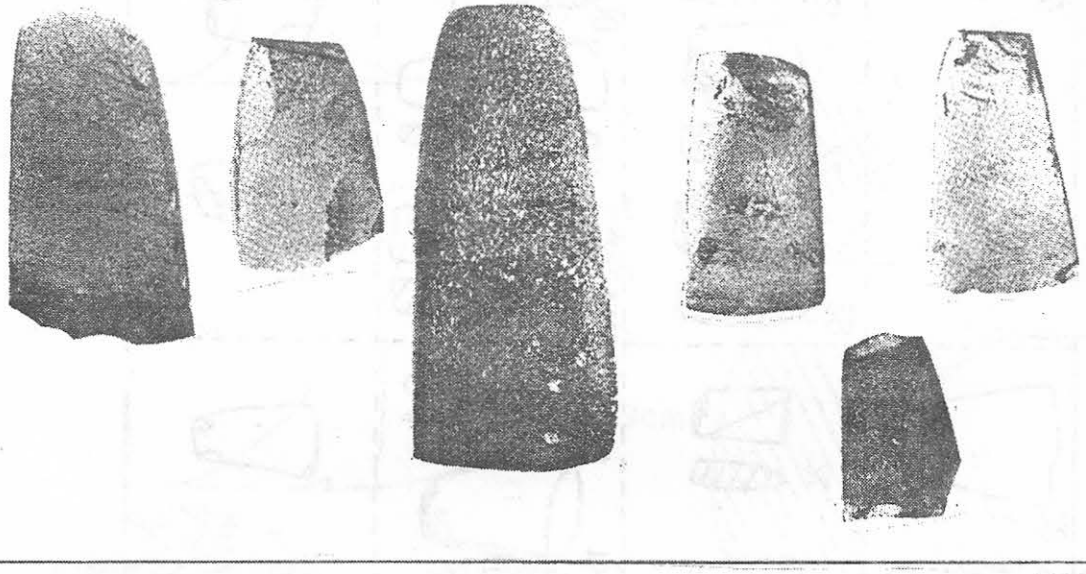

Fig.21. Cultura Hamangia. 1-3, Medgidia - „Cocoașă"; 4-6, Medgidia - Satu Nou; 7,8, Tîrgușor - „Urs".

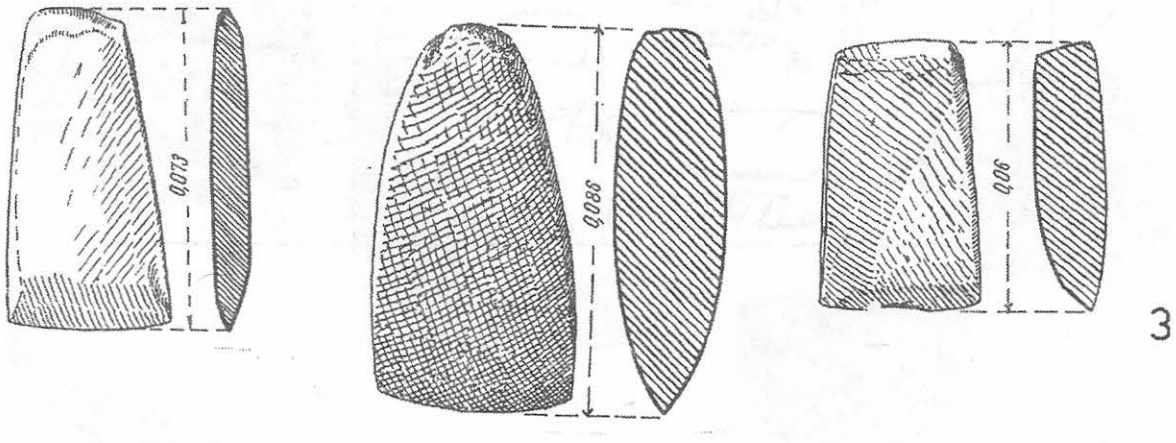

Fig.22. Cultura Hamangia. 1, Tîrgușor - „Urs"; 2, Baia - Goloviţa (apud *D.Berciu)*; 3, Cernavodă (apud *D.Berciu*).

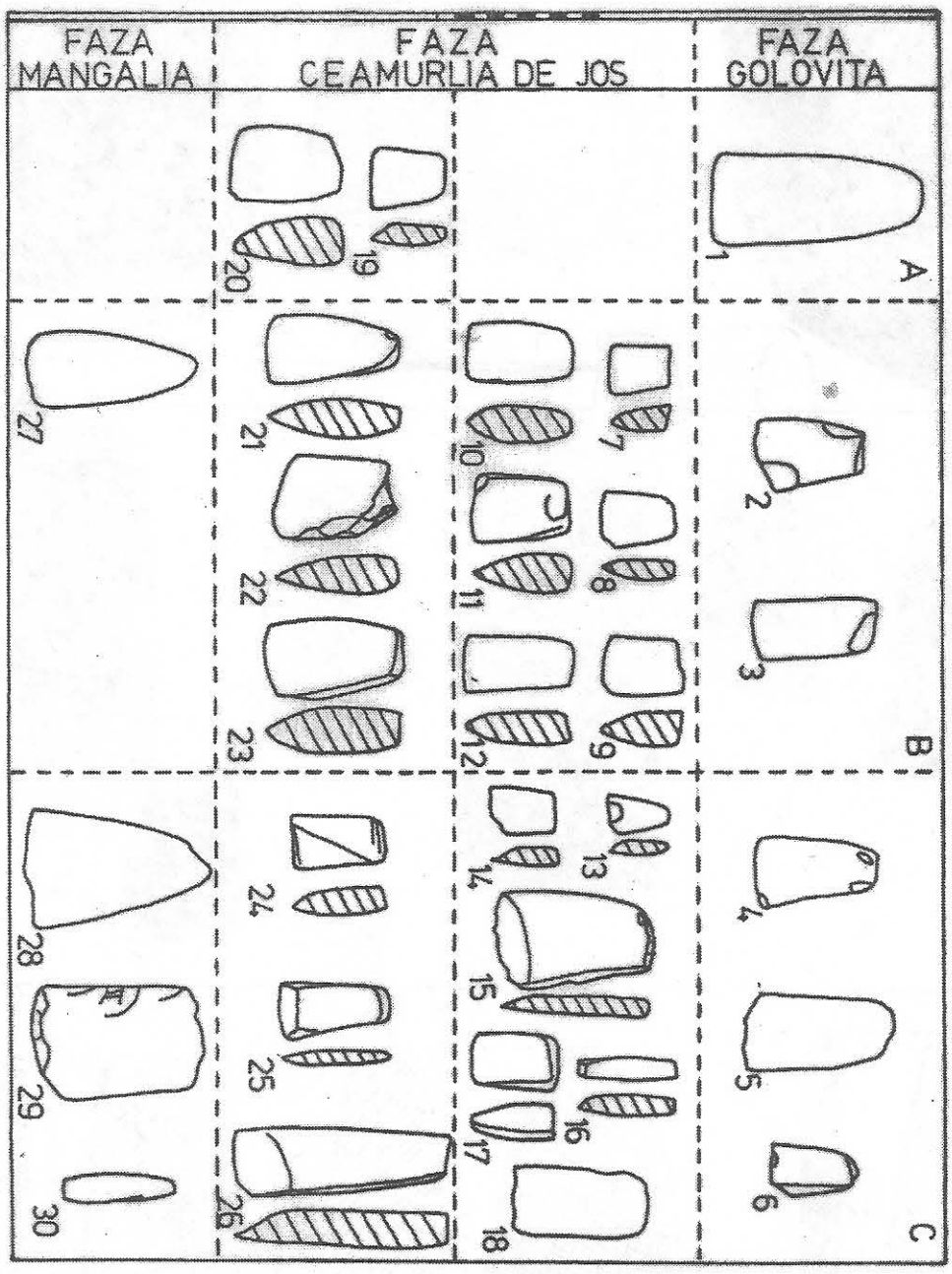

Fig.23. Cultura Hamangia. Unelte din piatră șlefuită (tipologie apud *E.Comșa*).

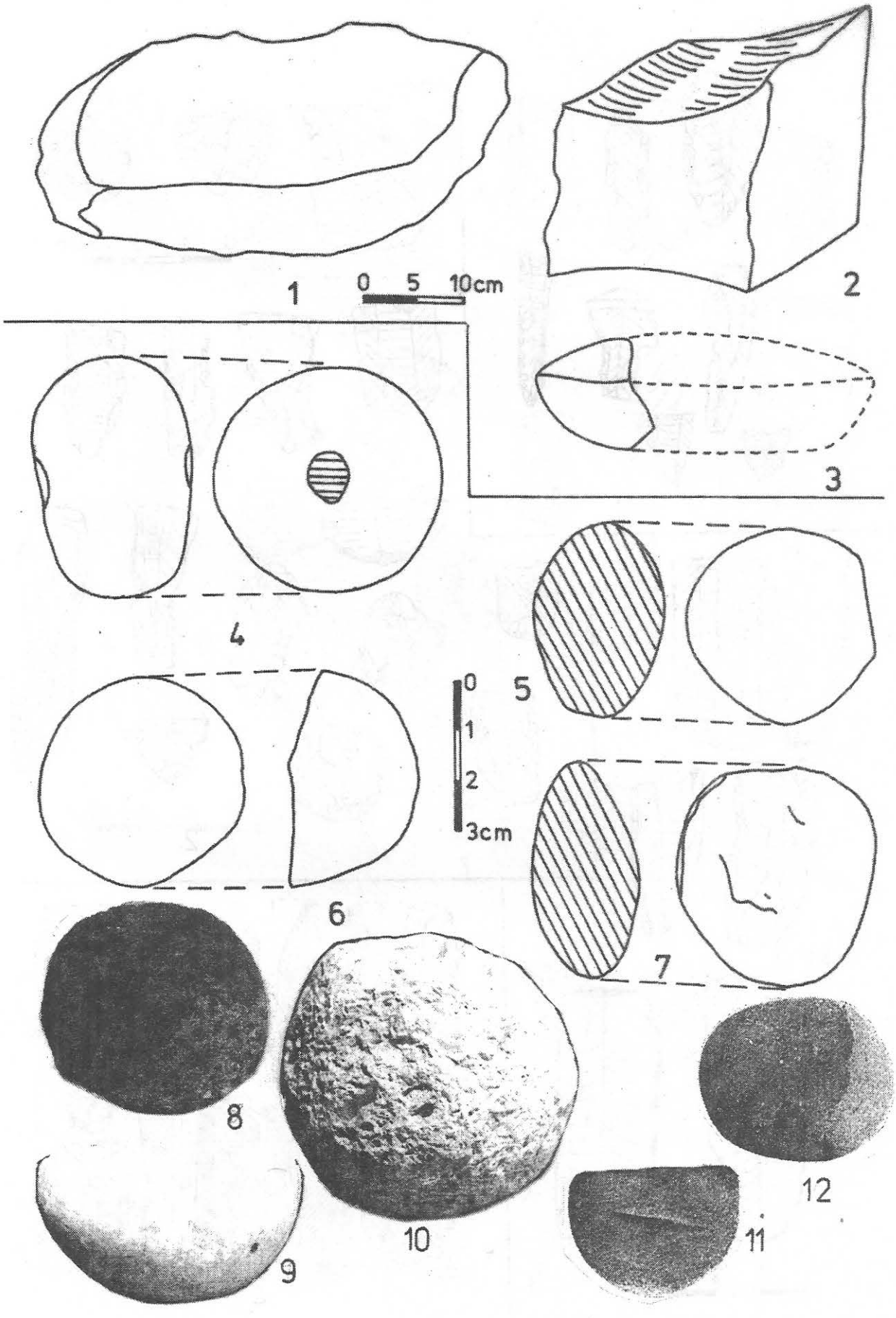

Fig.24. Cultura Hamangia. 1-3, râșnițe; 4, greutate calcar; 5-11, frecătoare, percutoare. 1, 3-10, Tîrgușor - „Urs"; 2, Medgidia - Satu Nou; 11, 12, Baia - Golovița (apud *D.Berciu*).

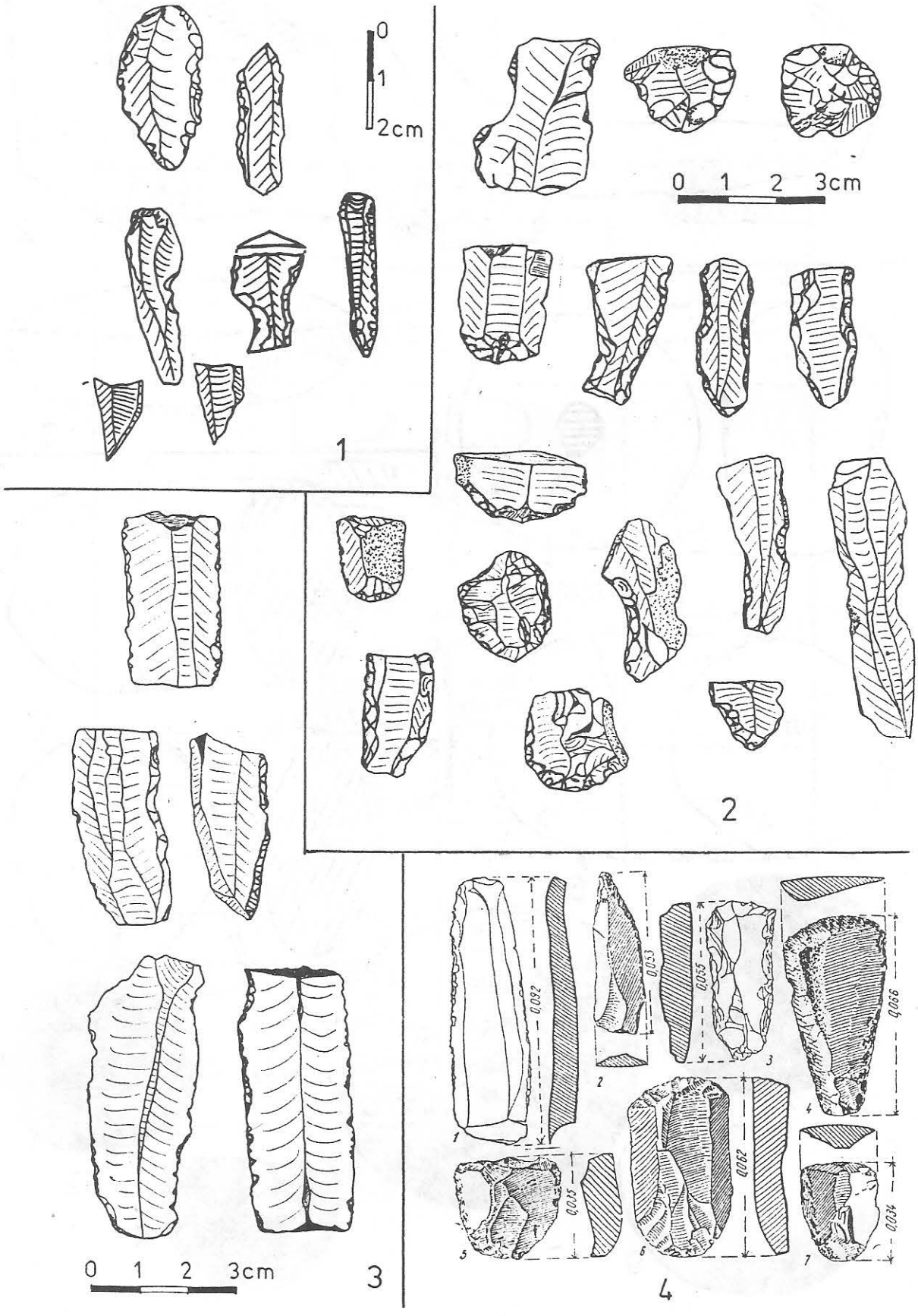

Fig.25. Cultura Hamangia. 1, Medgidia - „Cocoașă"; 2, Medgidia - Satu Nou; 3, Tîrgușor - „Urs"; 4, Ceamurlia de Jos (apud *D.Berciu*).

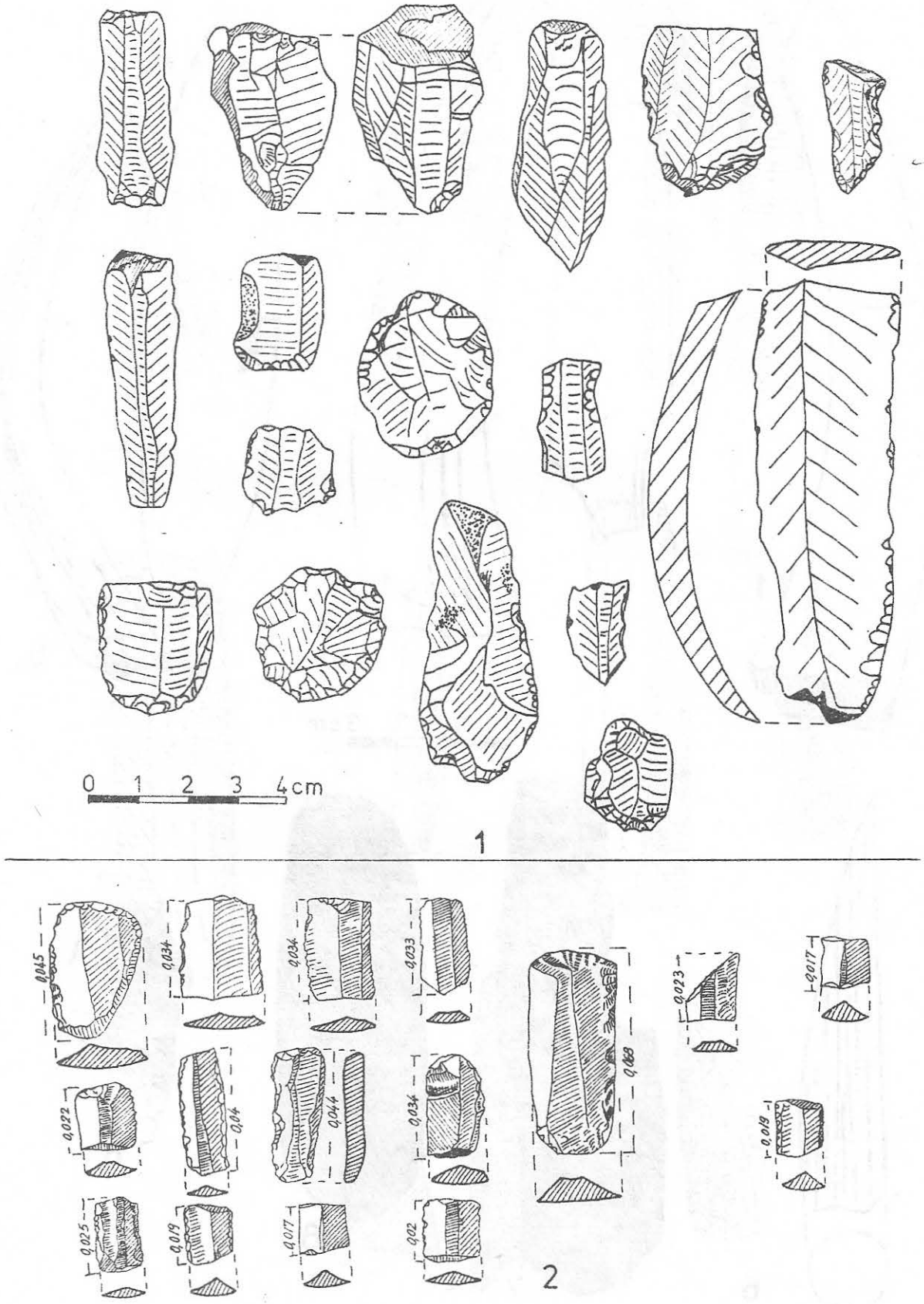

Fig. 26. Cultura Hamangia. 1, Tîrgușor - "Urs"; Ceamurlia de Jos (apud *D. Berciu*)

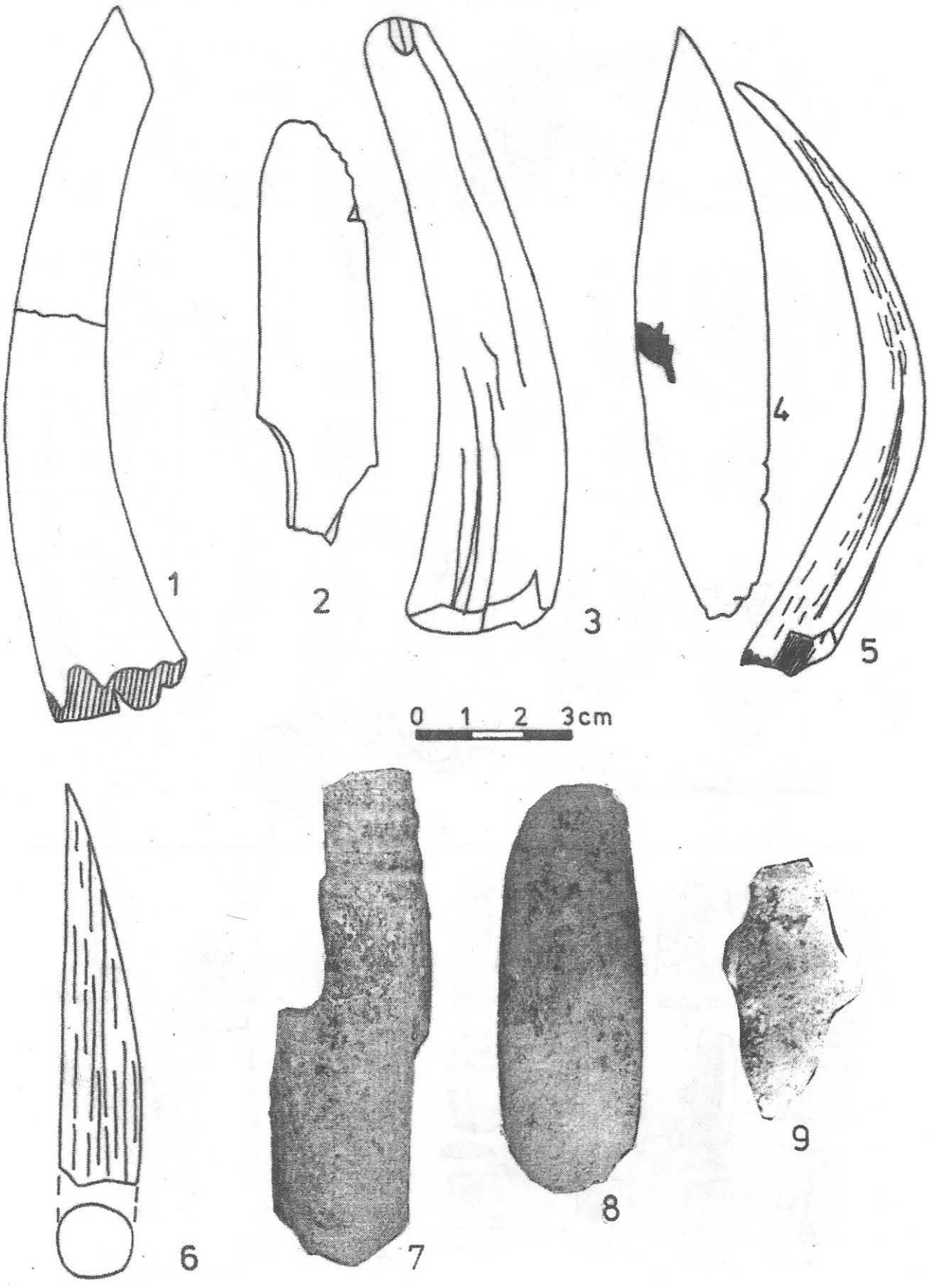

Fig.27. Cultura Hamangia - unelte din os şi corn. 1-5, Medgidia - „Cocoaşă"; 6, Cernavodă; 7, 8, Tîrguşor - „Urs" (7 mâner); 9, Medgidia - Satu Nou (frg. harpon).

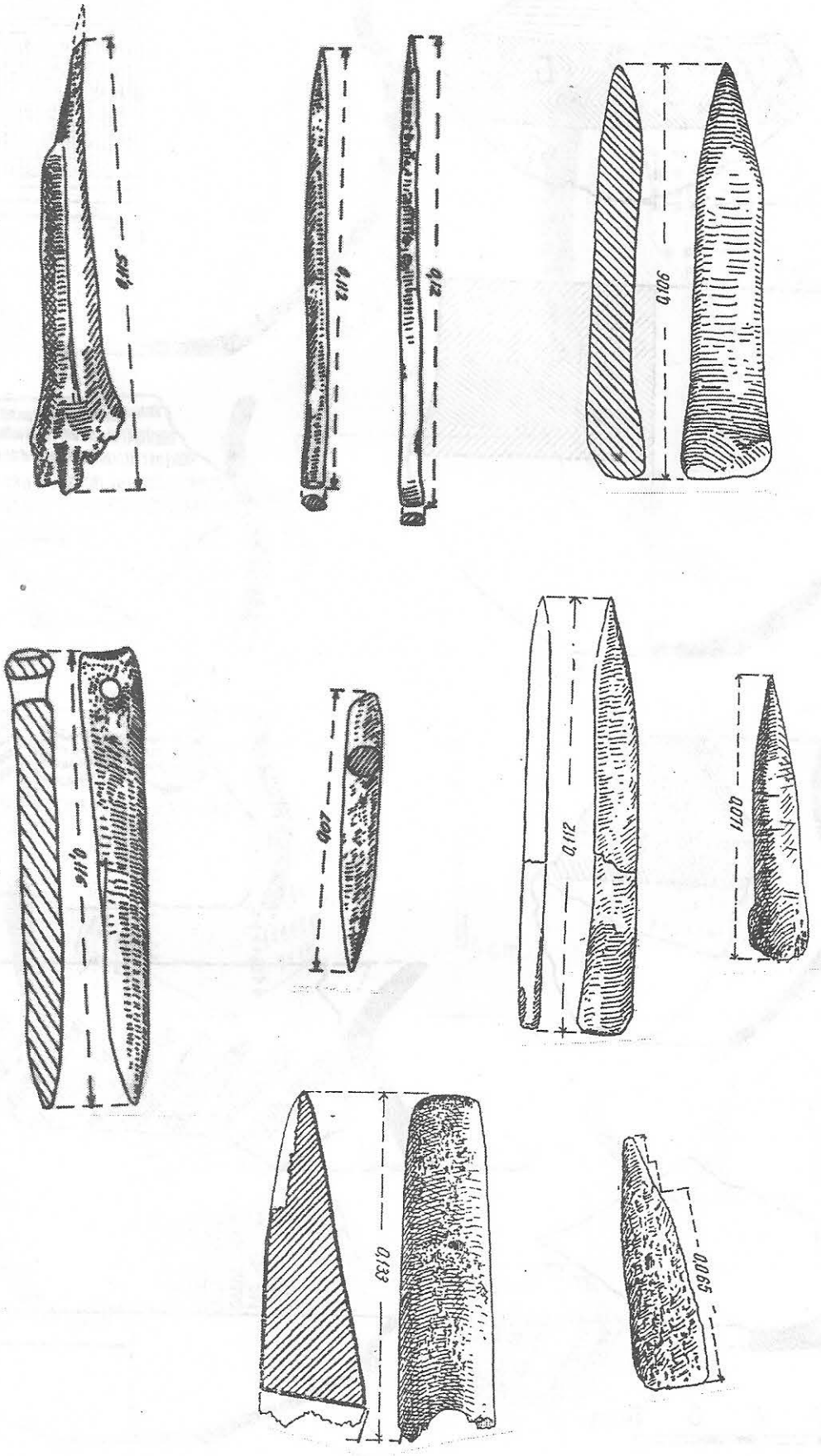

Fig.28. Cultura Hamangia - unelte din os și corn. Ceamurlia de Jos (apud *D.Berciu*).

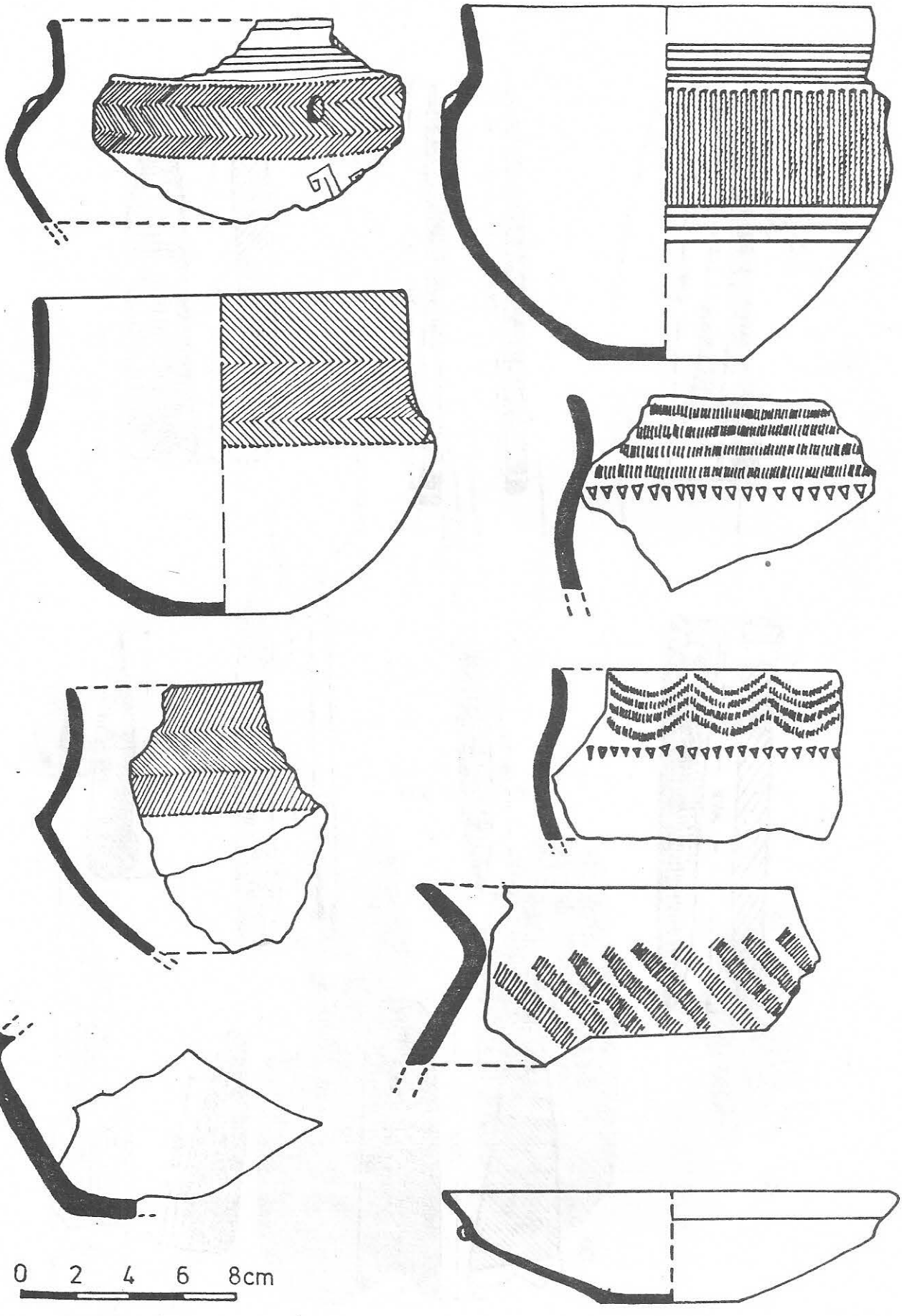

Fig.29. Cultura Hamangia I - ceramică fină. Medgidia - „Cocoașă".

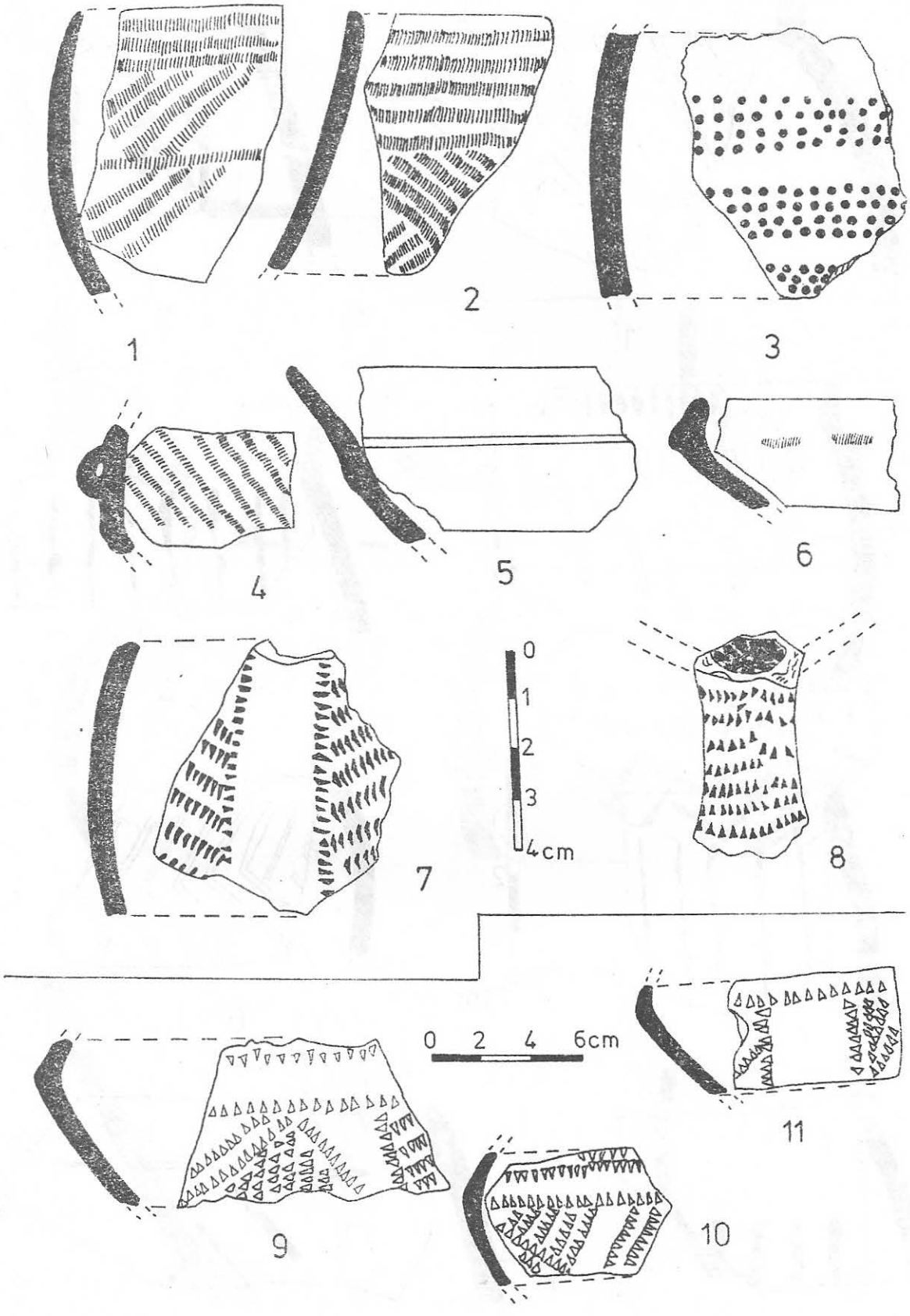

Fig. 30. Cultura Hamangia I - 1-6, ceramică fină; 7-11, ceramică semifină (cat. II), Medgidia - "Cocoașă".

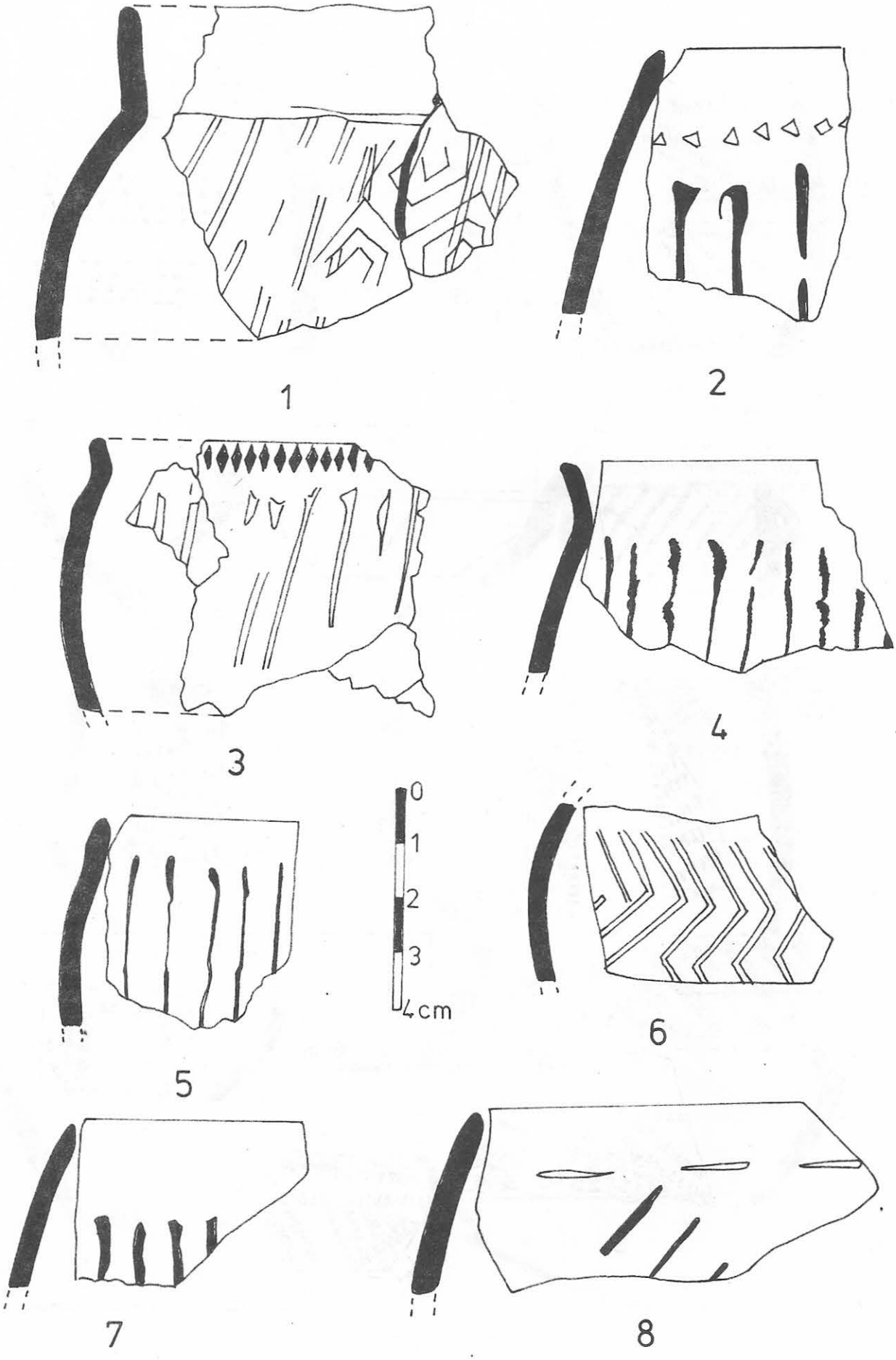

Fig. 31. Cultura Hamangia I - ceramică grosieră. Medgidia - "Cocoașă".

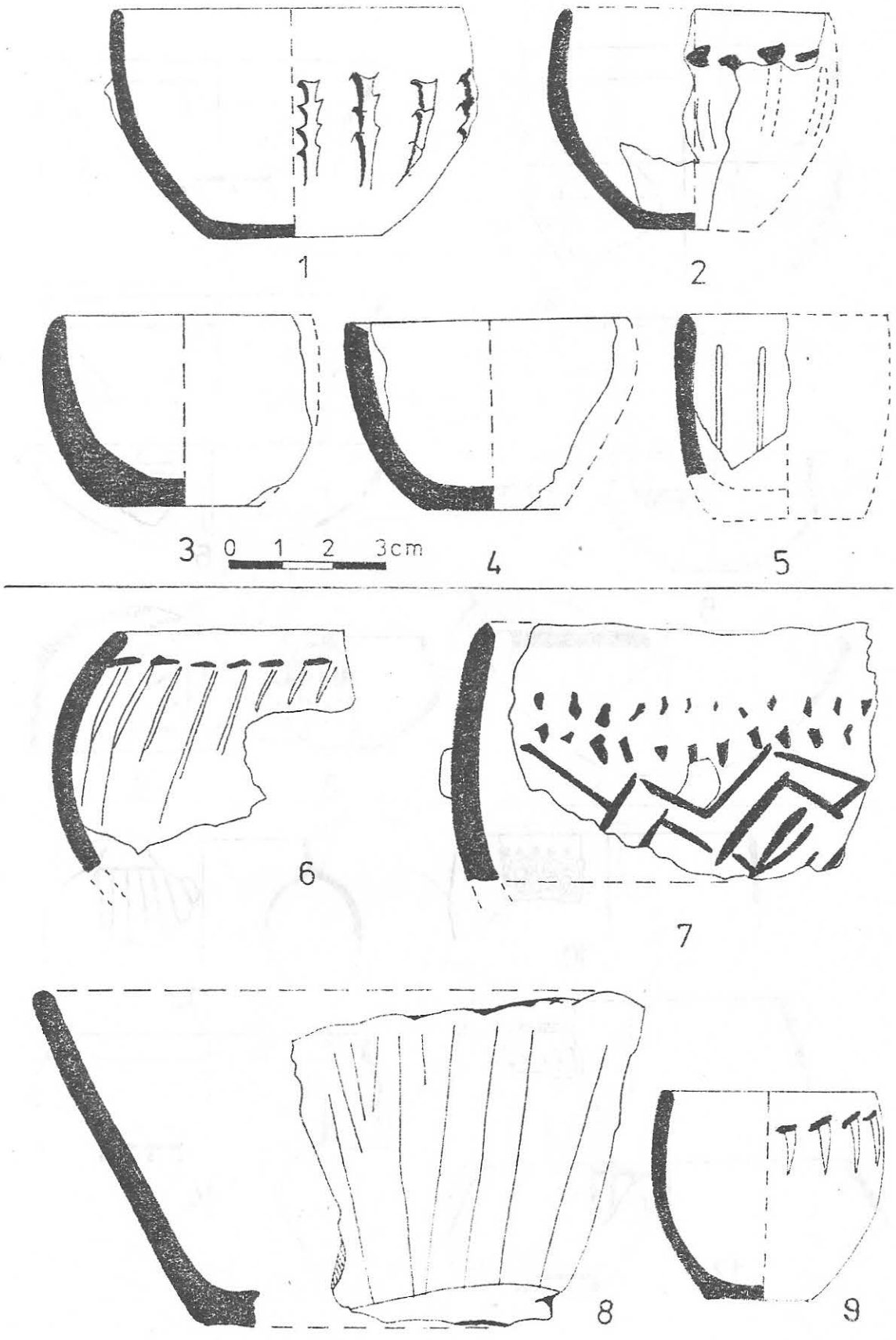

Fig. 32. Cultura Hamangia I - ceramică grosieră. Medgidia - "Cocoașă".

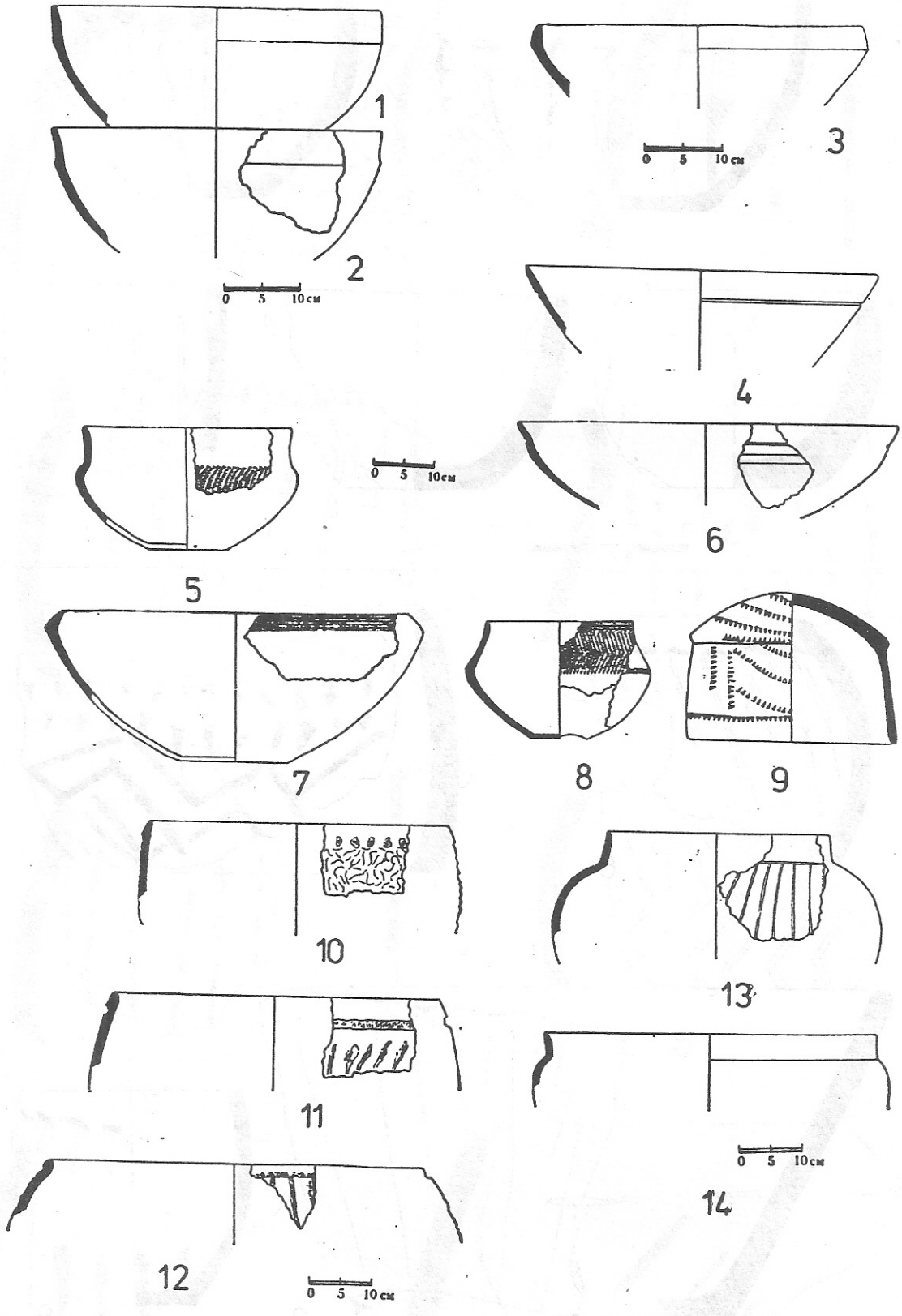

Fig.33. Cultura Hamangia I. 1-9, ceramică fină; 10-14, ceramică grosieră. Durankulak (apud *T.Dimov*).

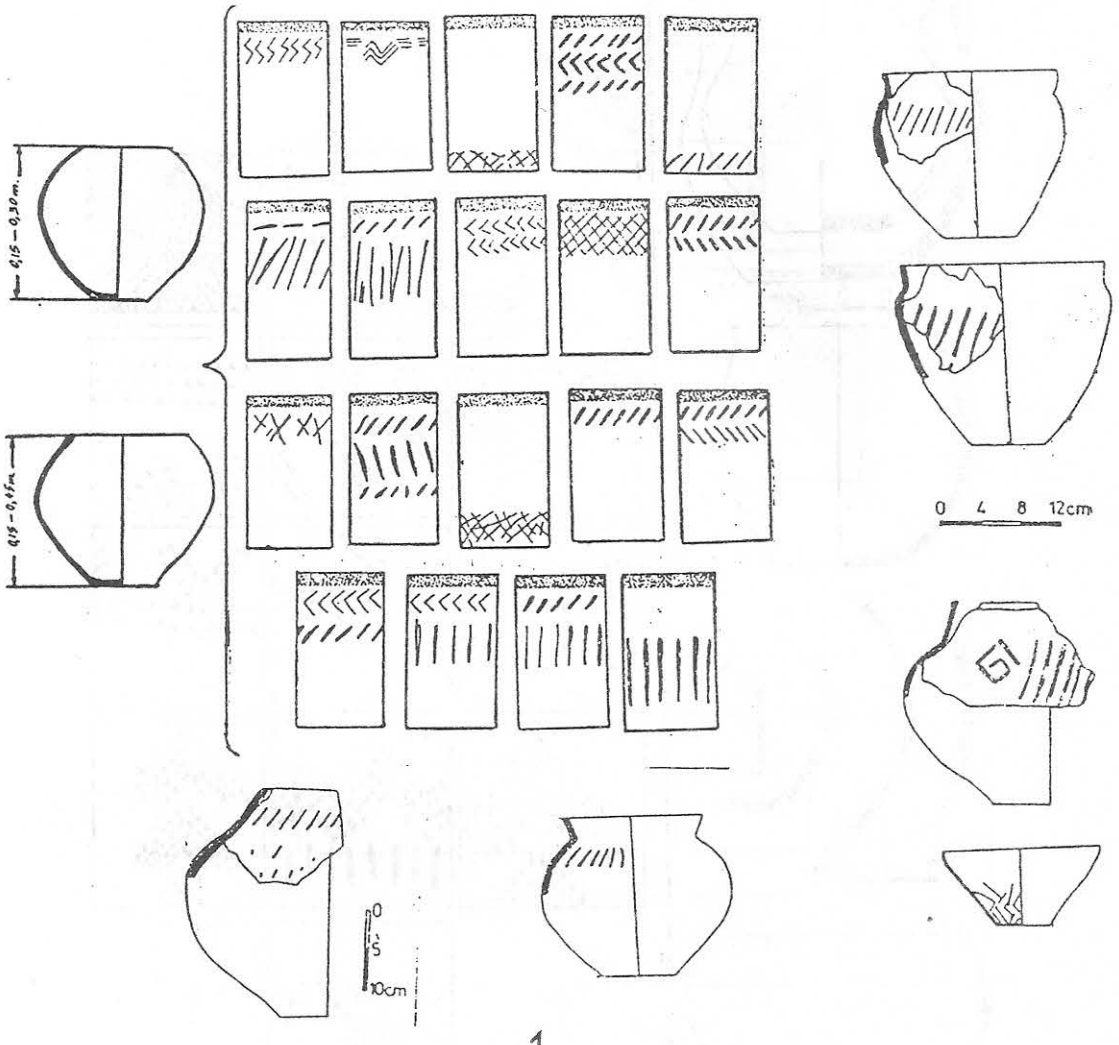

Fig.34. Cultura Hamangia IIa 1, ceramică grosieră; 2, ceramică din cat.Ic. Medgidia - Satu Nou.

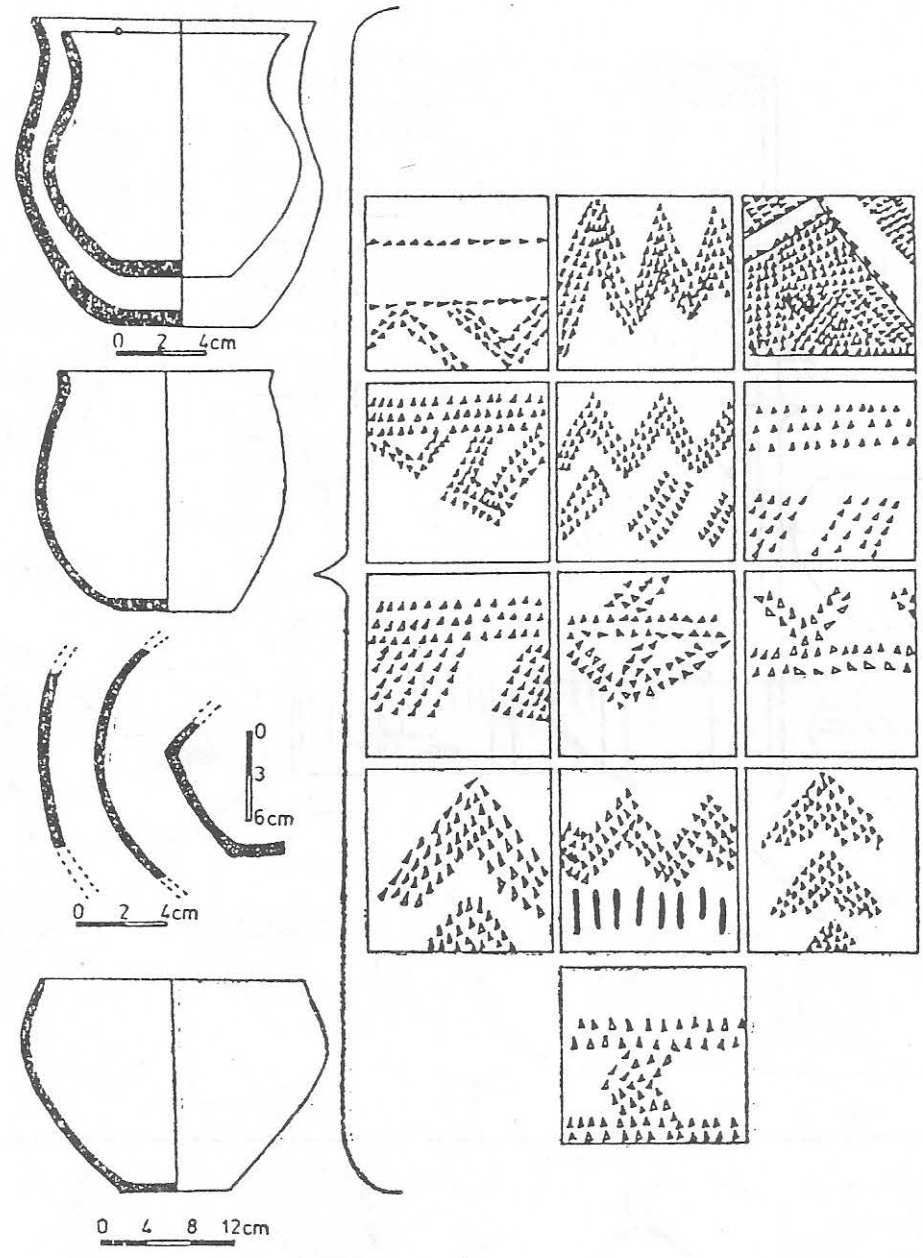
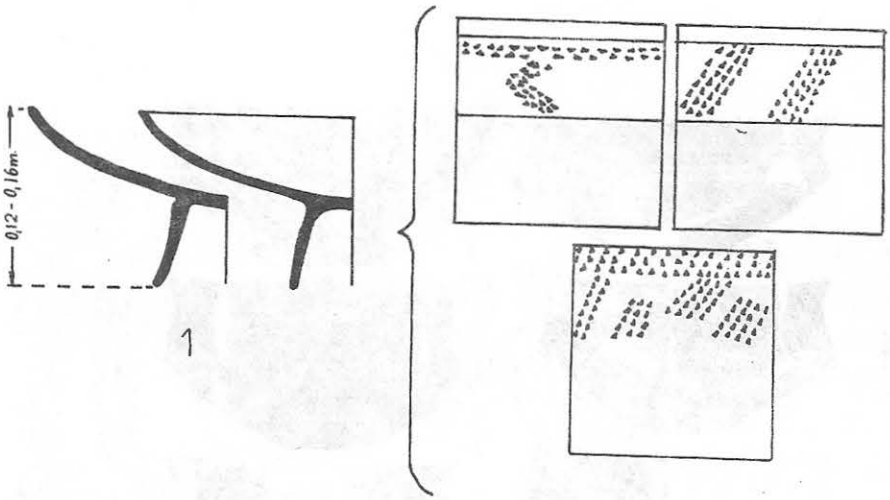
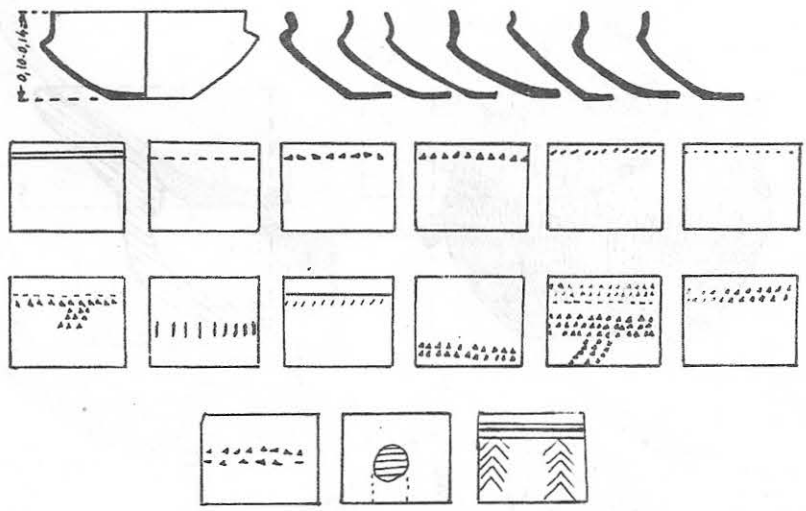

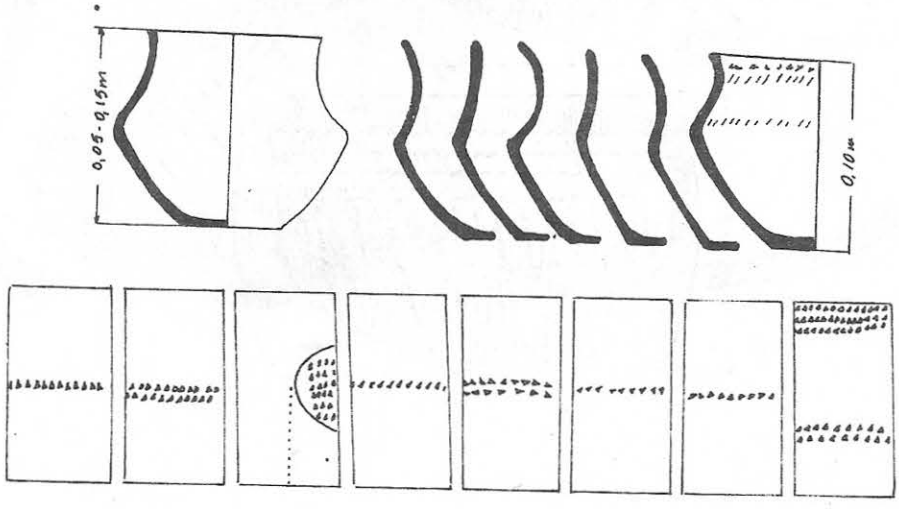
Fig.35. Cultura Hamangia IIa. 1, ceramică din cat.II; 2-9, ceramică fină. Medgidia - Satu Nou.

1

2

3

Fig. 36. Cultura Hamangia IIa - ceramică fină. Medgidia - Satu Nou.

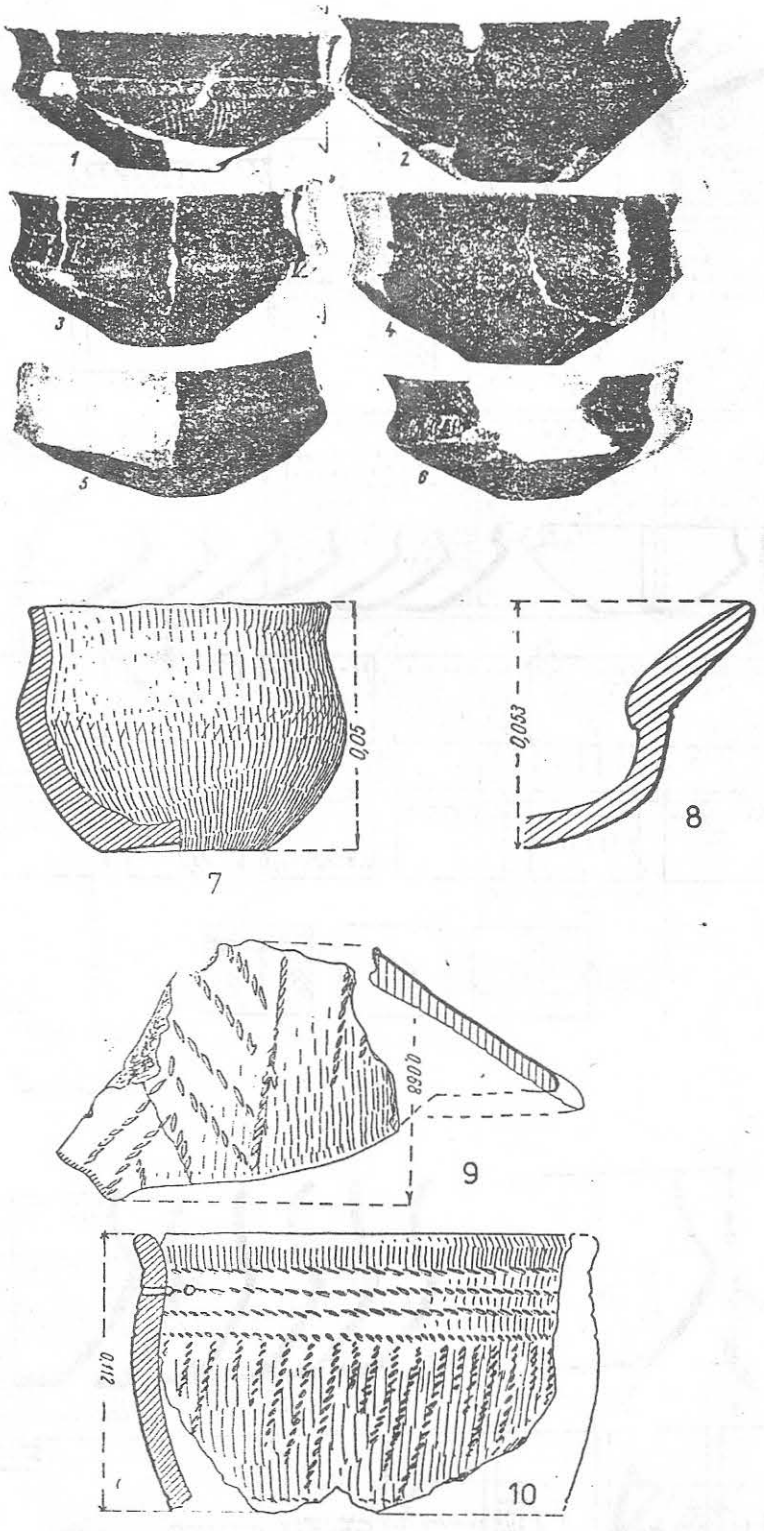

Fig. 37. Cultura Hamangia II. 1 - 8, ceramică fină; 9,10, ceramică din cat.II.Baia-Goloviţa (apud *D. Berciu*).

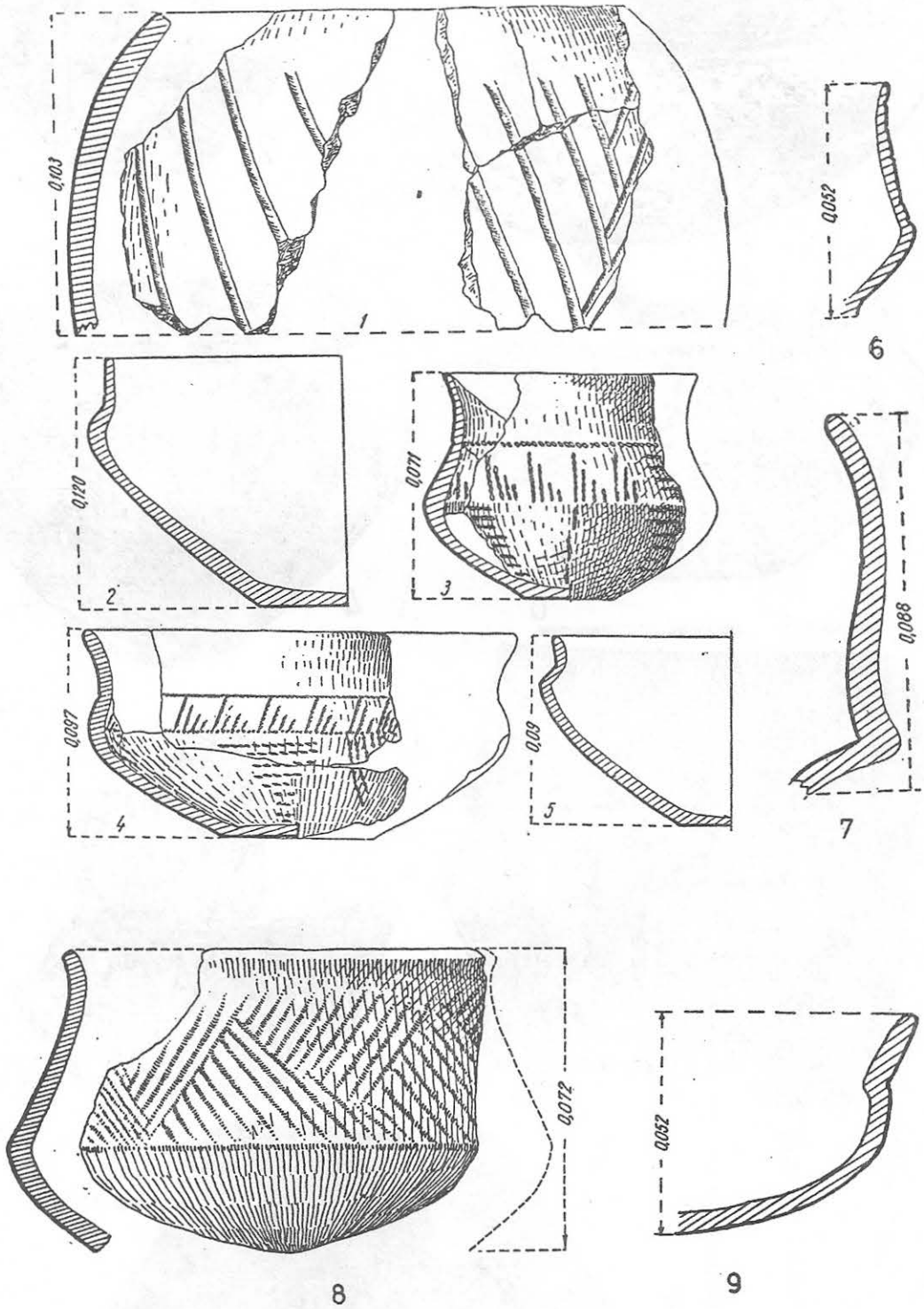

Fig. 38. Cultura Hamangia II. 1, ceramică grosieră; 7, ceramică din cat. I C; 2-6, 8, 9 - ceramică fină. Baia-Goloviţa (apud *D. Berciu*).

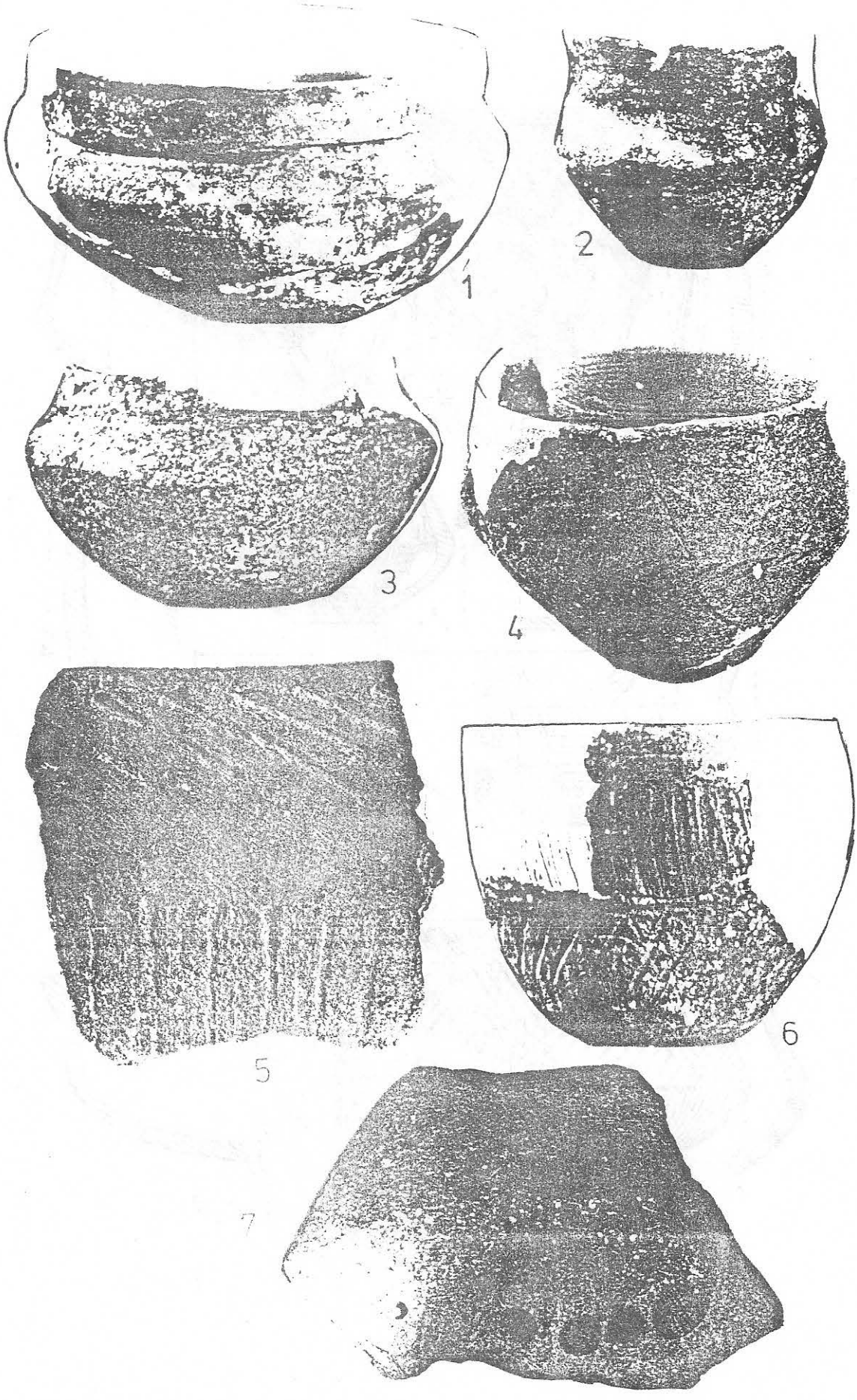

Fig.39. Cultura Hamangia III: 1-4, ceramică fină; 5-7, ceramică grosieră. Tîrgușor „Urs".

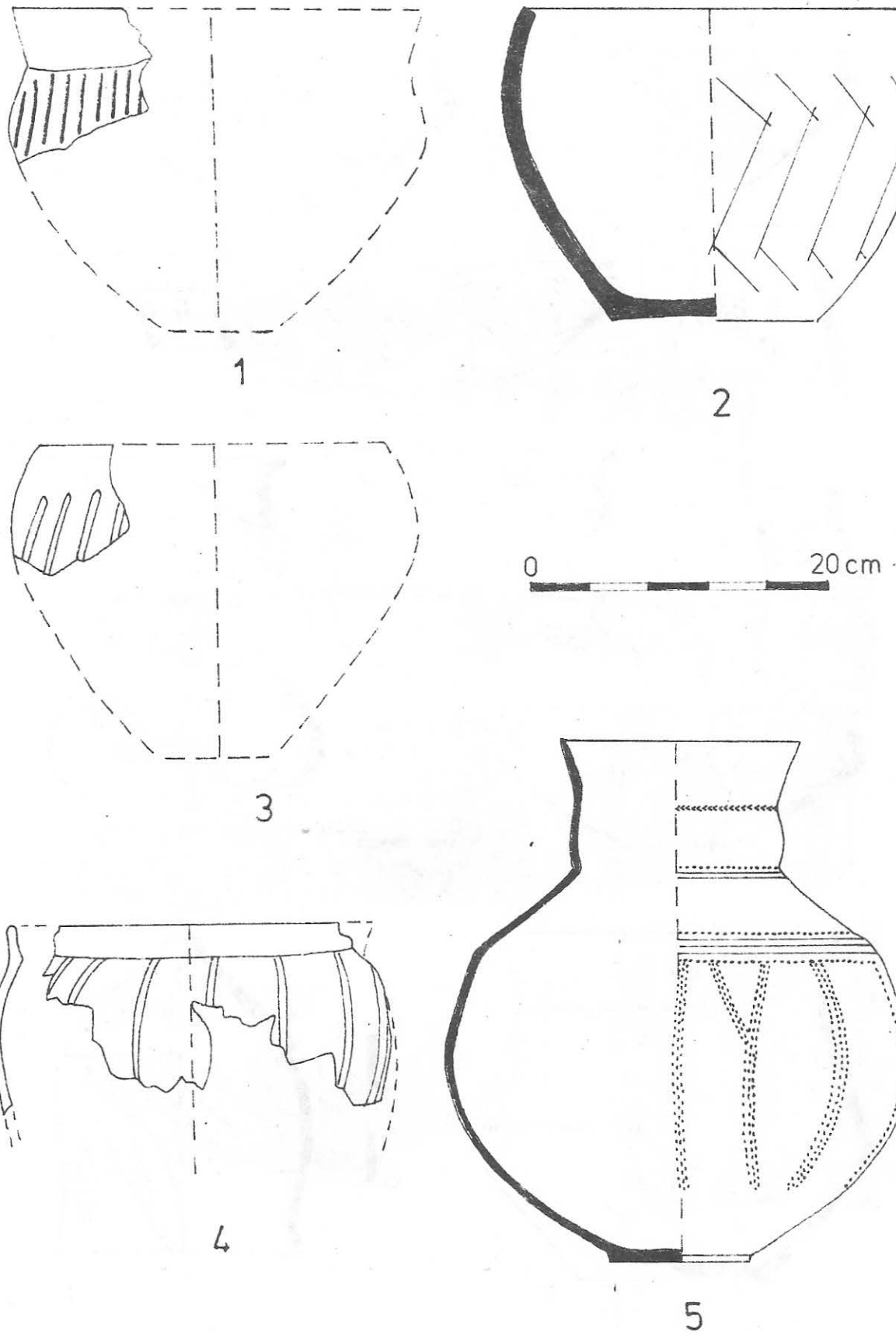

Fig. 40. Cultura Hamangia III[a], 1-4, ceramică grosieră; 5, semifină. Tîrgușor - "Urs".

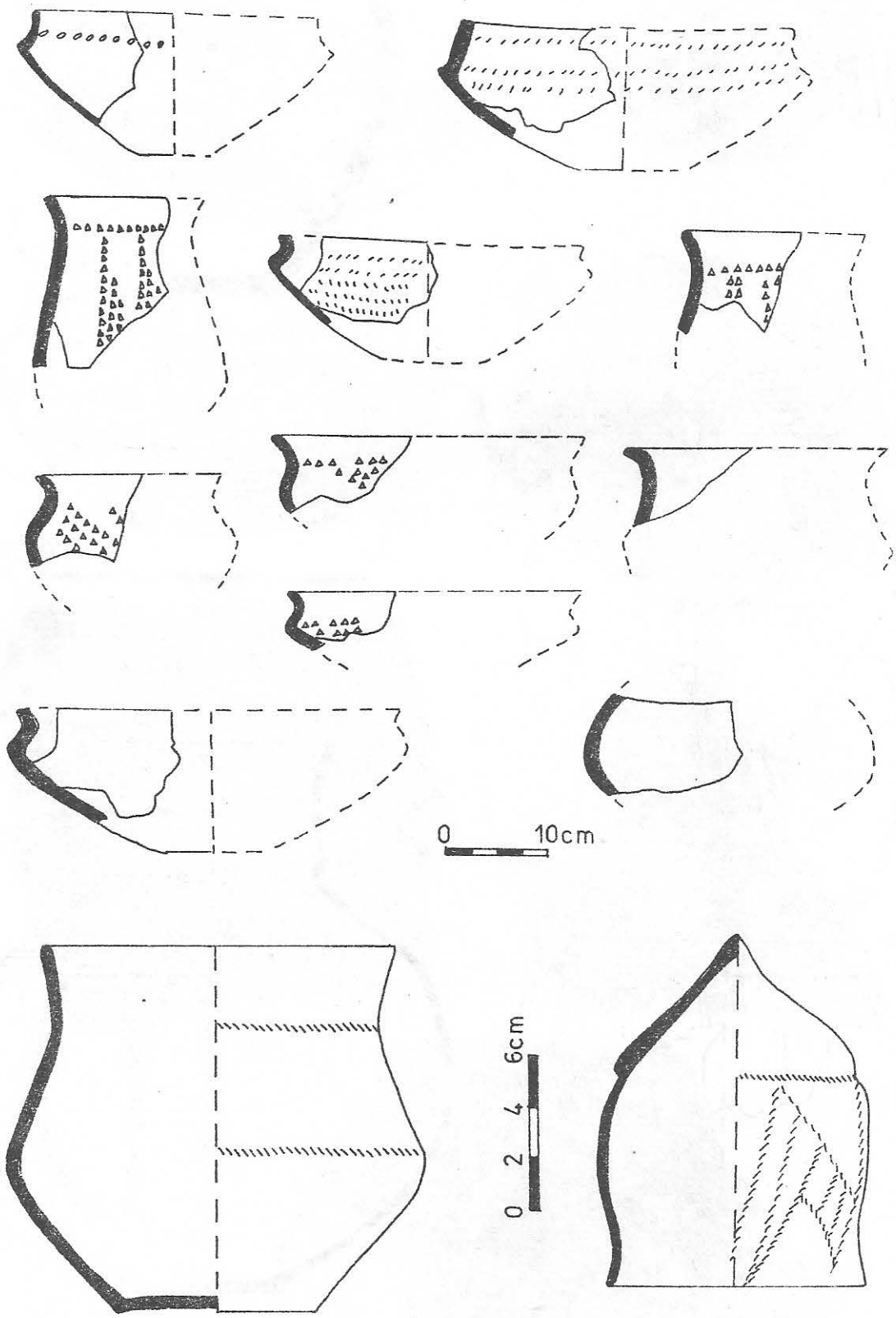

Fig. 41. Cultura Hamangia IIIa - ceramică fină. Tîrgușor - "Urs".

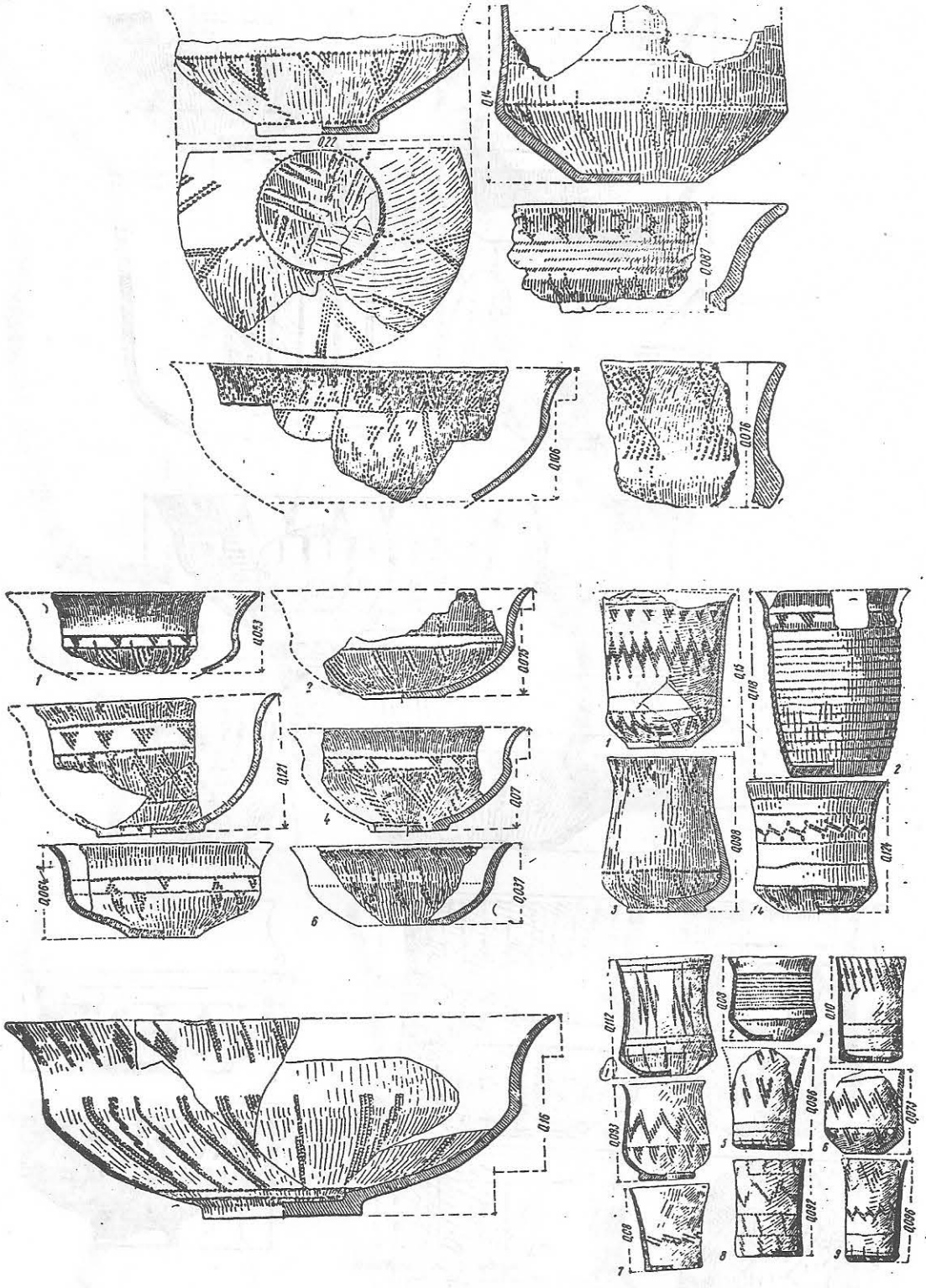

Fig.42. Cultura Hamangia III - ceramică fină. Ceamurlia de Jos (apud *D.Berciu*).

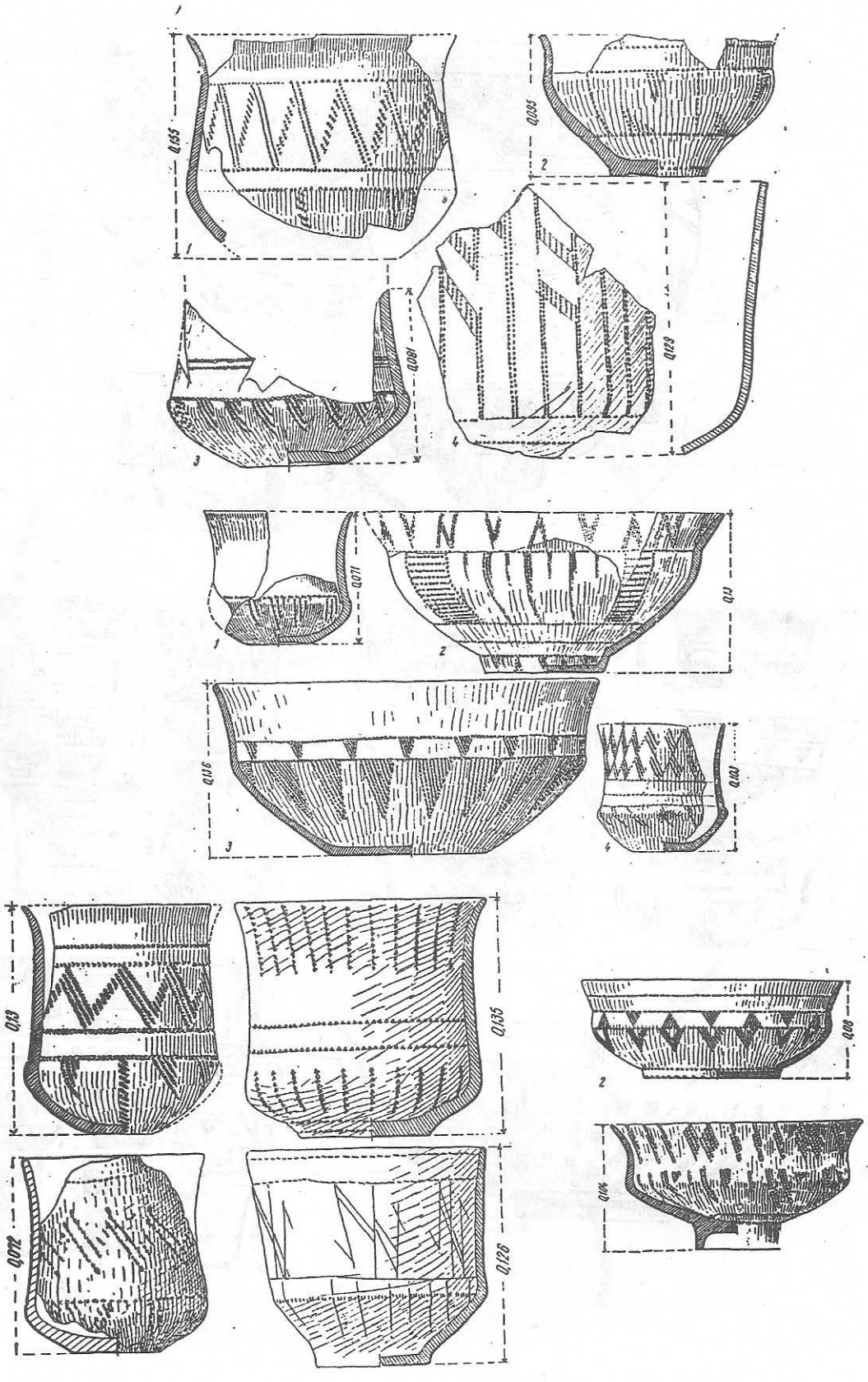

Fig.43. Cultura Hamangia III - ceramică fină. Ceamurlia de Jos (apud *D.Berciu*).

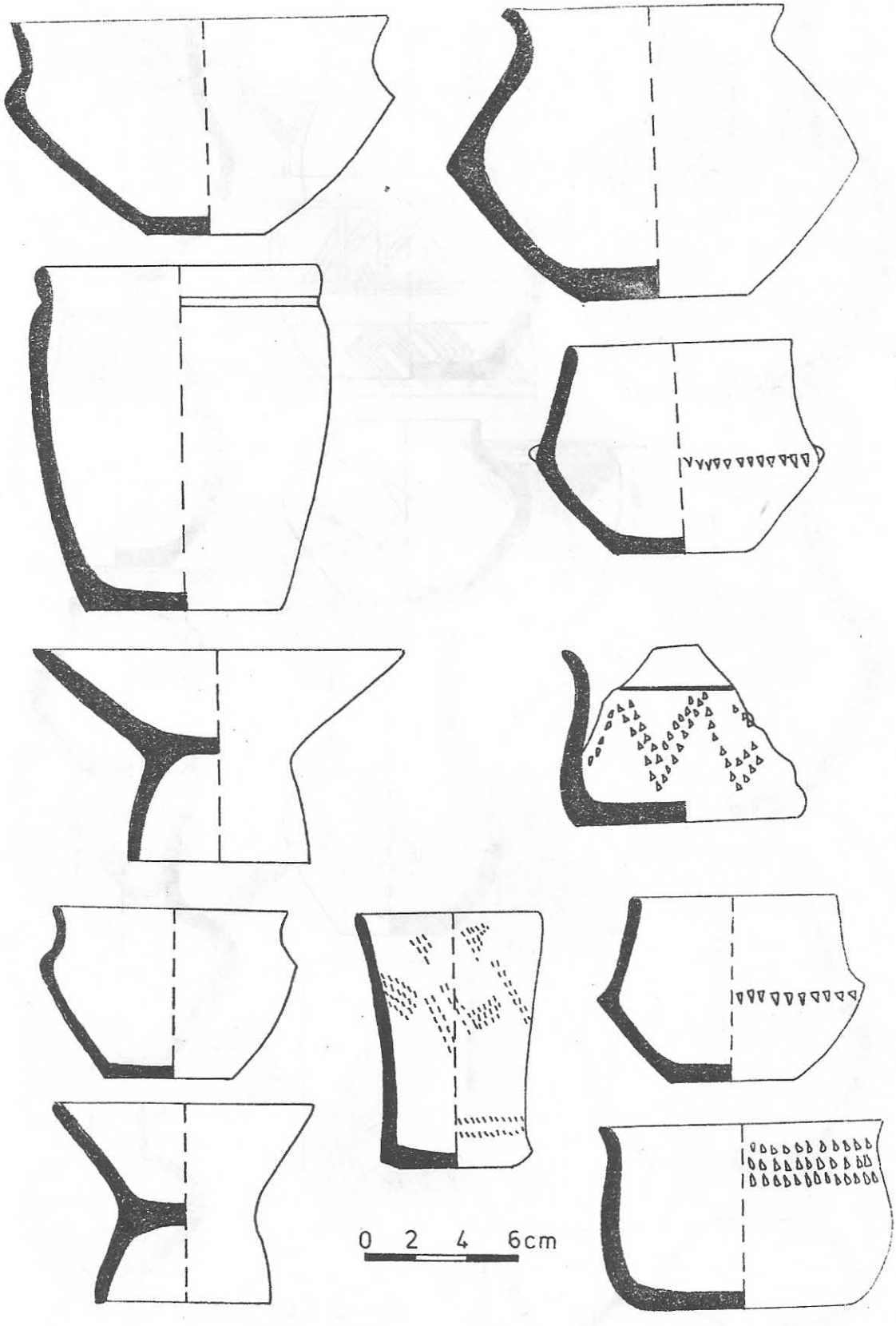

Fig. 44. Cultura Hamangia - ceramică fină. Cernavodă, necropolă.

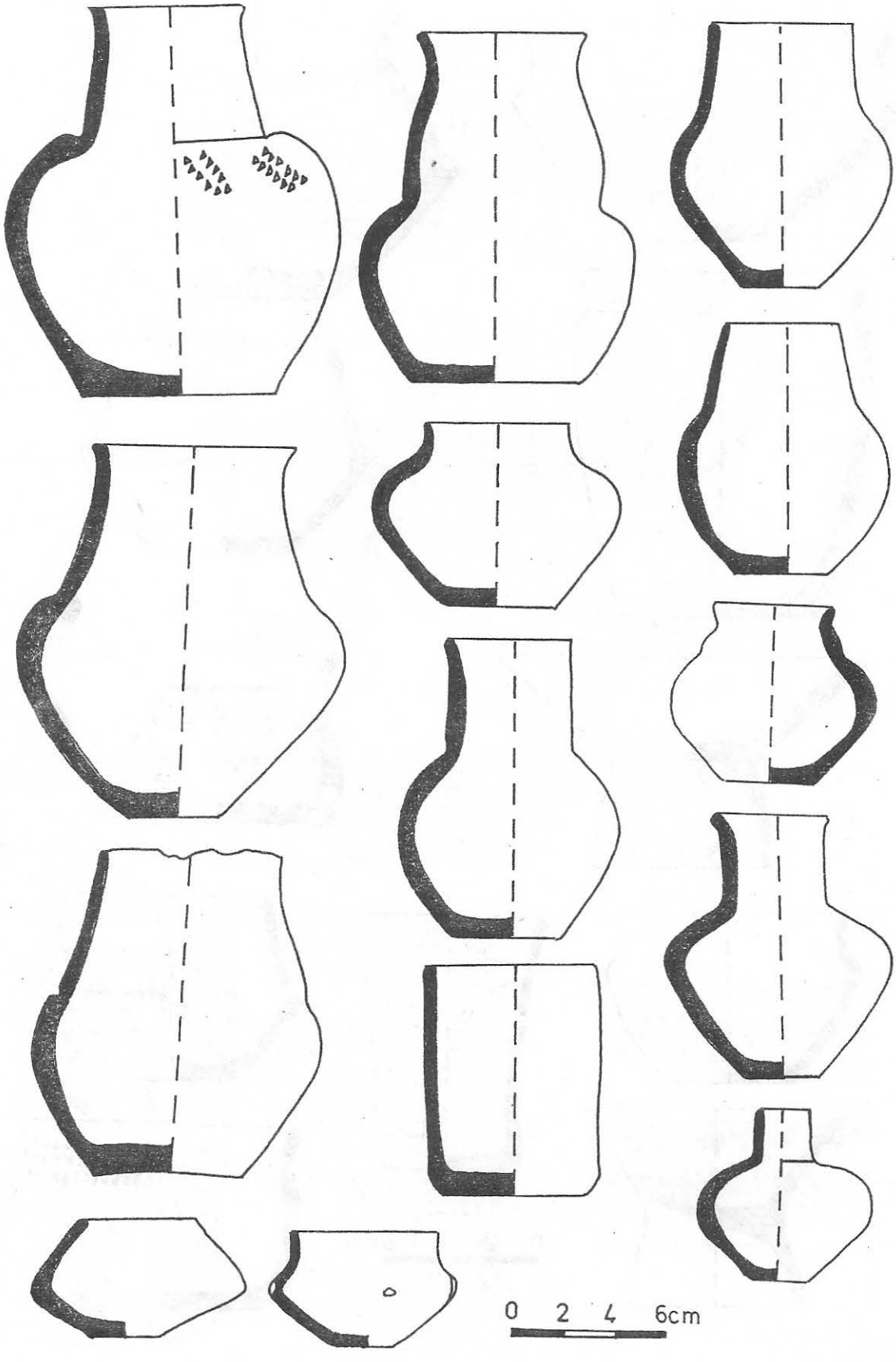

Fig.45. Cultura Hamangia - ceramică fină. Cernavodă, necropolă.

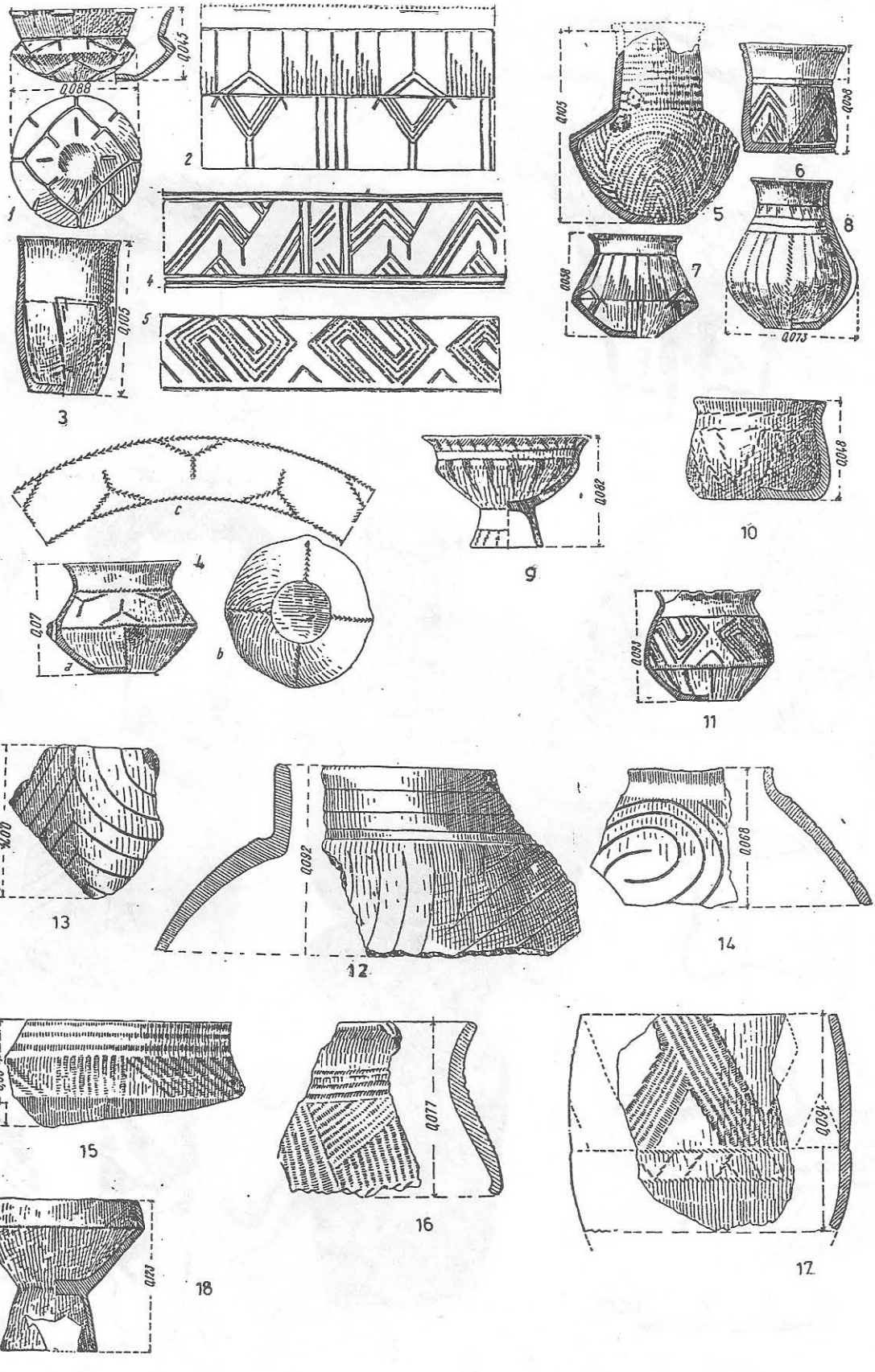

Fig.46. Cultura Hamangia - ceramică fină. 1-11, Mangalia (Hamangia IIIc); 12-18, Cernavodă (12-14, influențe liniare).

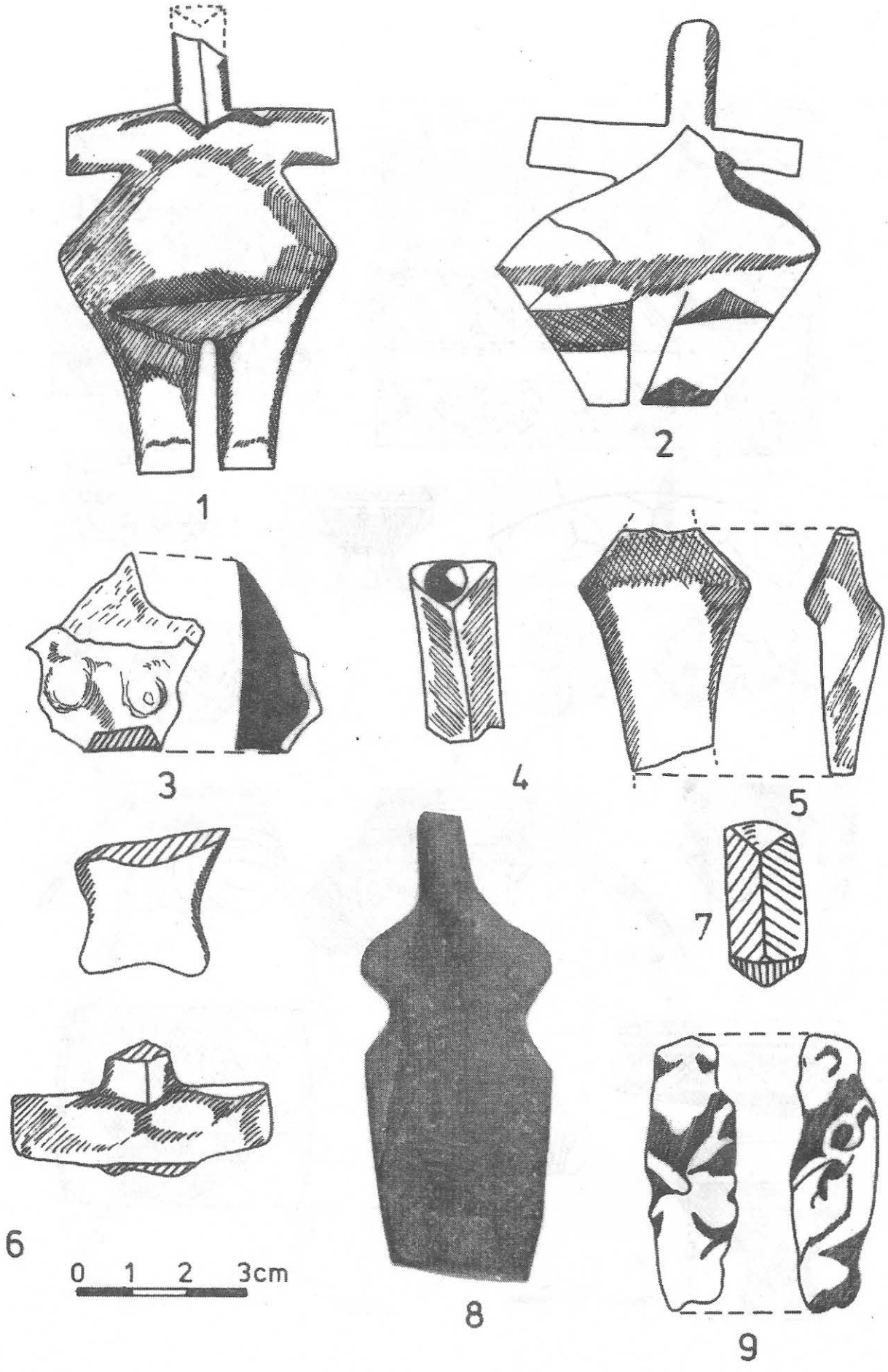

Fig. 47. Cultura Hamangia, 1-7, lut; 8, 9, piatră, Medgidia - "Cocoașă"

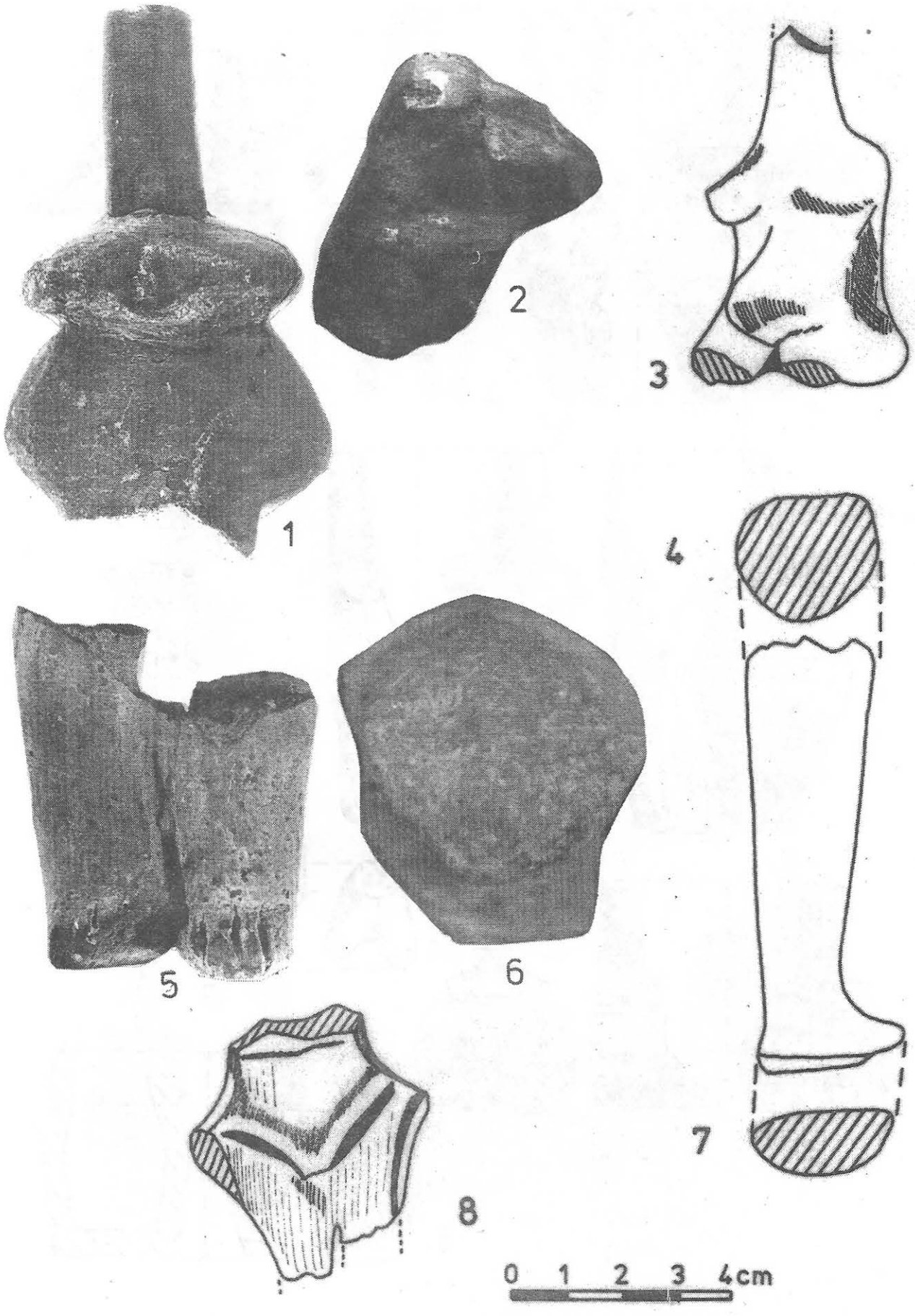

Fig.48. Cultura Hamangia. 1, 2, Medgidia - Satu Nou; 3, 5, Tîrgușor - „Urs"; 6, 7, Tîrgușor - „Sitorman"; 8, Alimanu.

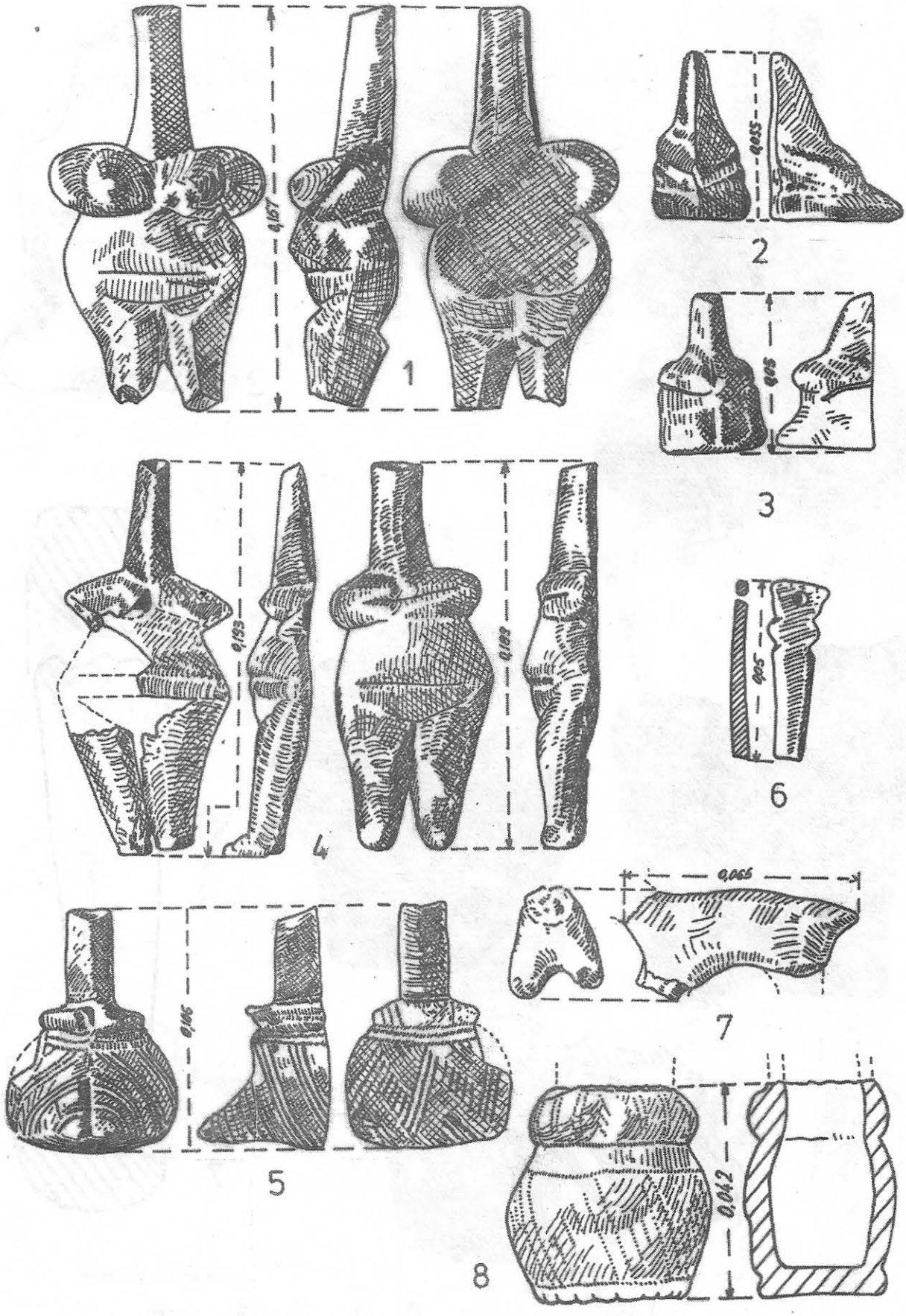

Fig.49. Cultura Hamangia. 1-5, Cernavodă; 6-8, Ceamurlia de Jos (apud *D.Berciu*).

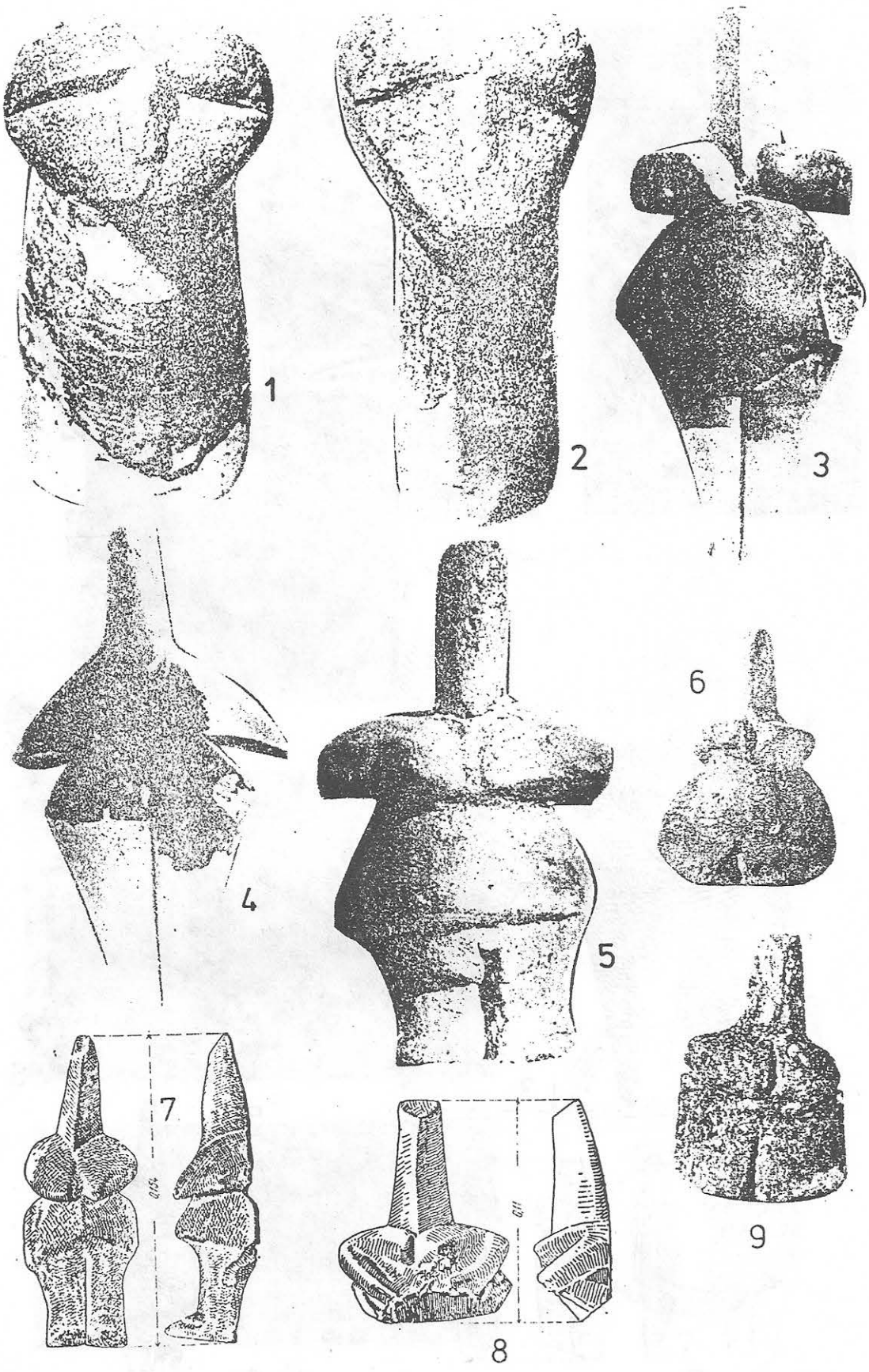

Fig. 50. Cultura Hamangia. 1-5, Grădiștea - Coslogeni (apud *R.Lungu*); 6-9, Cernavodă (apud *D. Berciu*).

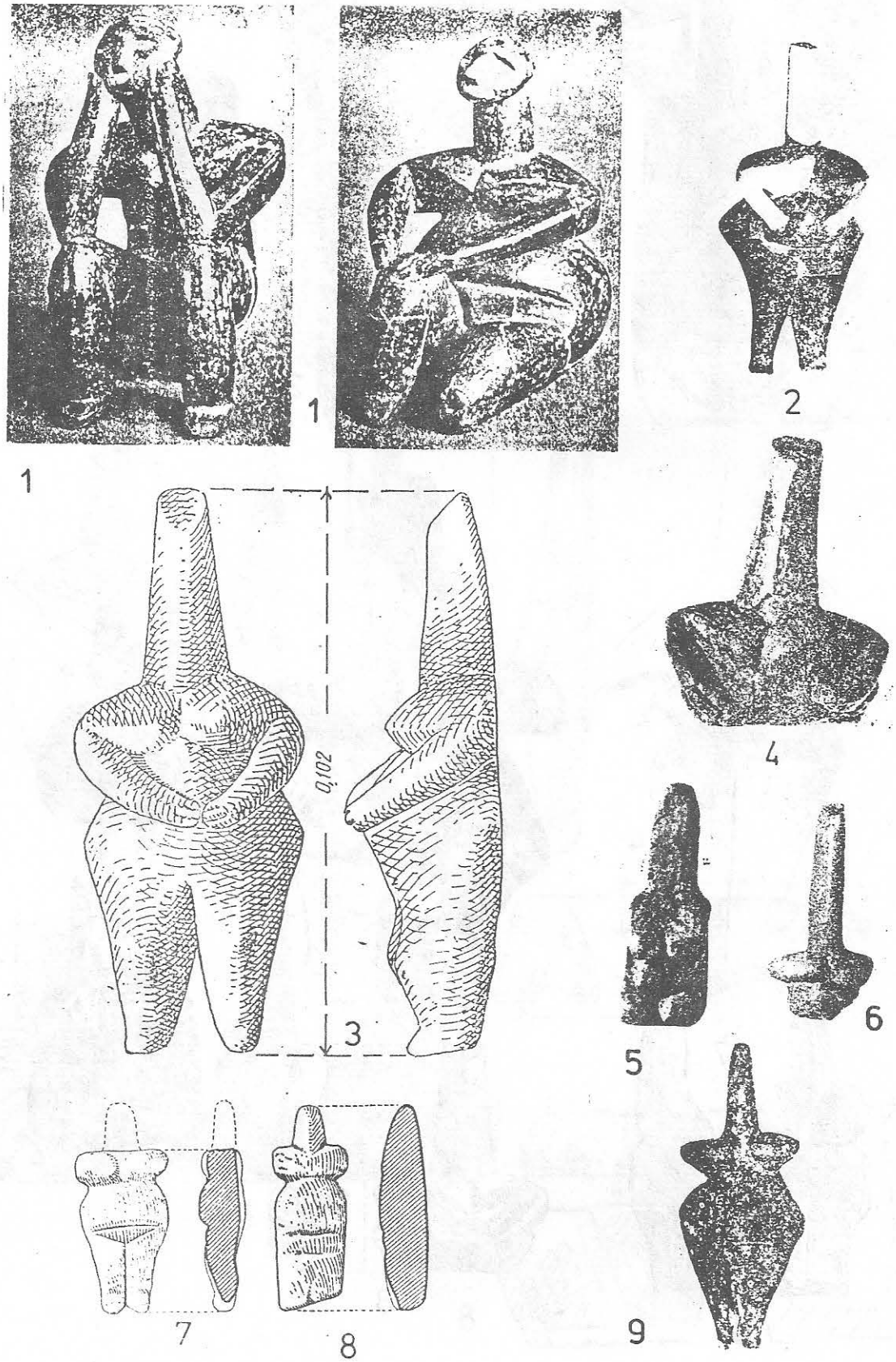
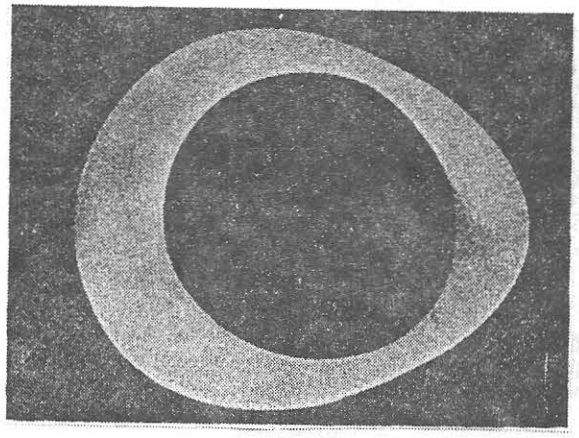
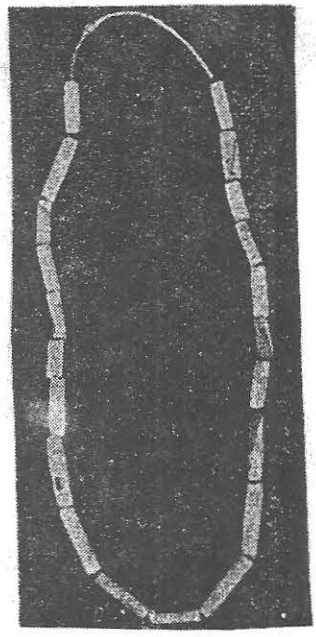

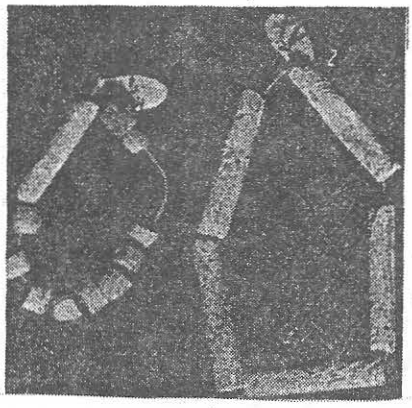
Fig.51. Cultura Hamangia. Cernavodă (apud *D. Berciu*).

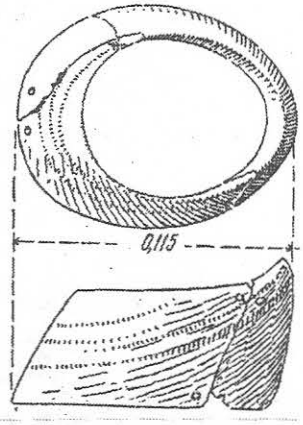
1

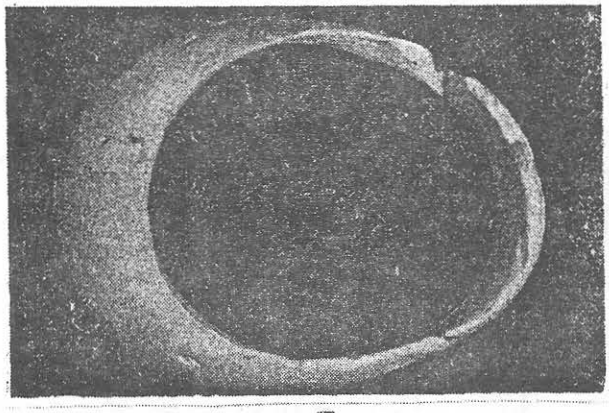
2

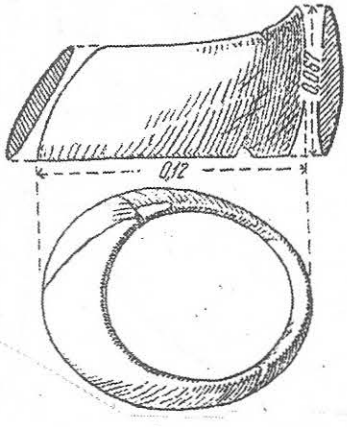
3

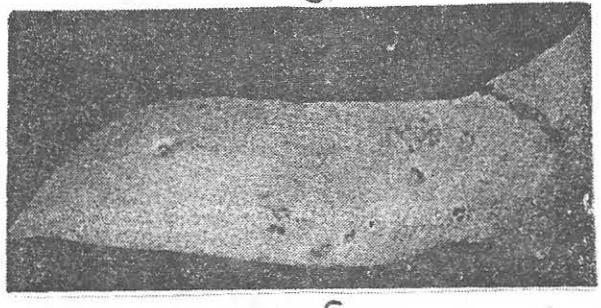
4

5

7

6

Fig.52. Cultura Hamangia. 1-3, Cernavodă (apud D.Berciu); 4-7, Mangalia (apud *V.Volschi, M.Irimia*).

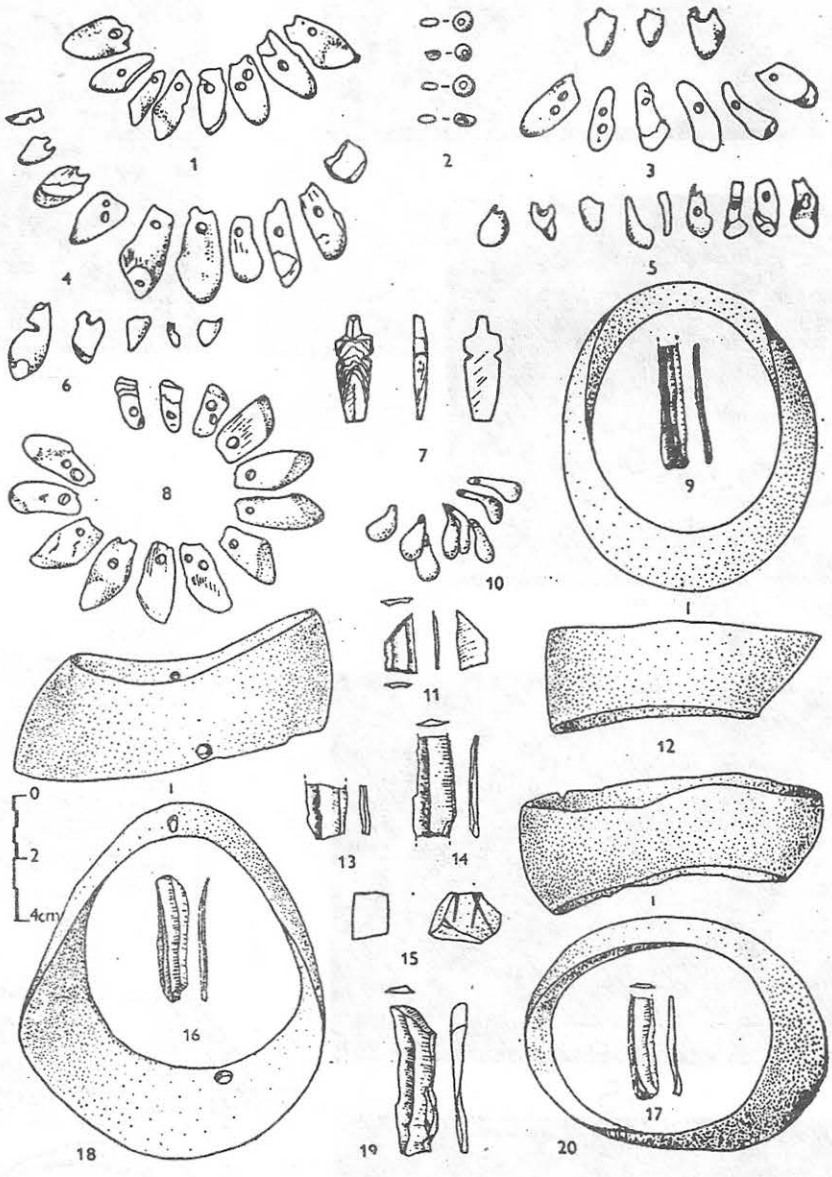

Fig.53. Cultura Hamangia. Durunkulak - podoabe din mormântul nr.644 (apud *I.Voisov*).

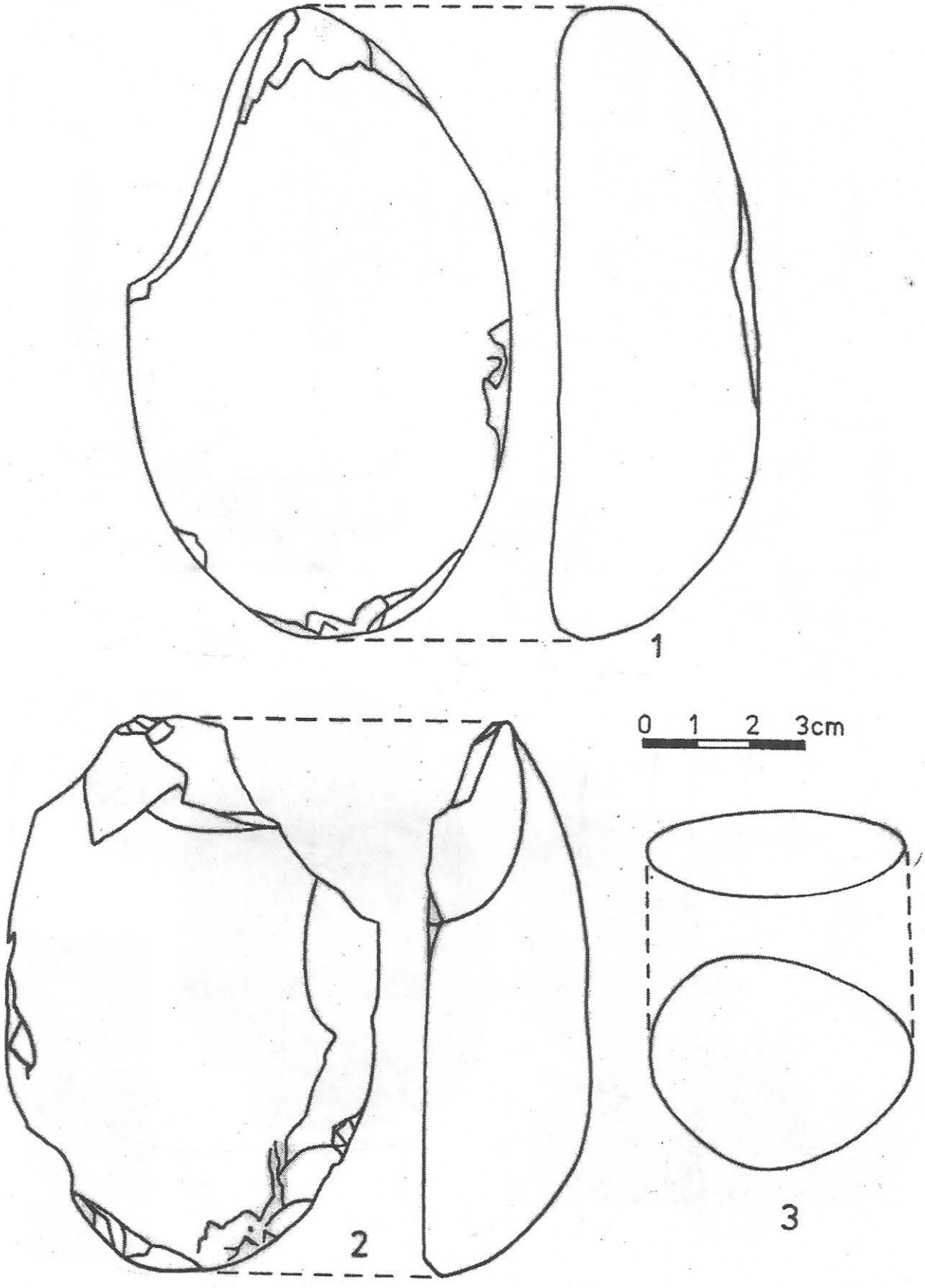

Fig.54. Cultura Hamangia. Medgidia - „Cocoașă", groapa rituală.

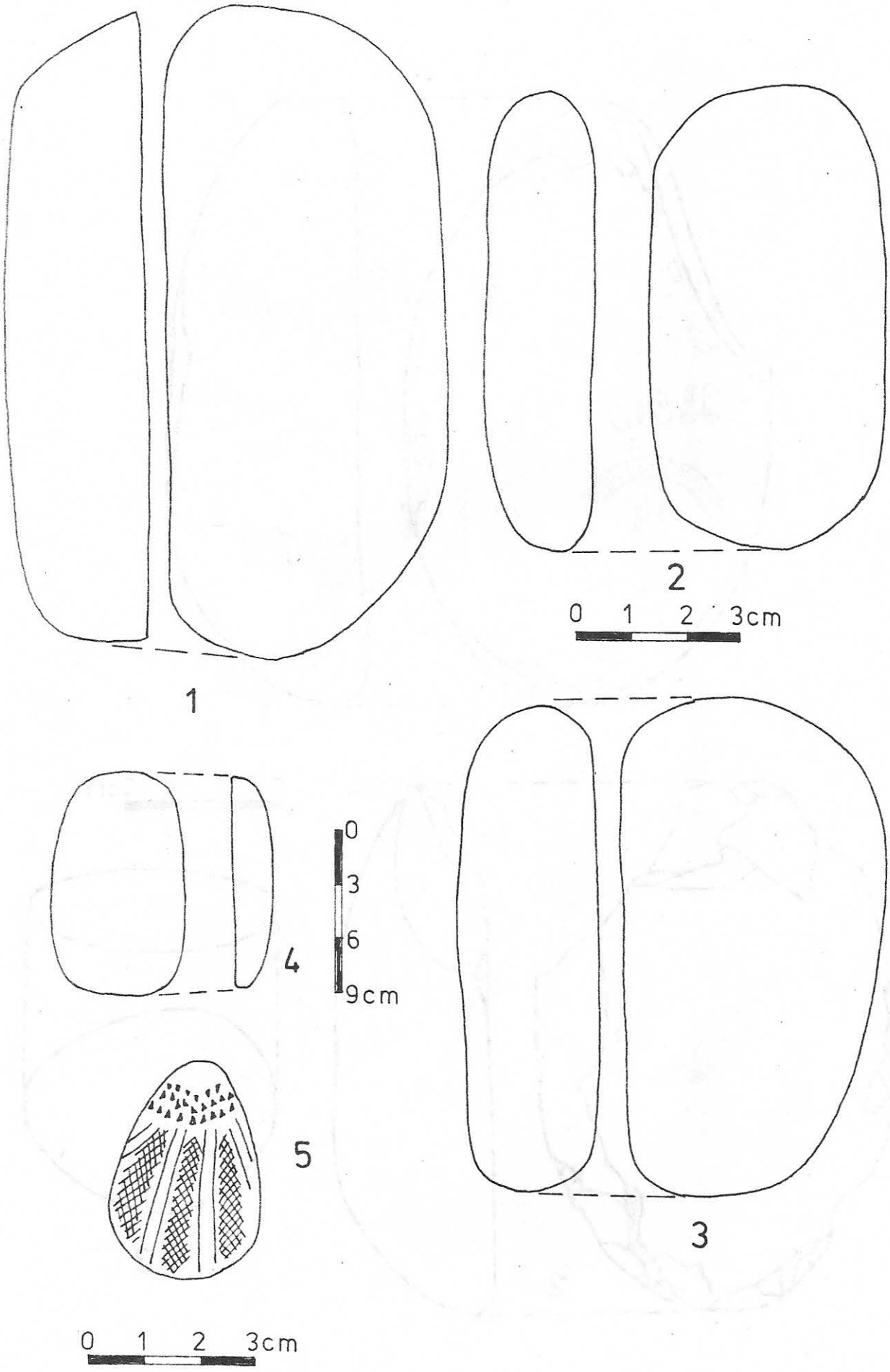

Fig. 55. Cultura Hamangia. Cernavodă, necropolă.

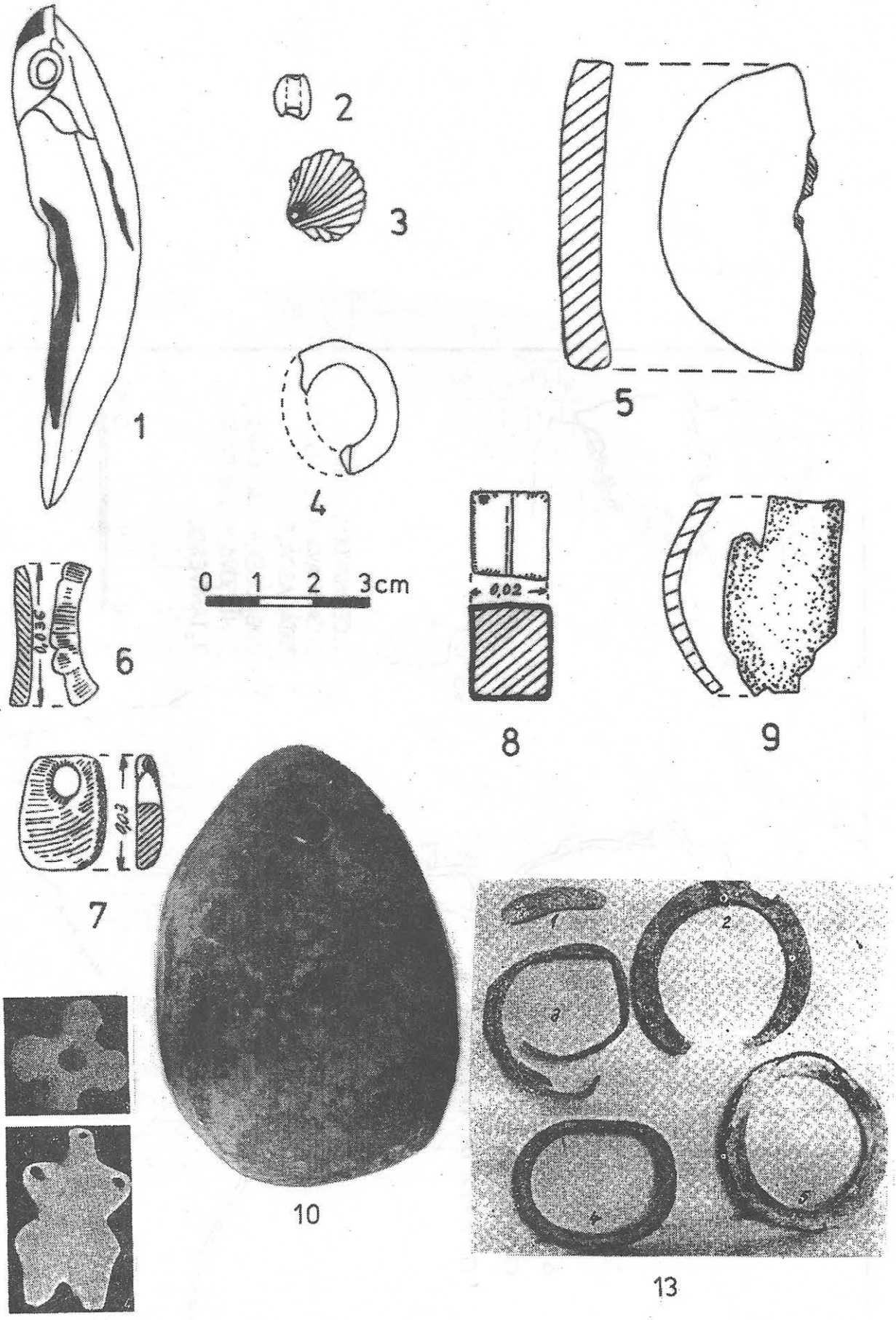

Fig.56. Cultura Hamangia. 1-4, Medgidia - Satu Nou; 5, 10, Tîrgușor - „Urs"; 6-8, Ceamurlia de Jos; 9, Hîrșova; 11, 12, Cernavodă; 13, Agigea.

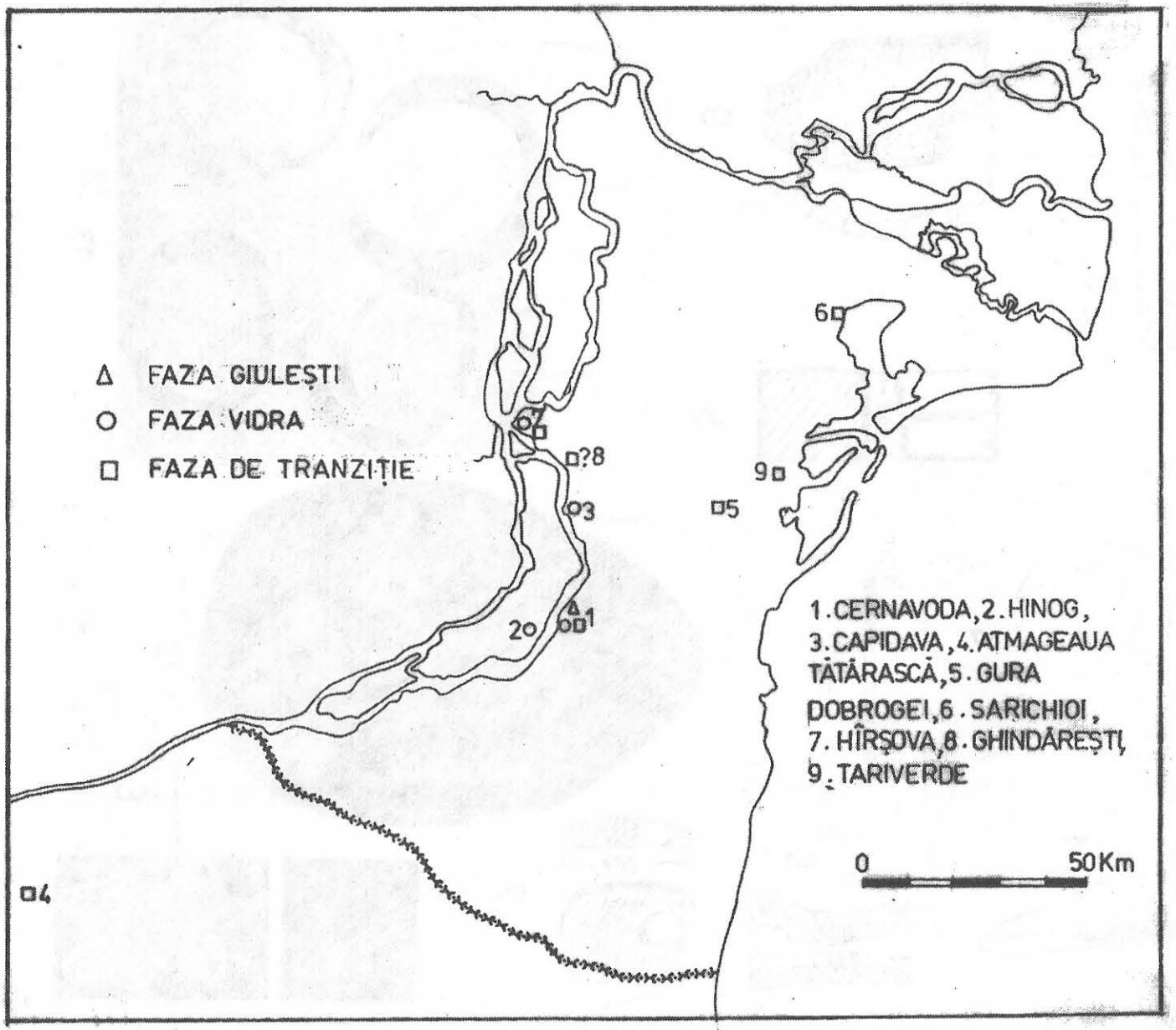

Fig.57. Cultura Boian în Dobrogea.

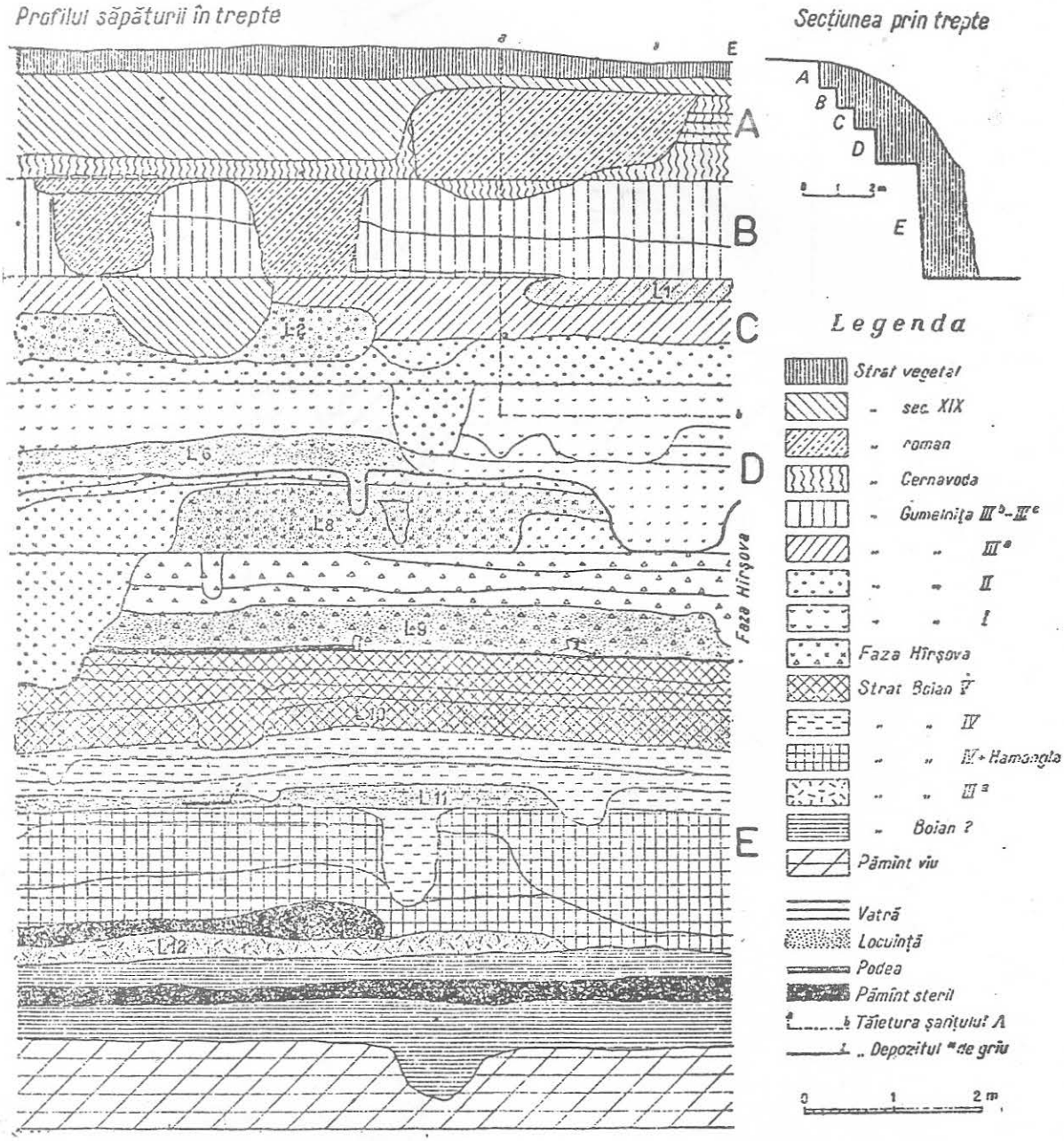
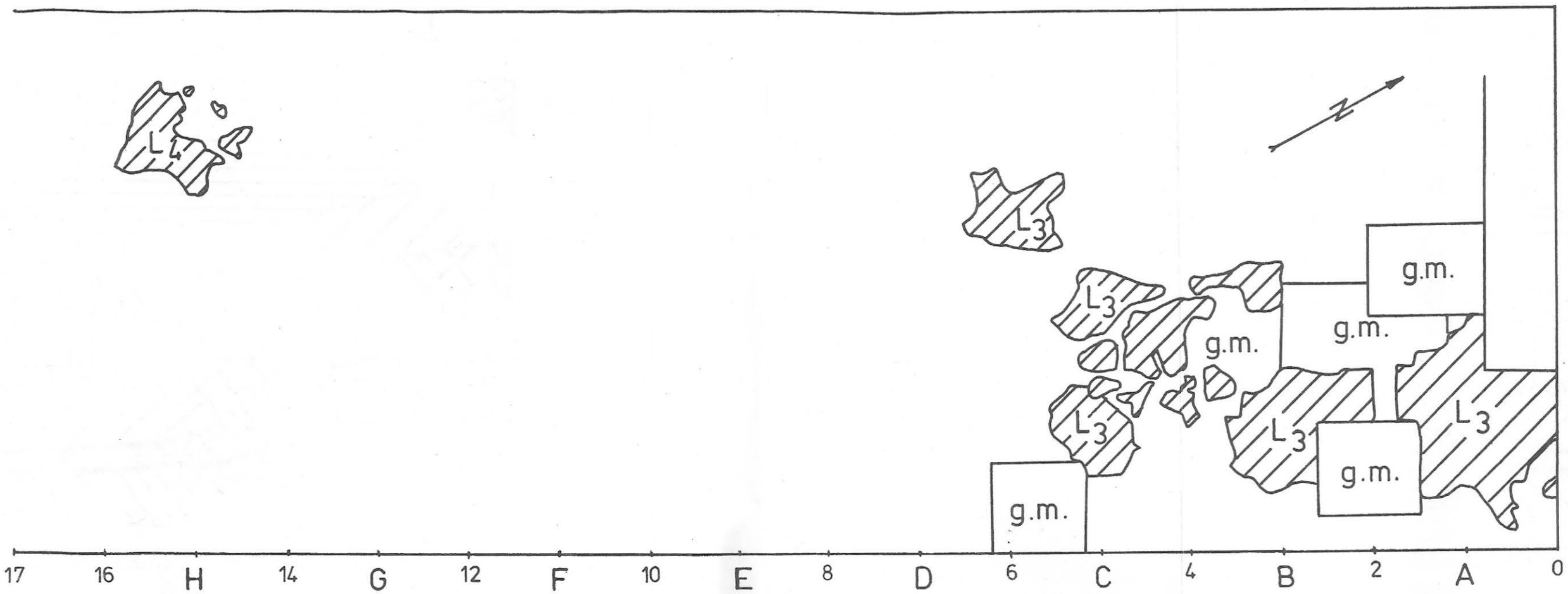

Fig. 58. Hîrșova, profil SA (apud *D.Galbenu*).

HÎRȘOVA TELL 1988

L3 LOCUINȚĂ APARȚINÎND CULTURII BOIAN IV

g.m. GROAPĂ MODERNĂ

SCARA 0 1m

Fig.59. Hîrșova, SC, 1988, nivel Boian IV.

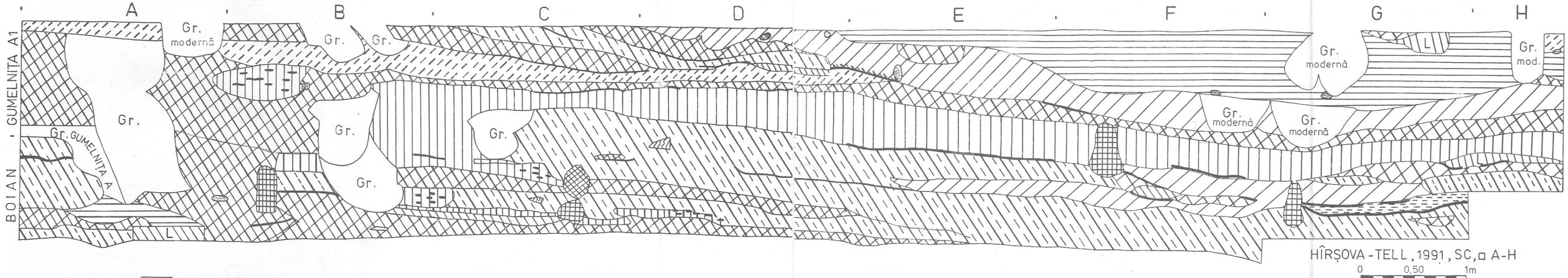
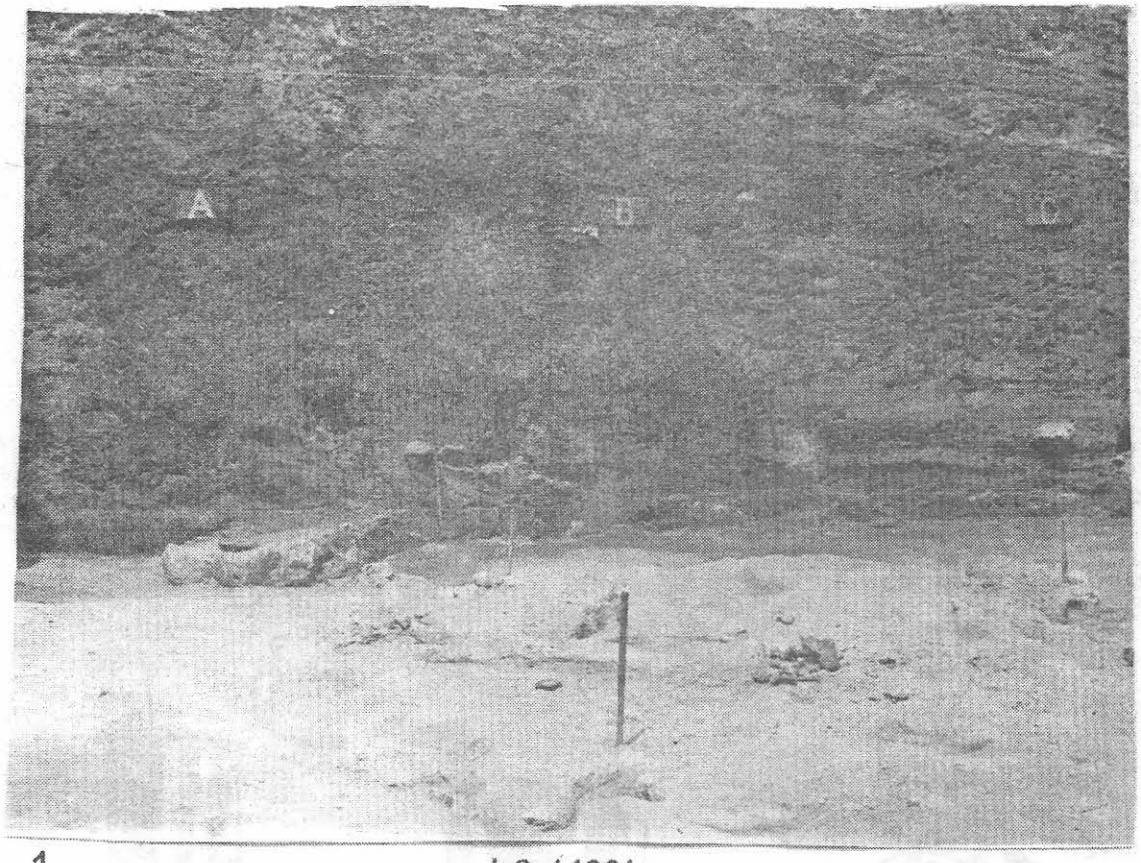
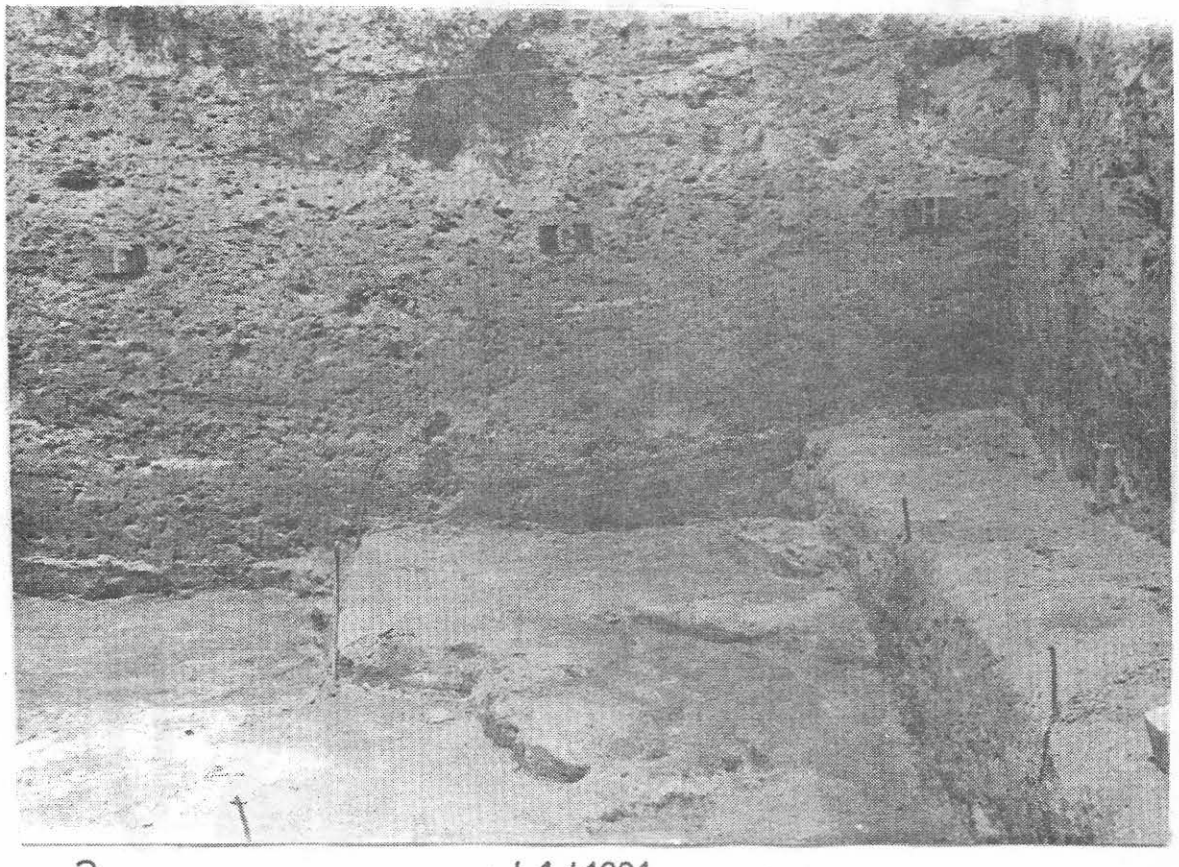

Fig.60. Hîrșova, SC, 1991, profil

1 L 2 / 1991

2 L 1 / 1991

Fig.61. Hîrşova, SC, 1991, locuinţe (L2, L1), Boian IV.

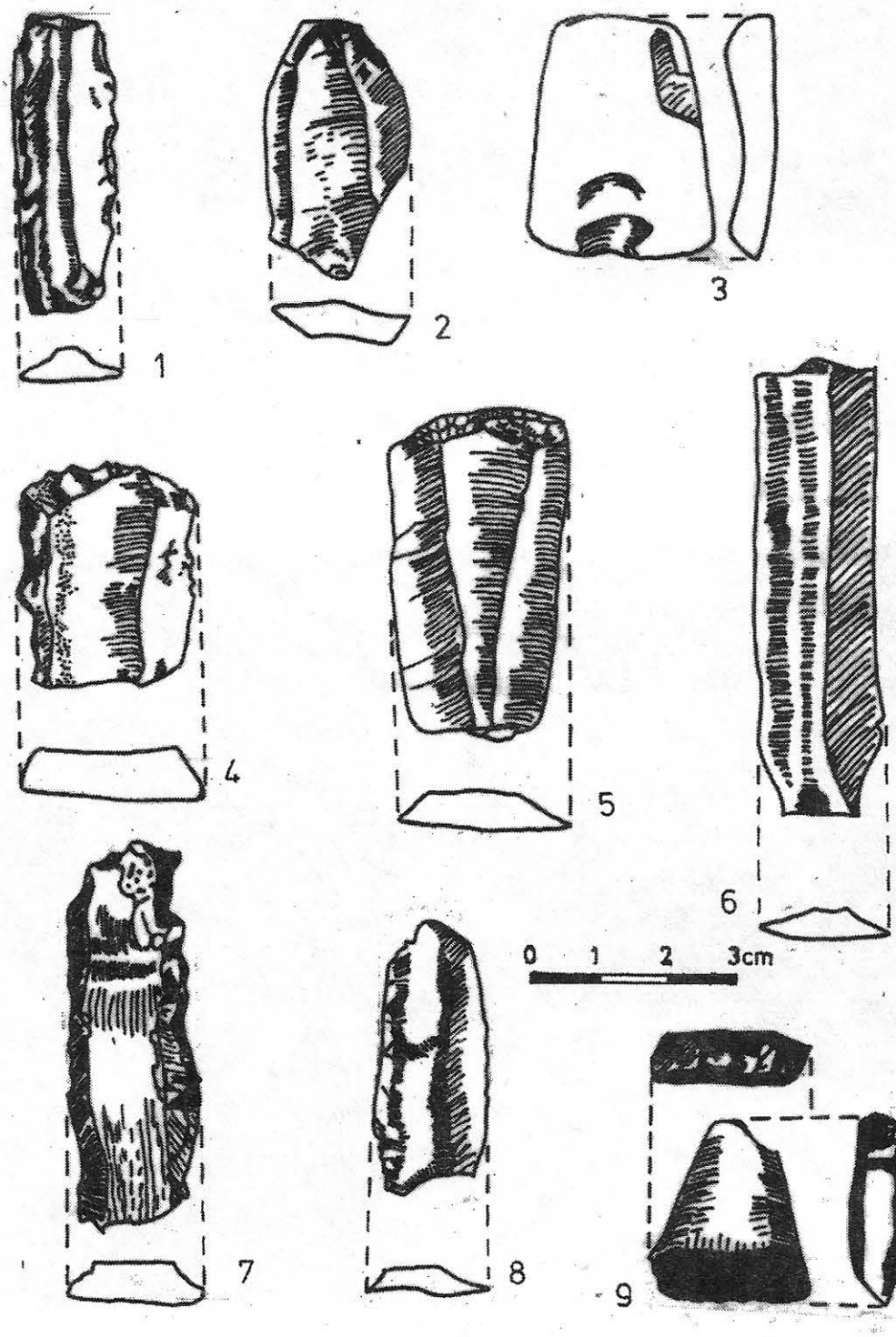

Fig.62. Cultura Boian IV - unelte din silex și piatră. Hîrșova, SC.

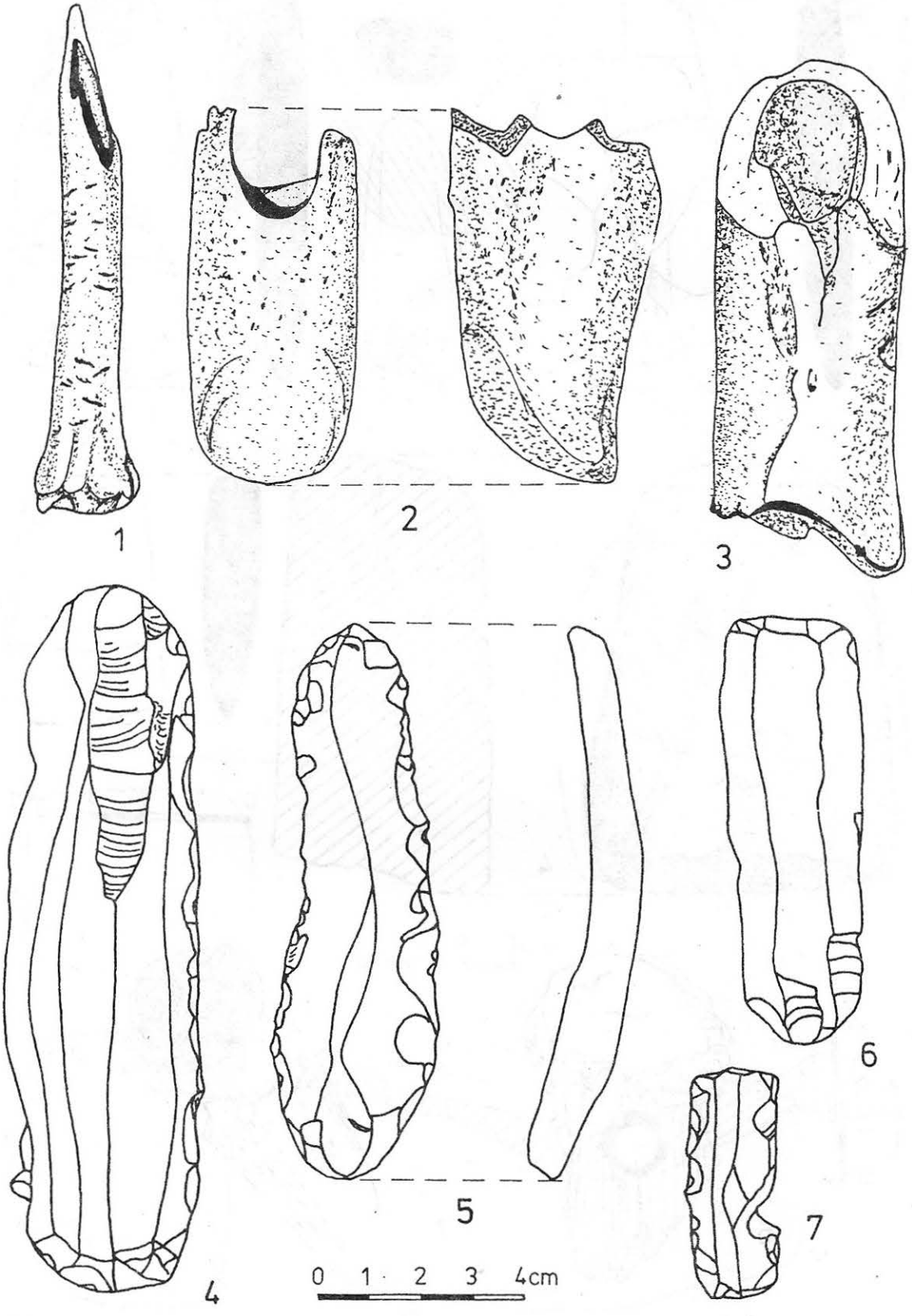

Fig.63. Cultura Boian IV. Unelte din os (1), corn (2, 3), silex (4-7). Hîrşova, SC.

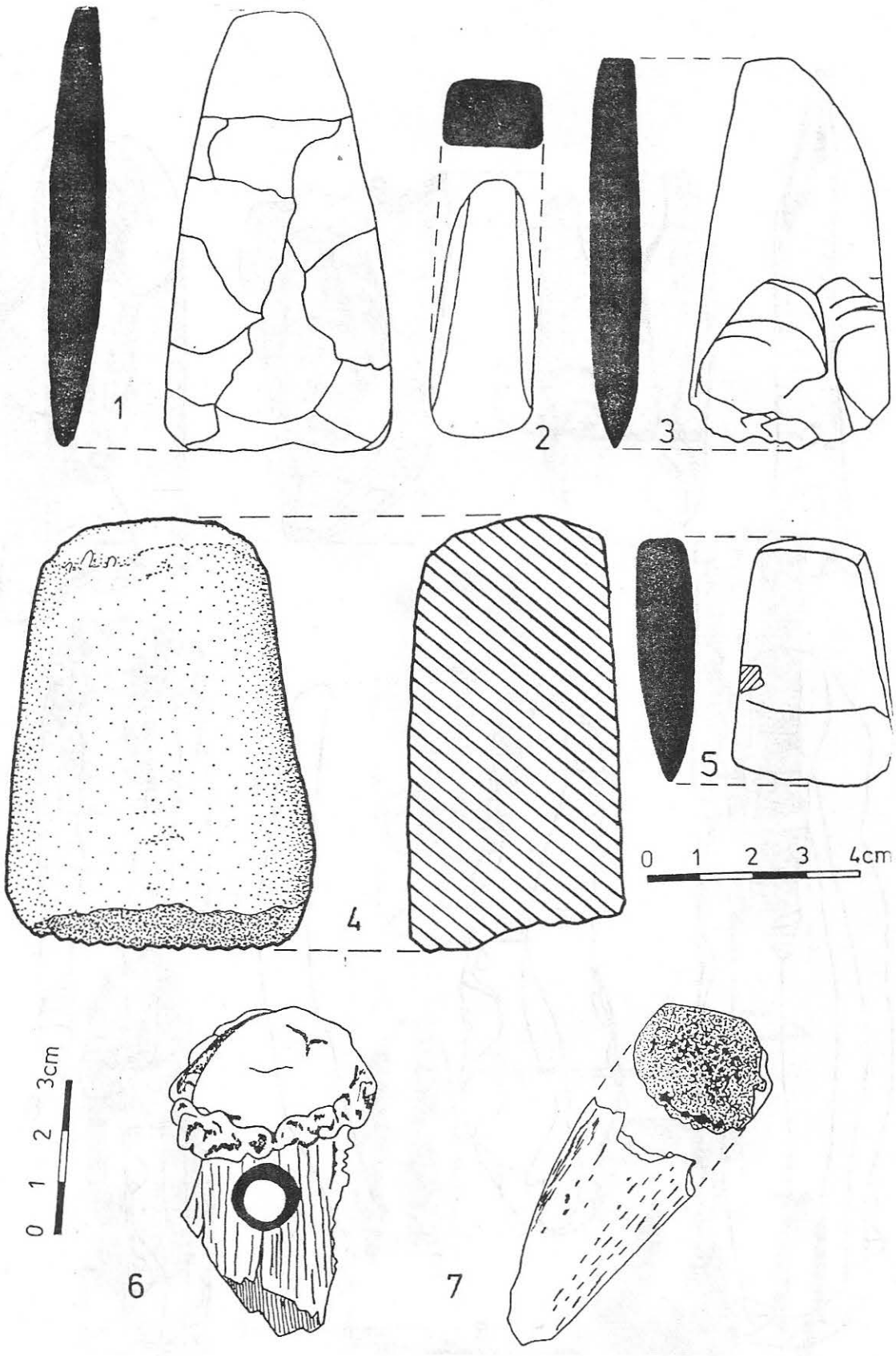

Fig.64. Cultura Boian IV - unelte din piatră și corn. Hîrsova, SC.

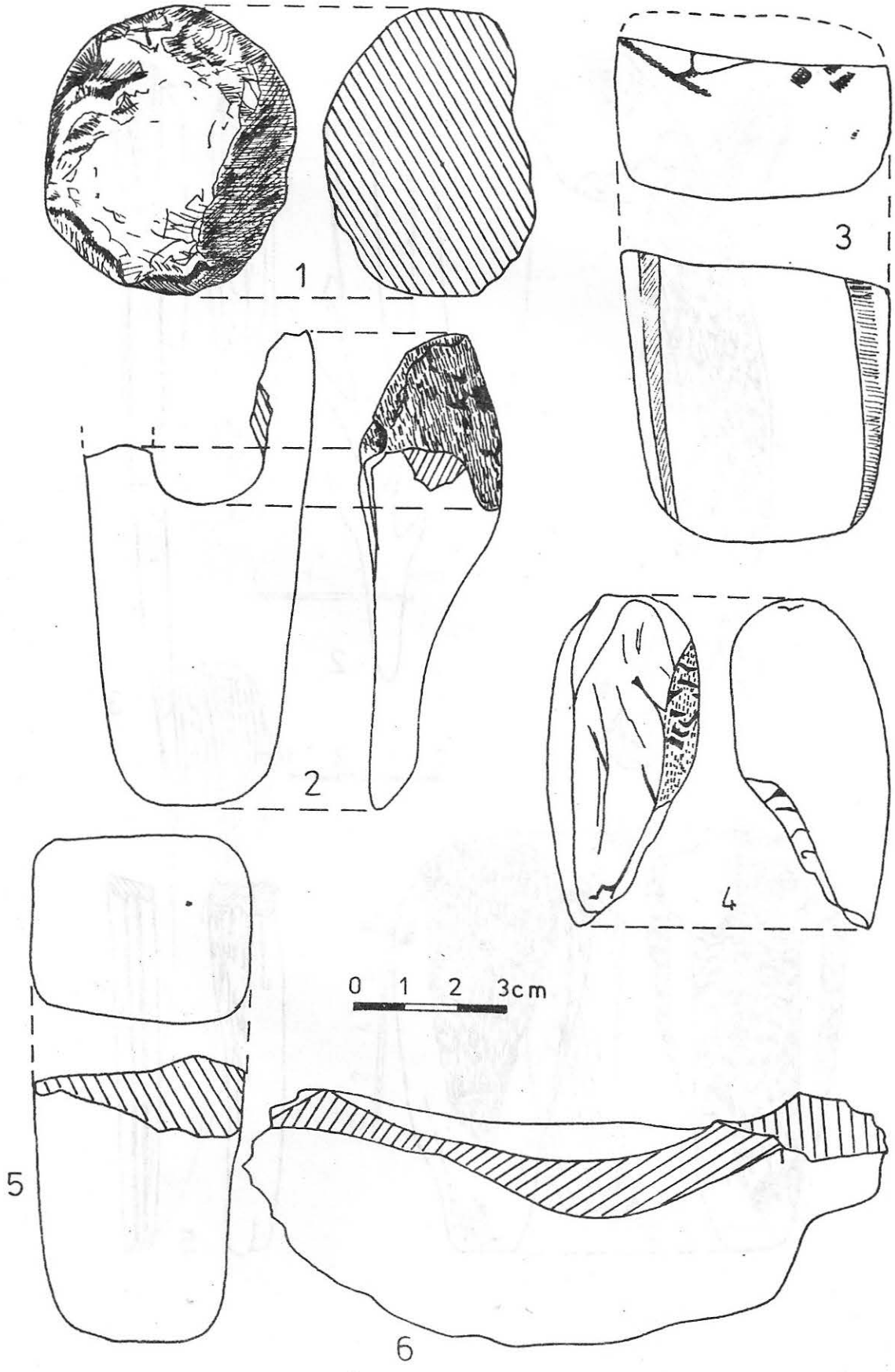

Fig.65. Cultura Boian IV - unelte din piatră și corn. Hîrșova, SC.

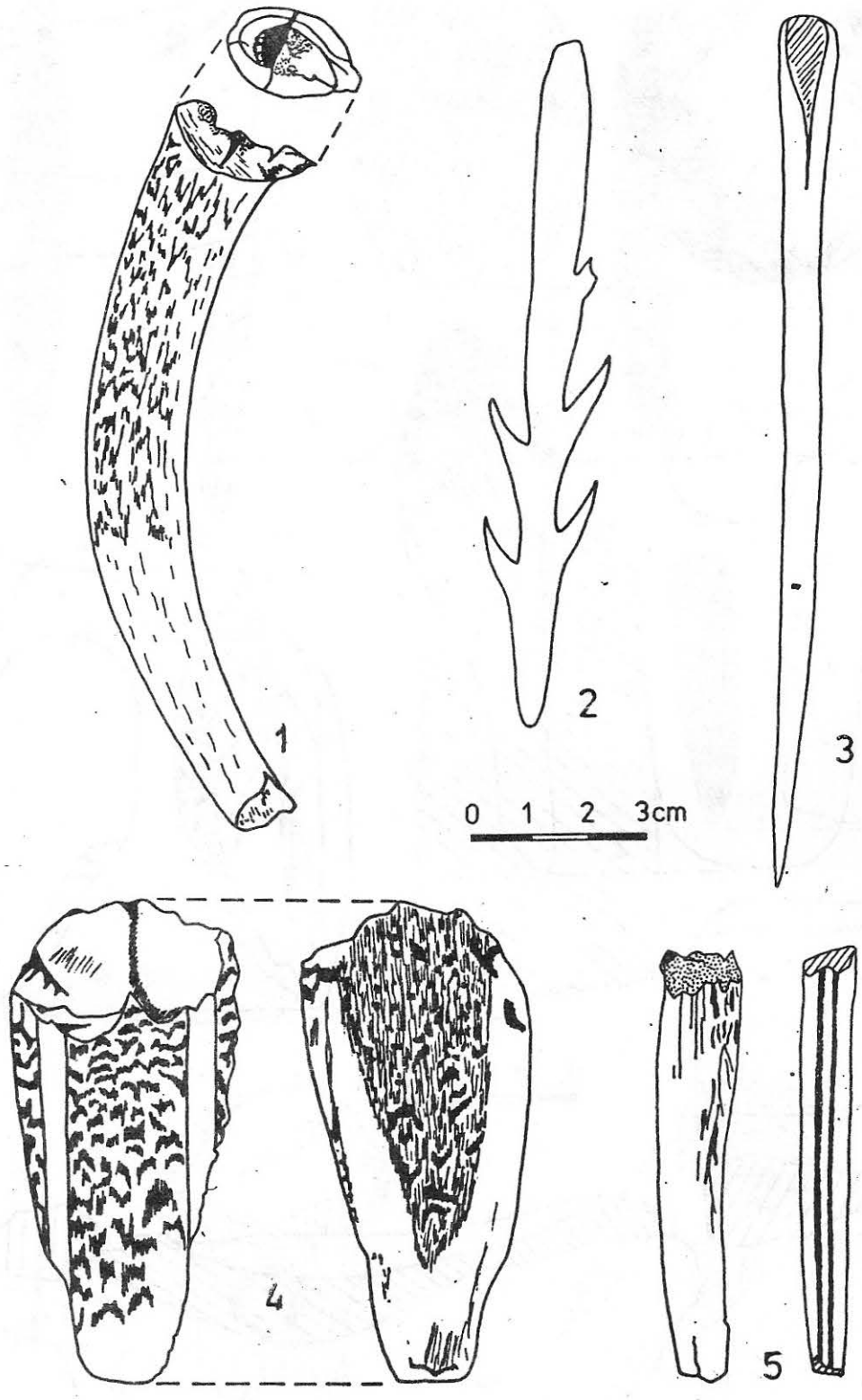

Fig.66. Cultura Boian IV - unelte din os și corn. Hîrșova, SC.

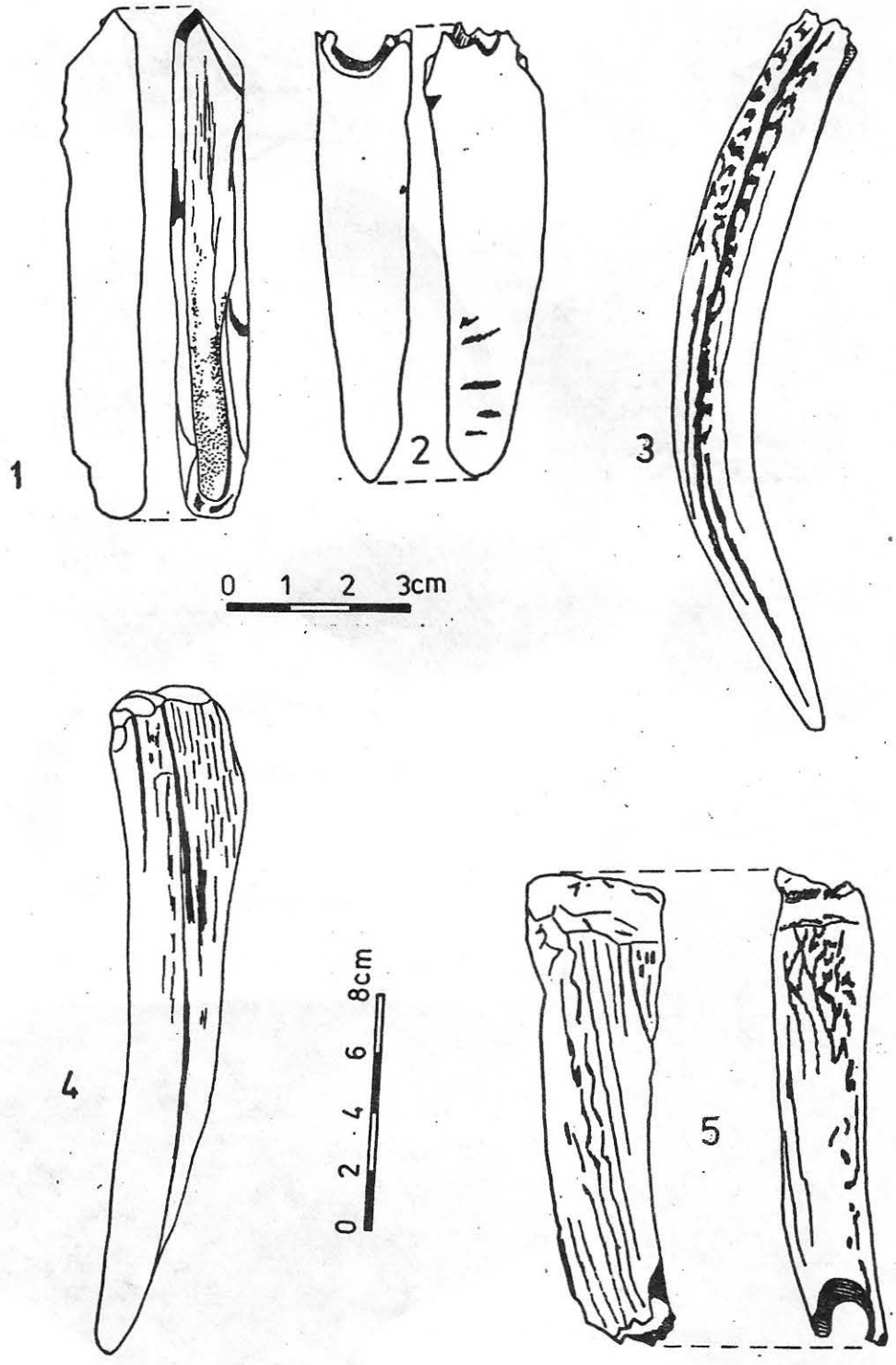

Fig.67. Cultura Boian IV - unelte din os şi corn. Hîrşova, SC.

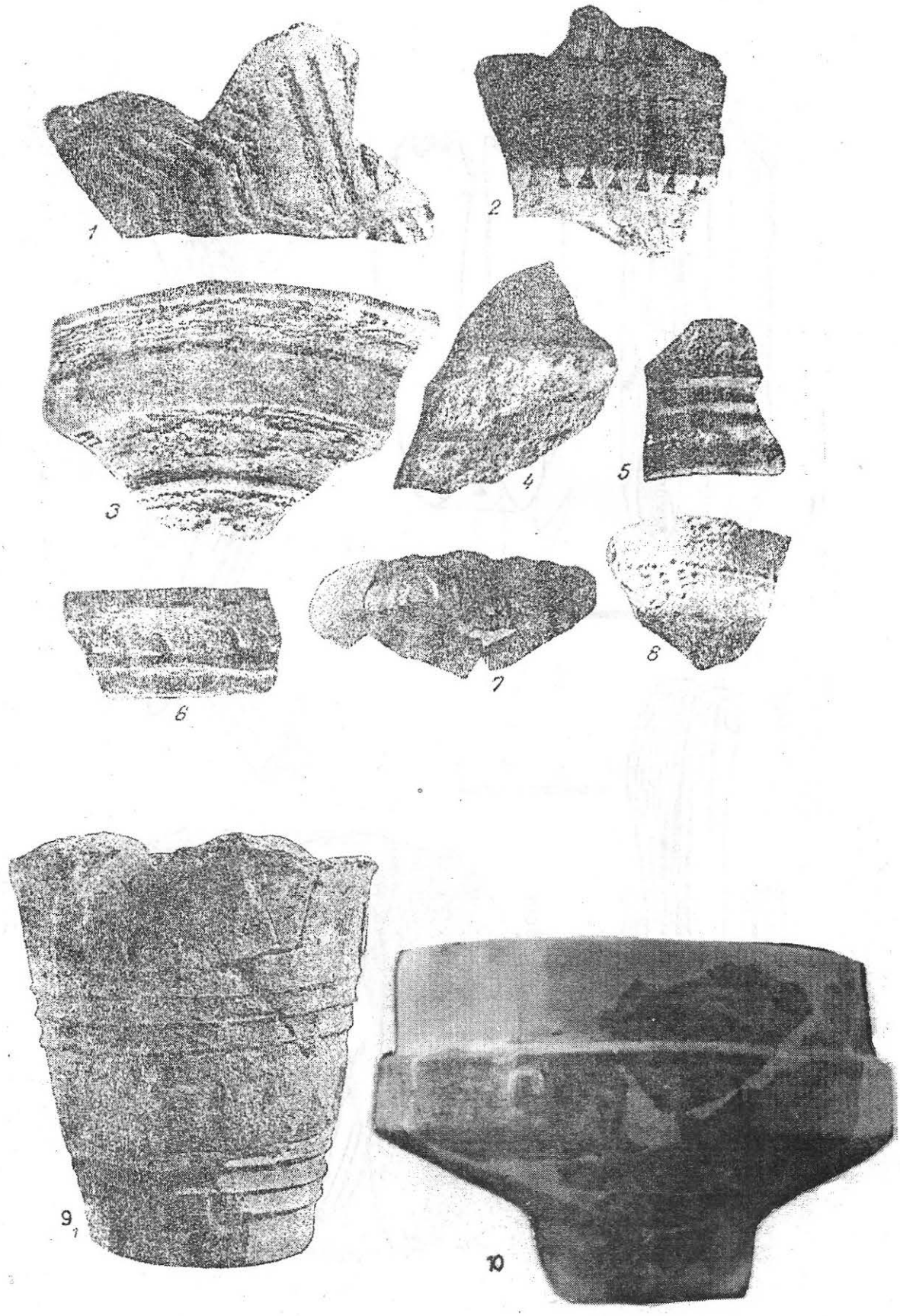

Fig.68. Cultura Boian - ceramică (1-9, SA; 10, SC).

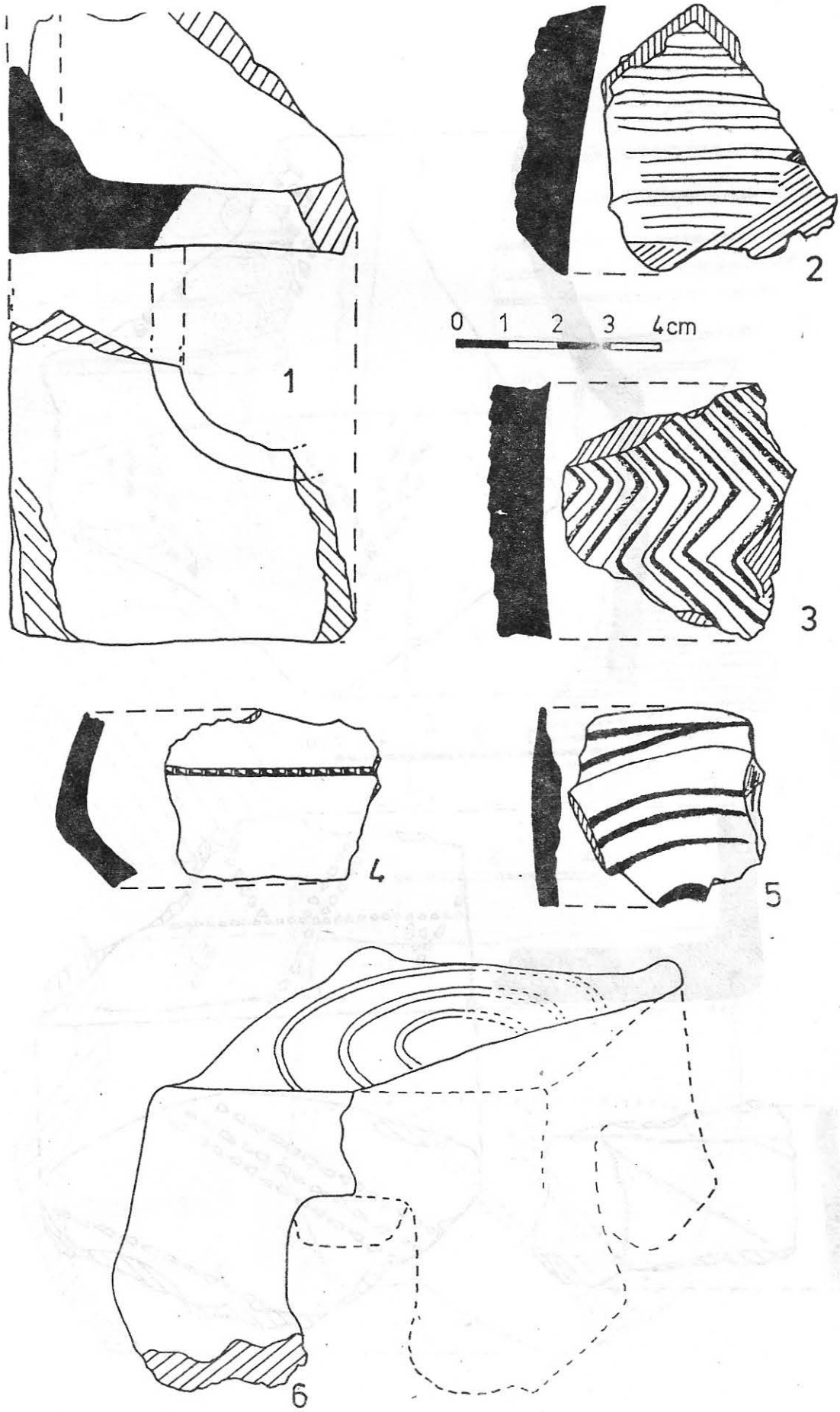

Fig.69. Cultura Boian IV - ceramică. Hîrsova, SC.

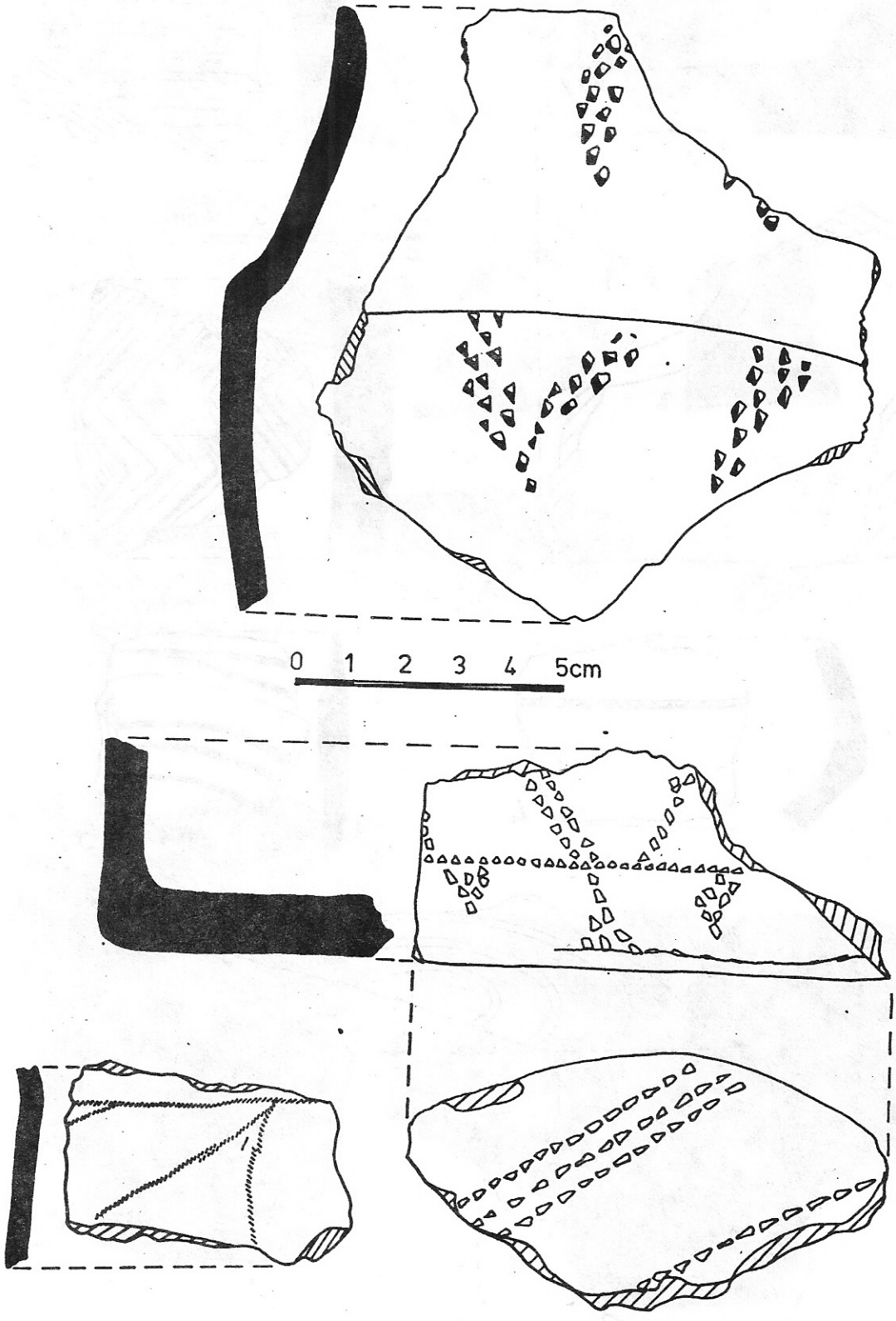

Fig.70. Ceramică Hamangia din nivele Boian. Hîrşova, SC.

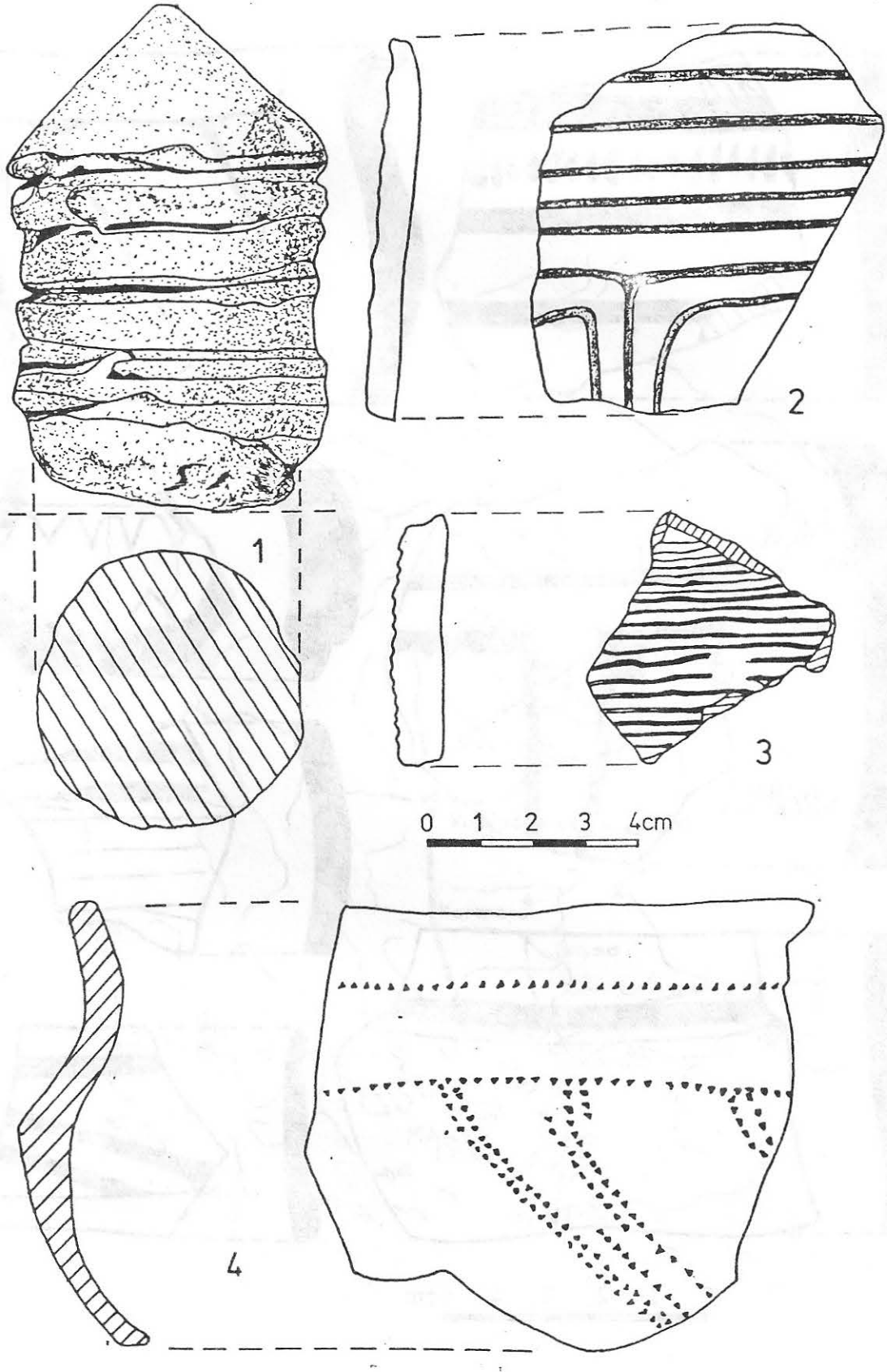

Fig.71. Ceramică Boian IV (1-3) și Hamangia III (4). Hîrșova, SC.

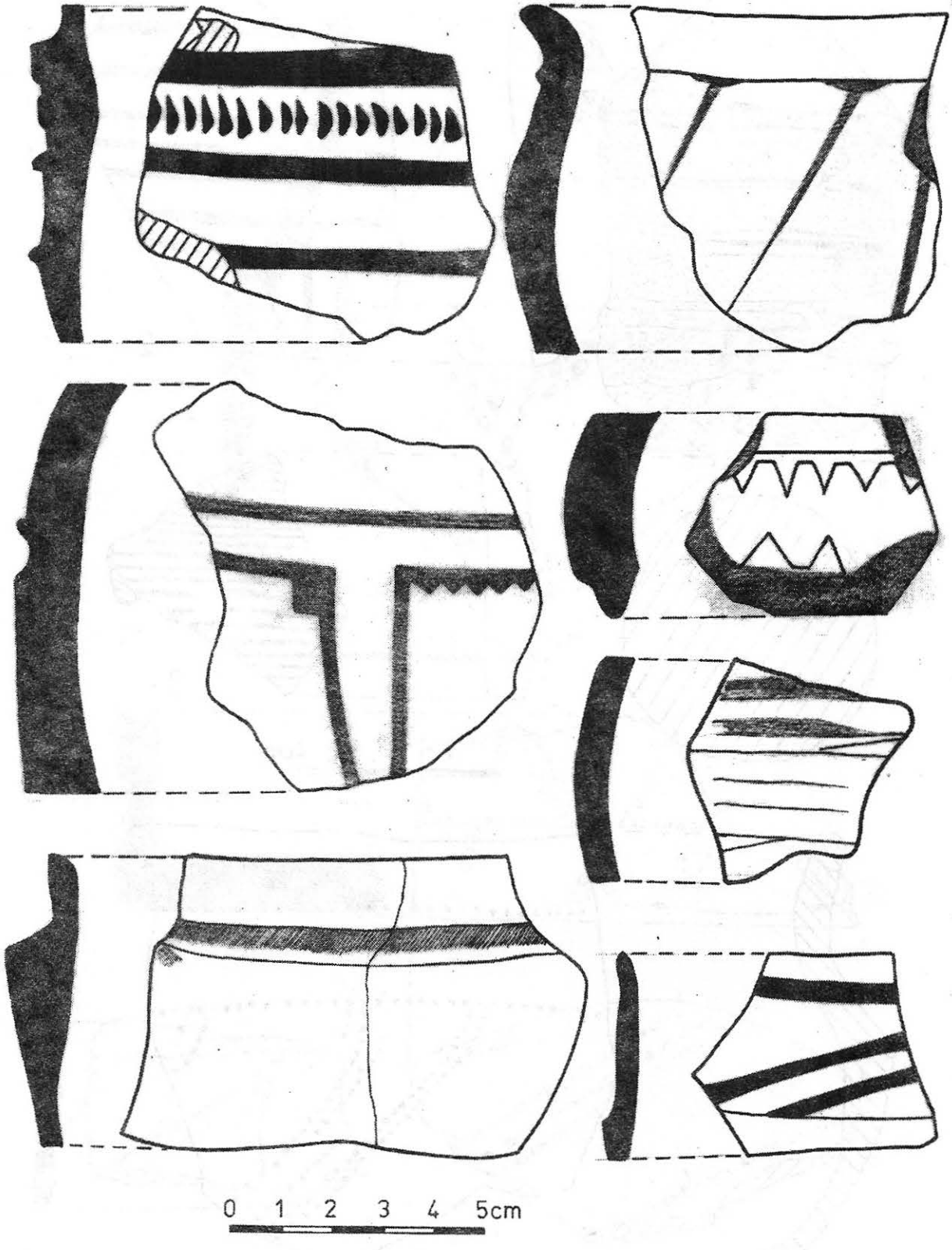

Fig.72. Cultura Boian IV - ceramică. Hîrşova, SC.

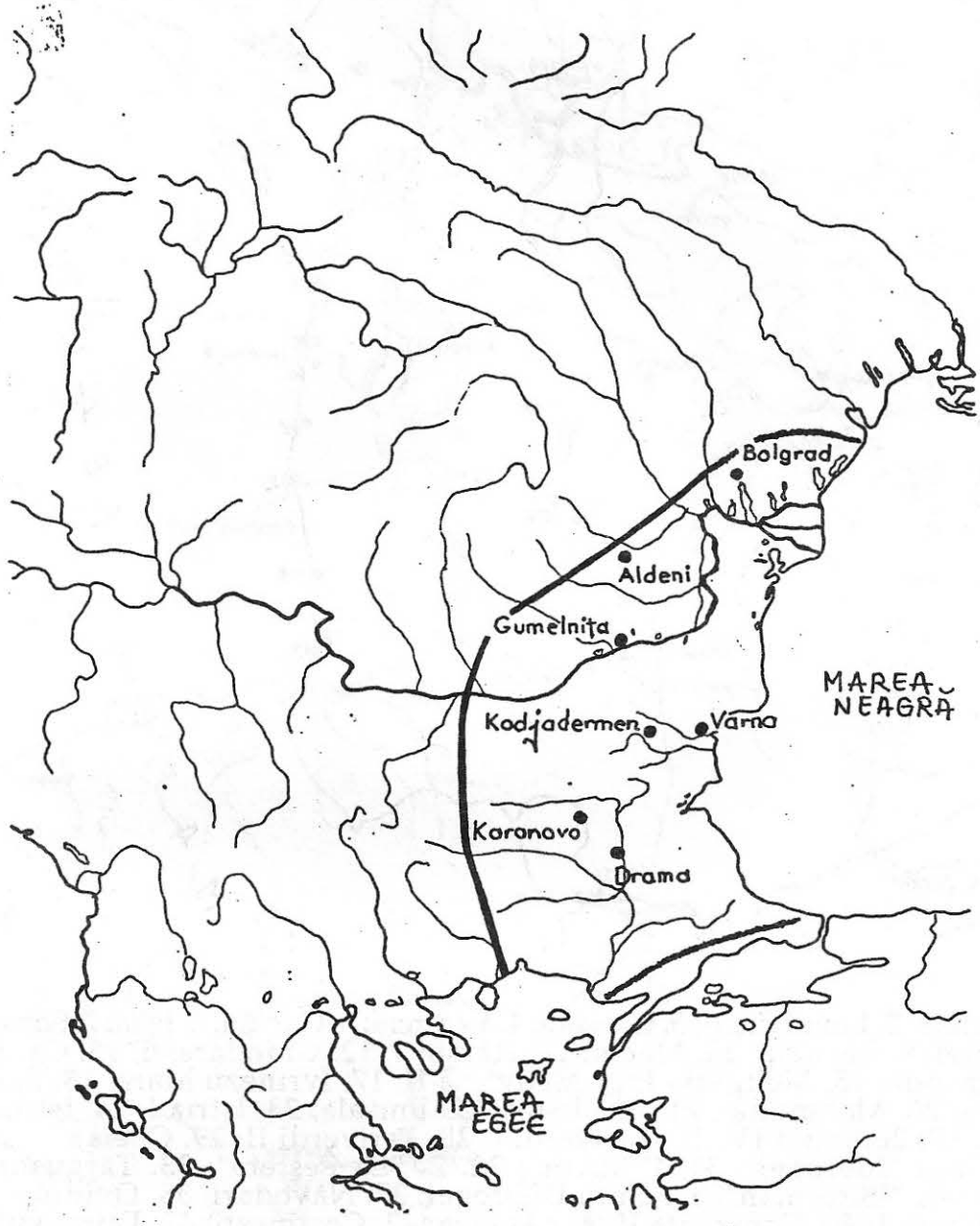
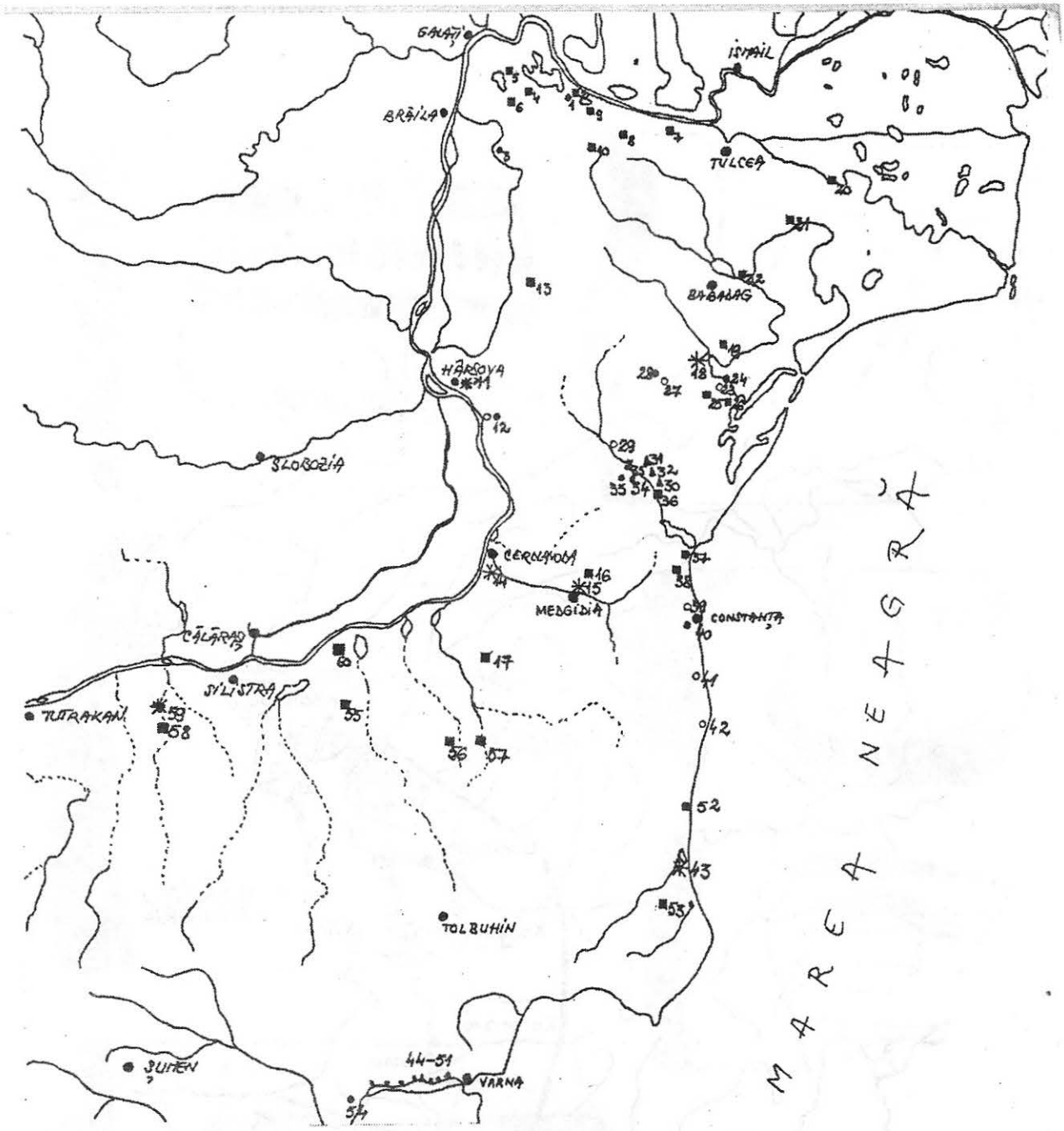

Fig.73. Complexul cultural Gumelniţa - Kavanovo VI.

1. Luncavița I; 2. Luncavița II; 3. Carcaliu; 4. Văcăreni; 5. Garvăn; 6. Jijila; 7. Somova; 8. Niculițel; 9. Rachelu; 10. Măcin; 11. Hârșova; 12. Ghindărești; 13. Calfa; 14. Cernavoda; 15. Medgidia I; 16.Medgidia II; 17. Ivrinezu Mare; 18. Baia; 19. Lunca; 20. Mahmudia; 21. Grădiștea; 22. Enisala; 23. Istria I; 24. Istria II; 25. Istria III; 26. Istria IV; 27. Tariverdi I; 28. Tariverdi II; 29. Cheia; 30. P. "Gura Dobrogei"; 31. P."Izvor"; 32. P. "La Peștera"; 33. Târgușor-"Urs"; 34. Târgușor ""Sitorman"; 35. Gura Dobrogei; 37. Năvodari; 38. Ovidiu; 39. Constanța I; 40. Constanța II; 41. Agigea; 42. Costinești; 43. Durankulak; 44-51. Varna; 52. Limanu; 53. Dulapkulak; 54. Devnia; 55. Eschioi; 56. Fântâna Mare; 57. Vlădeni; 58. Tărtărița; 59. Atmangeaua Tătărască; 60. Adâncata.

Fig.74. Cultura Gumelnița (○ A1; ● A2; ✱ tell; □ fără fază precizată; ▲ peșteri).

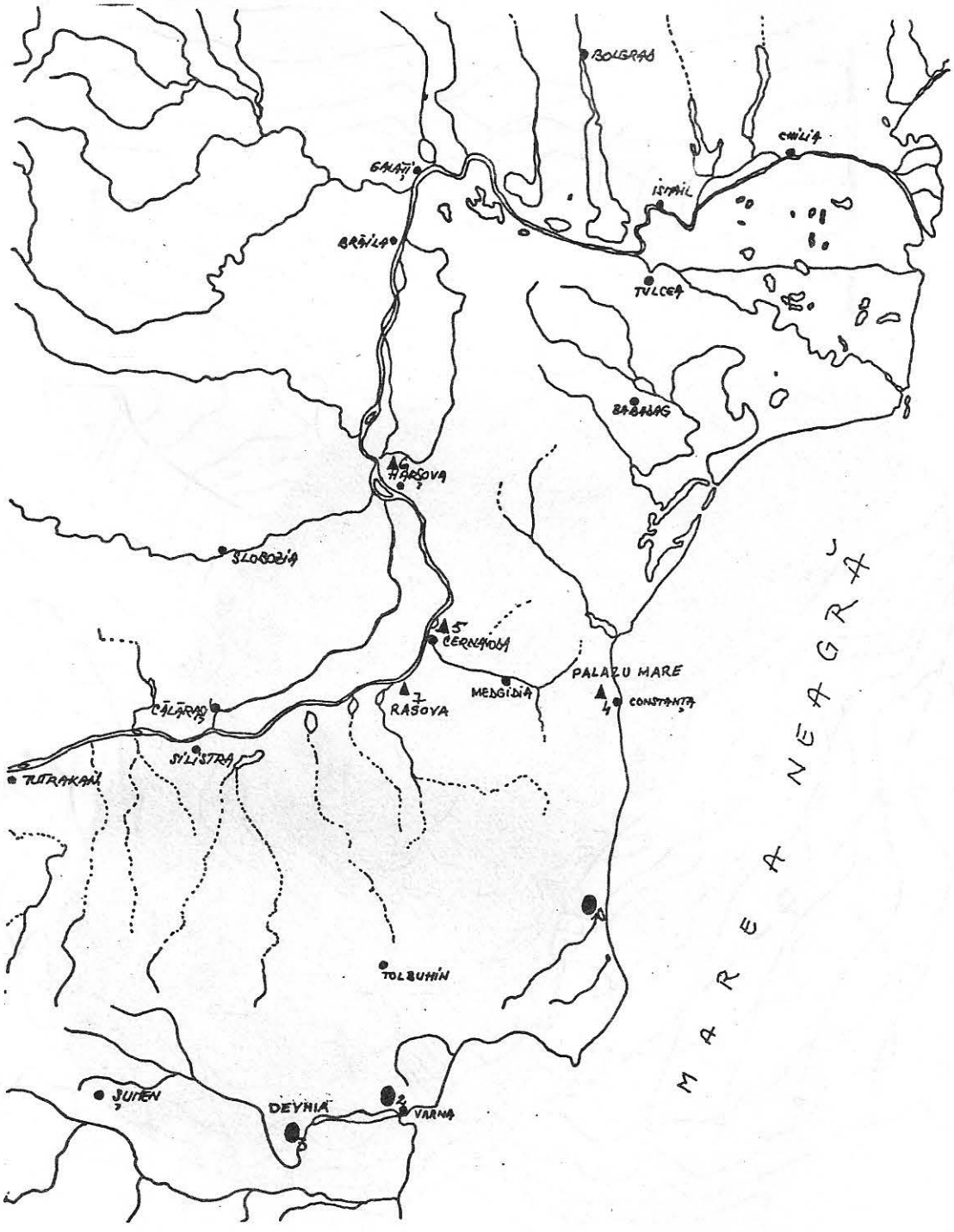

Fig.75. Cultura Gumelnița (● necropole; Δ morminte izolate).

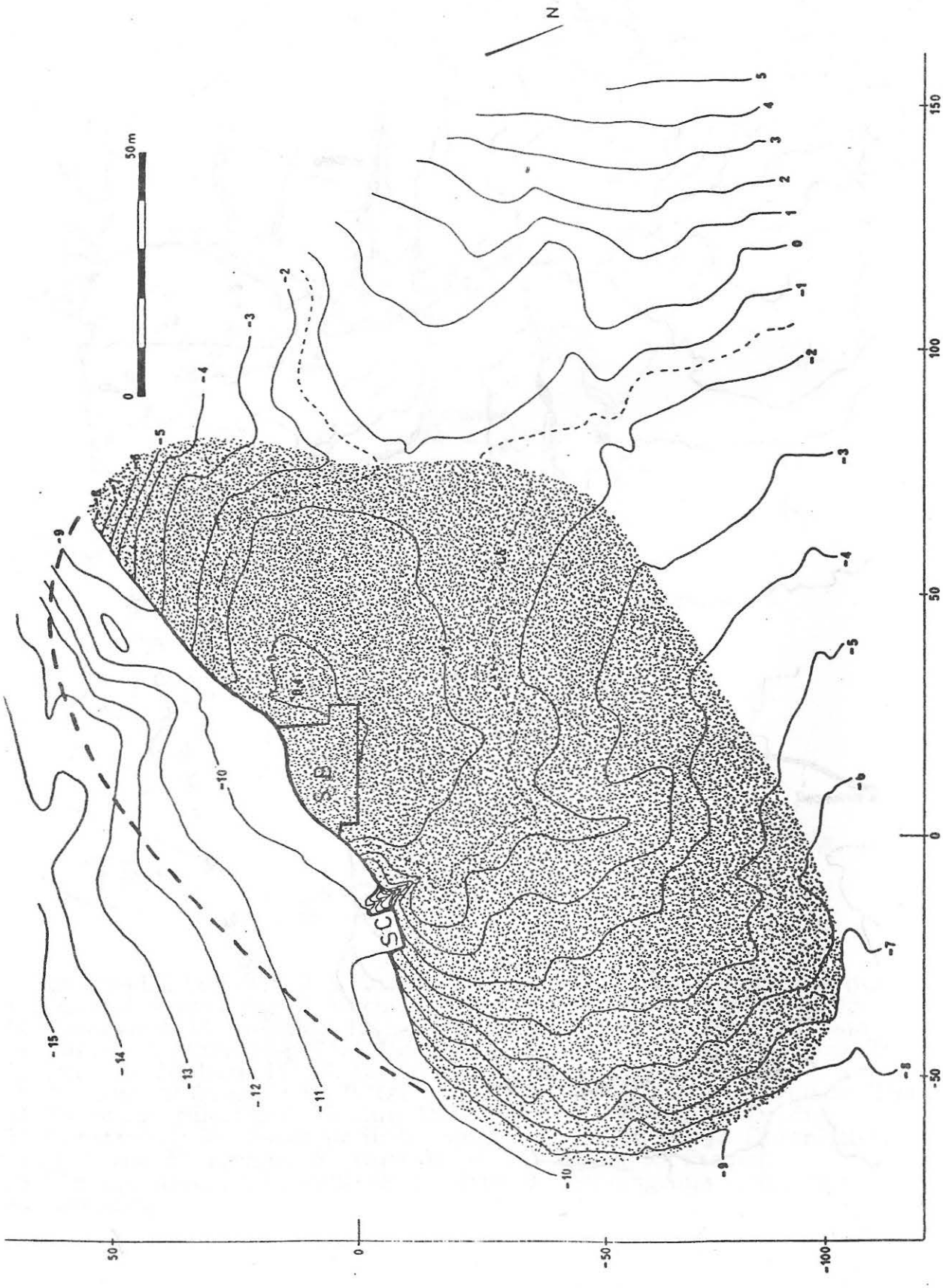

Fig.76. Hîrşova - tell.

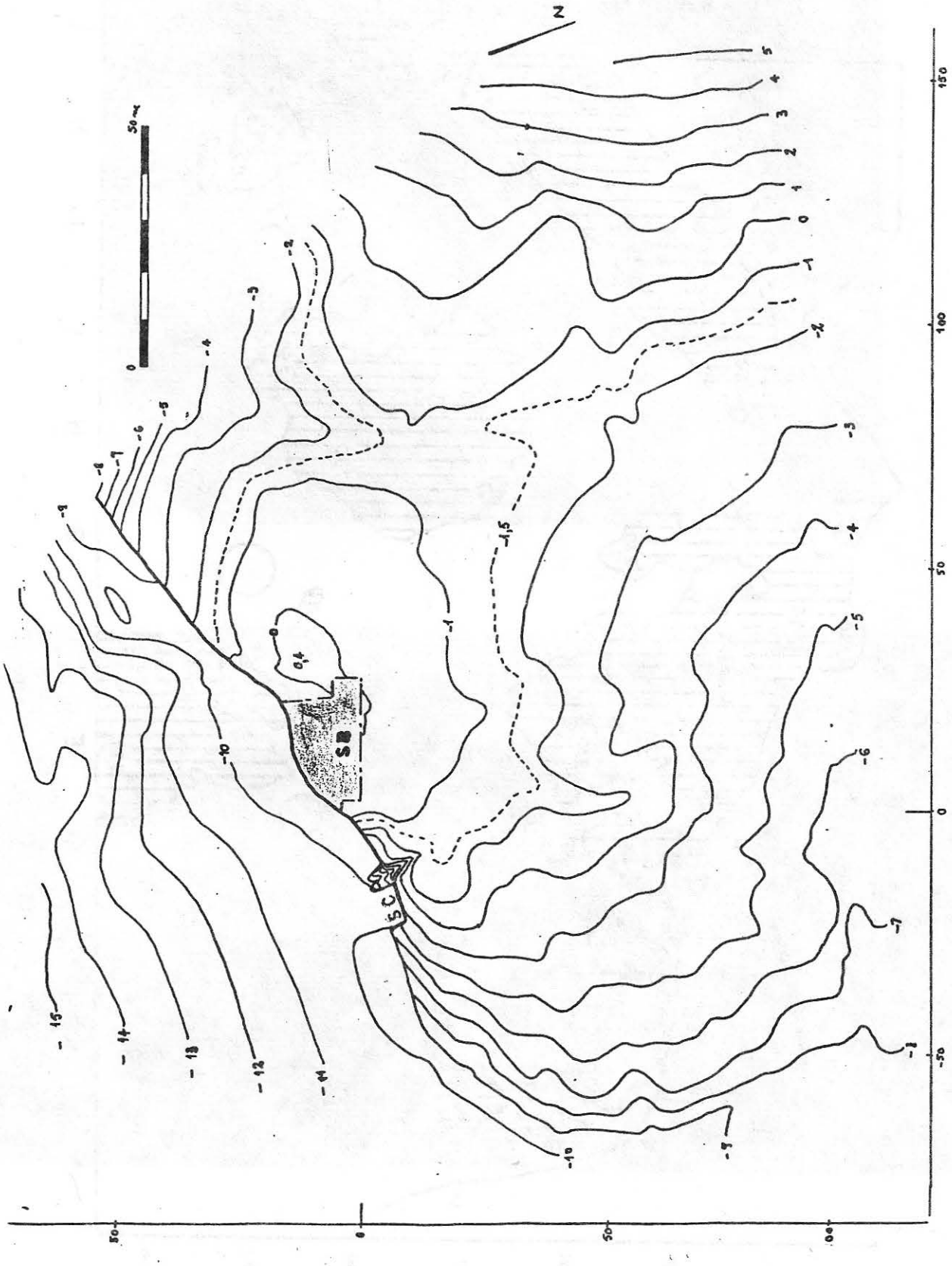

Fig.77. Hîrşova tell şi împrejurimile.

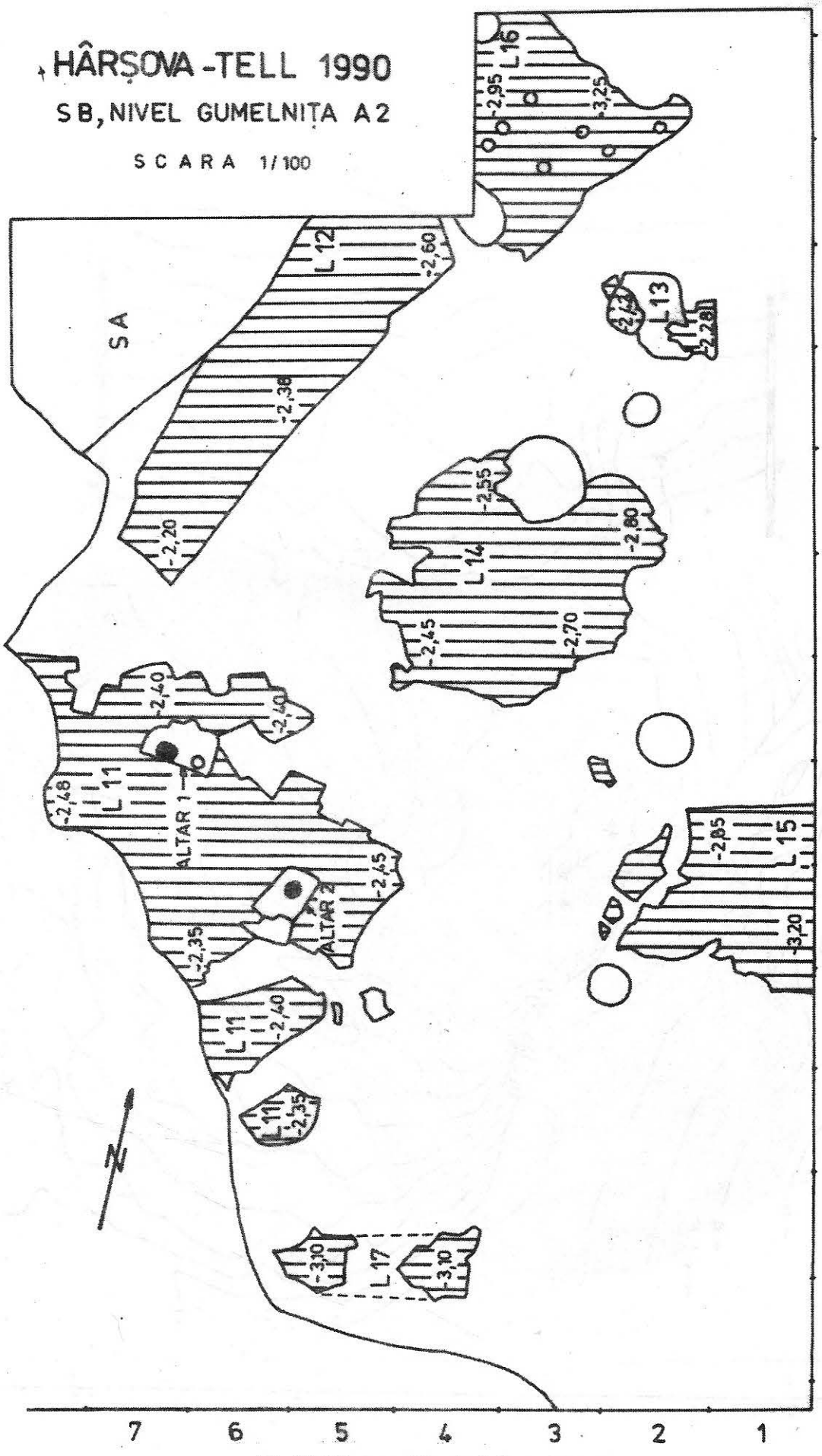
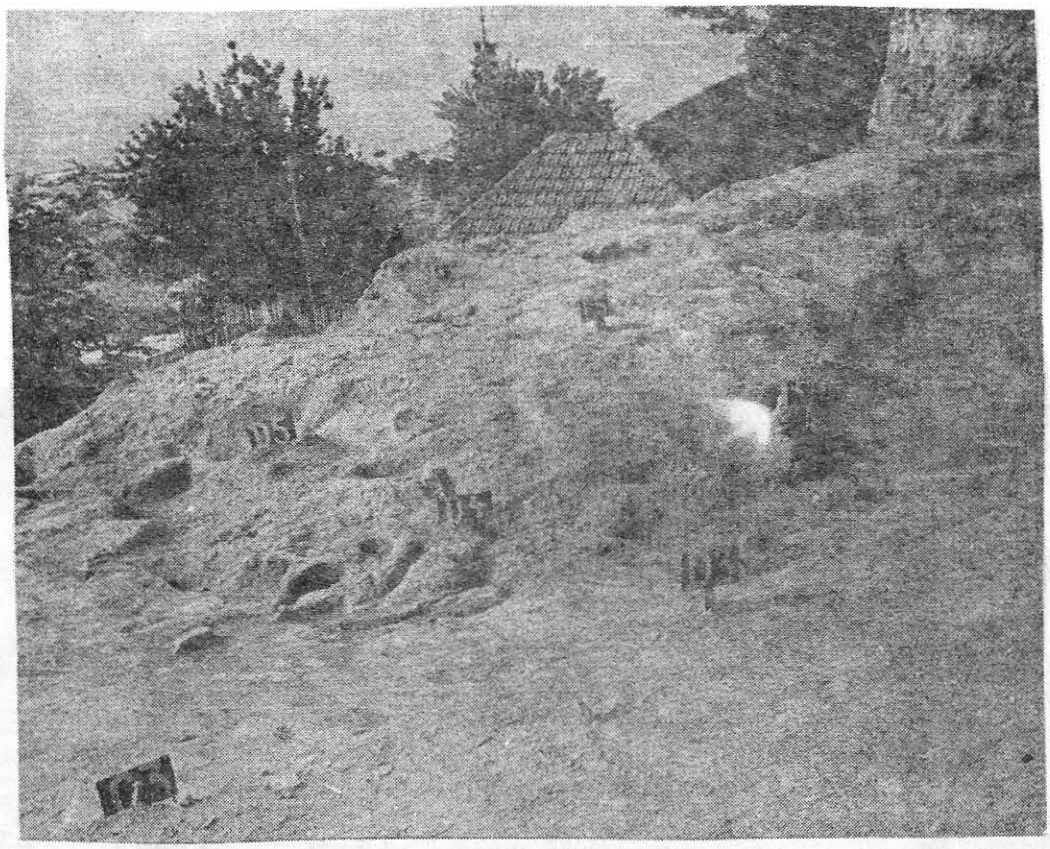
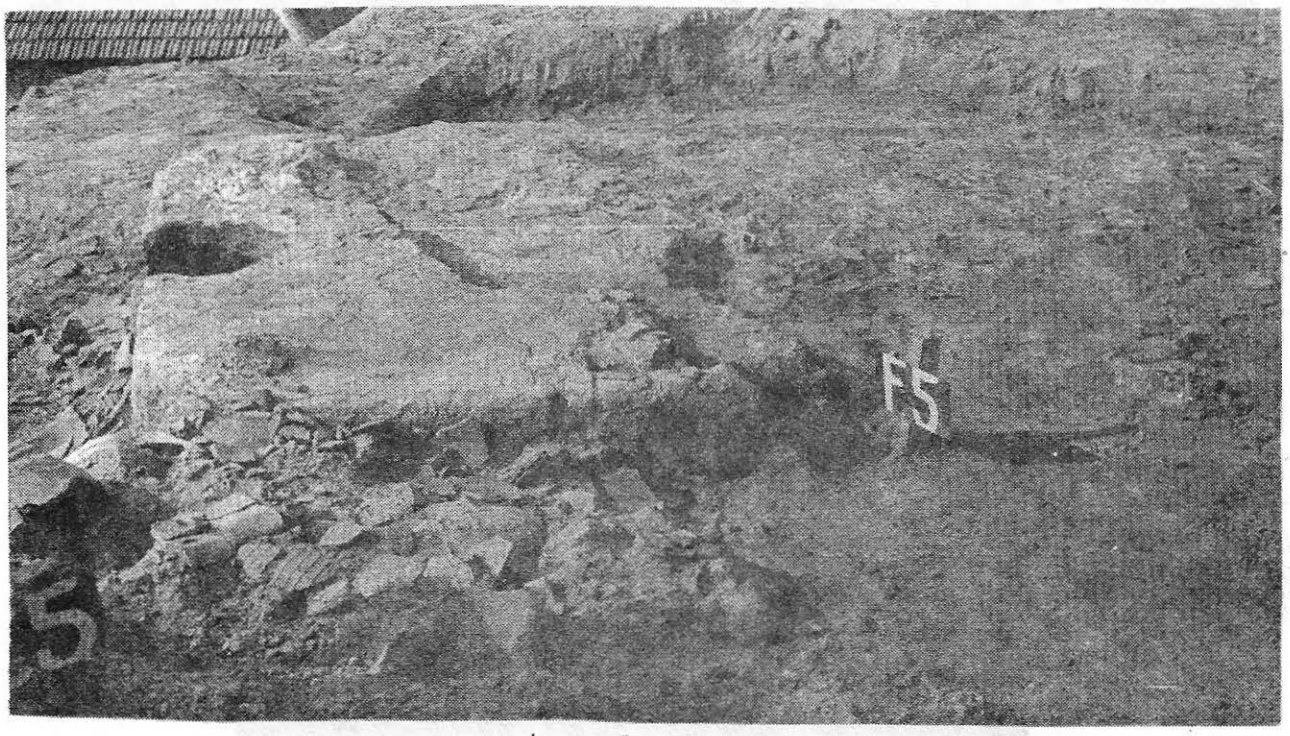

Fig.78. Hîrșova, SB, nivel Gumelnița A2.

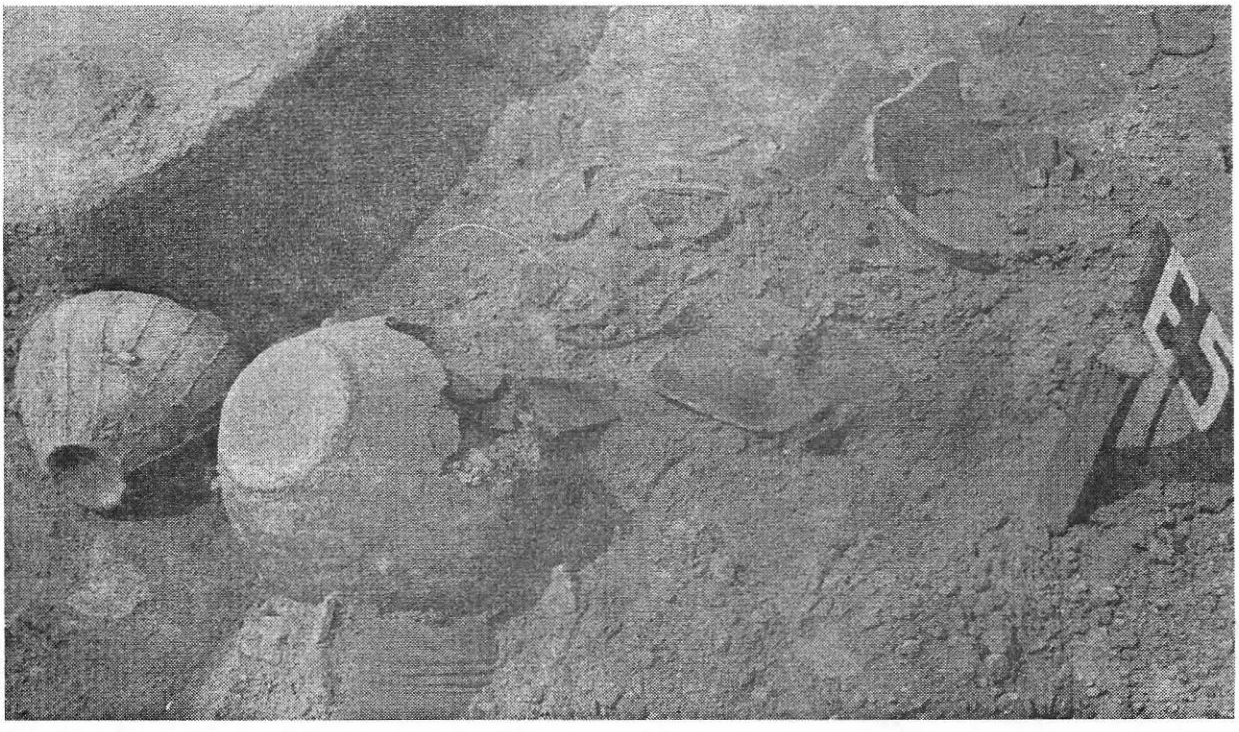

1

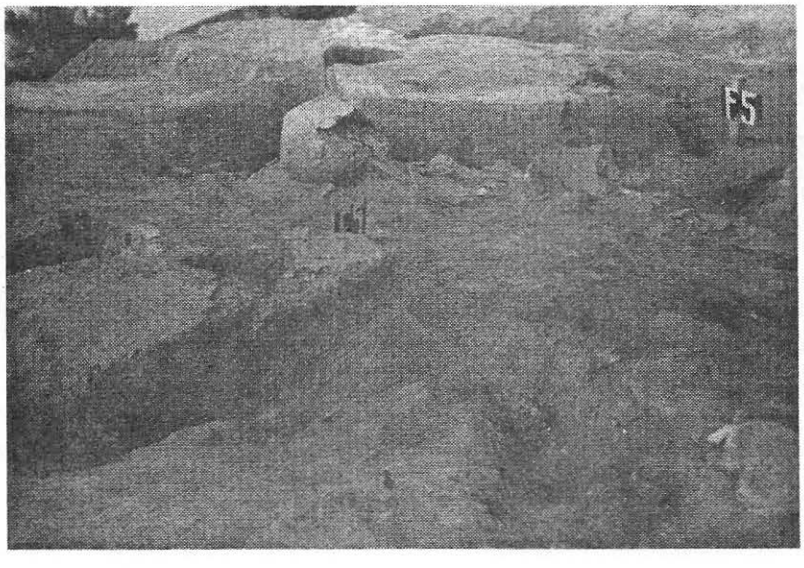

2

Fig.79. Hîrşova, SB, nivel Gumelniţa A_2 (1 - L_{11}; 2 - L_{11}, altar nr.1).

1

2

Fig.80. Hîrşova, SB, nivel Gumelniţa A_2 (1 - L_{11}, detaliu; 2 - L_{11}, altarele nr.1 şi nr.2).

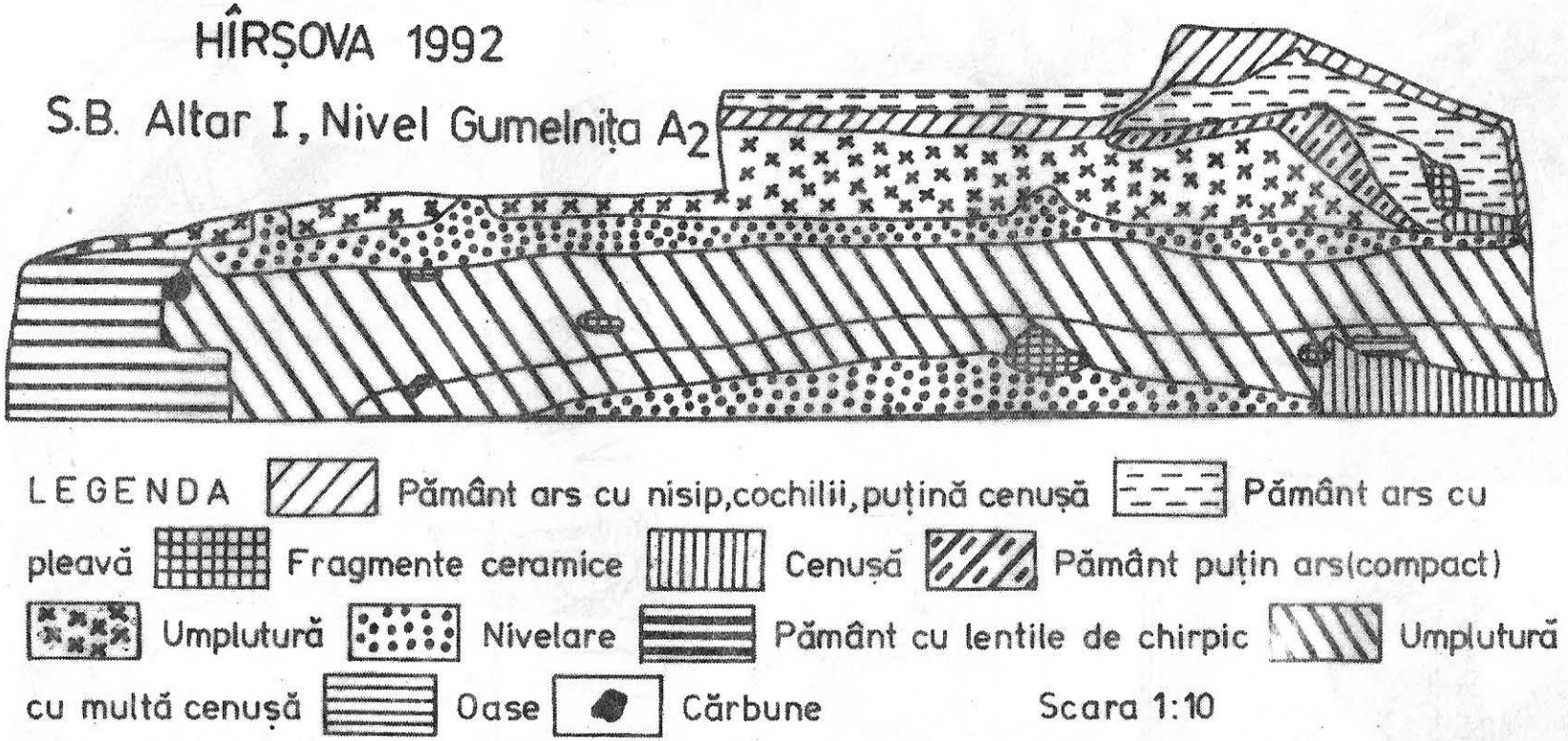
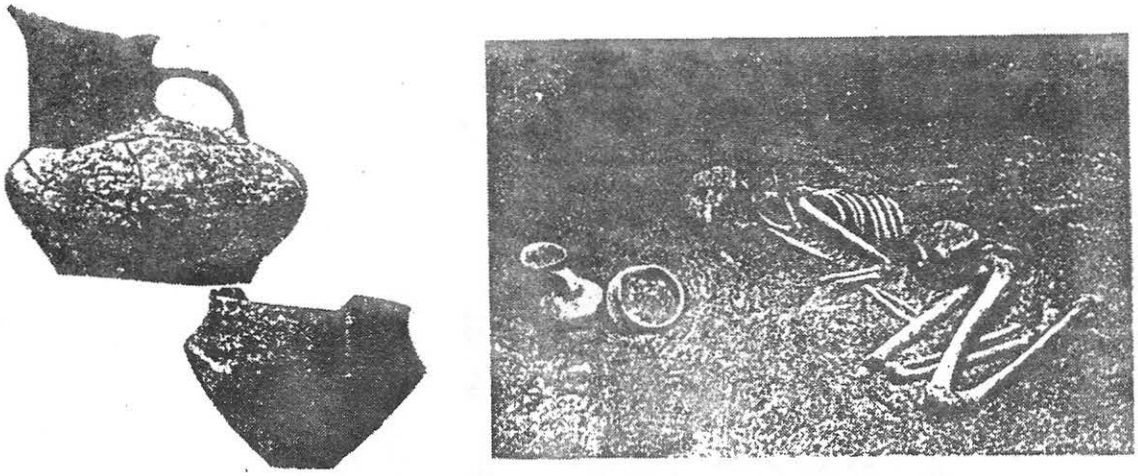
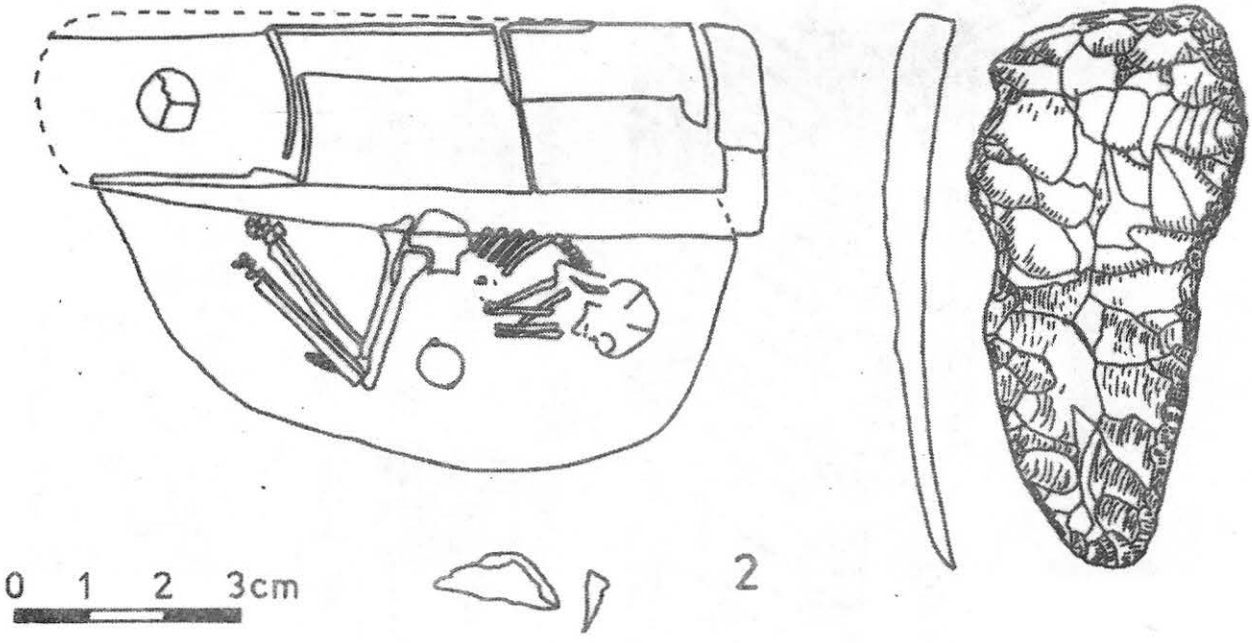

Fig.81. Hîrșova, SB, nivel Gumelnița A2 (L.11, altar nr.1, profil).

1

2

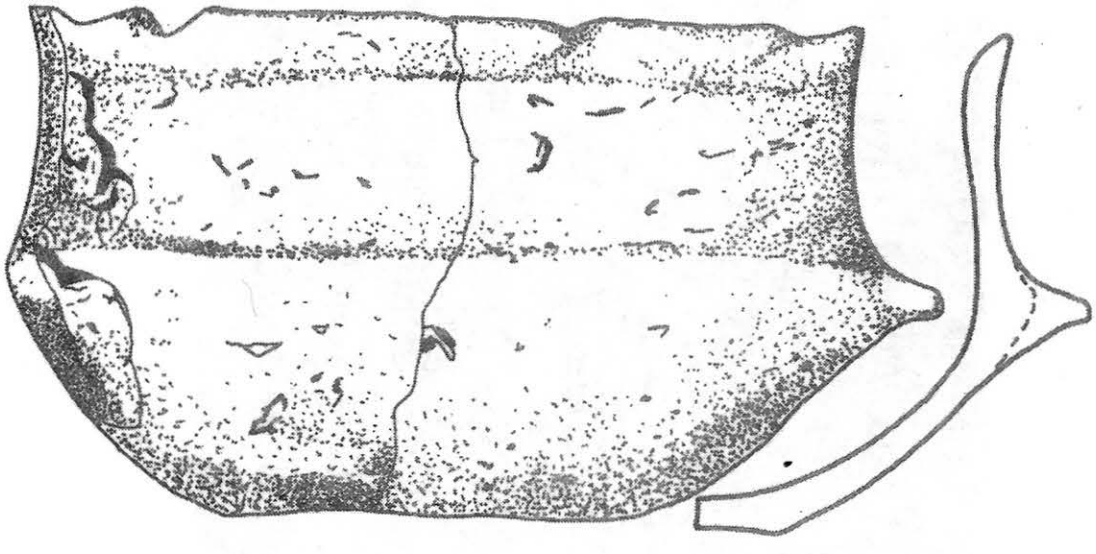

Fig.82. Cultura Gumelnița - morminte izolate (1, Cernavodă; 2, Hîrșova).

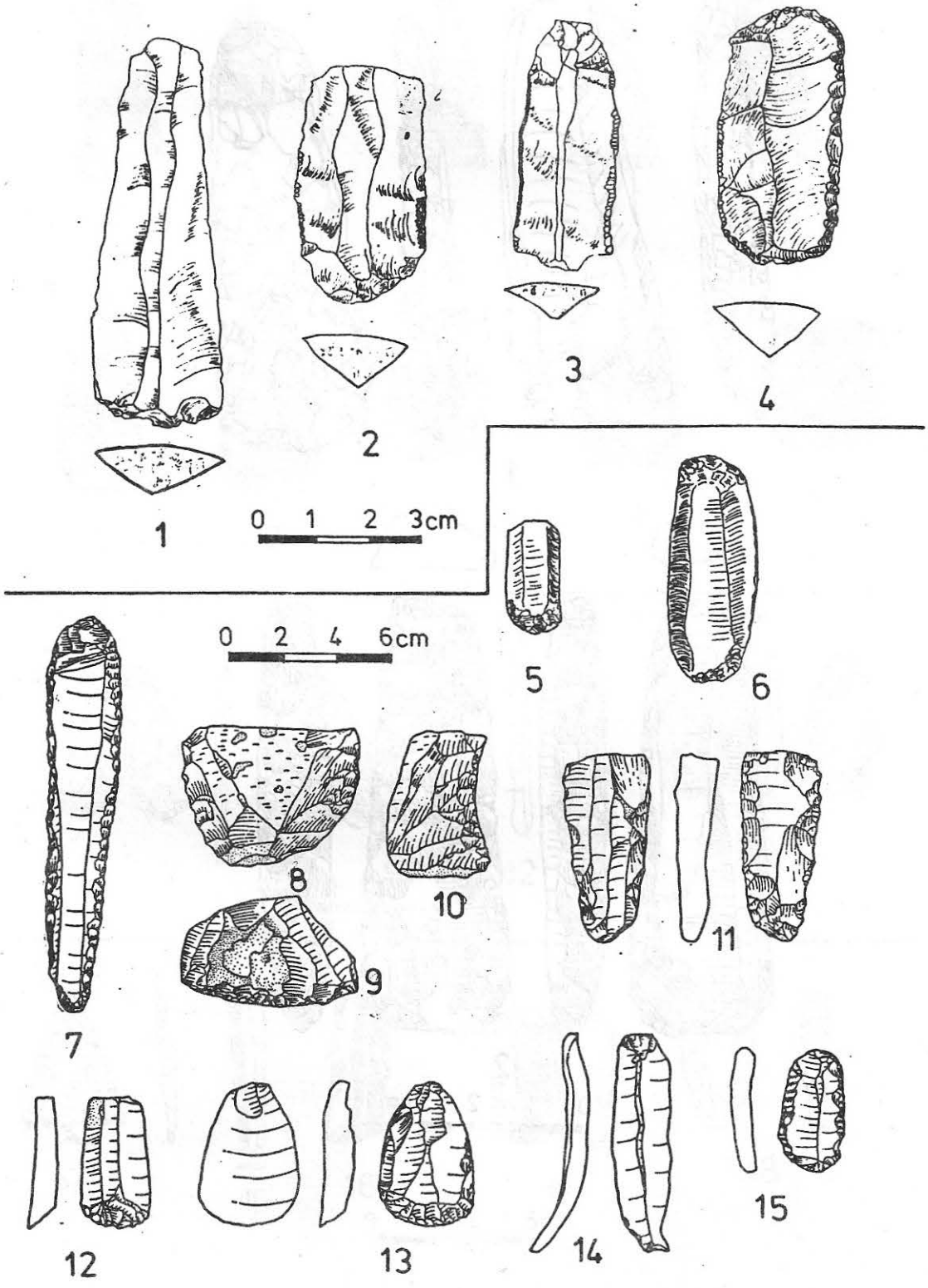

Fig.83. Cultura Gumelnița. 1-4, Hîrșova, SB, A2; 5, 6, Costinești; 7-15, Durankulak.

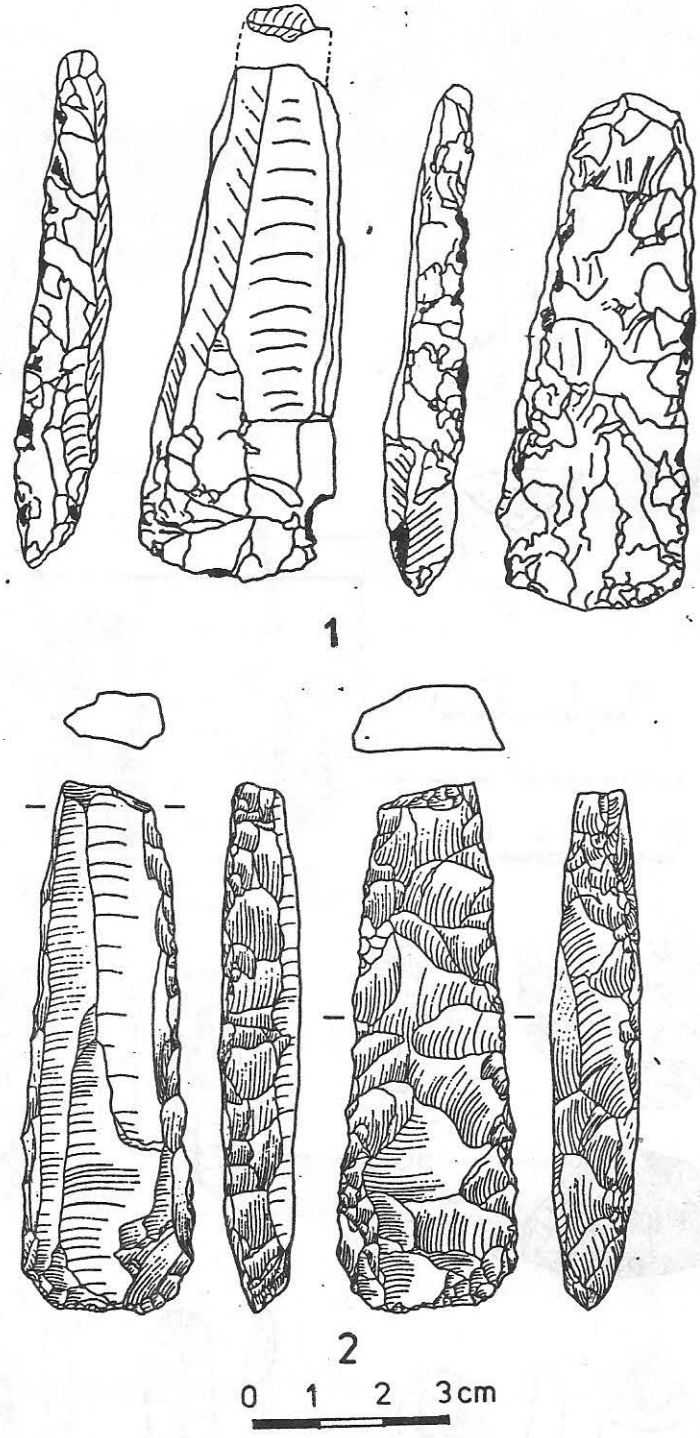

Fig.84. Cultura Gumelnița. 1, Tîrgușor - „Sitorman"; 2, Durankulak (apud *H.Todorova*).

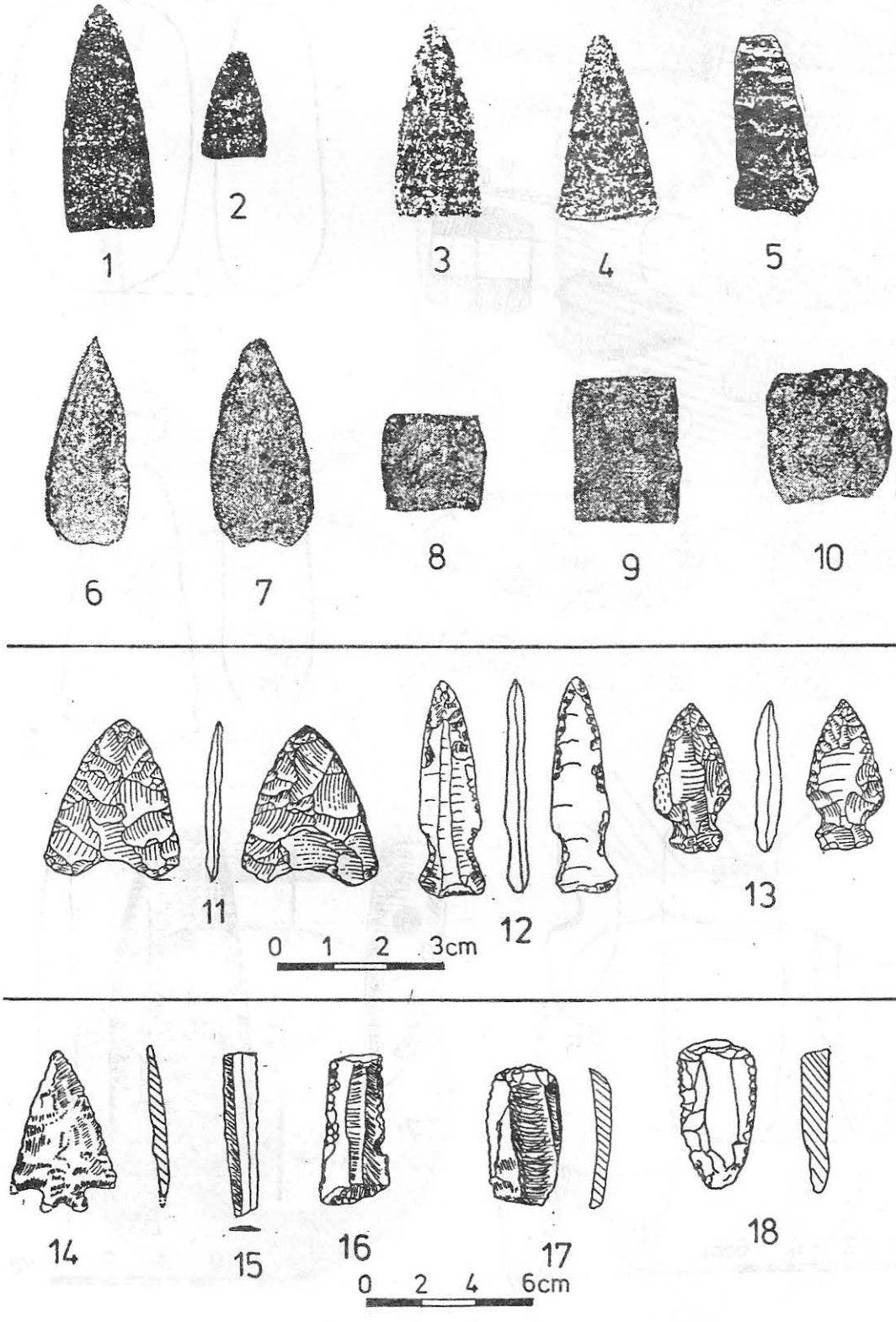

Fig.85. Cultura Gumelnița. 1, 2, Hîrșova (apud D.Galbenu); 3-5, Carealiu (apud El.Lăzurcă); 6-10, Tîrgușor - „Sitorman"; 11-13, Durankulak (apud *H.Todorova*); 14-18, Luncavița (apud *E.Comșa*).

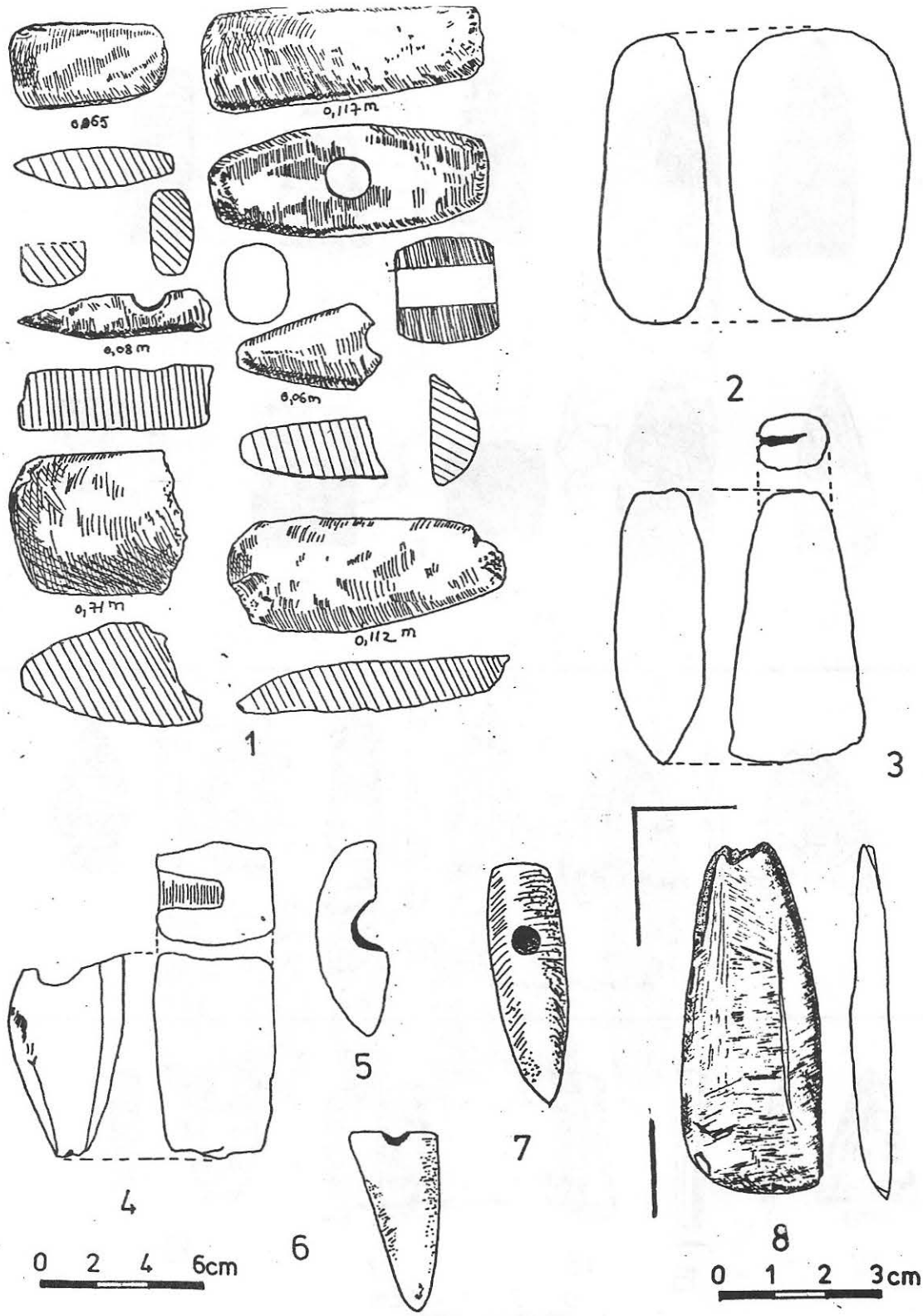

Fig.86. Cultura Gumelnița. 1, Luncavița (apud E.Comșa); 2-5, Tîrgușor - „Sitorman"; 6, 7, Cernavodă (apud *I.Nestor*); 7, Hîrșova, SB, A2.

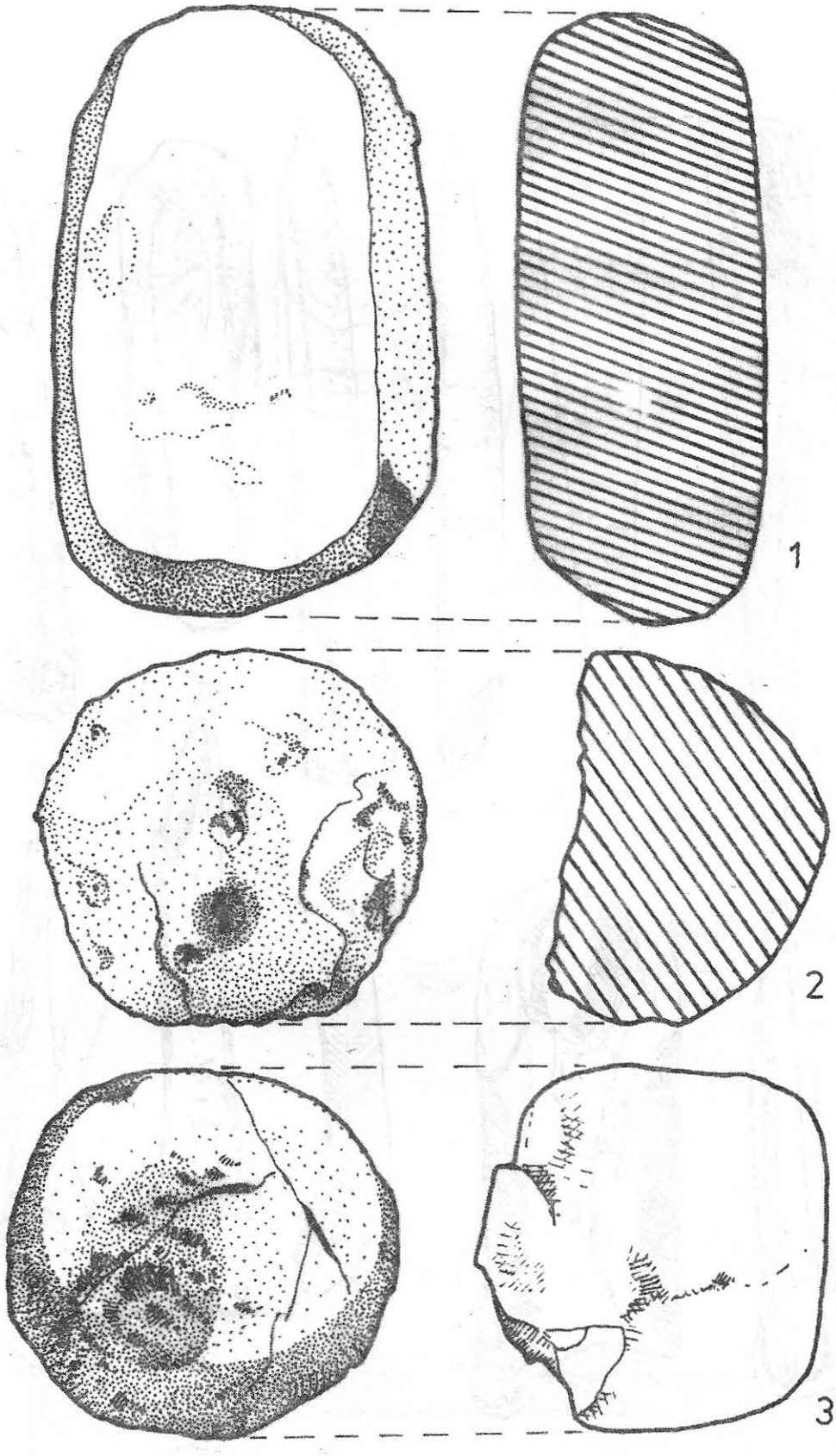

Fig.87. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova, SB, L11.

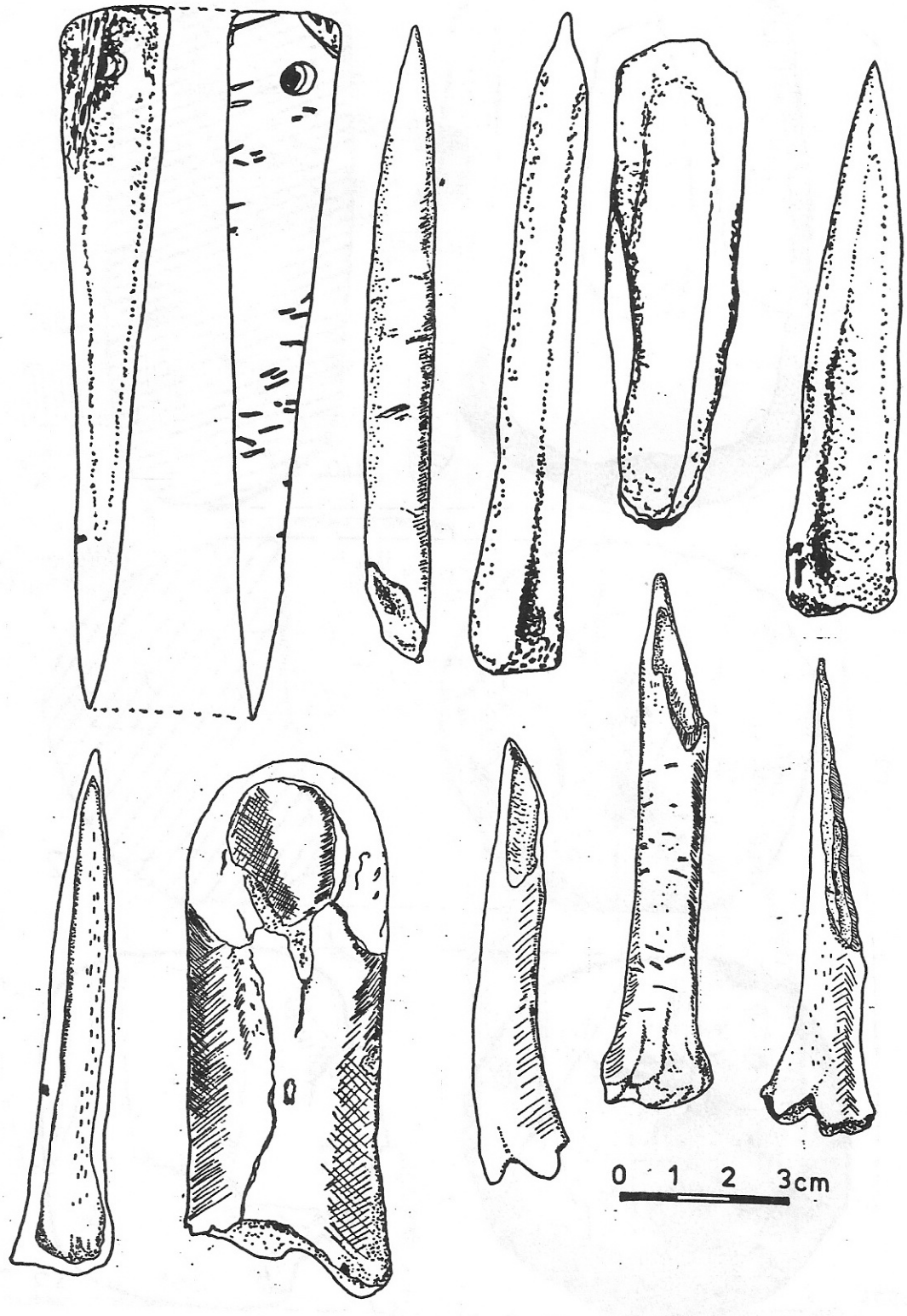

Fig.88. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova, SB.

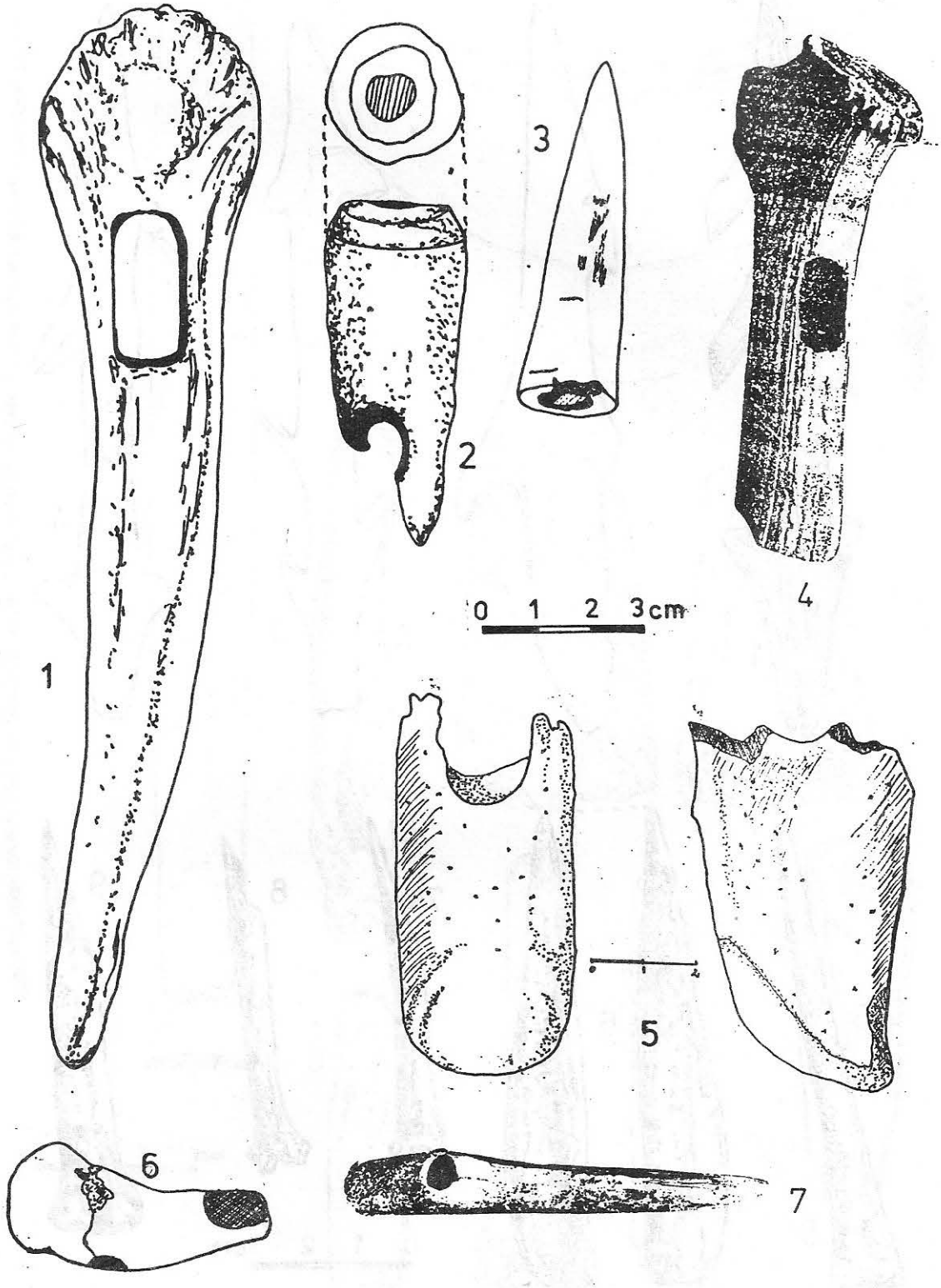

Fig. 89. Cultura Gumelnița, 1-5, Hîrșova (A2); 6,7, Cernavodă (apud *I. Nestor).*

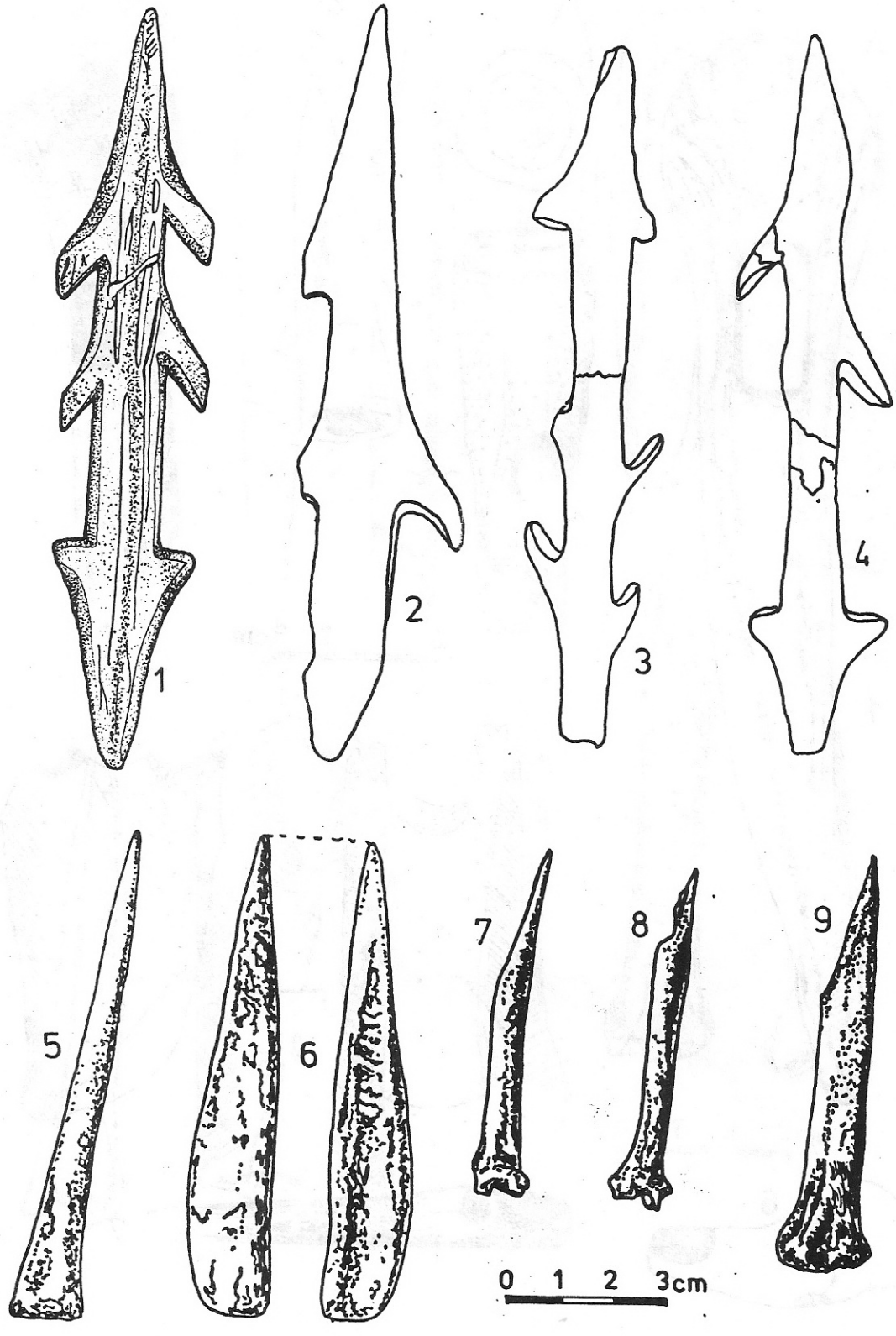

Fig.90. Cultura Gumelnița. 1, 2, Hîrșova, (SC, A2); 3, 4, Carcaliu; 5-9, Trestenic (3-9, apud *E.Lăzurcă*).

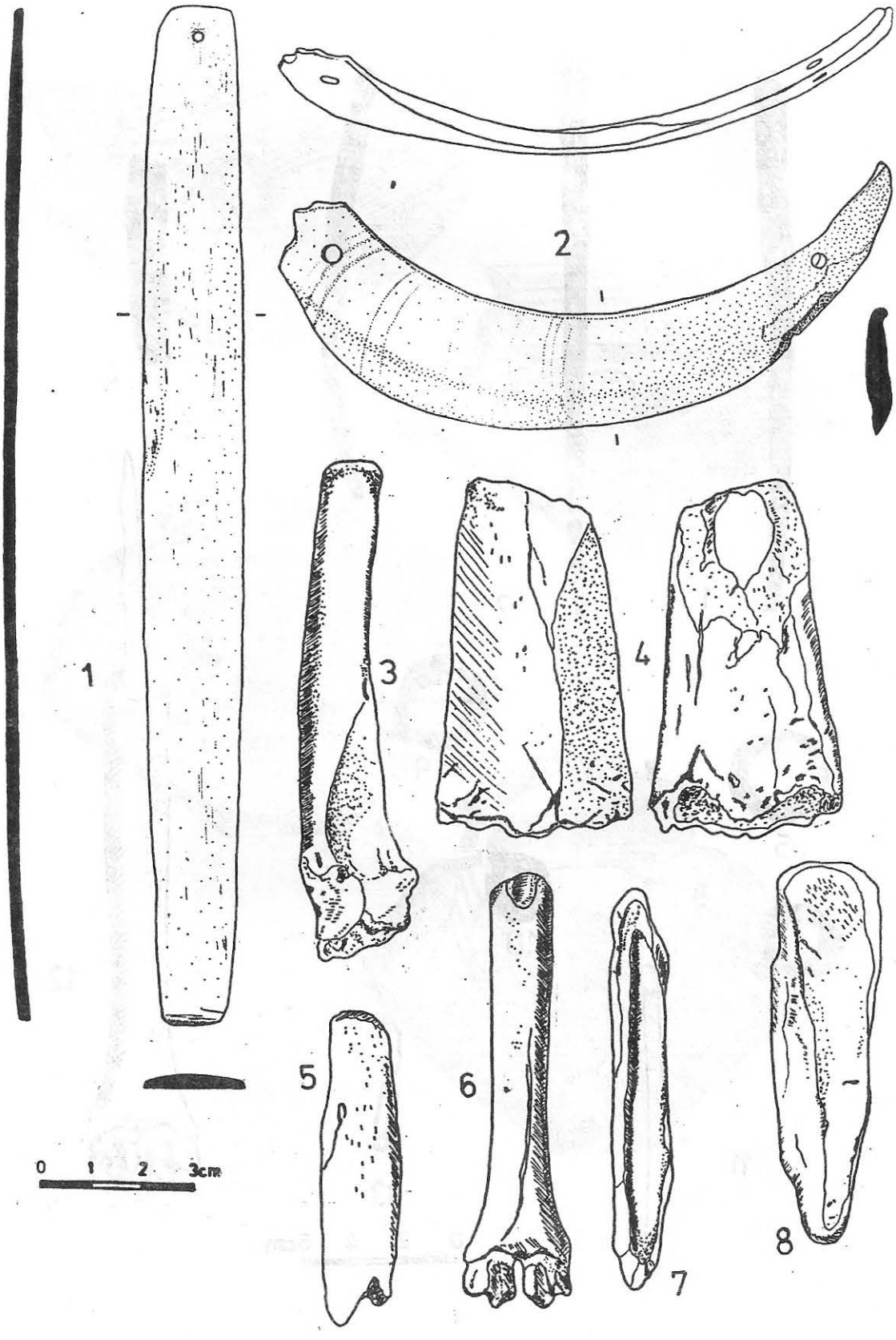

Fig.91. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova (1 - unealtă pentru țesut?; 2 - pandativ).

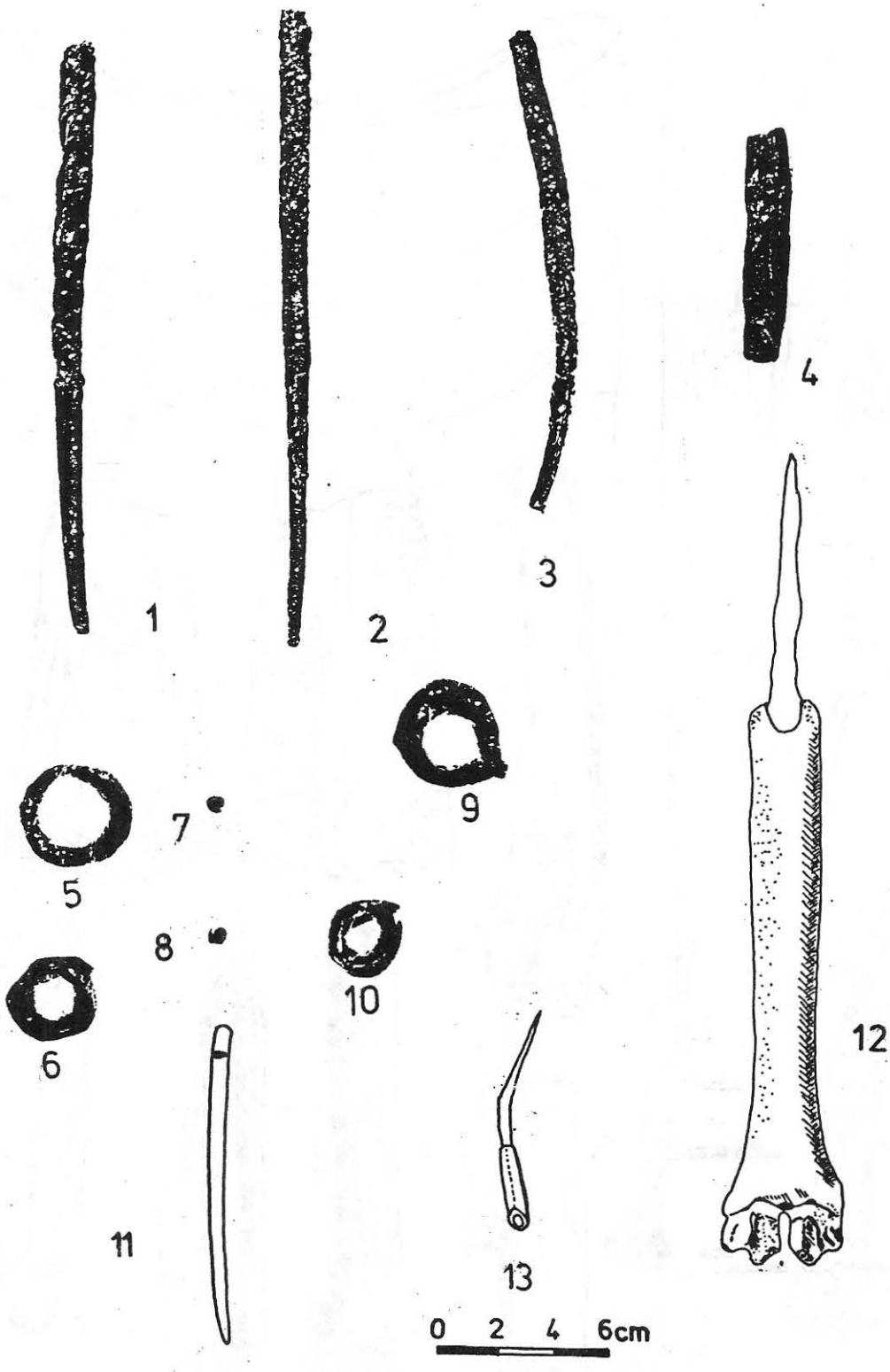

Fig.92. **Cultura Gumelnița** - obiecte din cupru. 1-10, atelier Hîrșova; SA, A2 (apud D.Galbenu); 11, 12, Hîrșova, SB, A2; 13, Cernavodă (apud *I.Nestor*).

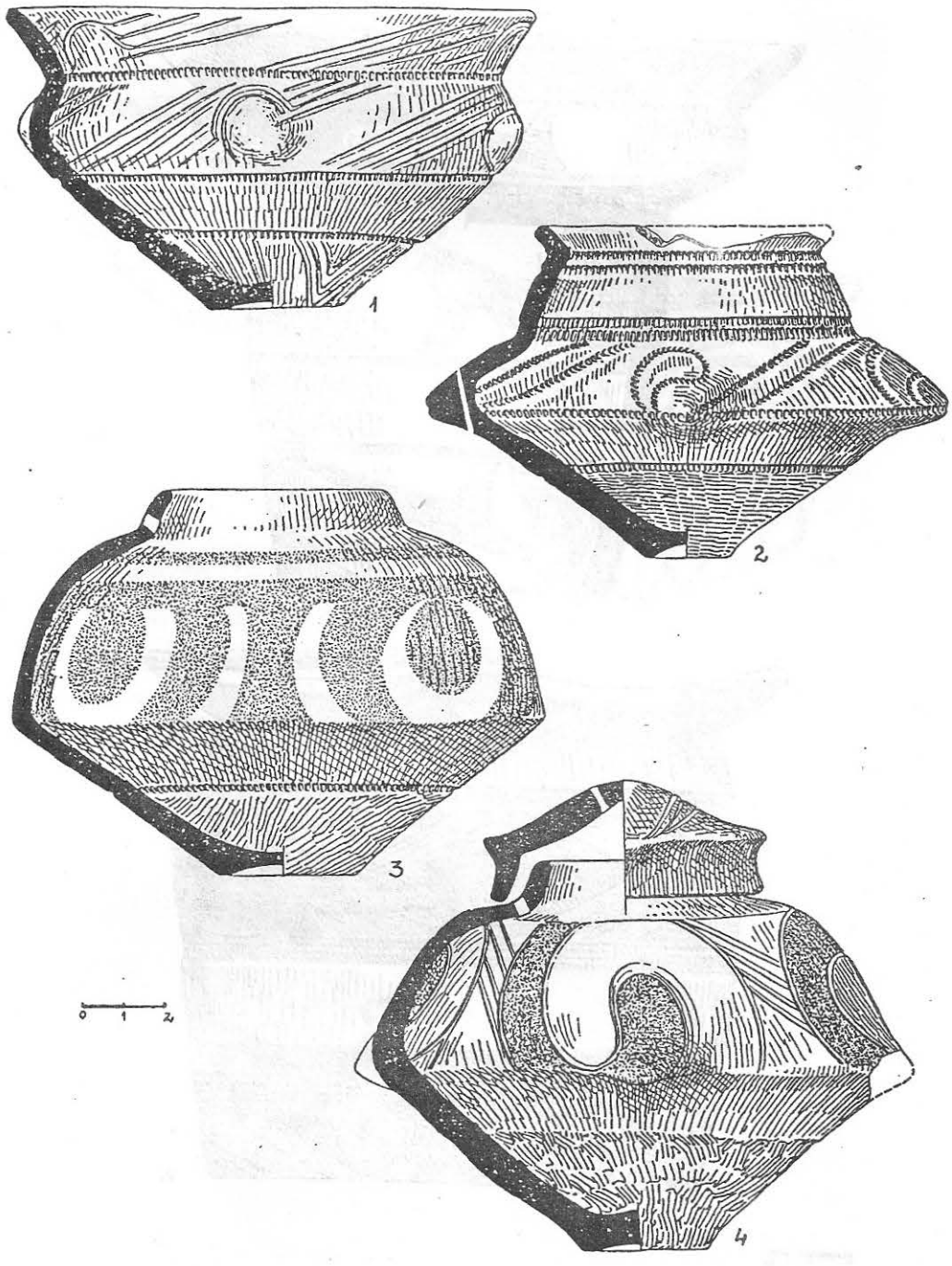

Fig.93. Vase din colecție Solacolu (apud *S.Marinescu-Bîlcu*).

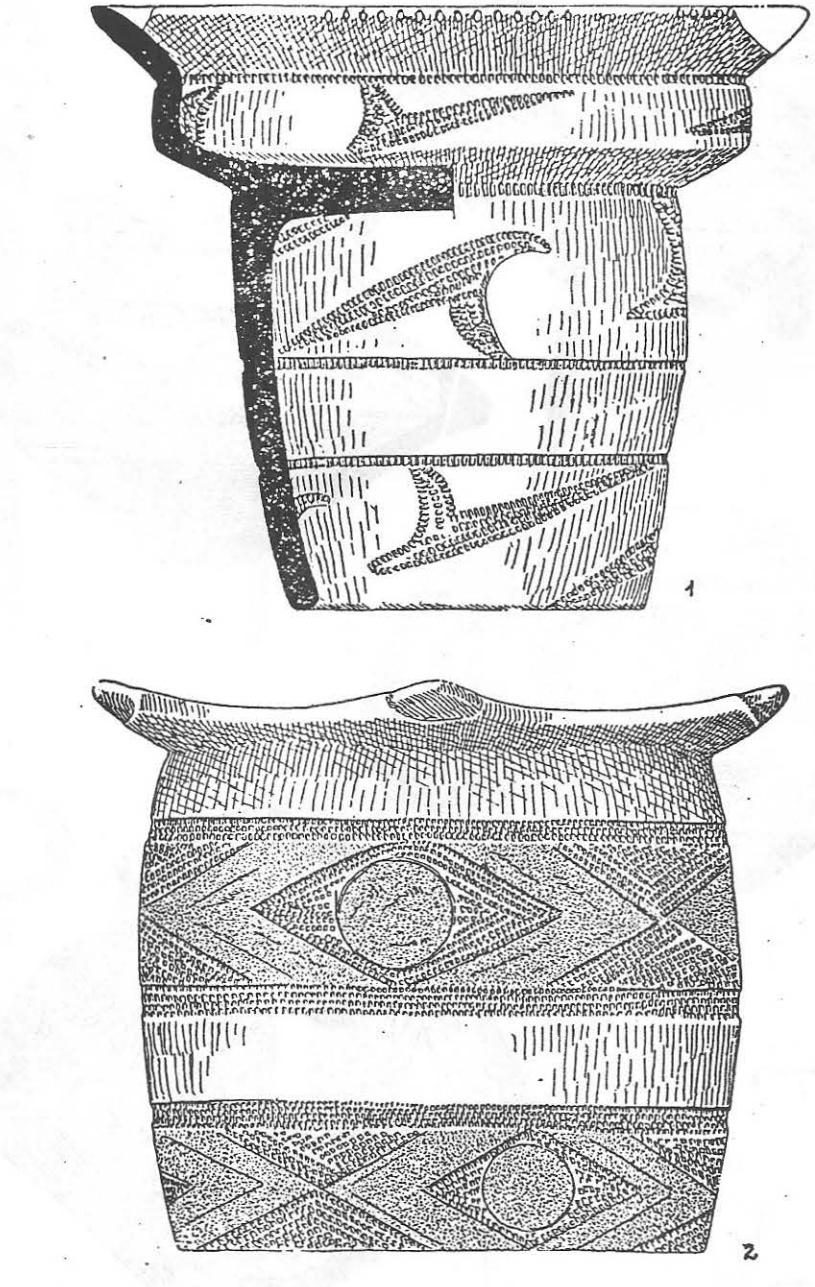

Fig.94. Vase din colectia Solacolu (apud *S.Marinescu-Bîlcu*)

Fig.95. Vase din mormântul de la Palazu Mare (Gumelnița A1 - „Varna", apud *D.Galbenu*).

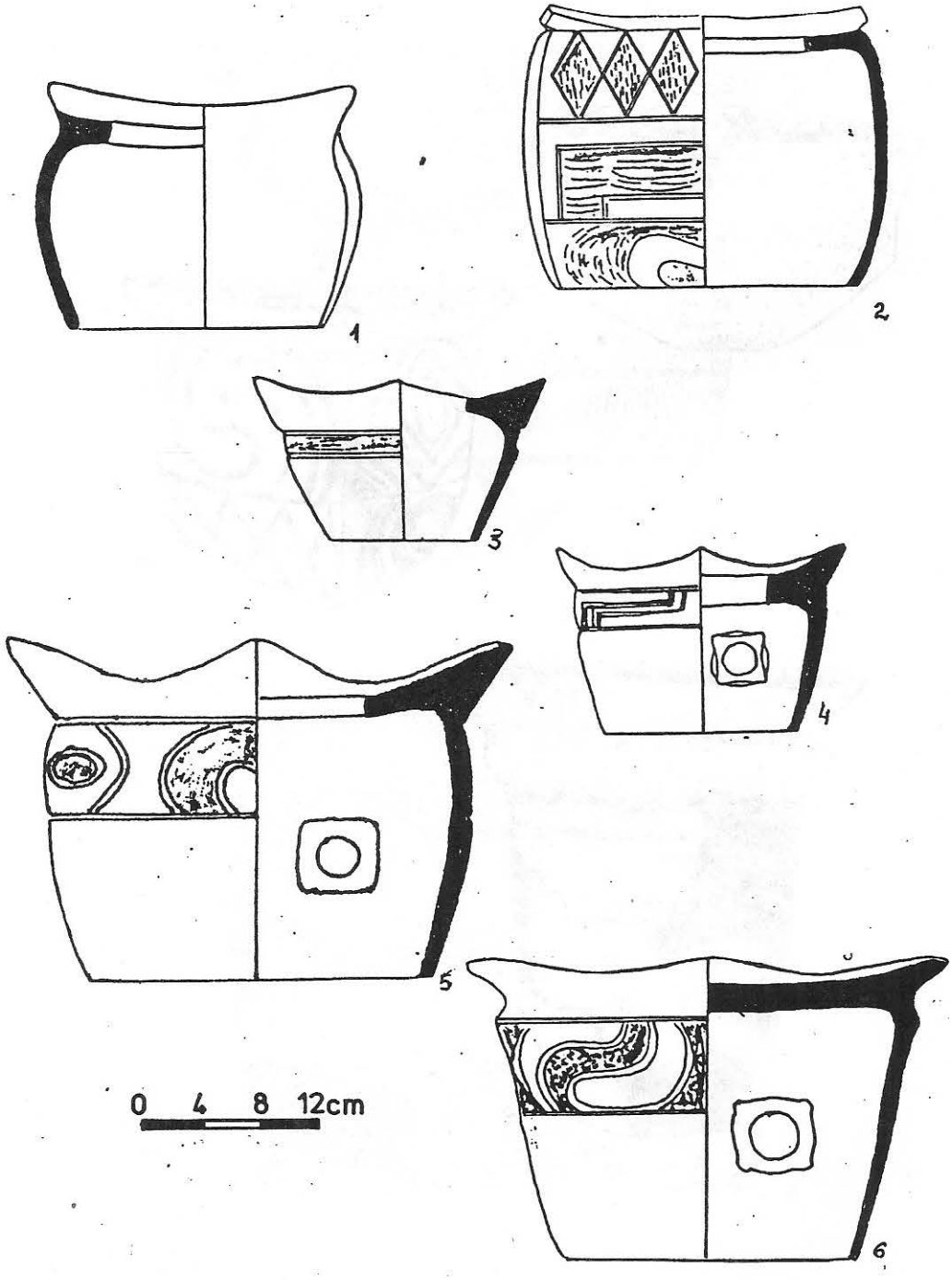

Fig.96. Cultura Gumelnița A1. Durankulak (apud *H.Todorova*).

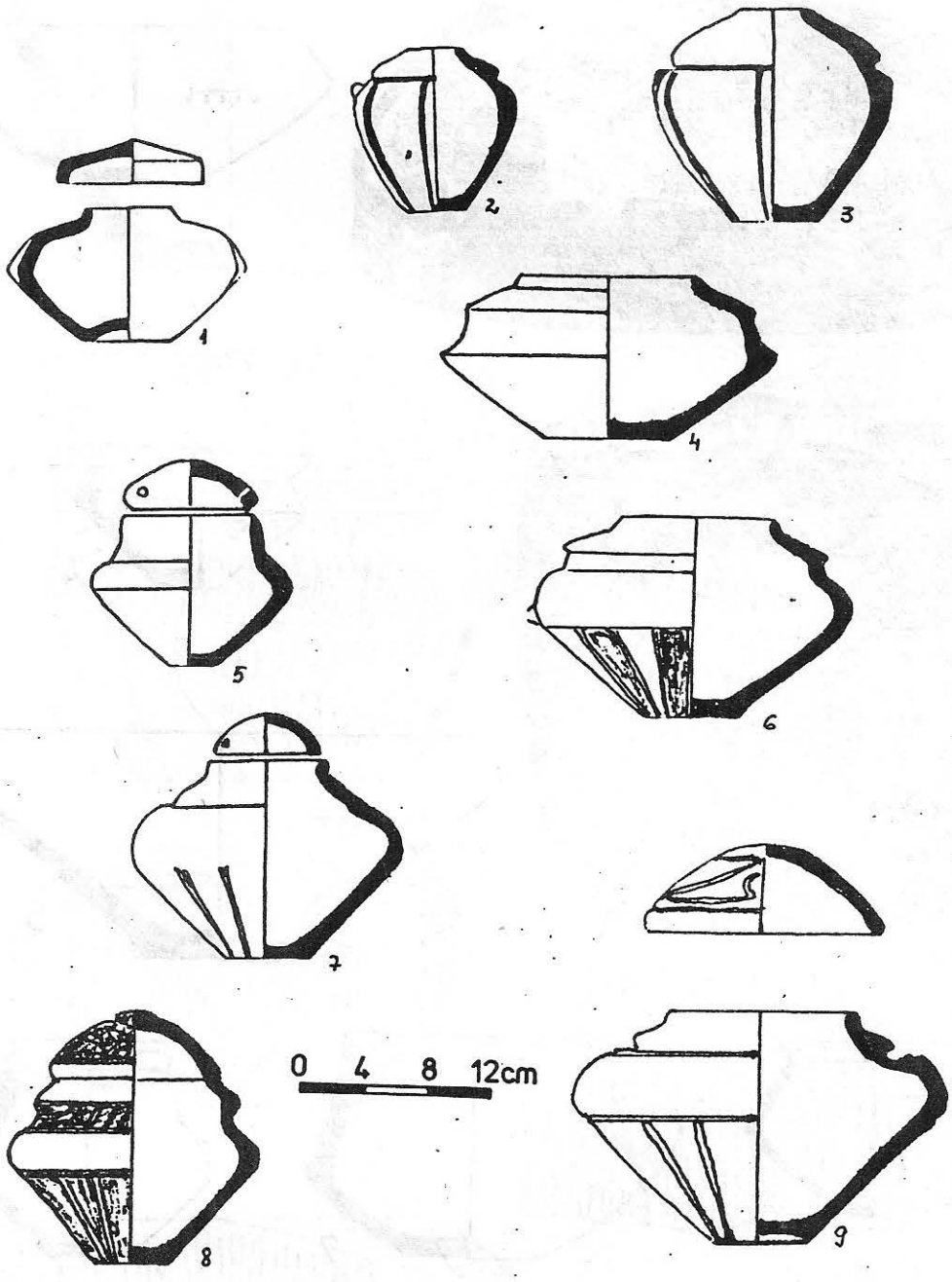

Fig.97. Cultura Gumelnița A1. Durankulak (apud *H.Todorova*).

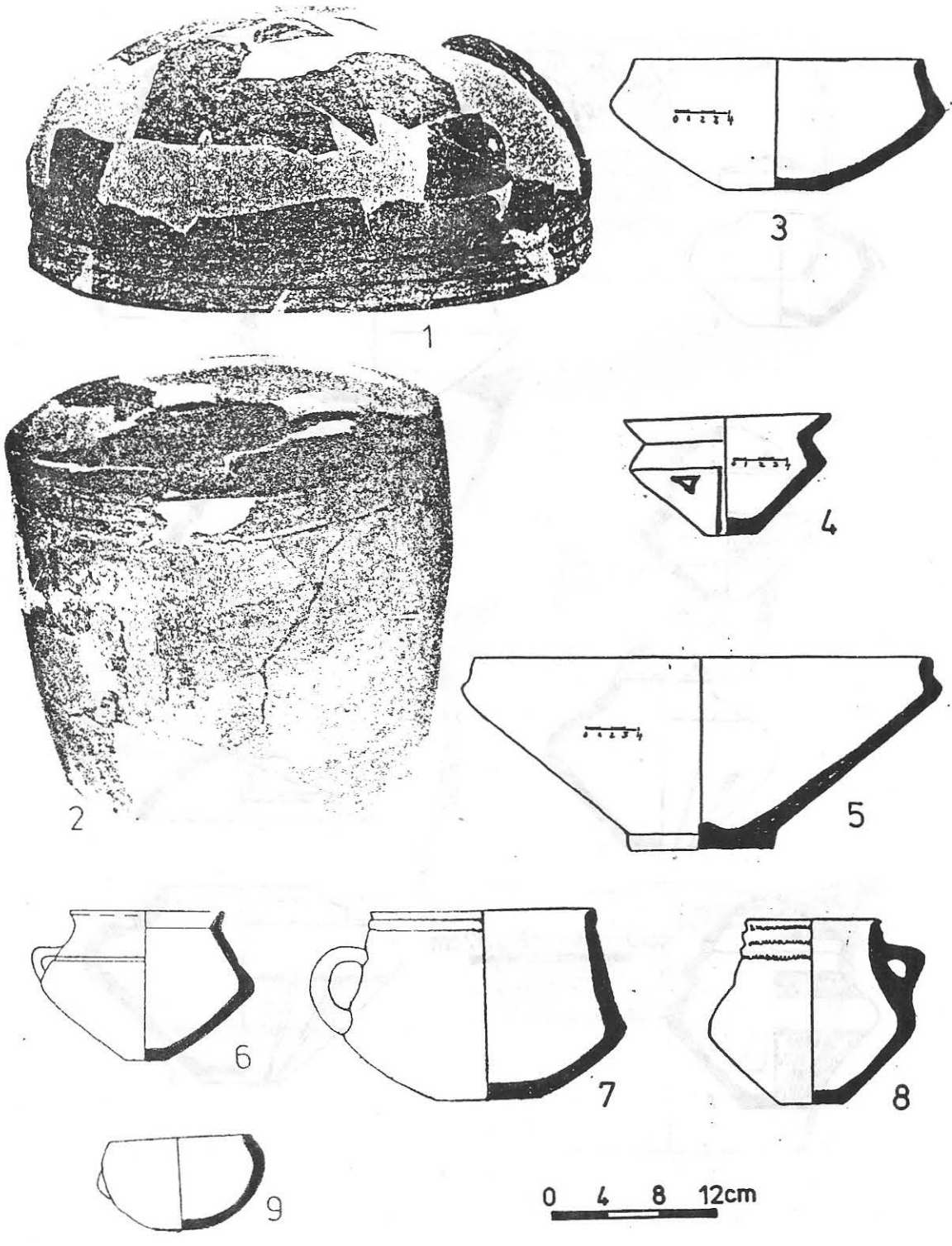

Fig. 98. Cultura Gumelnița A1. 1, 2, Hîrșova (apud *D. Galbenu*); 3-9, Durankulak (apud *H. Todorova*).

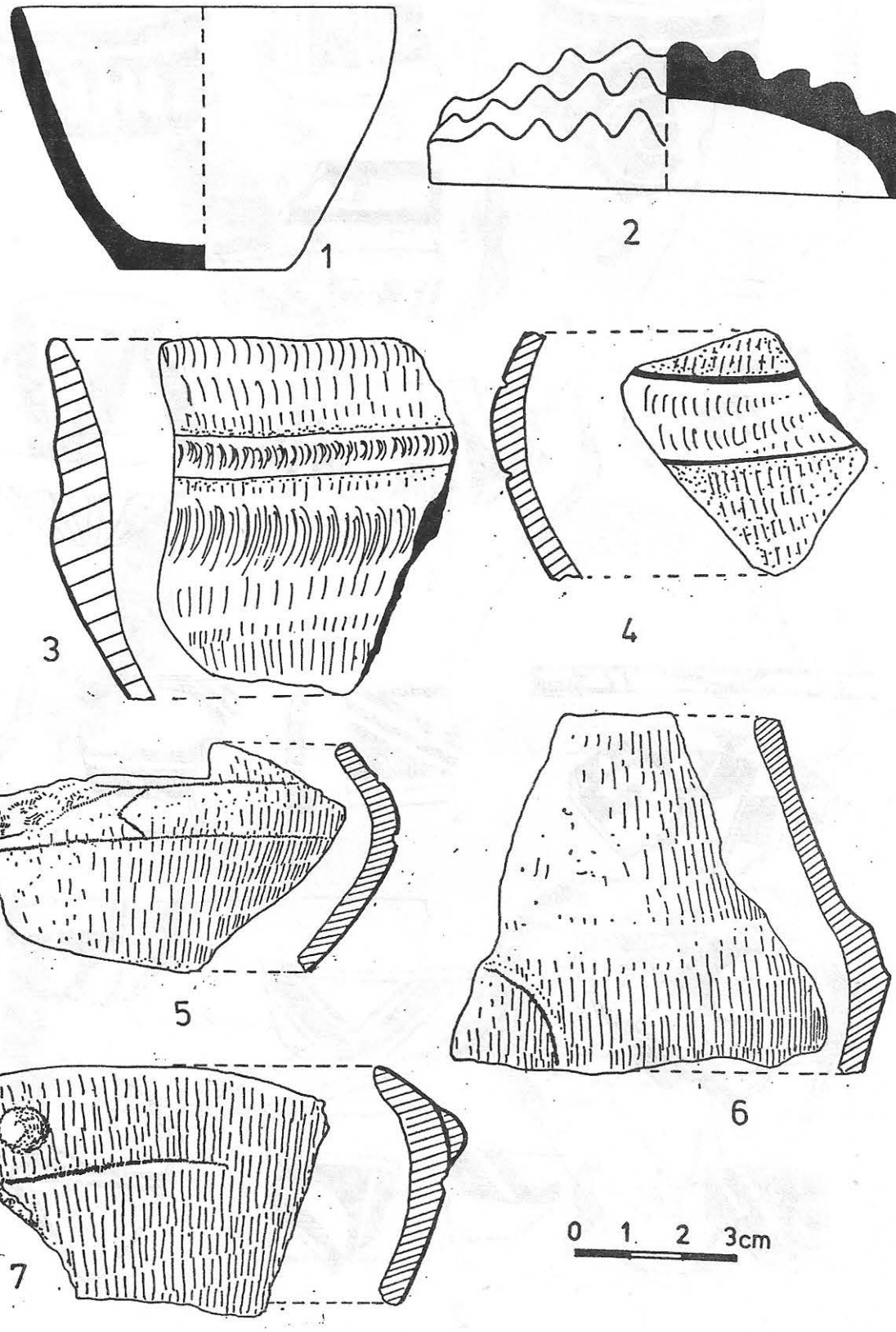
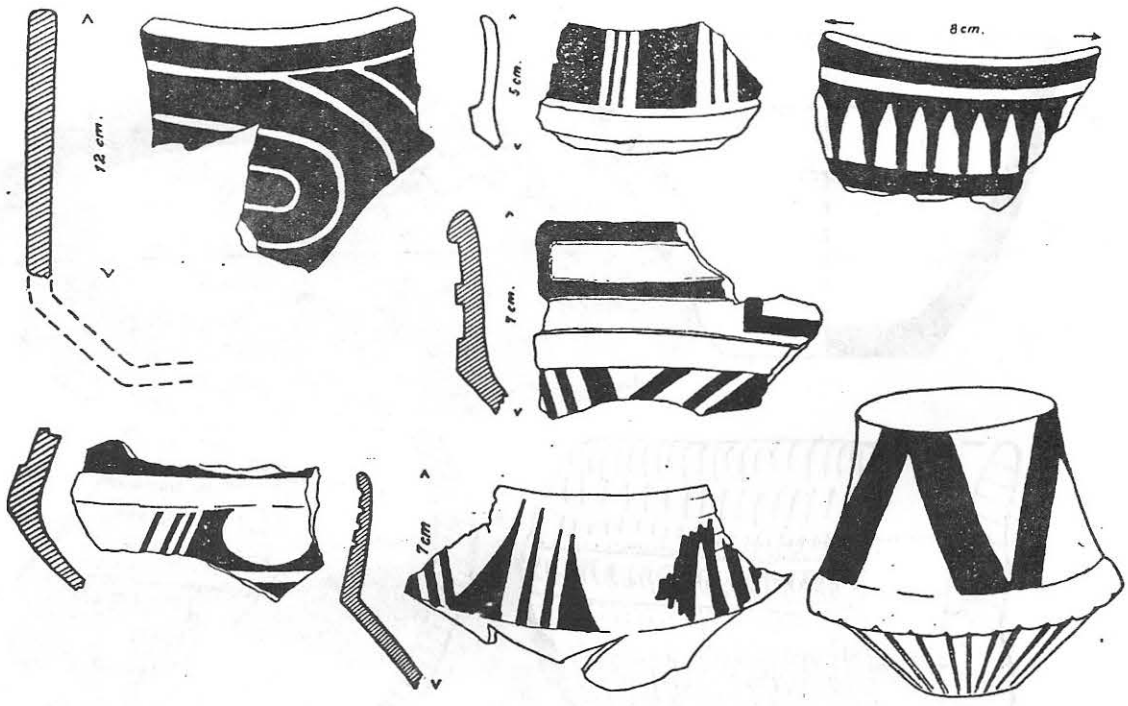
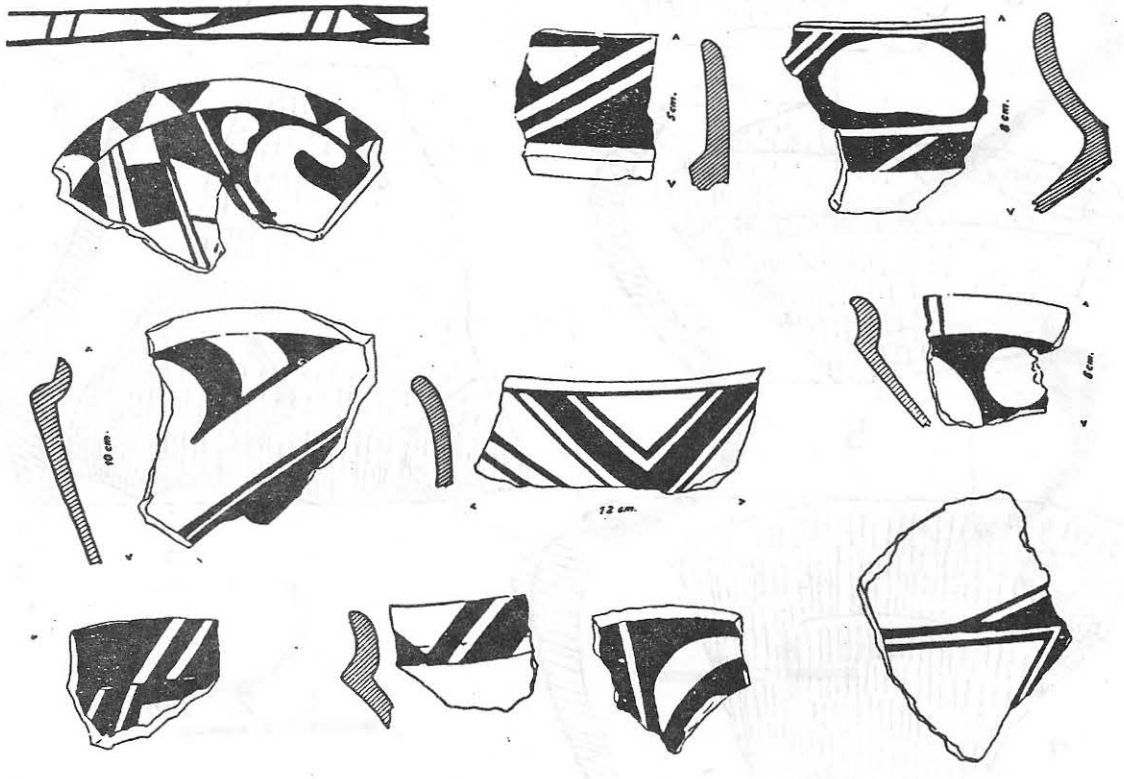

Fig.99. Cultura Gumelnița A1. 1-4, Hîrșova; 5-7, Costinești (apud *D.Galbenu*).

1

2

Fig.100. Cultura Gumelnița (1-A1; 2- A2). Atmageaua Tătărască (apud *Vl.Dumitrescu*).

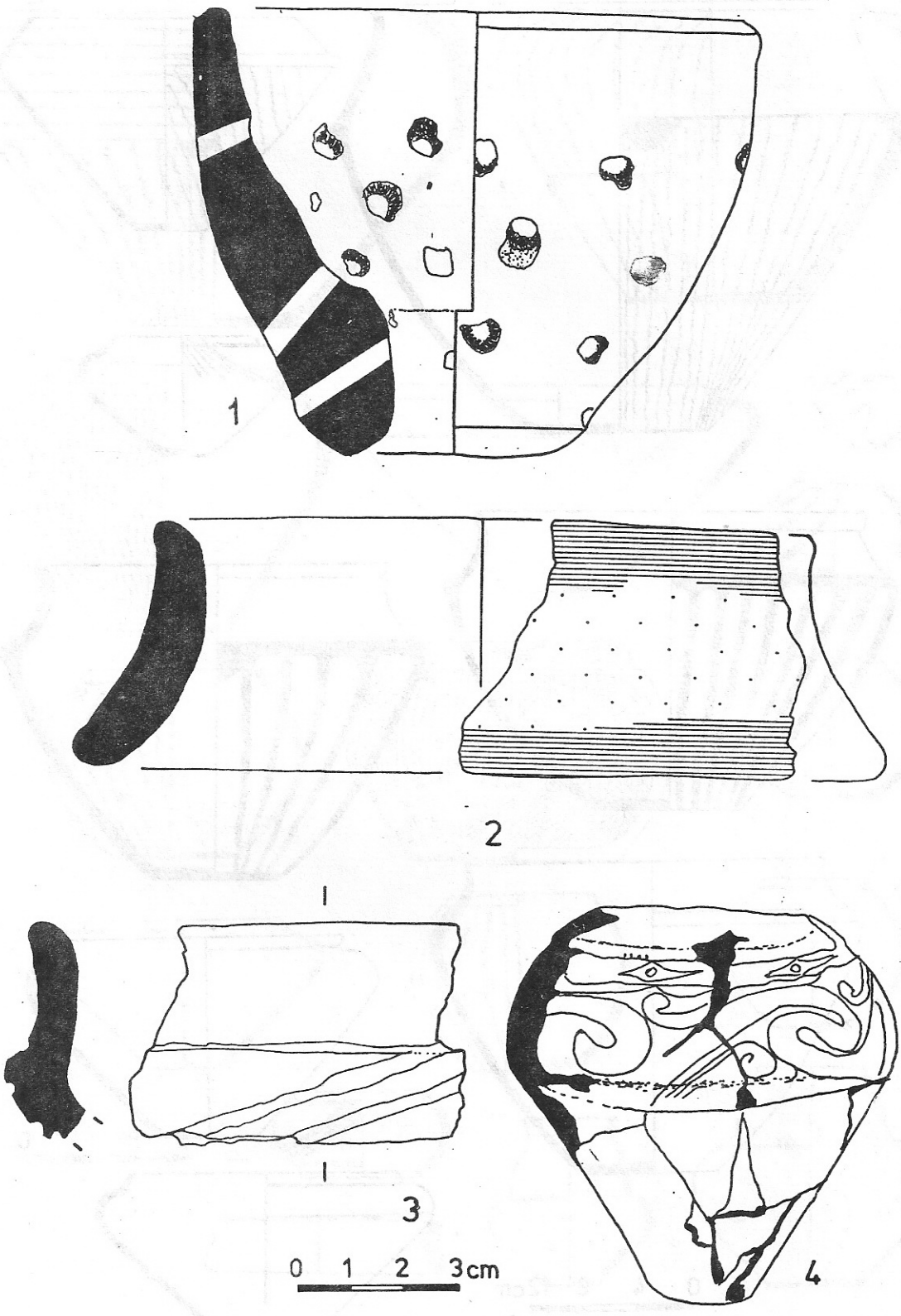

Fig.101. Cultura Gumelnița A2. 1-3, Hîrșova; 4, Durankulak (apud *H.Todorova*).

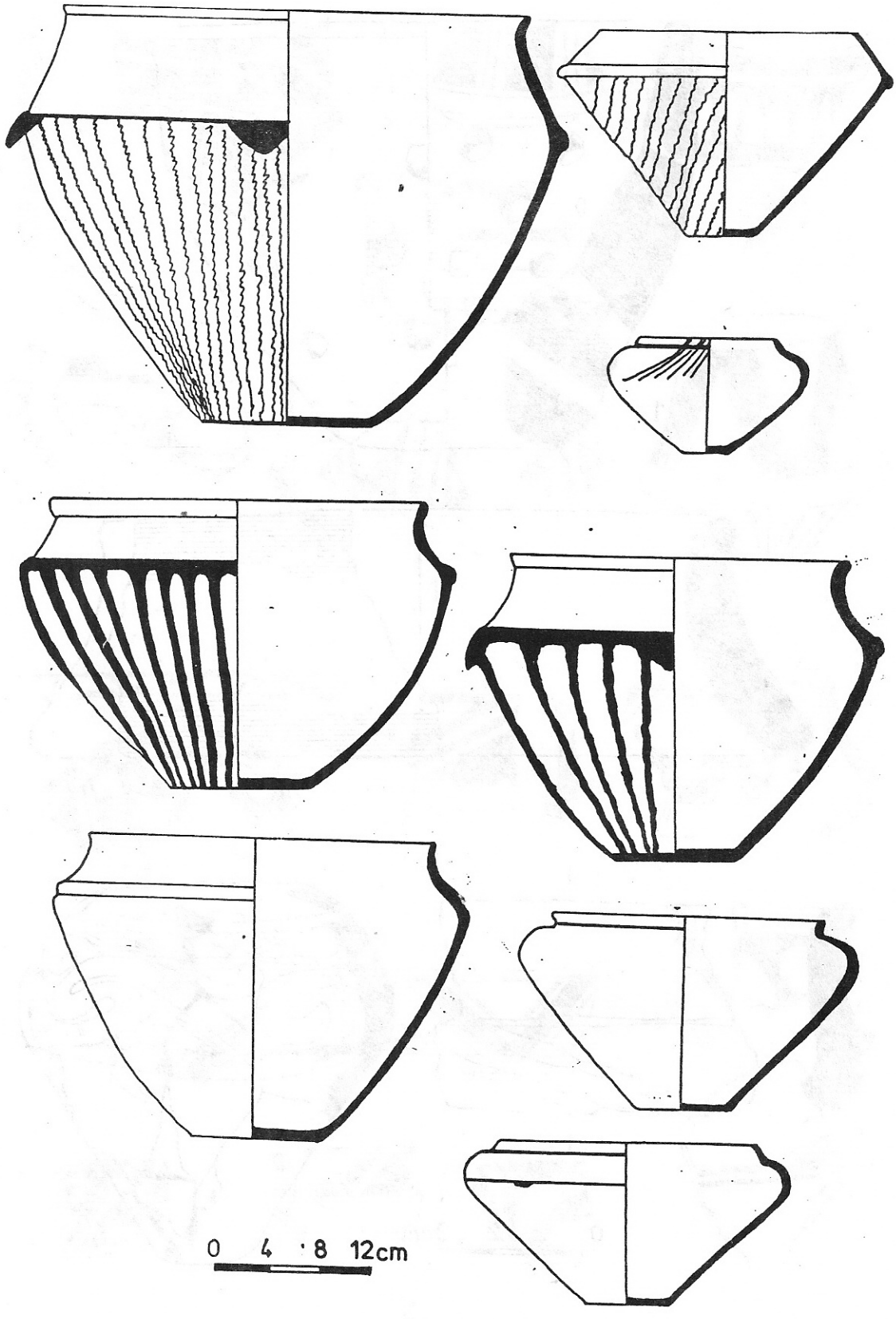

Fig.102. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova, SB, L11.

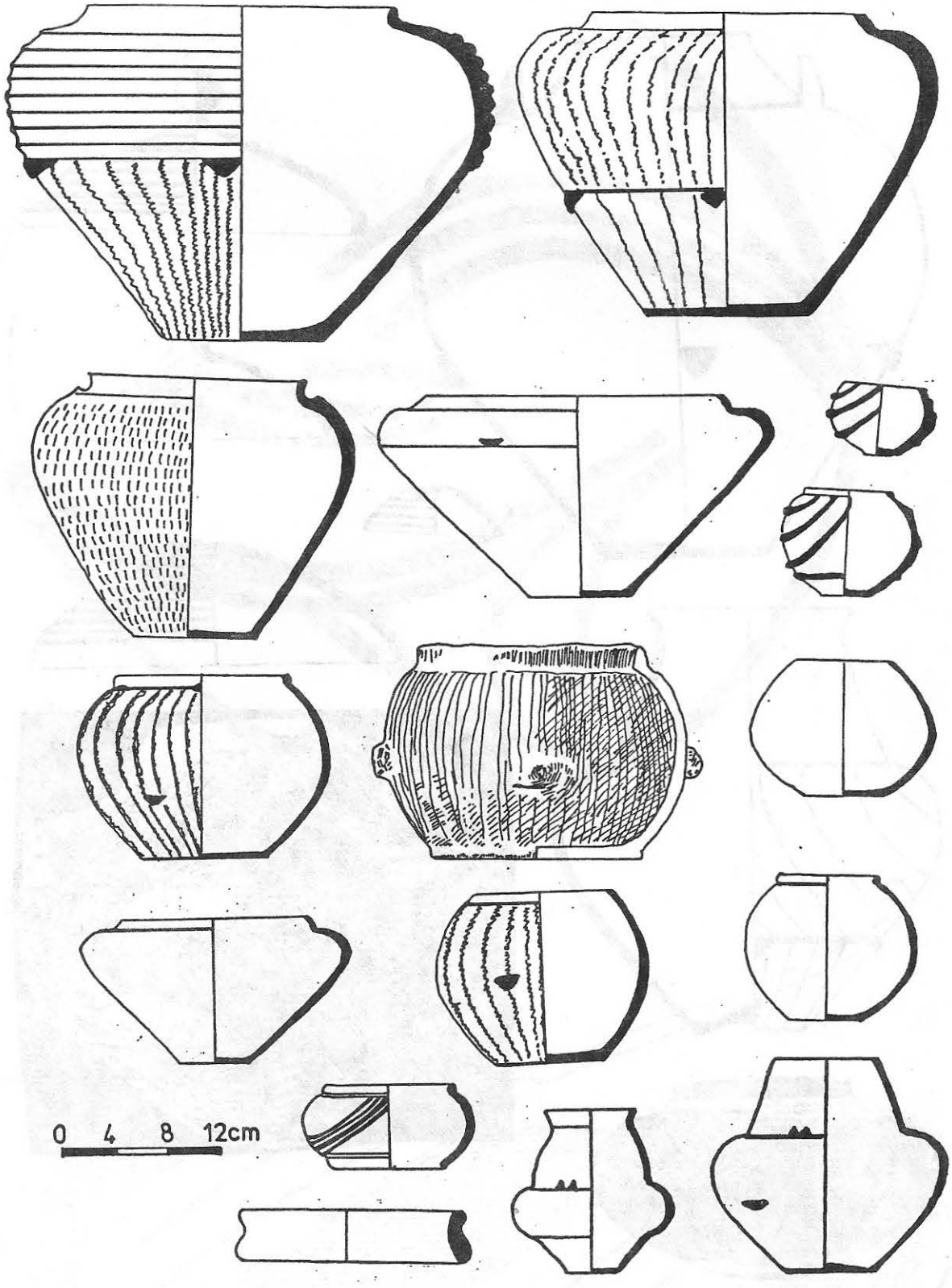

Fig.103. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova, SB, L11.

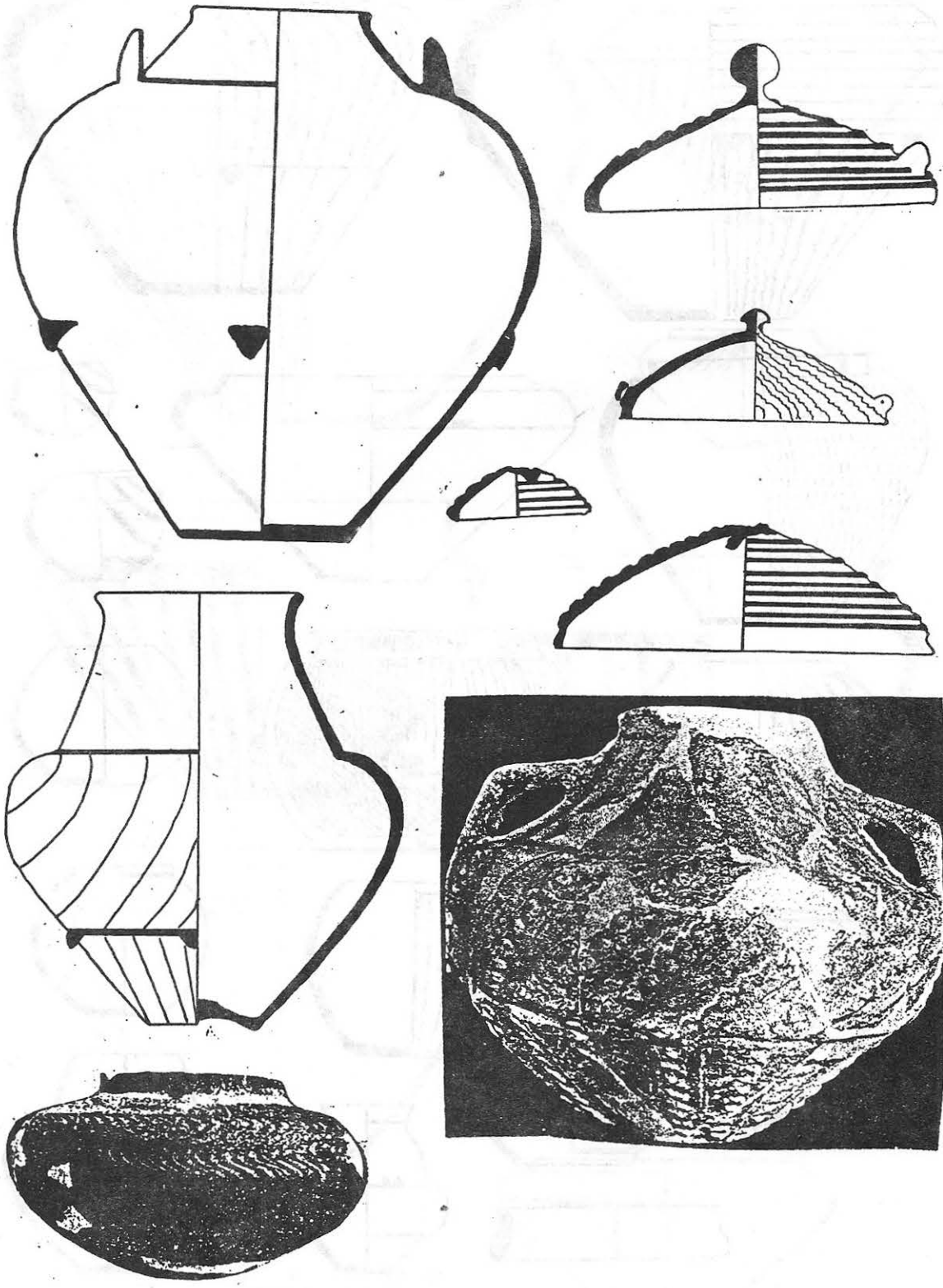

Fig.104. Cultura Gumelnița A2. Hîrșova, SB, L11.

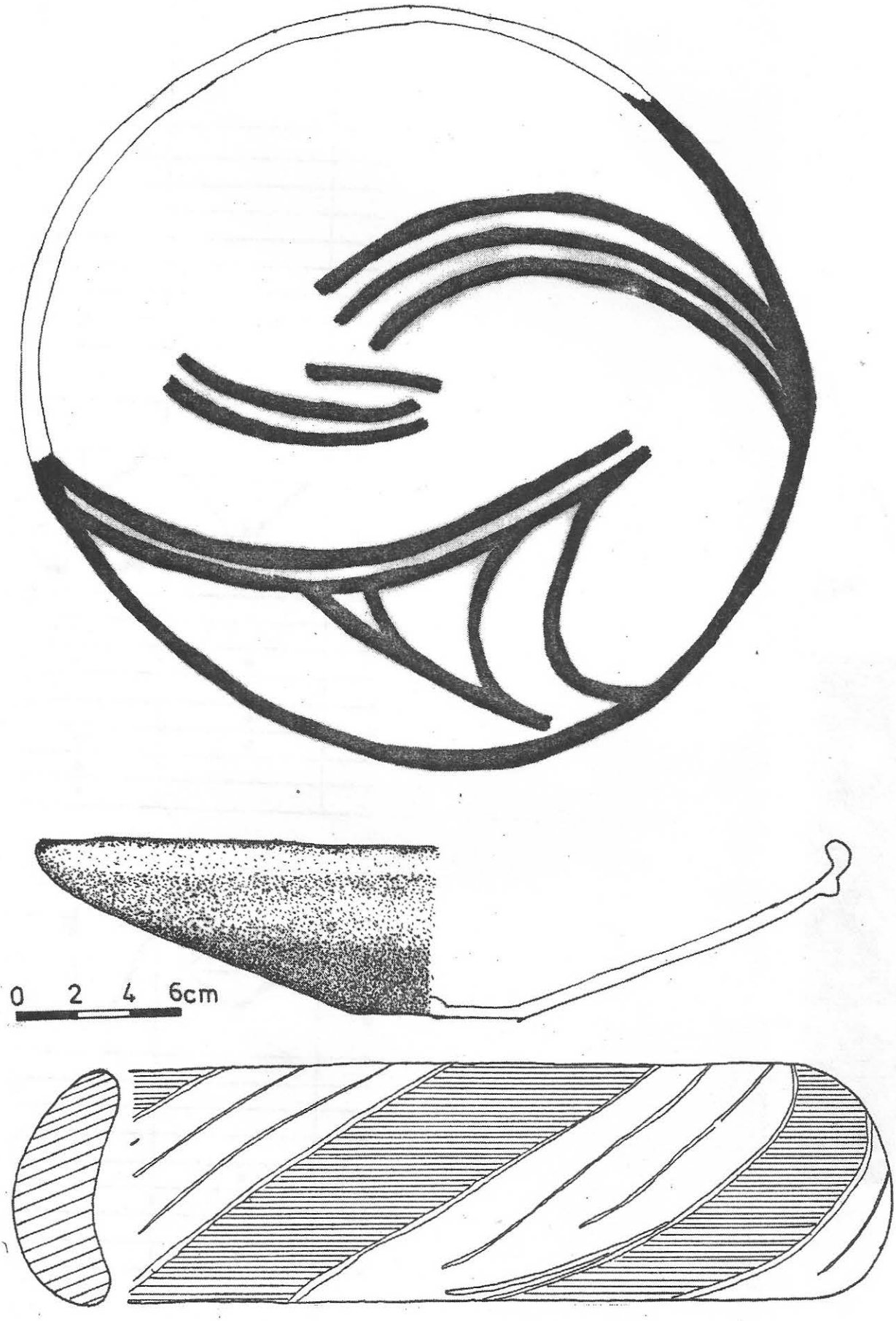

Fig.105. Cultura Gumelnita A2. Hîrşova, SB, L11.

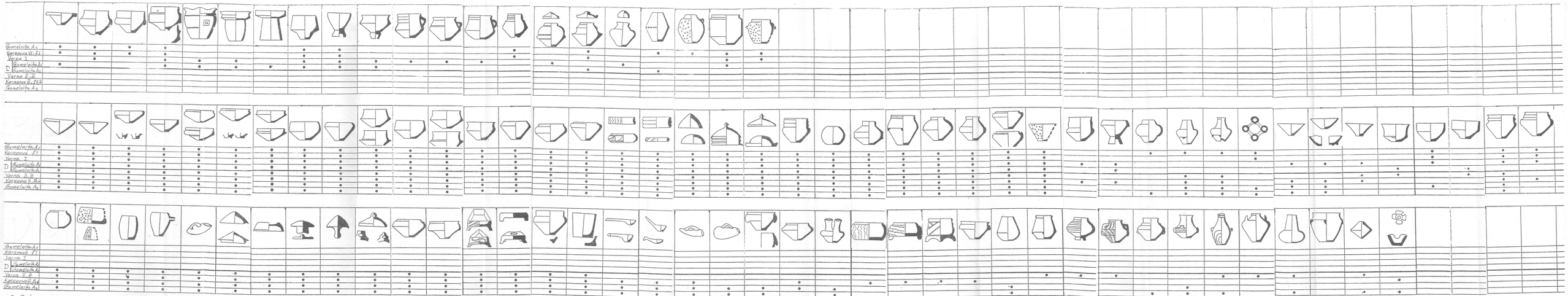
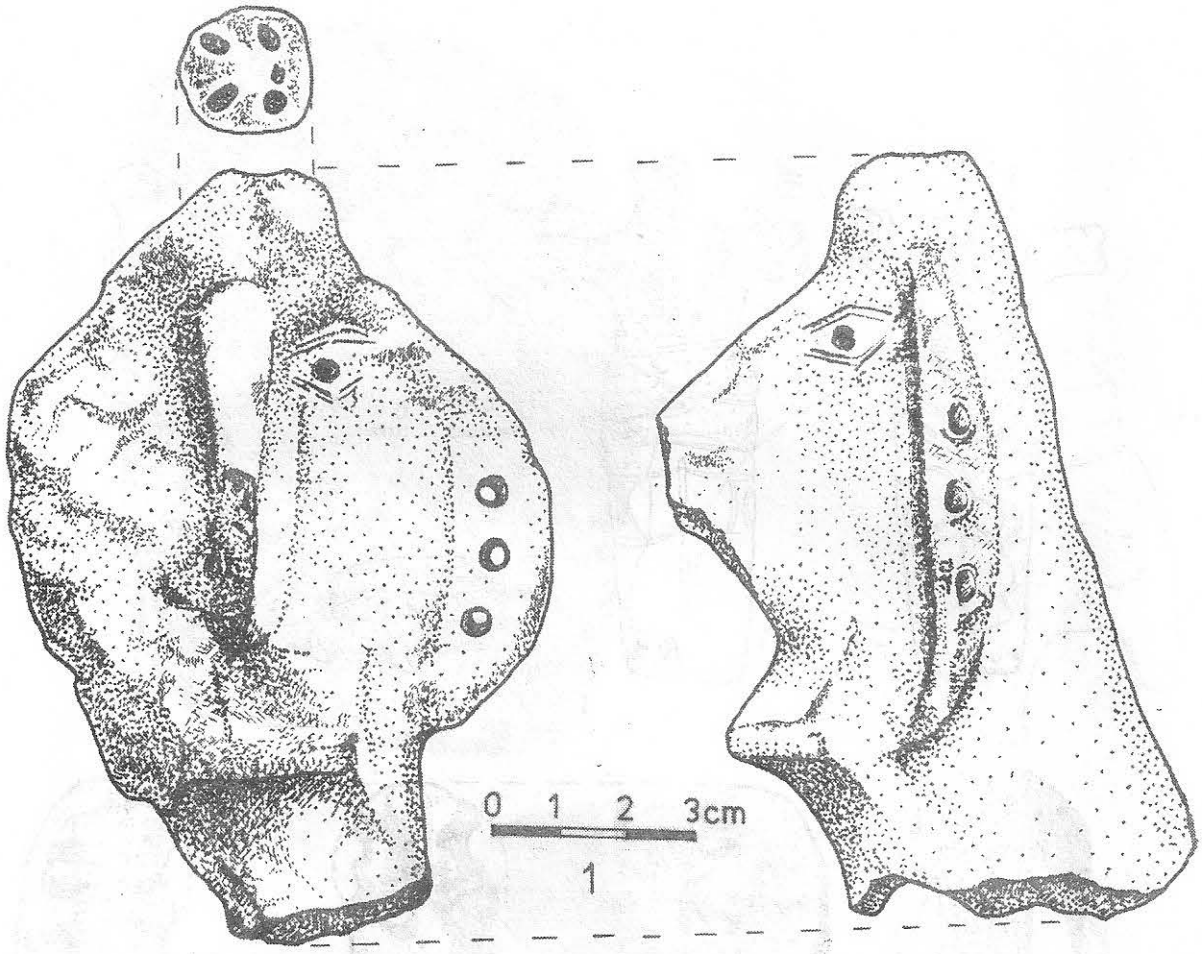

Fig.106. Complexul Gumelnita - Karanovo VI. Forme ceramice.

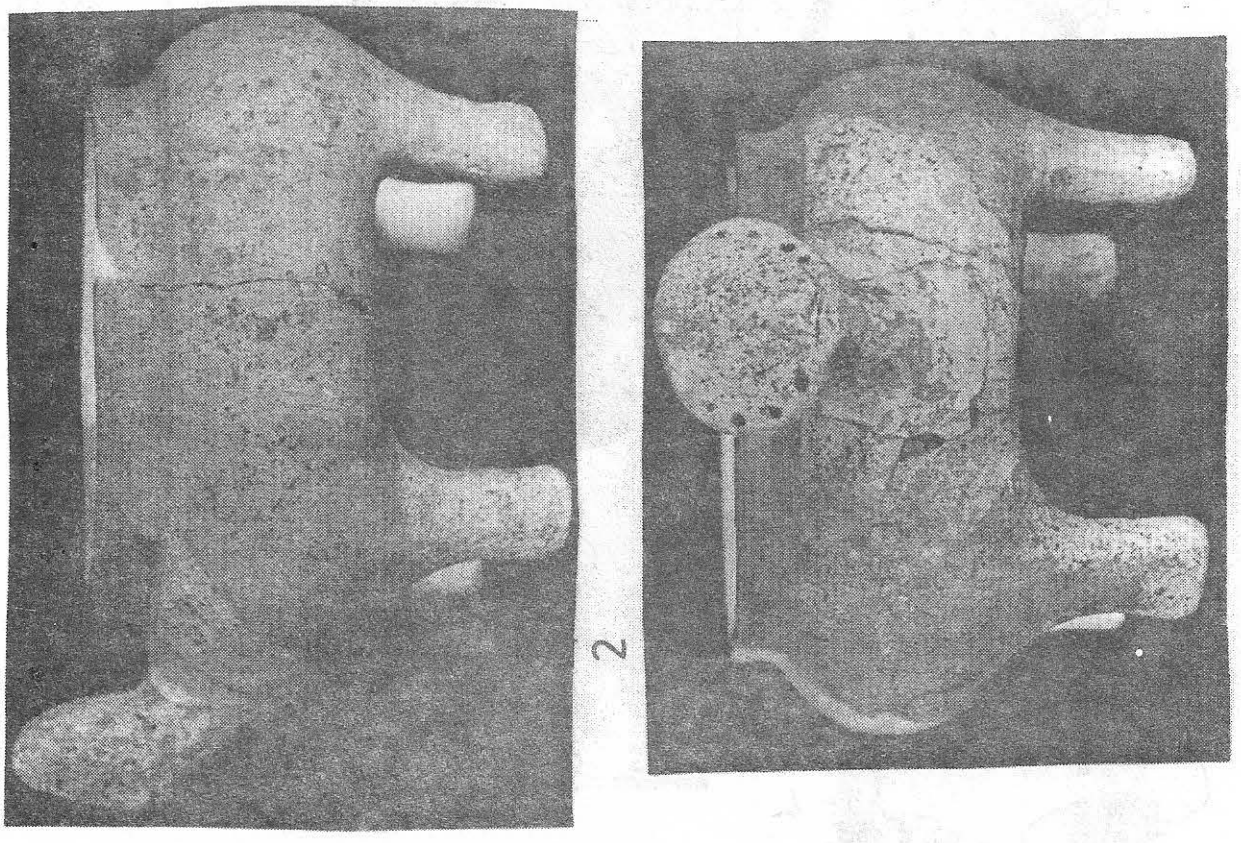

Fig.107. Cultura Gumelnita. 1, Hîrşova, SB, L11; 2, Hîrşova (apud *D.Galbenu*).

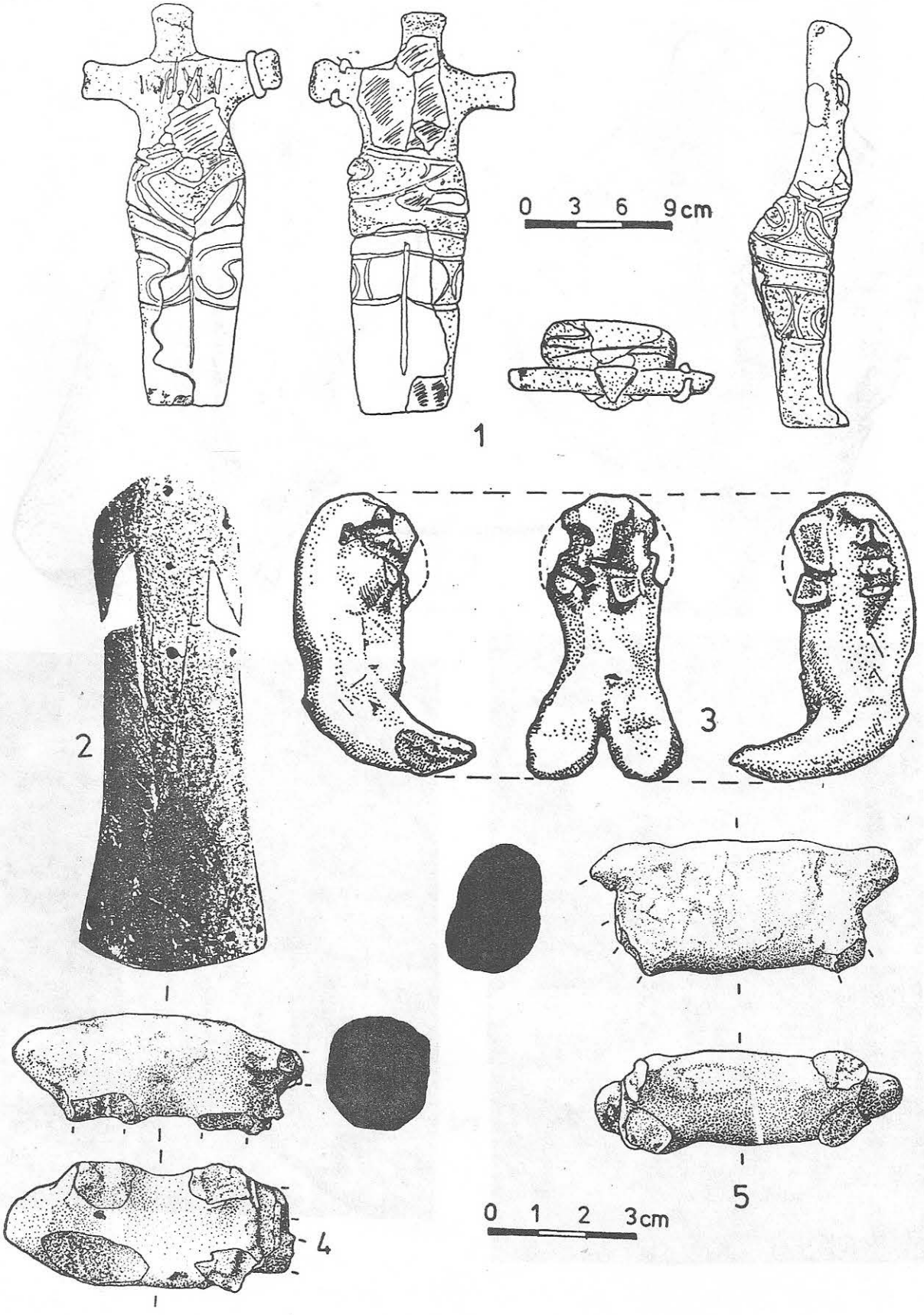

Fig.108. Cultura Gumelnița. 1, Durankulak; 2, Varna; 3-5, Hîrșova, SB.

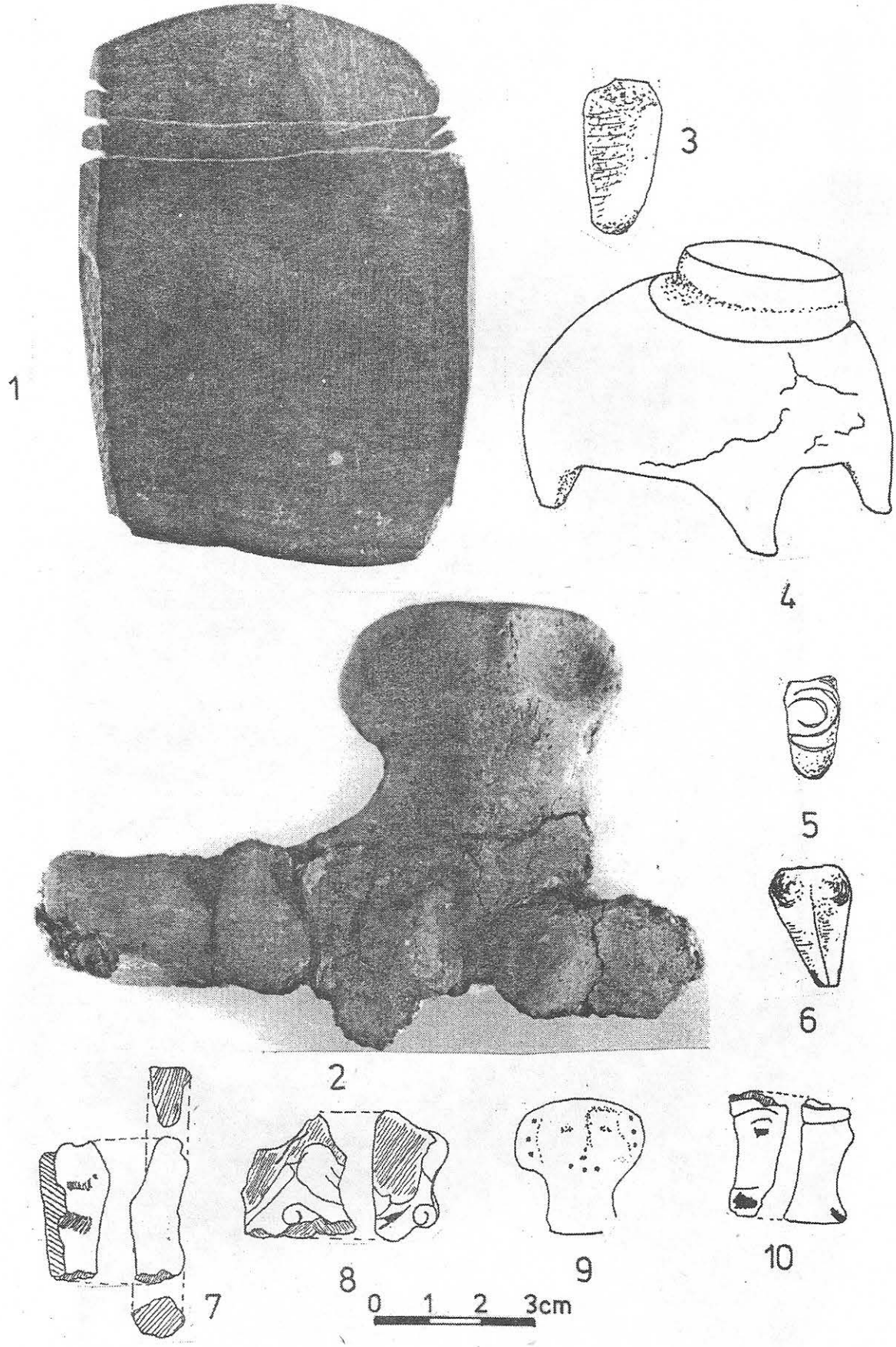
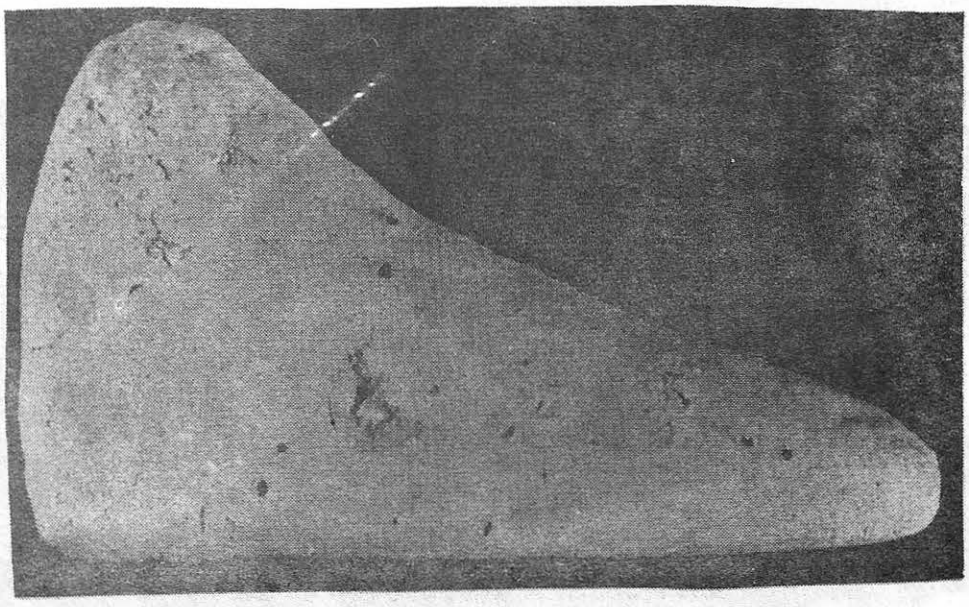

Fig.109. Cultura Gumelnița. 1-3, Costinești (apud *D.Galbenu*); 4, Luncavița (apud E.Lăzurcă); 5, Constanța (apud D.Galbenu); 6, Cernavodă (apud *I.Nestor*); 7-10, Tîrgușor - „Urs".

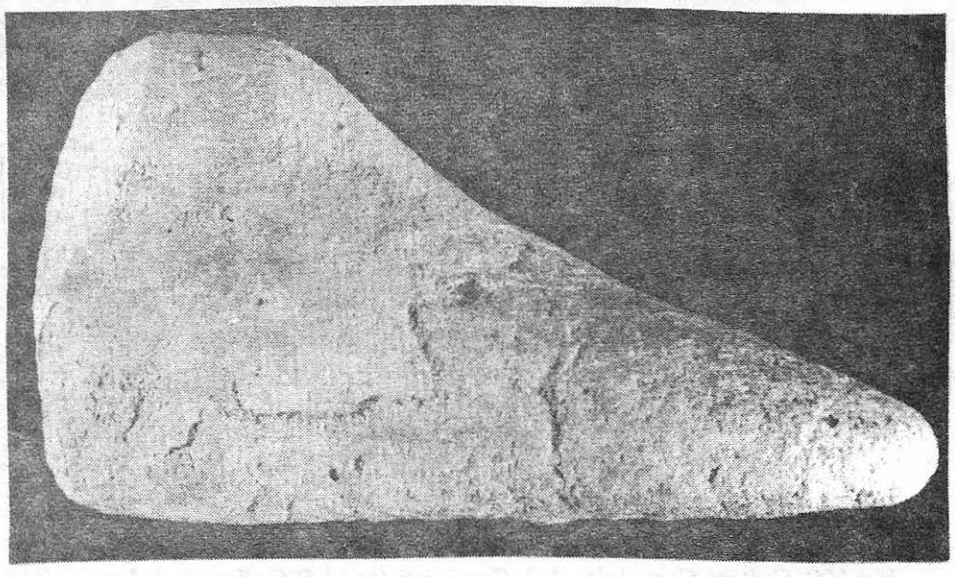

Fig.110. Cultura Gumelnița. 1 - capac zoomorf, Medgidia; 2, 3 - reprezentări simbolice de picior uman, Medgidia.

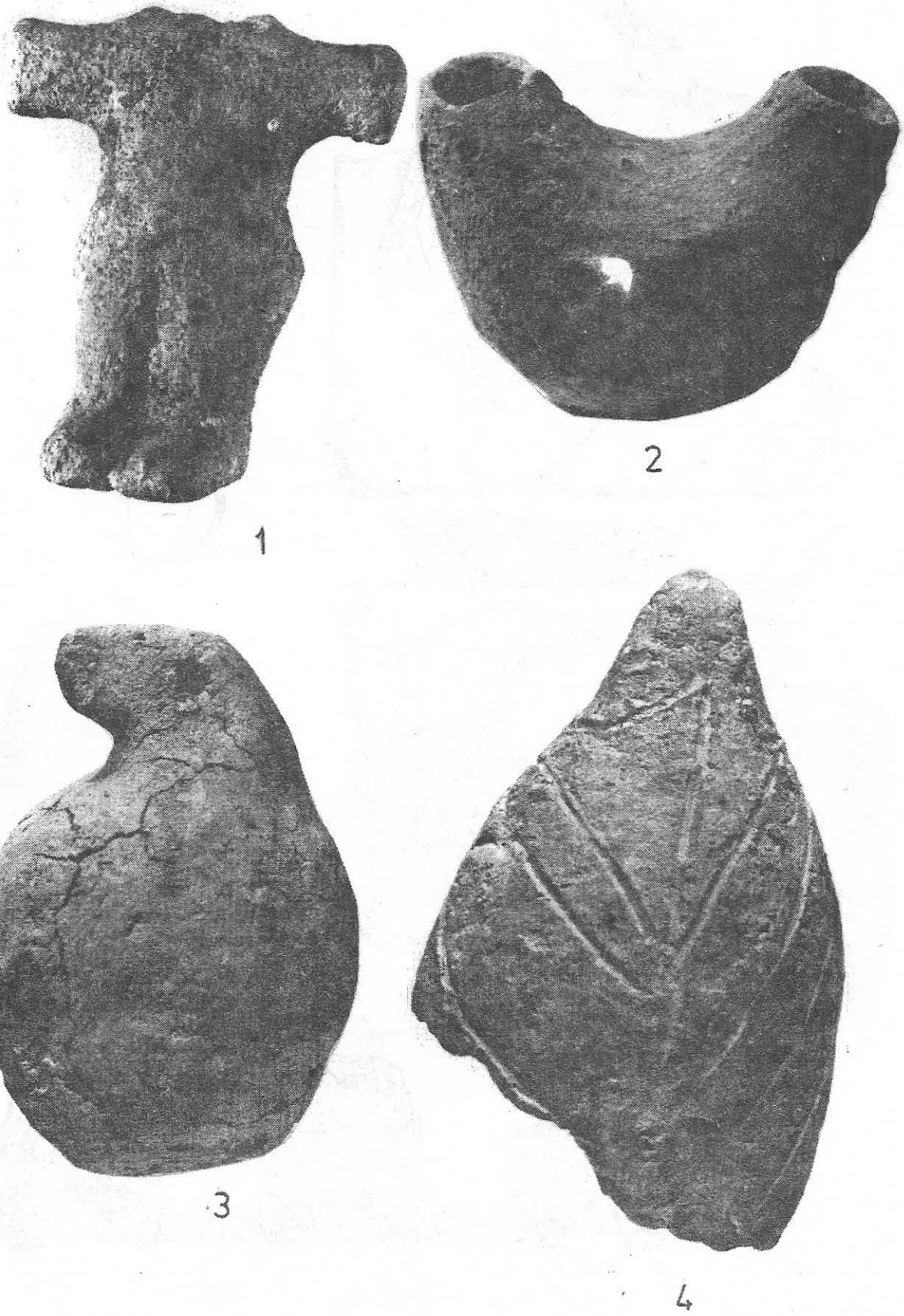

Fig.111. Cultura Gumelnița. Medgidia.

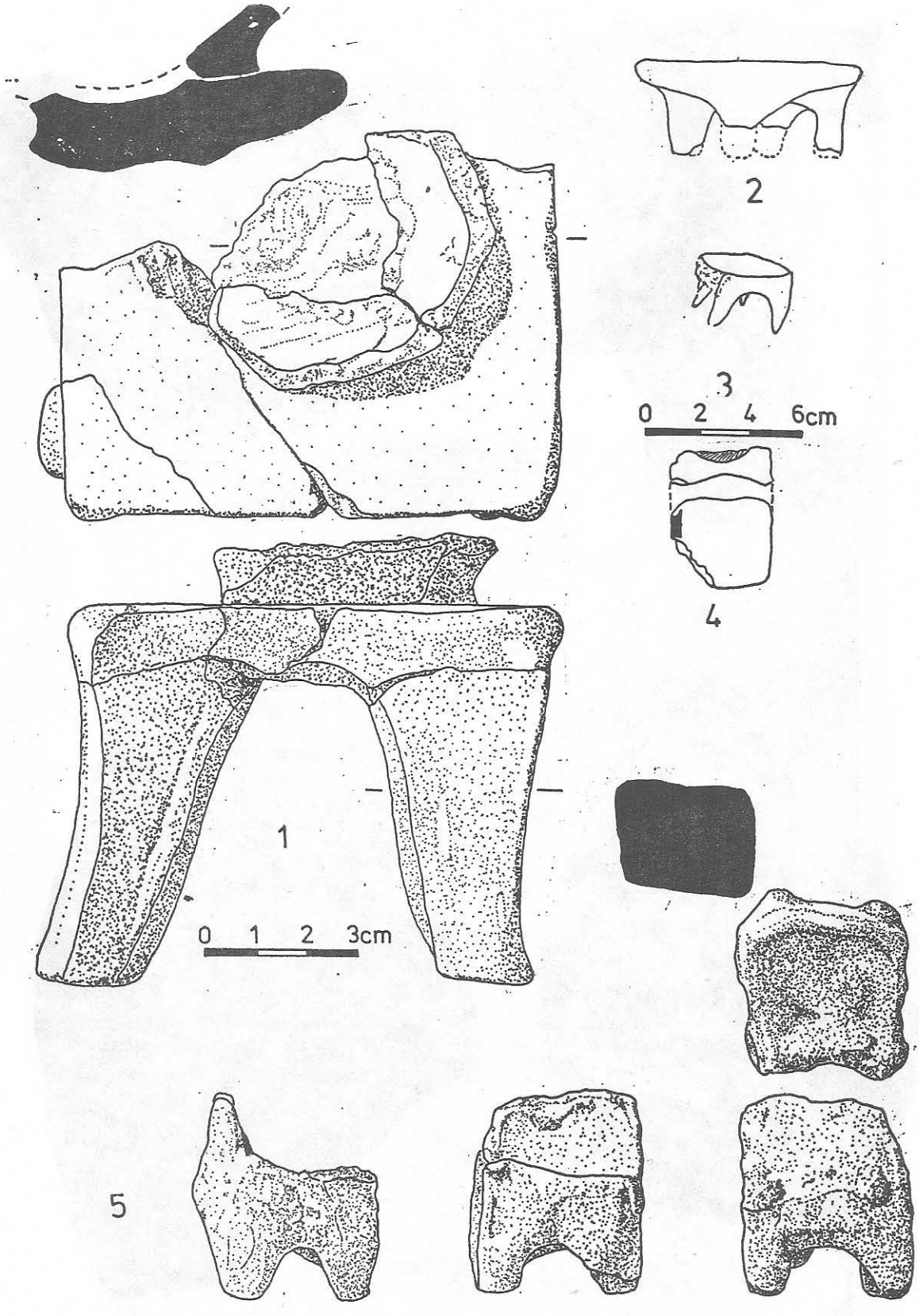

Fig.112. Cultura Gumelnița. 1, 5, Hîrșova, SB, A2; 2, Cernavodă; 3, Carcaliu (apud *E.Lăzurcă*); 4, Tîrgușor - „Sitorman".

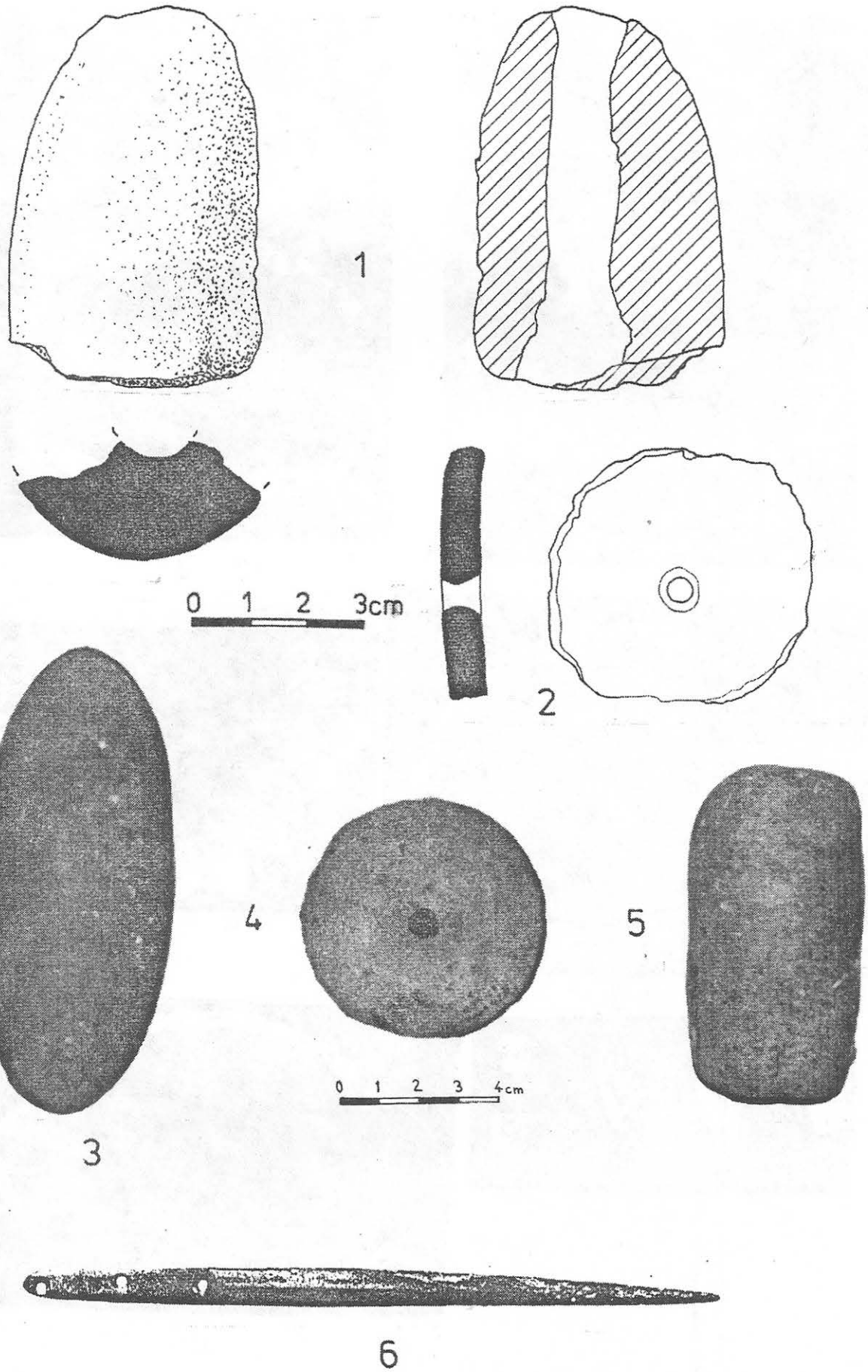
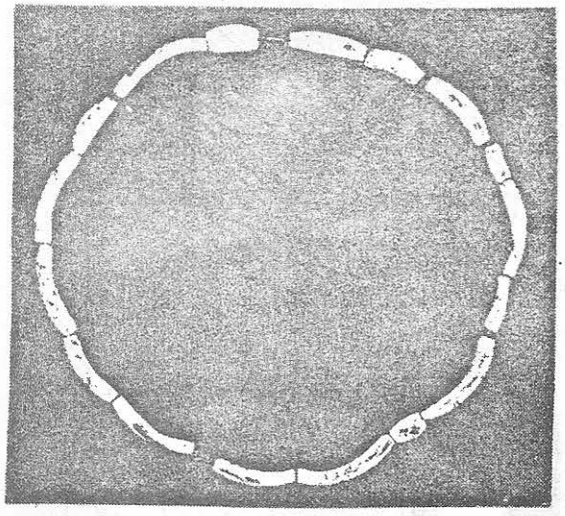
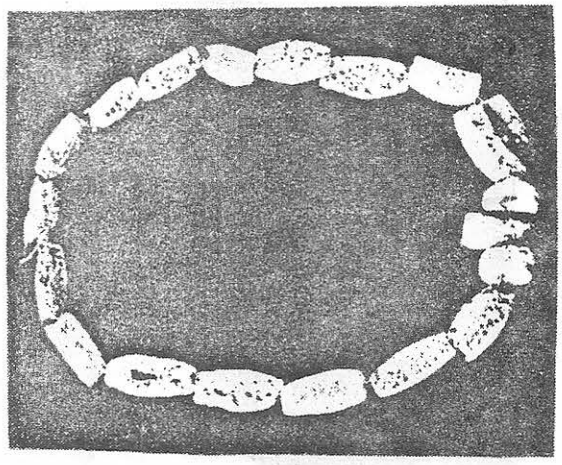

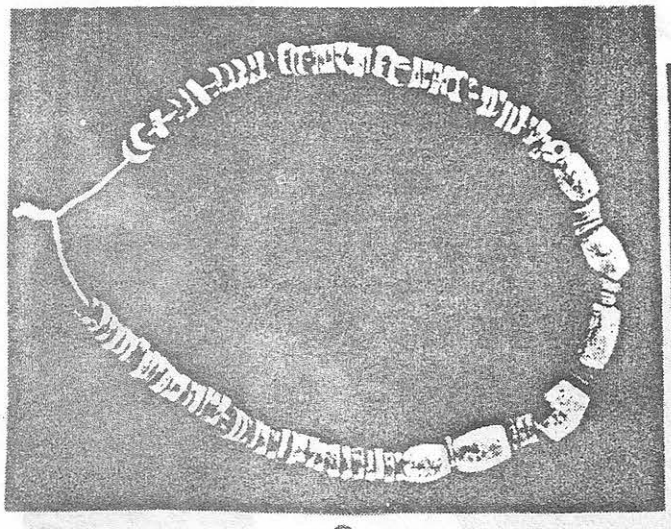
Fig.113. Cultura Gumelnița. 1, 2, Hîrșova, SB, A2; 3-5, Medgidia; 6, Varna.

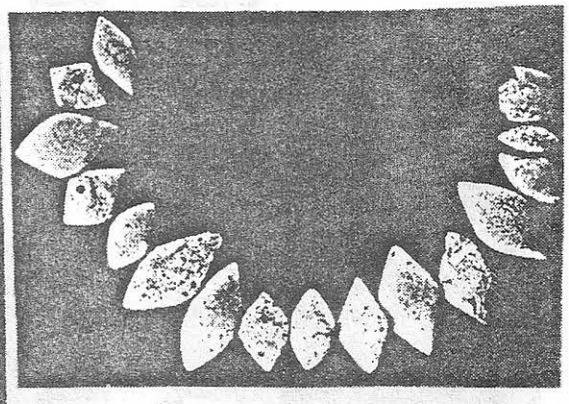
1

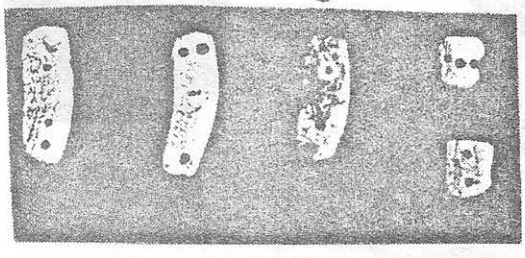
2

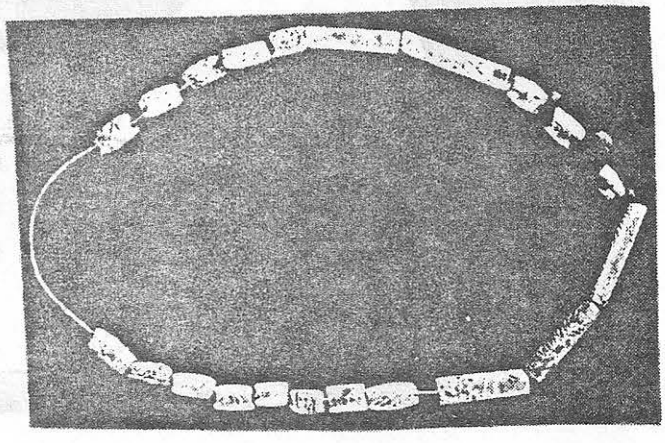
3

4

5

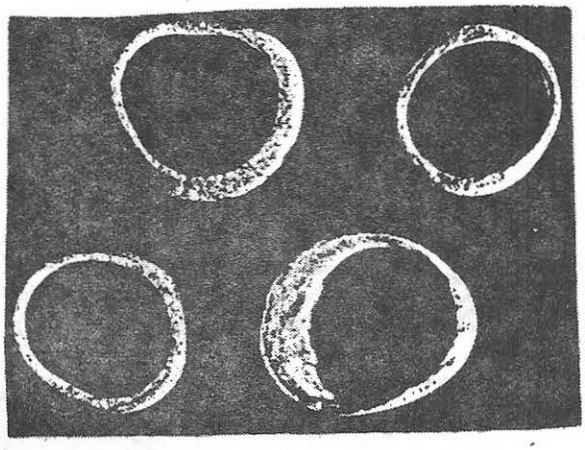

6

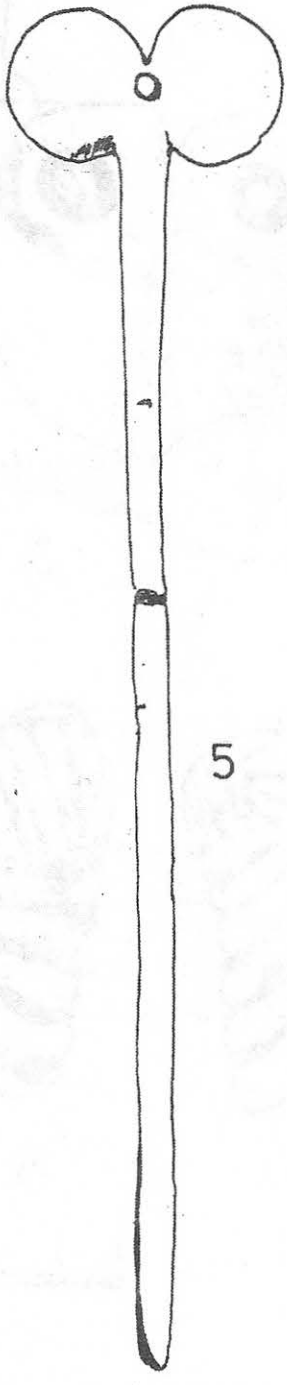
Fig.114. Cultura Gumelnița A1 și A2. Durankulak. 1, 2, 5, spondylus; 3, talc și cornalină; 4, elemente de la o centură; 6, colier din spondylus, os și șist (apud ***Le prémier or...***).

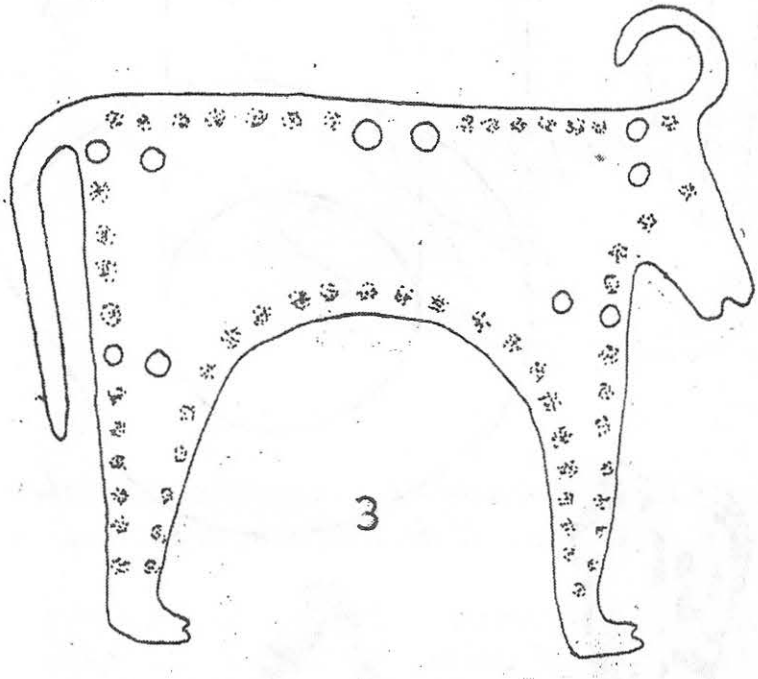
1

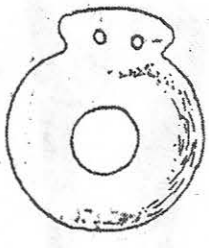
2

5

3

4

Fig.115. Cultura Gumelnița. 1, Durankulak; 2-5, Varna (apud ***Le prémier or...***).

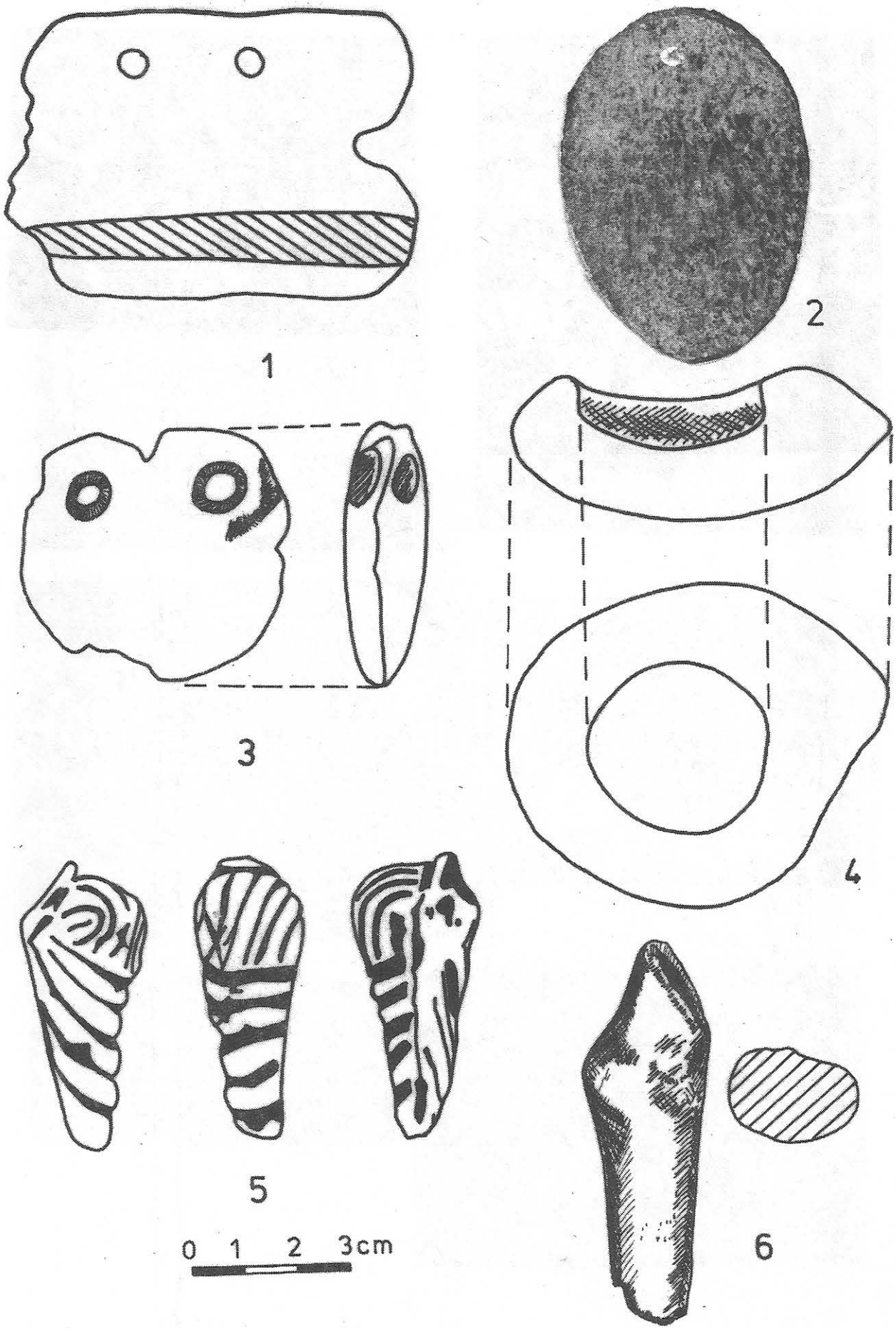
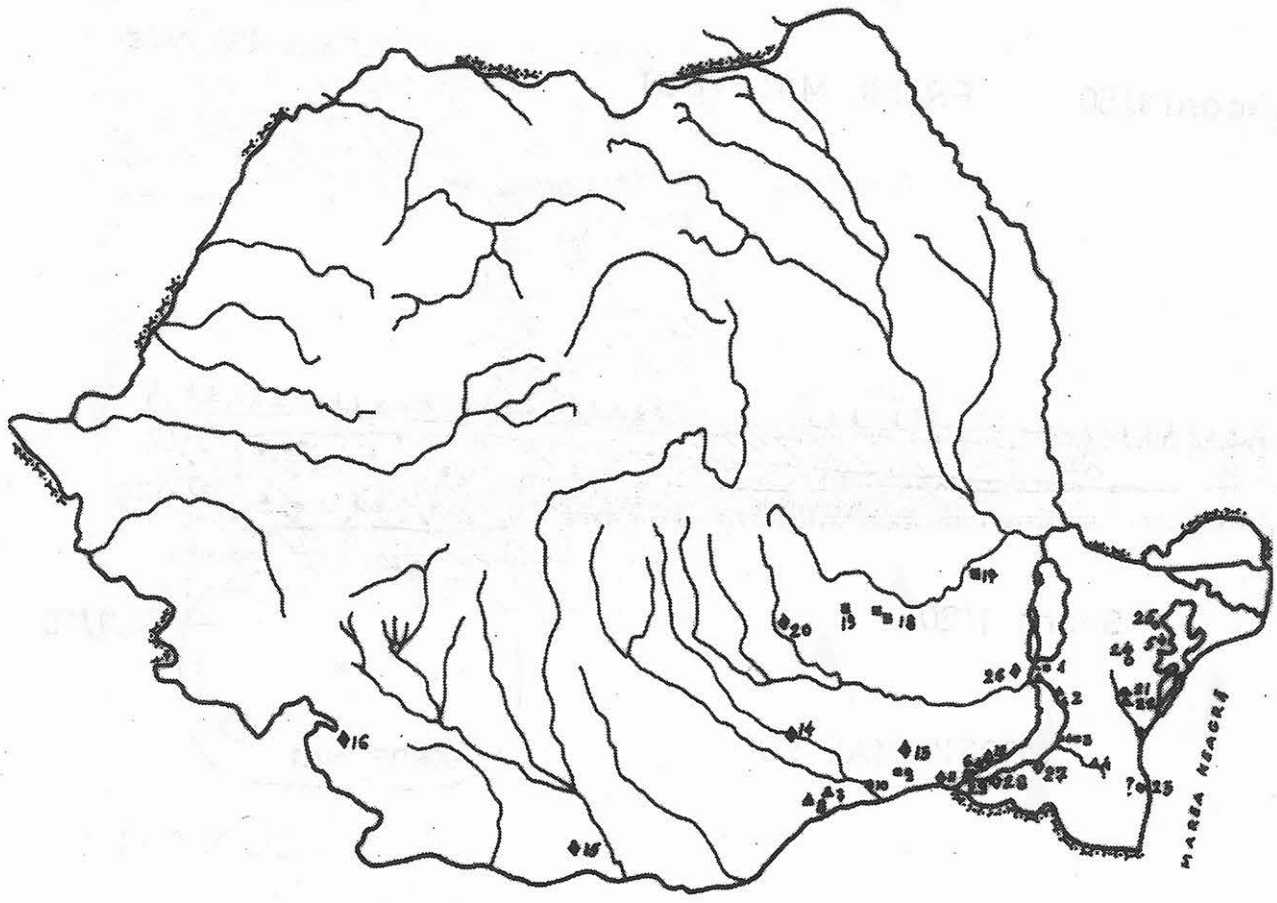

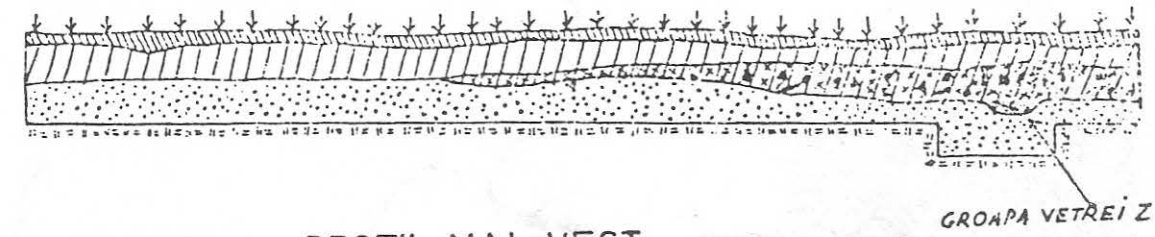
Fig.116. Cultura Gumelnița. 1-3, pandantive; 4, mojar; 5, 6, idoli Cucuteni A. 1-5, Tîrgușor - „Sitorman"; 6, Hîrșova.

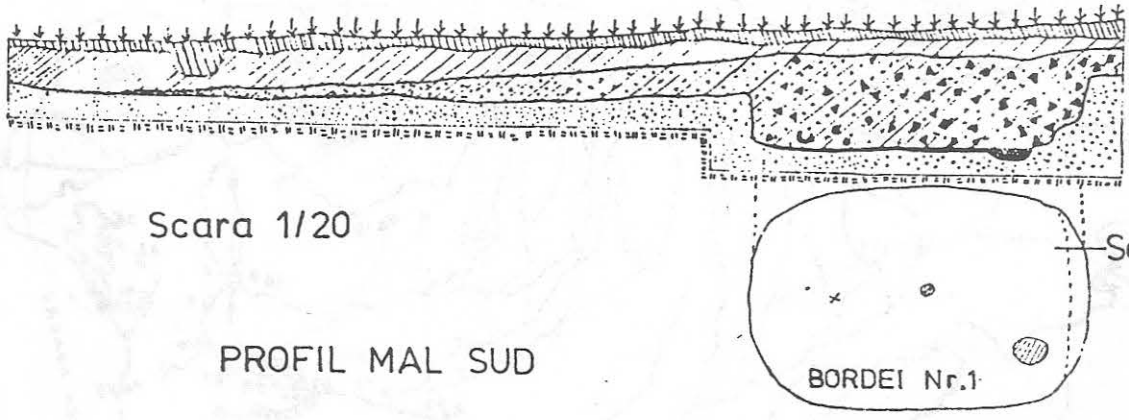
● - aşezări Cernavodă I-a; ▲ - aşezări Cernavodă I-b; ■ - aşezări Cernavodă I-c;
◆ - aşezări fără fază precizată; Ω - peşteri; O - morminte.

1. Hârşova; 2. Ghindăreşti; 3. Cernavodă; 4. Medgidia; 5. Enisala; 6. Chirnogi; 7. Căscioarele; 8. Greaca; 9. Ulmeni-Tăuşanca; 10. Oltenița-RenieI; 11. Boian; 12. Grădiştea-Călăraşi; 13. Movilița; 14. Buftea; 15. Vădastra; 16. Ostrovul Corbului; 17. Râmnicelu; 18. Pietroasele; 19. Sărata Monteoru; 20. Gura Viţioarei; 21. "La Baba"; 22. "La izvor"; 23. Agigea; 24. Baia; 25. Sarichioi; 26. Bordușani; 27. Rasova; 28. Oltina; 29. Grădiştea-Coslogeni.

Fig. 117. Cultura Cernavoda I

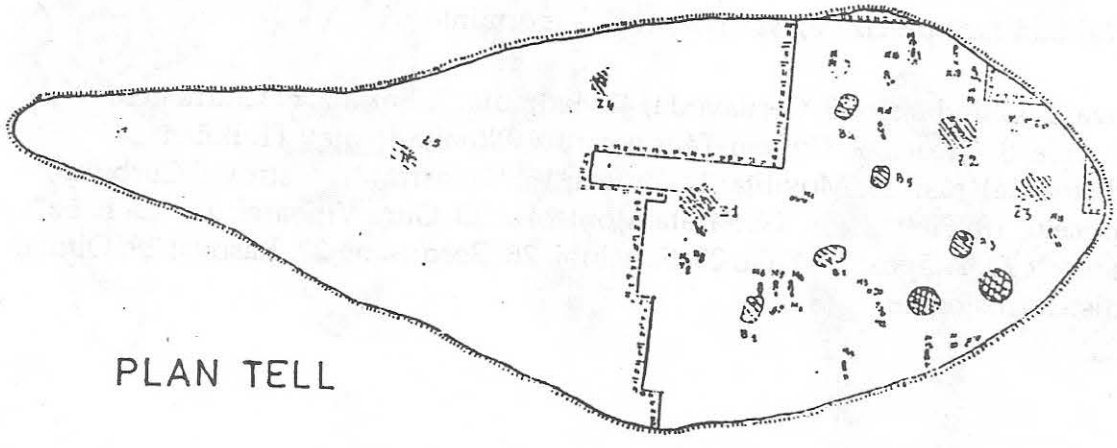

Scara 1/50 PROFIL MAL VEST

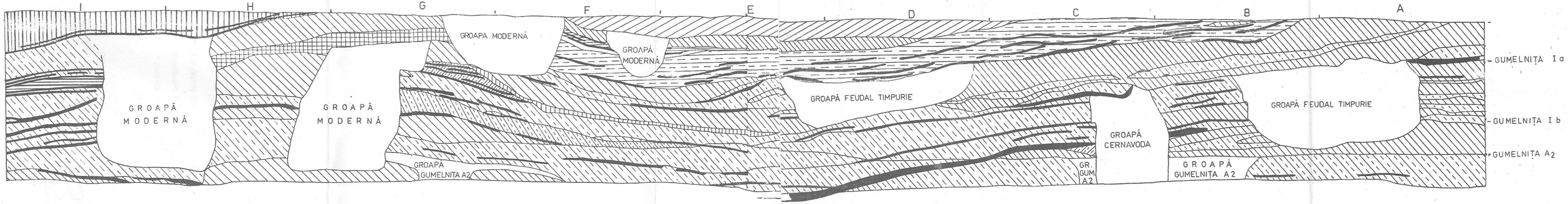
Scara 1/20

PROFIL MAL SUD

PLAN TELL

Fig.118. Rîmnicelu (apud *N.Harţuche*).

LEGENDA

strat maroniu cenușos cu multă cenușă, pigmentat cu multe scoici, chirpic, oase și fragmente ceramice = nivel Cernavoda I; lentila de nivelare = lut galben; strat maroniu-negricios = strat de cultură pigmentat; strat de lut galben argilos nepigmentat; strat maroniu-gălbui cu nisip, oase, cioburi și cărbune; strat de cultură maroniu cenușos pigmentat cu scoici, oase, fragmente ceramice, cărbune - la partea superioară și inferioară = dungi (lentile de cenușă și cărbune); strat gălbui-maroniu pigmentat cu chirpic, cărbune, fragmente ceramice și oase; strat maroniu-roșcat cu oase, fragmente ceramice, chirpic = Cernavoda I; strat cenușos cu scoici, ceramică, oase și cărbune; strat de pământ cenușos amestecat cu lut gălbui, oase, cărbune; nivelare; locuință

HÎRȘOVA TELL
SB-Profilul stratului Cernavoda I

0 1m

Fig.119. Hîrsova - tell, SB, profil.

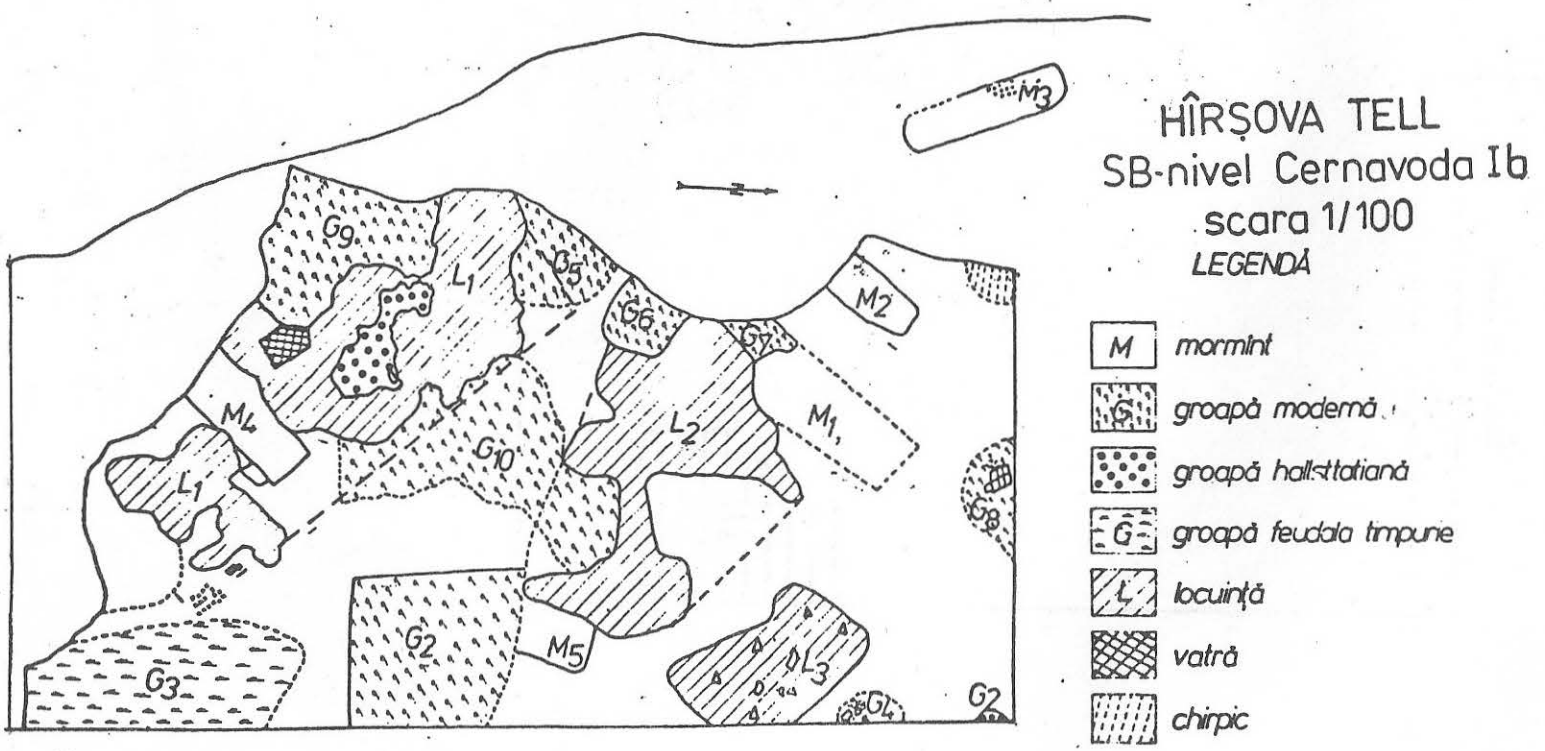

Fig.120. Hîrșova - tell, nivel Cernavoda Ib.

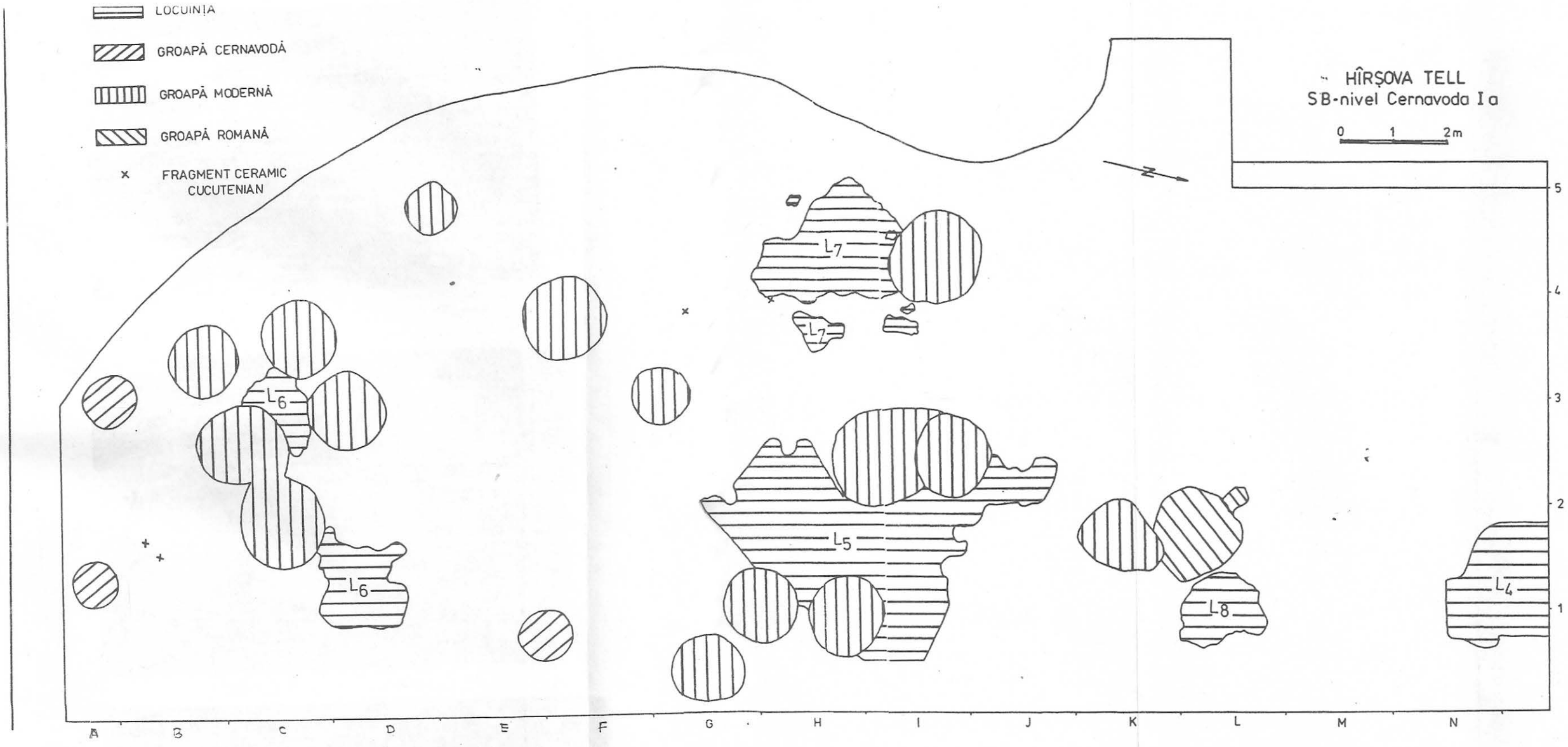
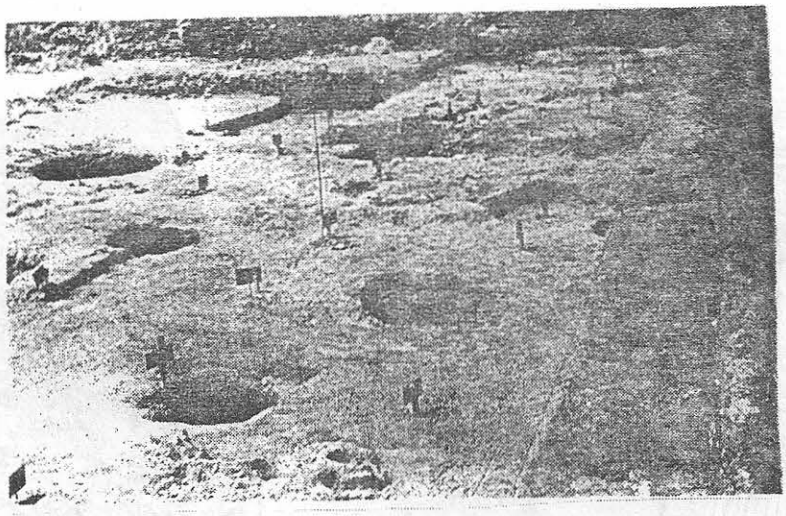
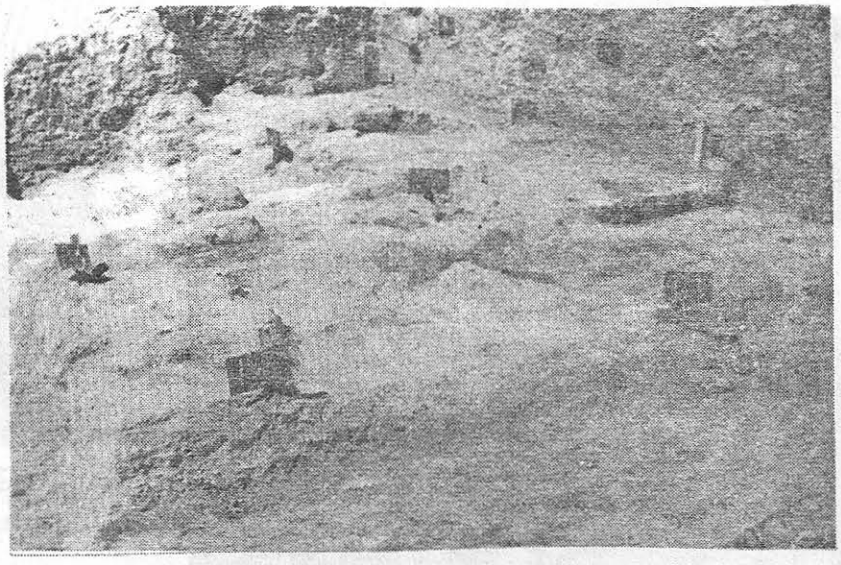

Fig.121. Hîrșova - tell, nivel Cernavoda Ia.

1

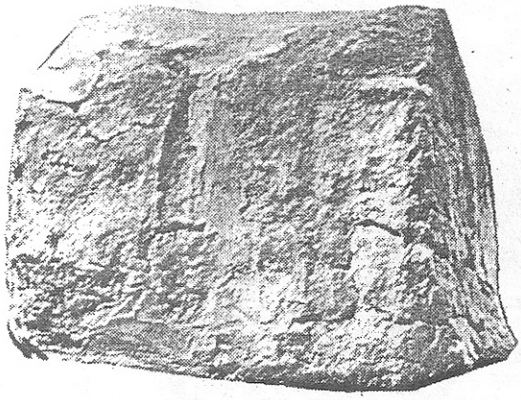

2

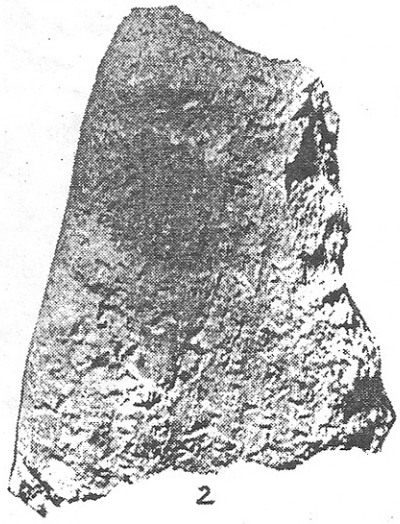

3

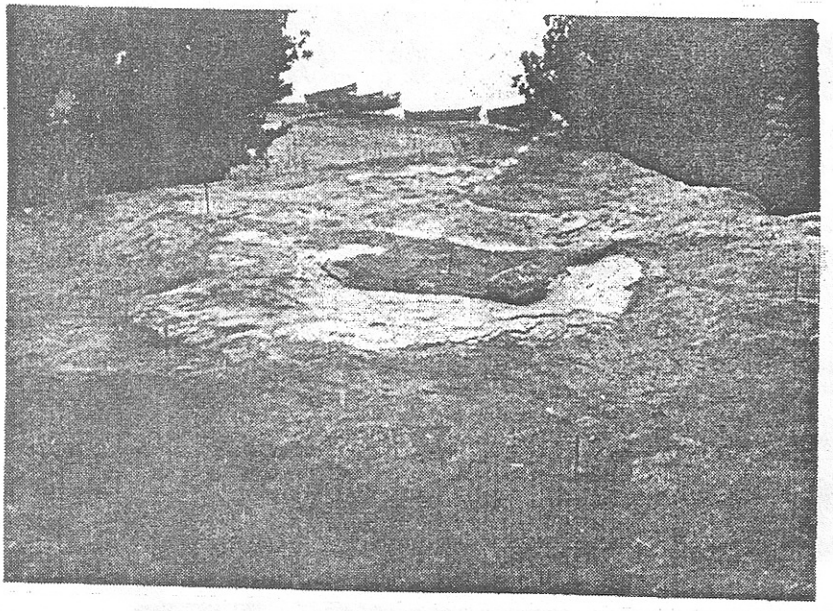
Fig.122. Cultura Cernavoda Ia. Hîrşova. 1 - vedere generală SB; 2, 3, locuinţa nr.4.

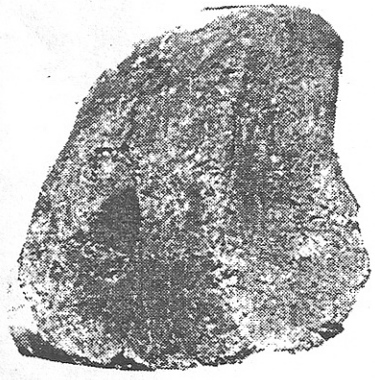
1

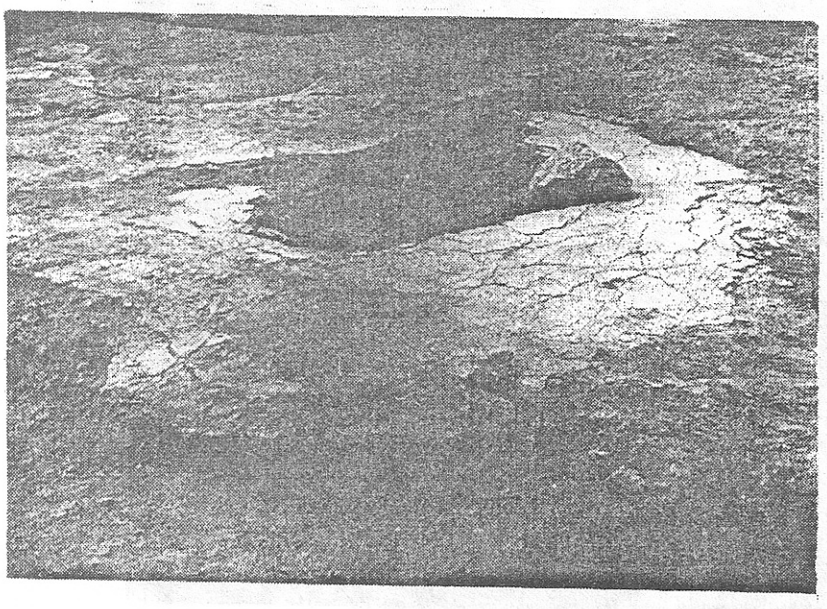
2

4

3

5

Fig.123. Cultura Cernavoda I. Hîrşova. 1-3, suporti din lut; 4, 5 locuinţa nr.2.

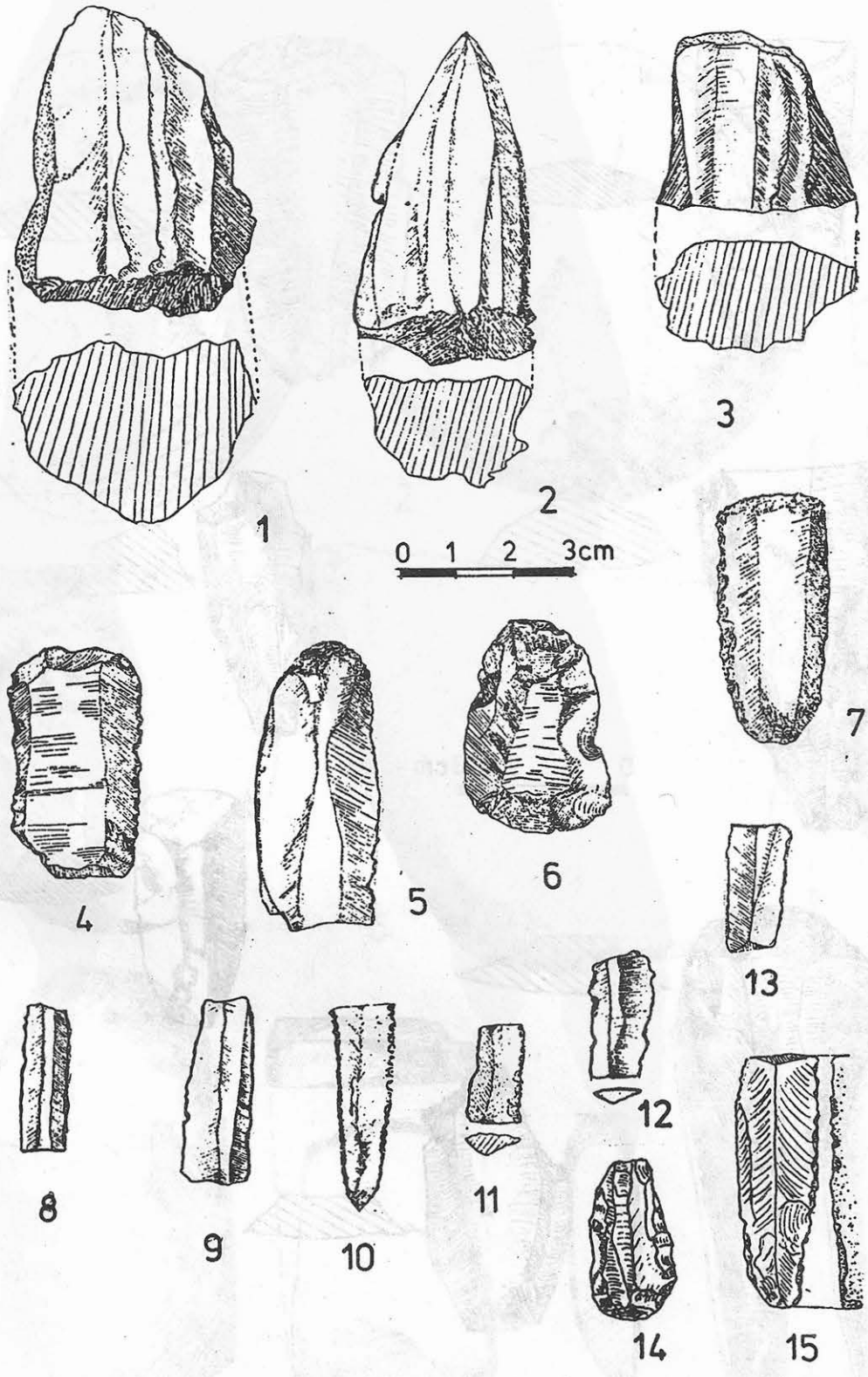

Fig.124. Cultura Cernavoda I. 1-13, Brăiliţa (apud *N.Harţuche*); 14, 15, Ulmeni (apud *Al.Păunescu*).

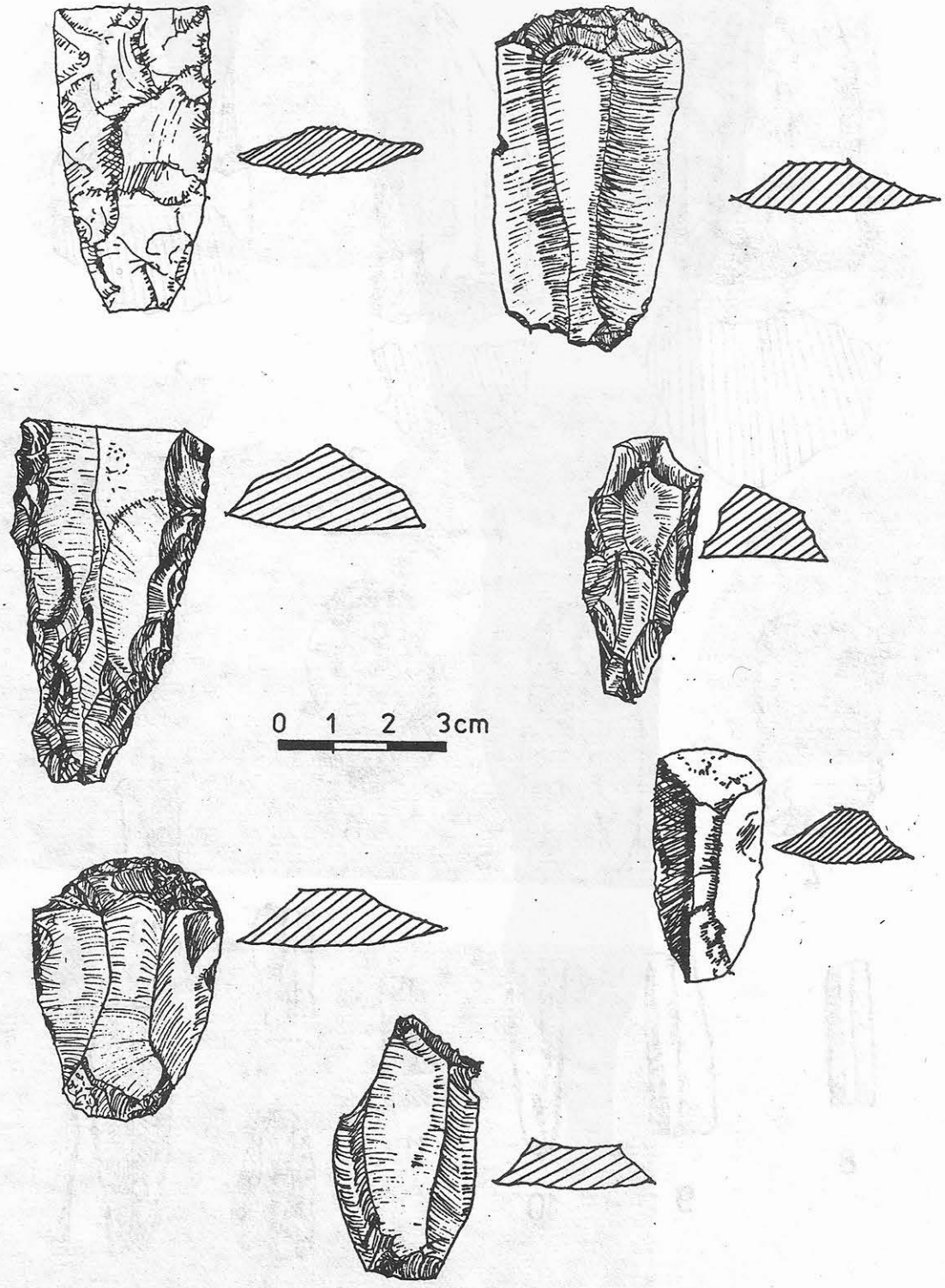

Fig.125. Cultura Cernavoda I. Hîrşova, SB.

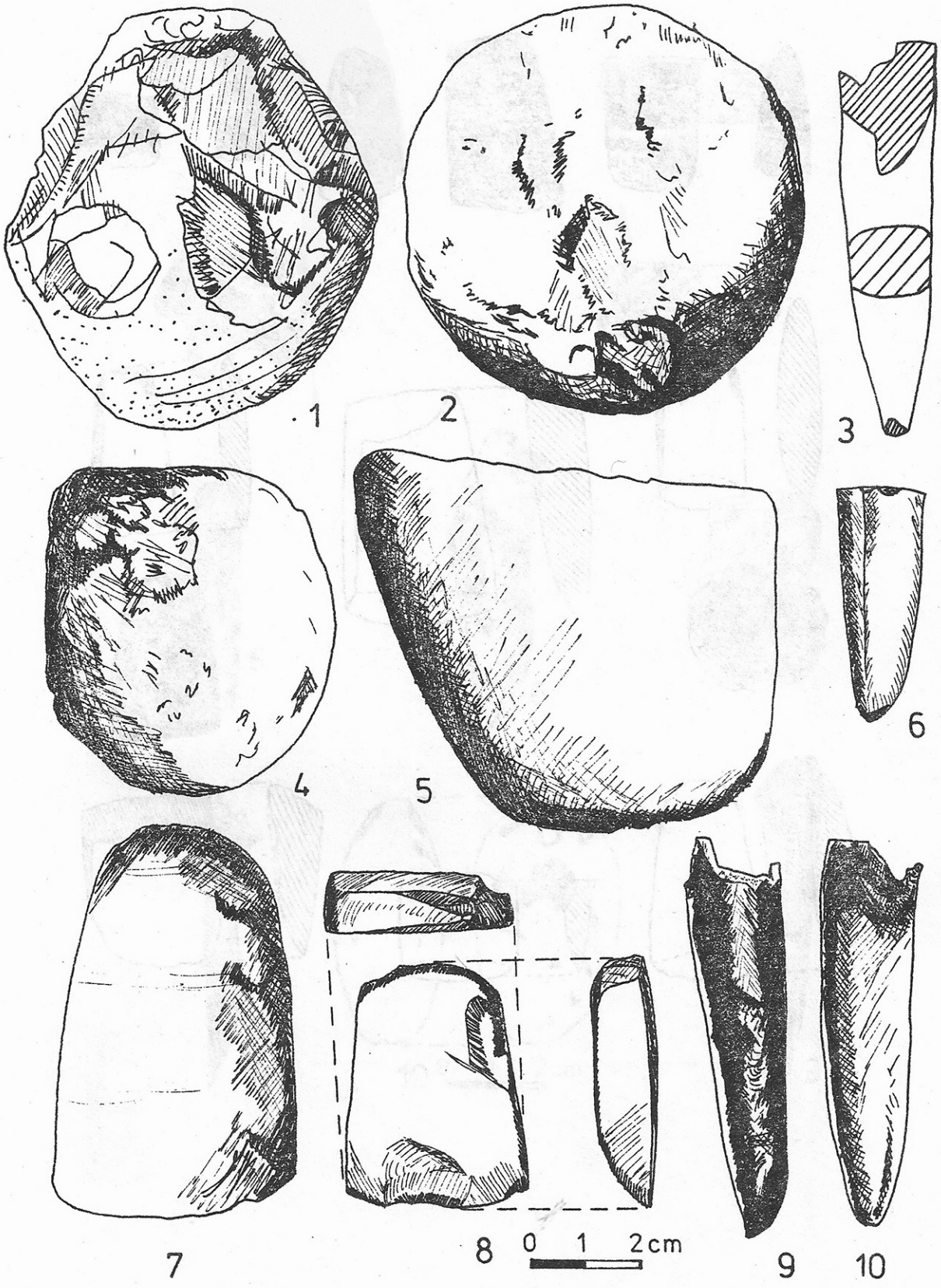

Fig.126. Cultura Cernavoda I - unelte din piatră. Hîrşova, SB.

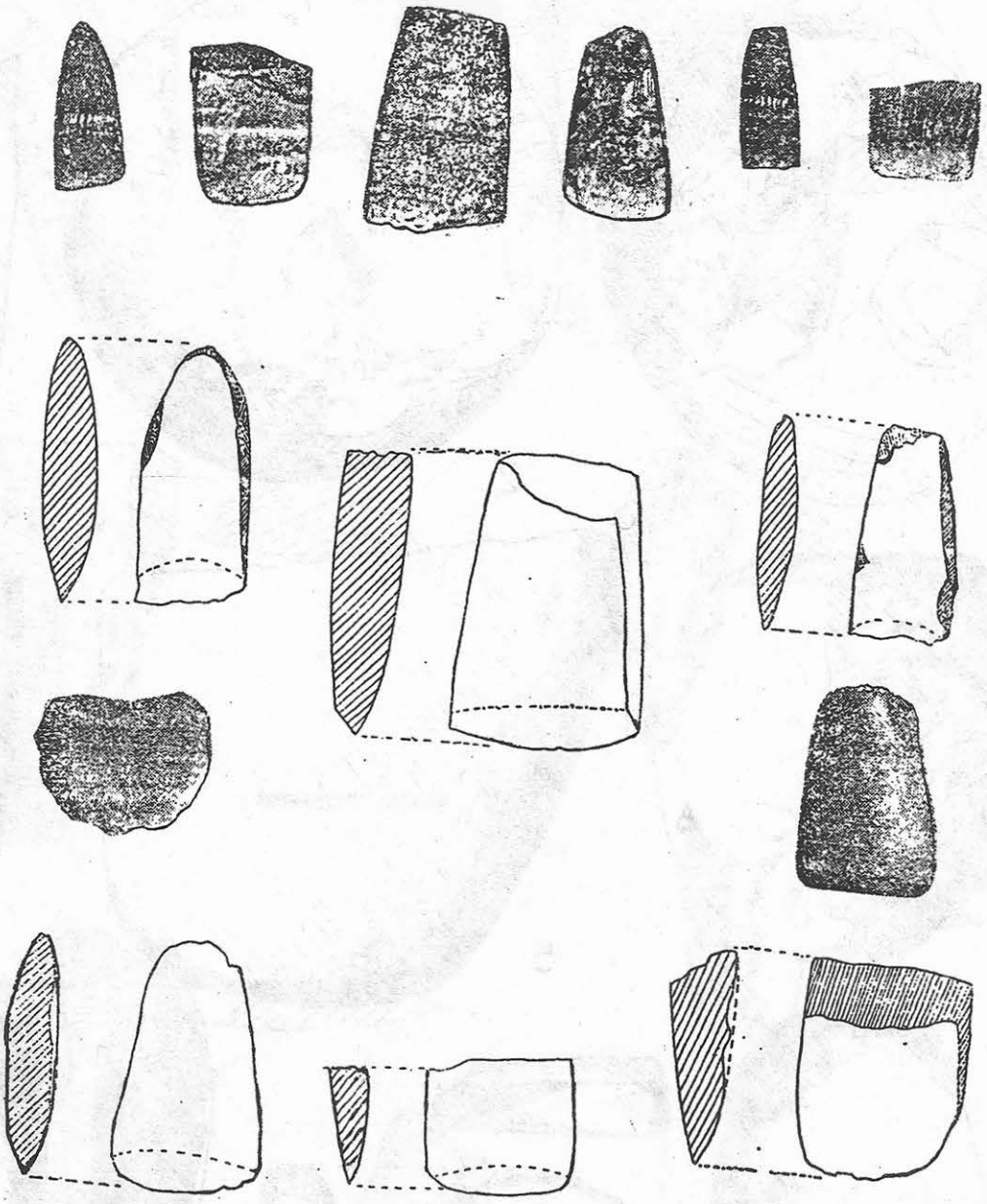

Fig.127. Cultura Cernavoda I. Rîmnicelu (apud *N.Hartuche*).

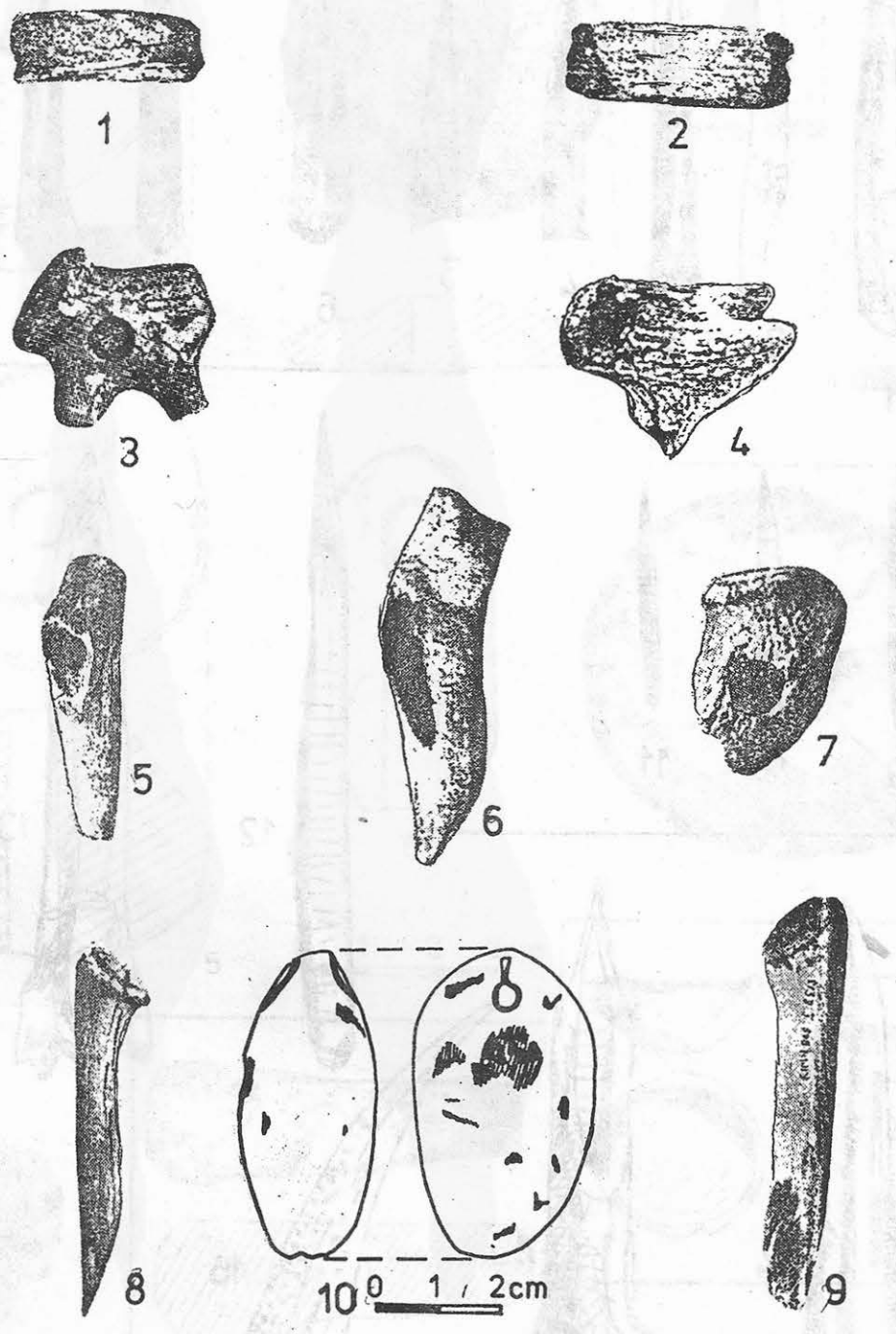

Fig.128. Cultura Cernavoda I. 1-9, unelte din corn, Rîmnicelu (apud *N.Harţuche*); 10, pandantiv os, Hîrşova.

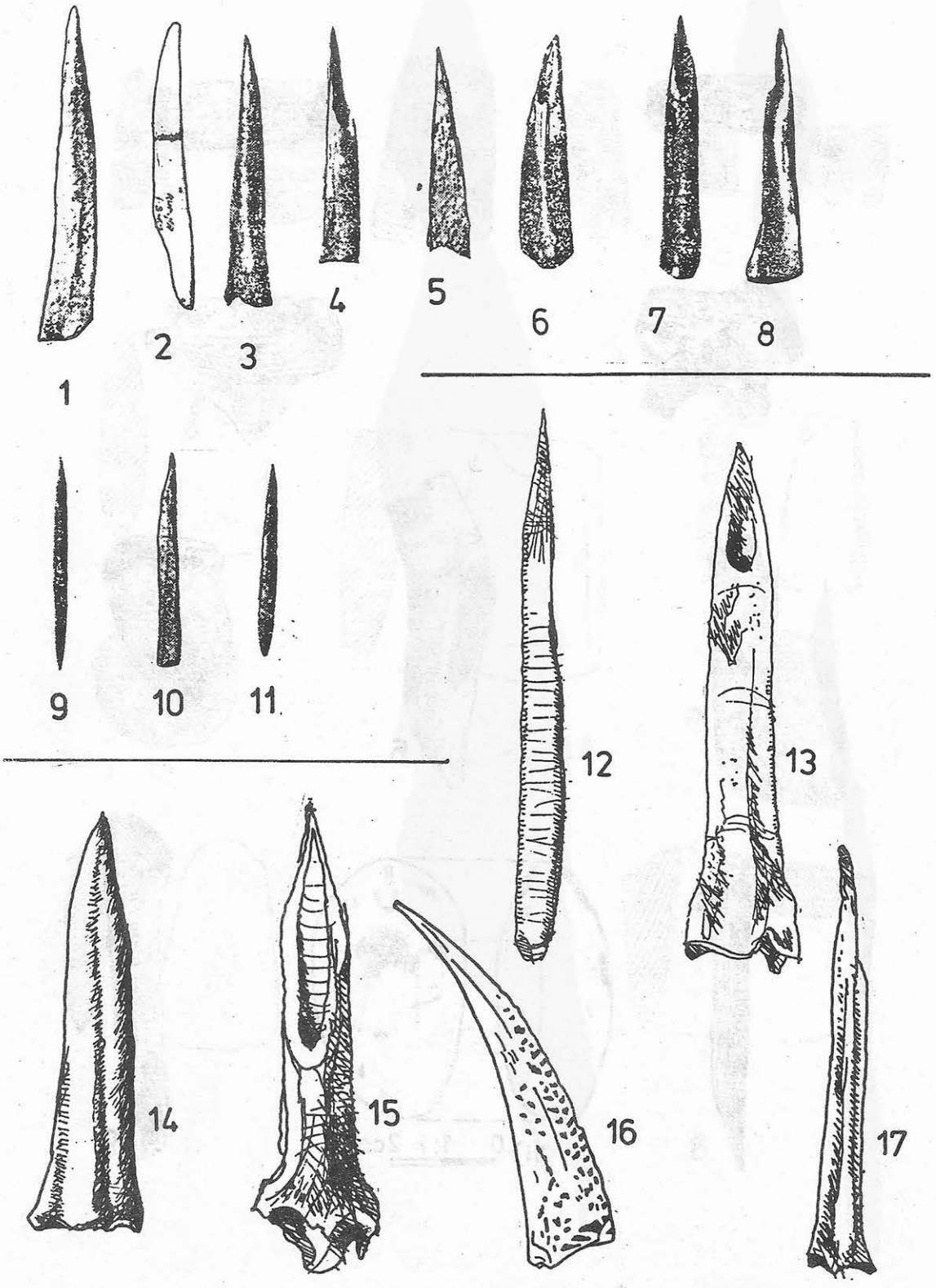

Fig.129. Cultura Cernavoda I. 1-11 Rîmnicelu; 12-17 Hîrşova, SB.

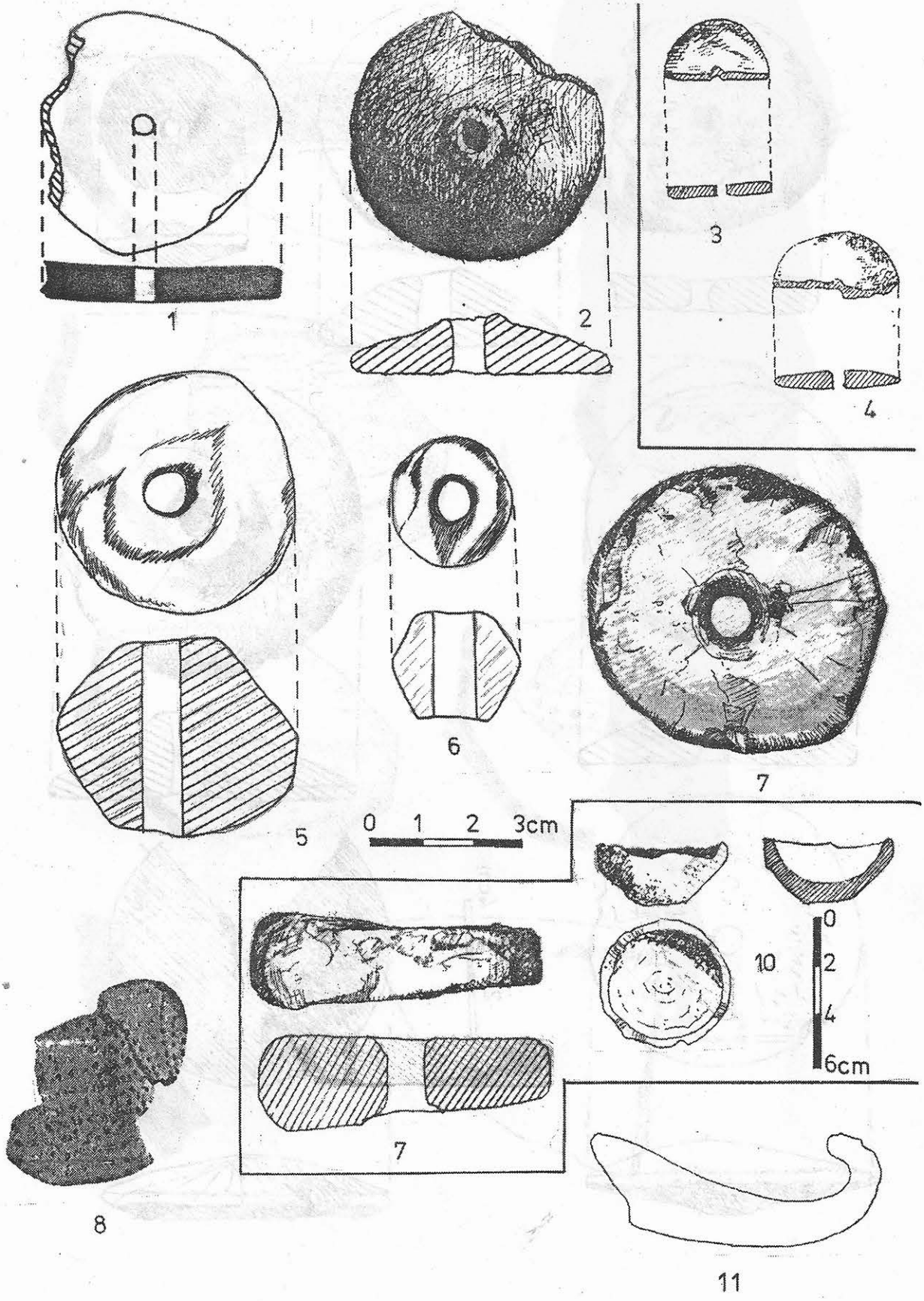

Fig.130. Cultura Cernavoda I. 1-4 fusaiole; 5-7, greutăți din piatră; 8, suport din lut; 9, topor; 10, vas piatră; 11, cuțit cupru. 1, 2, 5-7, 9, 10, Hîrșova; 3, 4, 8, 11, Rîmnicelu (apud *N.Harțuche*).

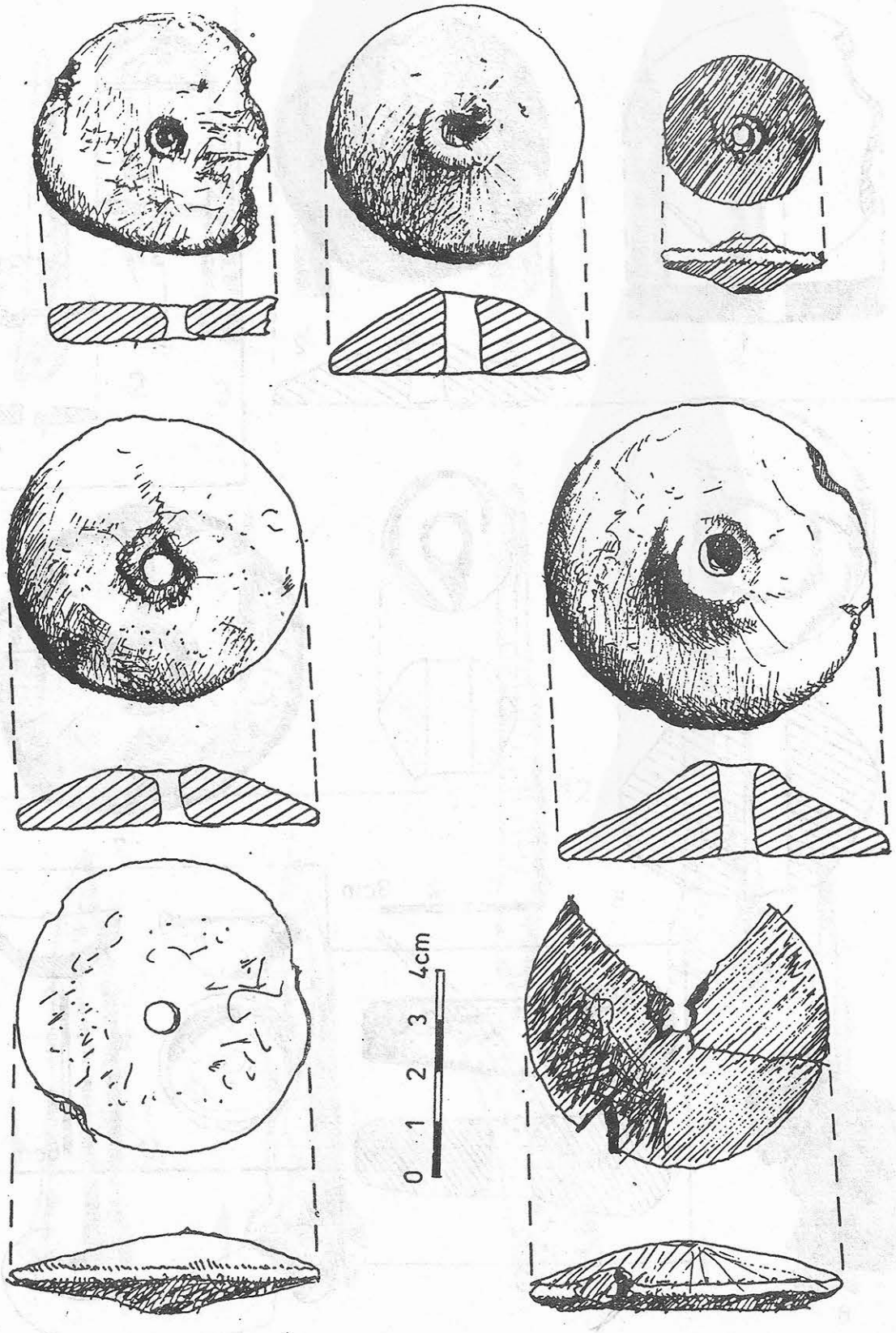

Fig.131. Cultura Cernavoda I. Hîrşova, SB.

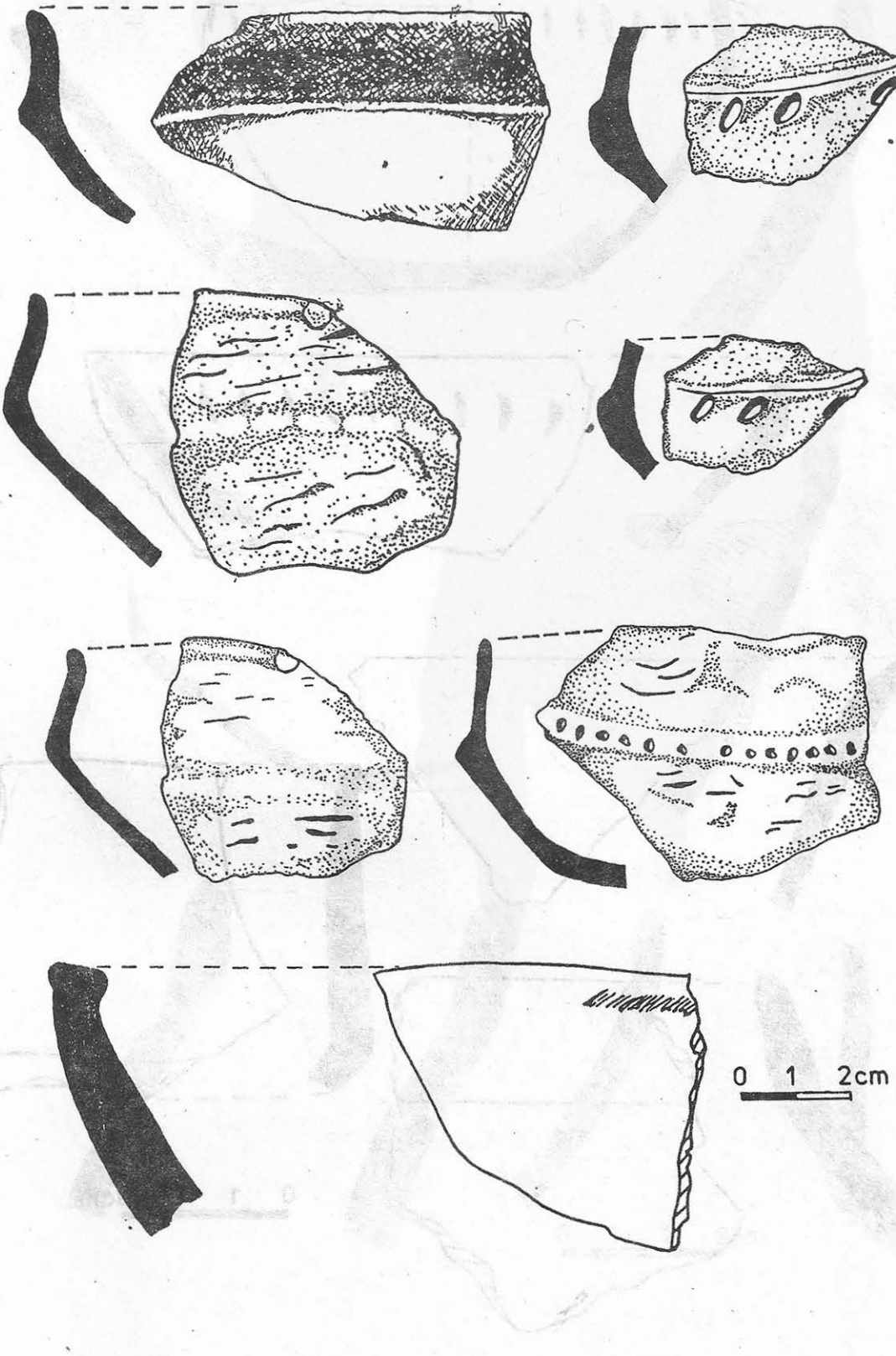

Fig.132. Cultura Cernavoda Ia. Hîrşova, SB.

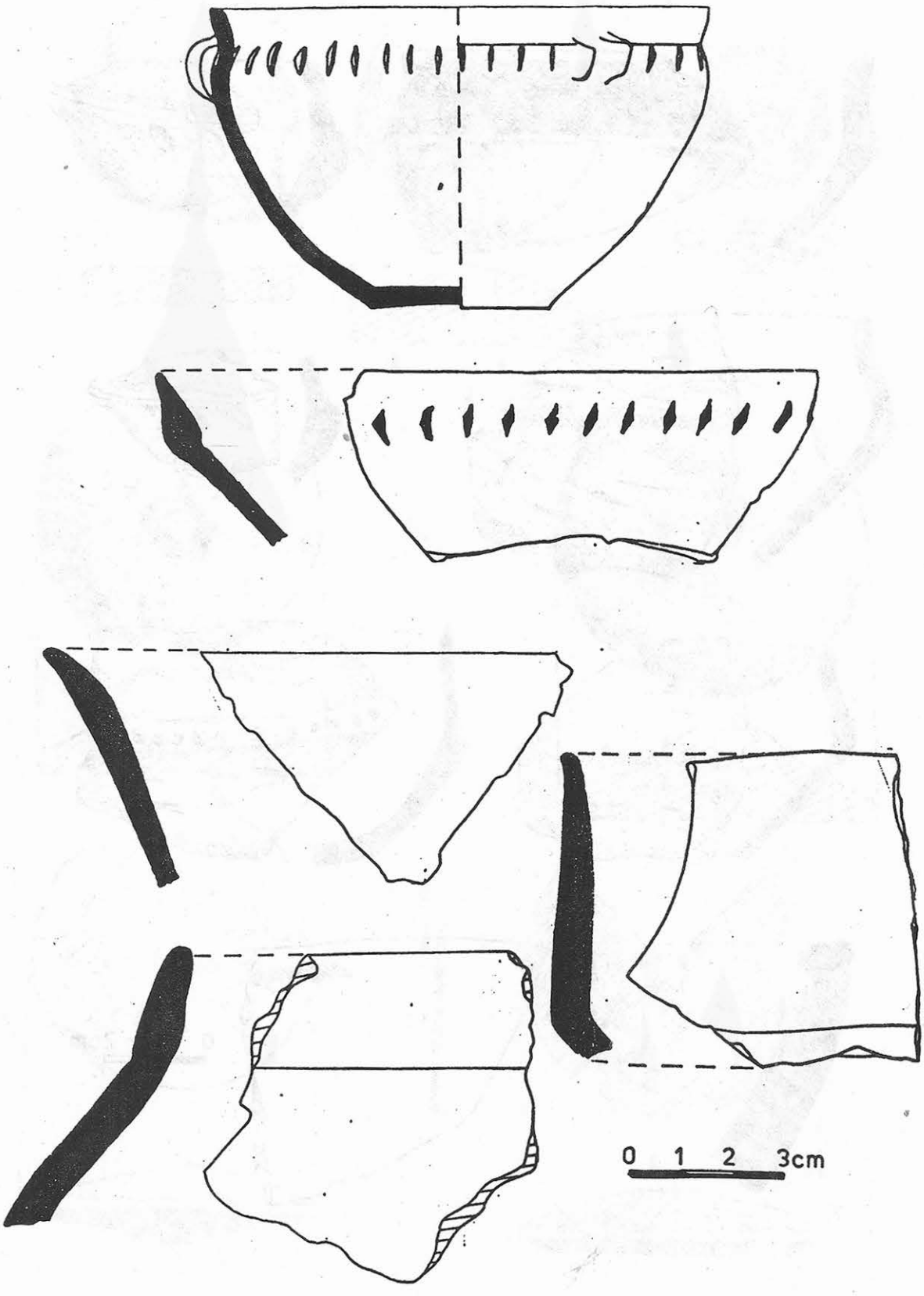

Fig.133. Cultura Cernavoda Ia. Hîrşova, SB.

Fig.134. Cultura Cernavoda Ia; profile. Hîrşova, SB.

Fig.135. 1-4, ceramică Cernavoda Ia; 5, 7, idoli Cucuteni A (Hîrşova şi Tîrguşor - „Sitorman"); 6, fragment „tip C"-Hîrşova; 8, fragmente Cucuteni A4. Scări diferite.

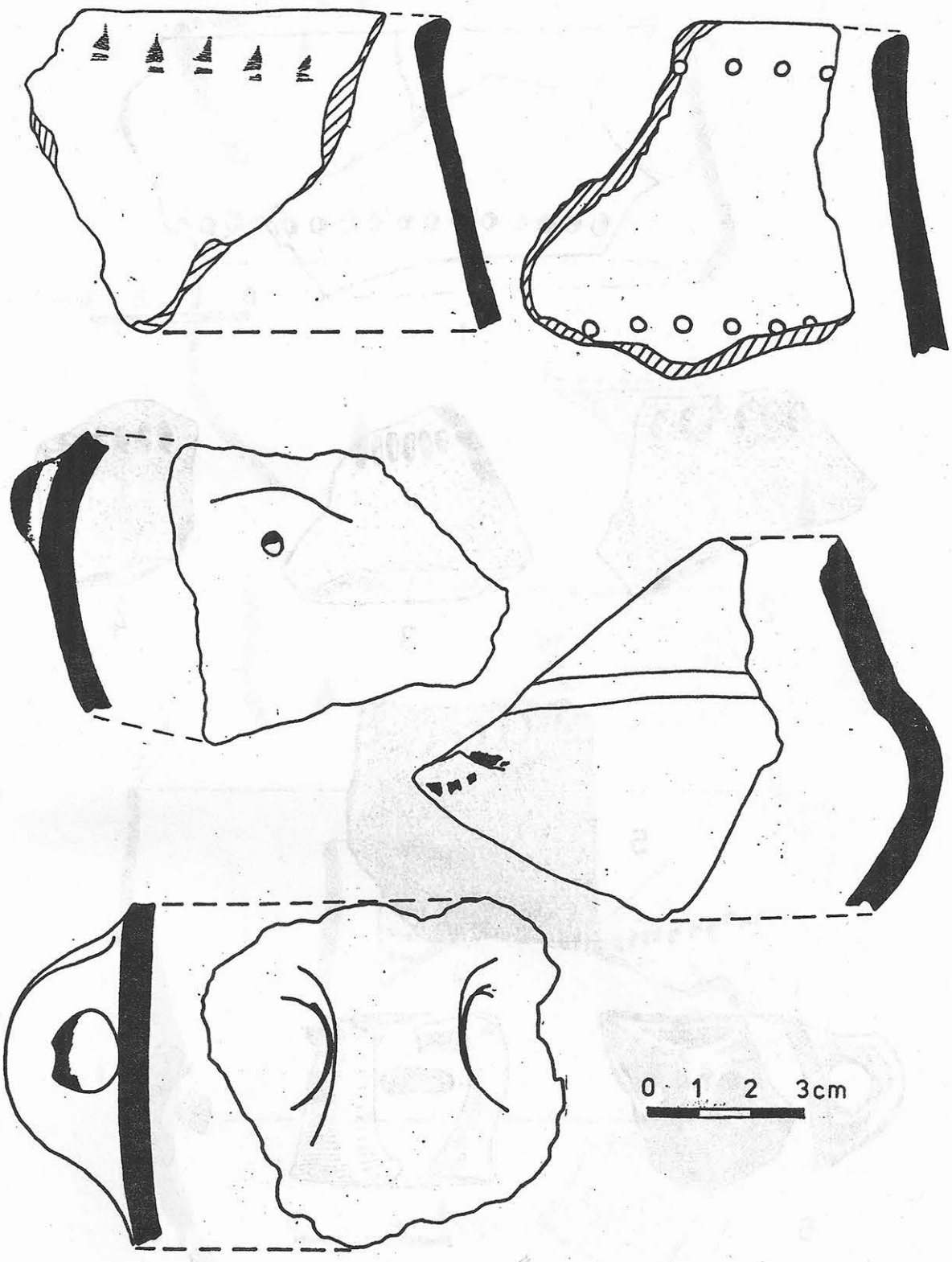

Fig.136. Cultura Cernavoda Ib. Hîrşova, SB.

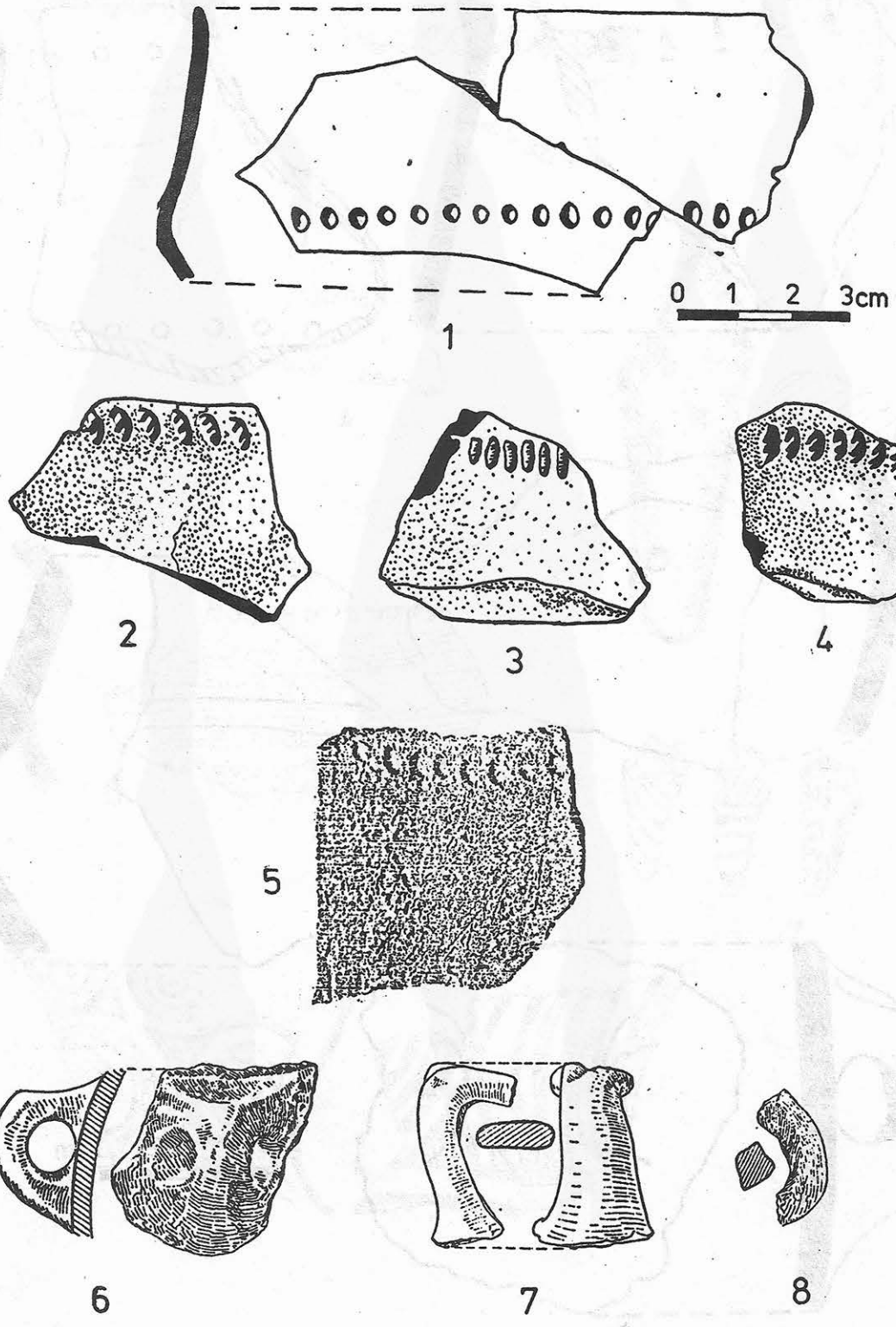

Fig.137. Cultura Cernavoda Ib. 1, Hîrşova; 2-4, Greaca (apud *E.Comşa*); 5, 6, Chirnogi (apud *S.Morintz, B.Ionescu*); 7, 8, Căscioarele (apud *E.Tudor*).

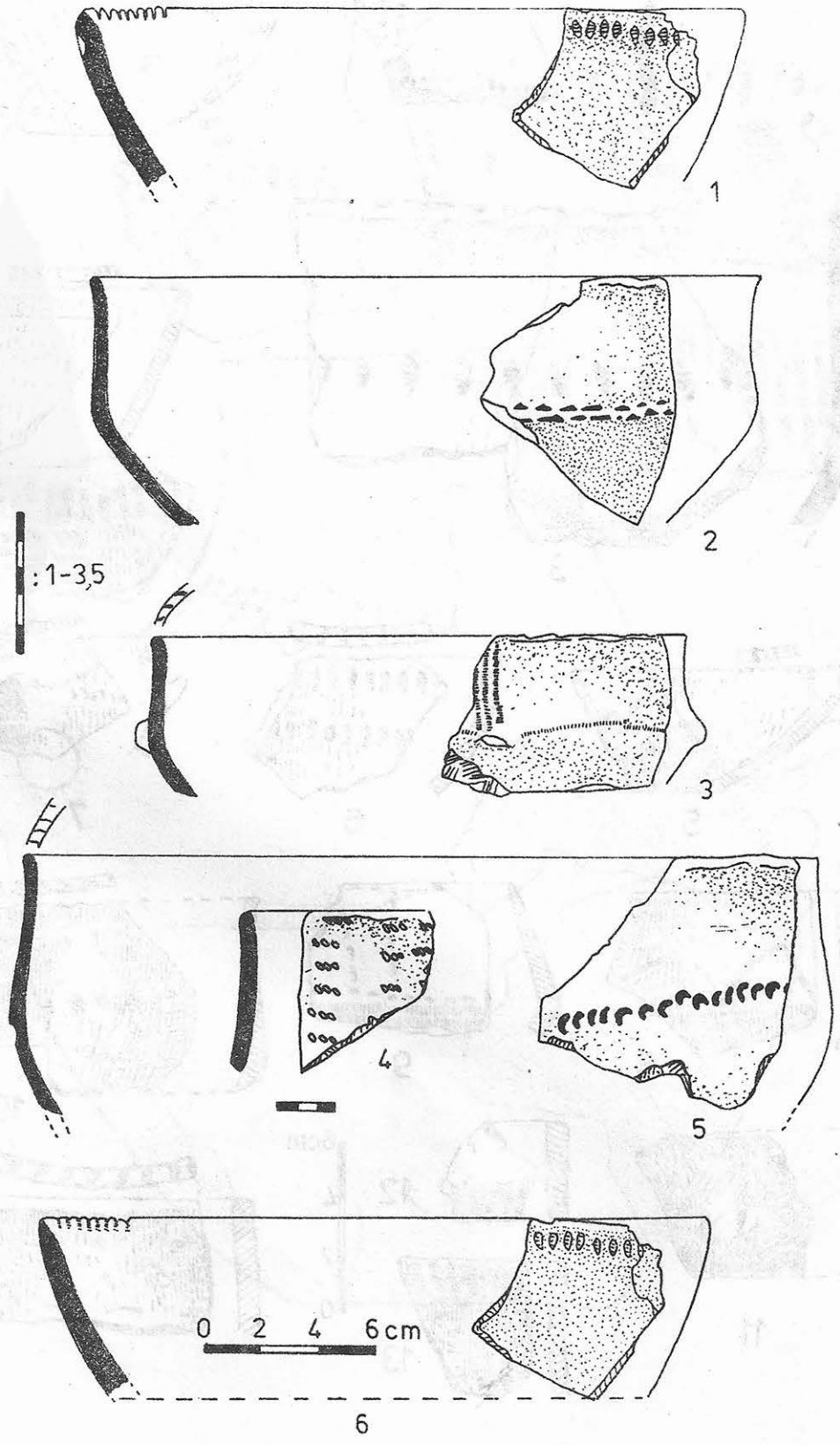

Fig. 138. Cultura Cernavoda Ib. 1, 4, 5, Chirnogi; 2, 3, Oltenița - Renie I; 5, Ulmeni (apud *P. Roman*).

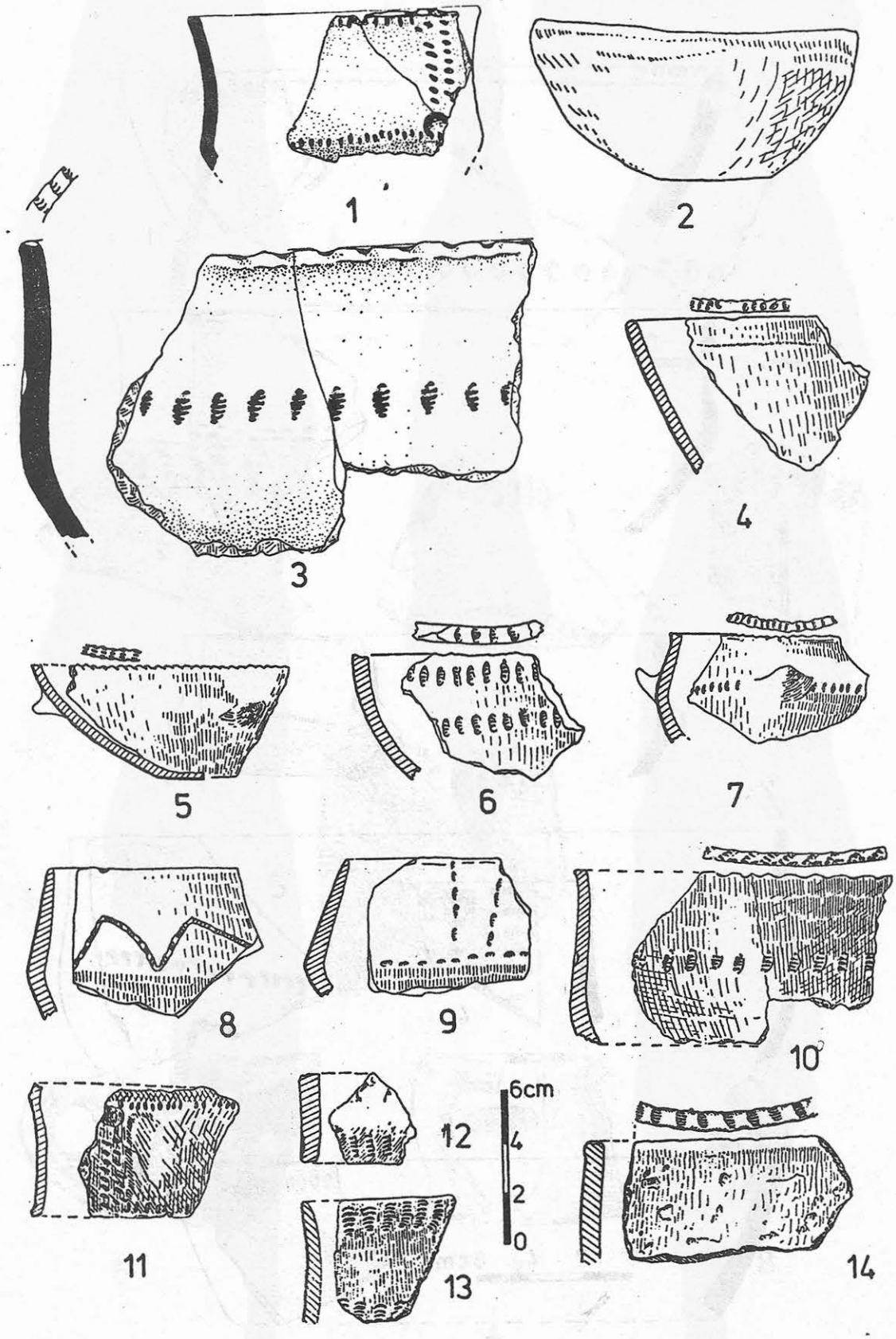

Fig.139. Cultura Cernavoda Ib. 1-3, Cernavoda (apud S.Morintz, P.Roman); 4-9, Căscioarele (apud E.Tudor); 10-12, Hîrşova (apud *S.Morintz, P.Roman*); 13, Chirnogi (apud *S.Morintz, P.Roman*); 14, Ghindăreşti (apud *S.Morintz, D.Şerbănescu*).

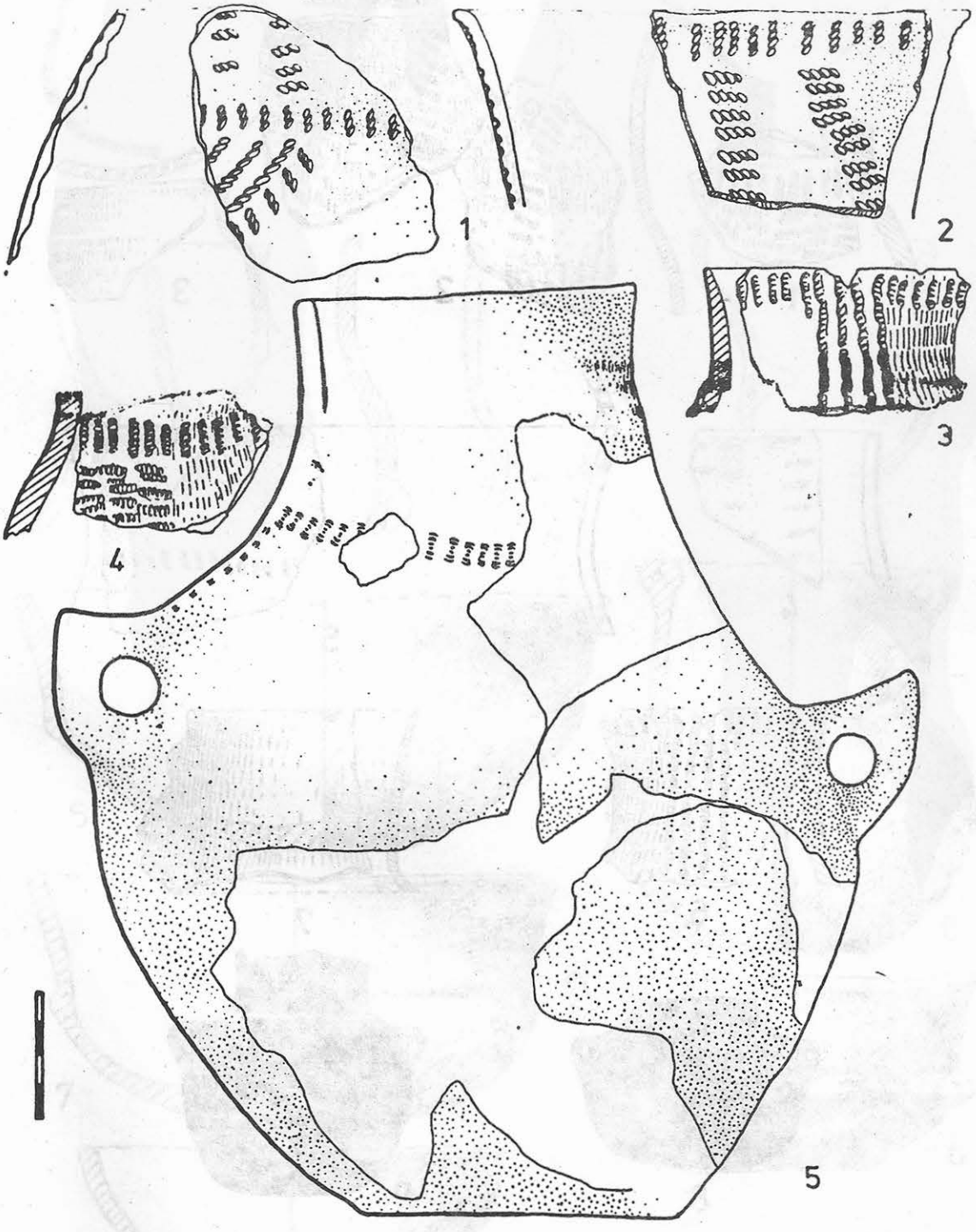

Fig.140. Cultura Cernavoda Ib. Căscioarele (apud *P.Roman*).

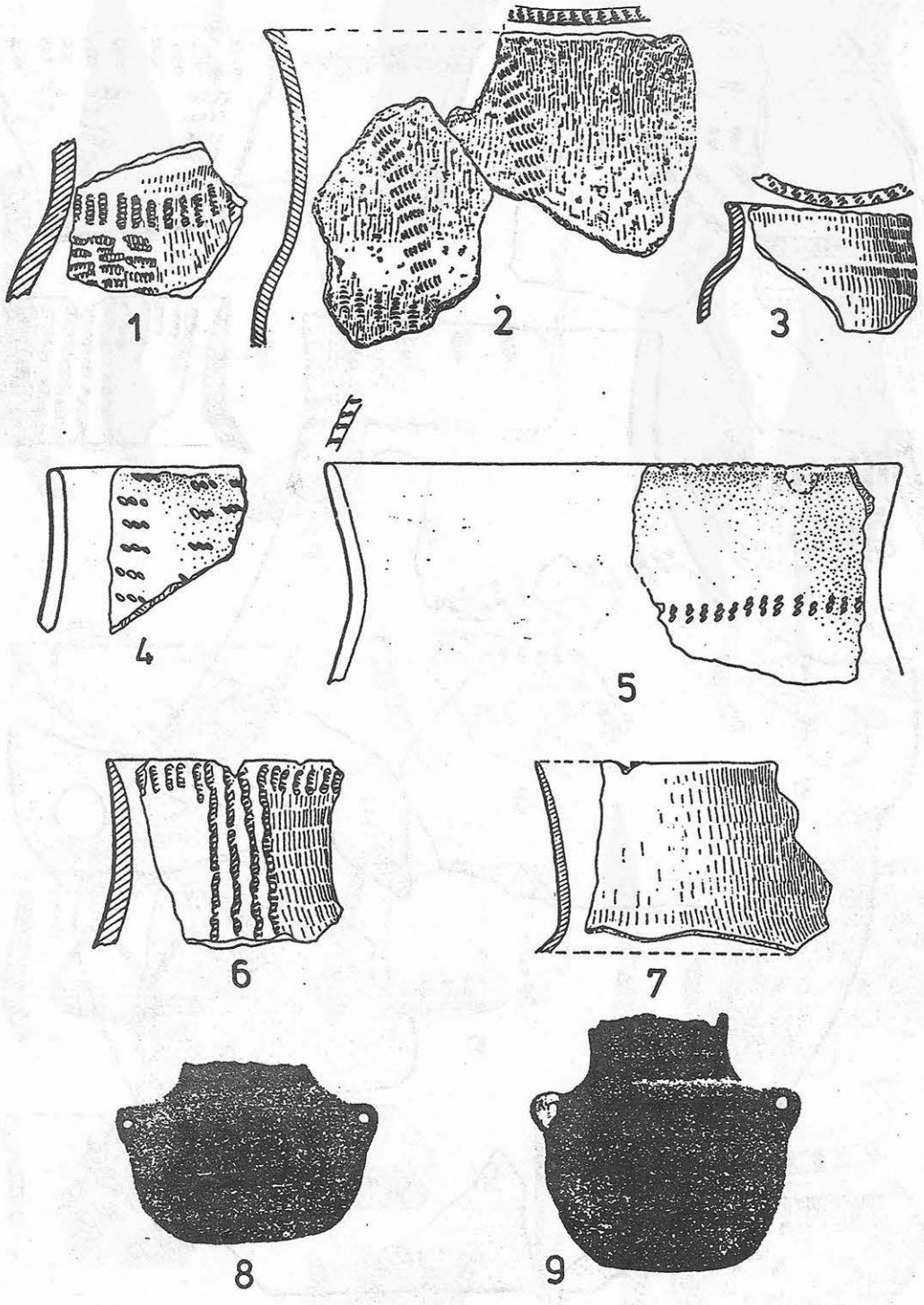

Fig.141. Cultura Cernavoda Ib. 1, 3, 6-9, Chirnogi (apud E.Tudor); 2, 4, 5, Chirnogi (apud *S.Morintz, P.Roman*).

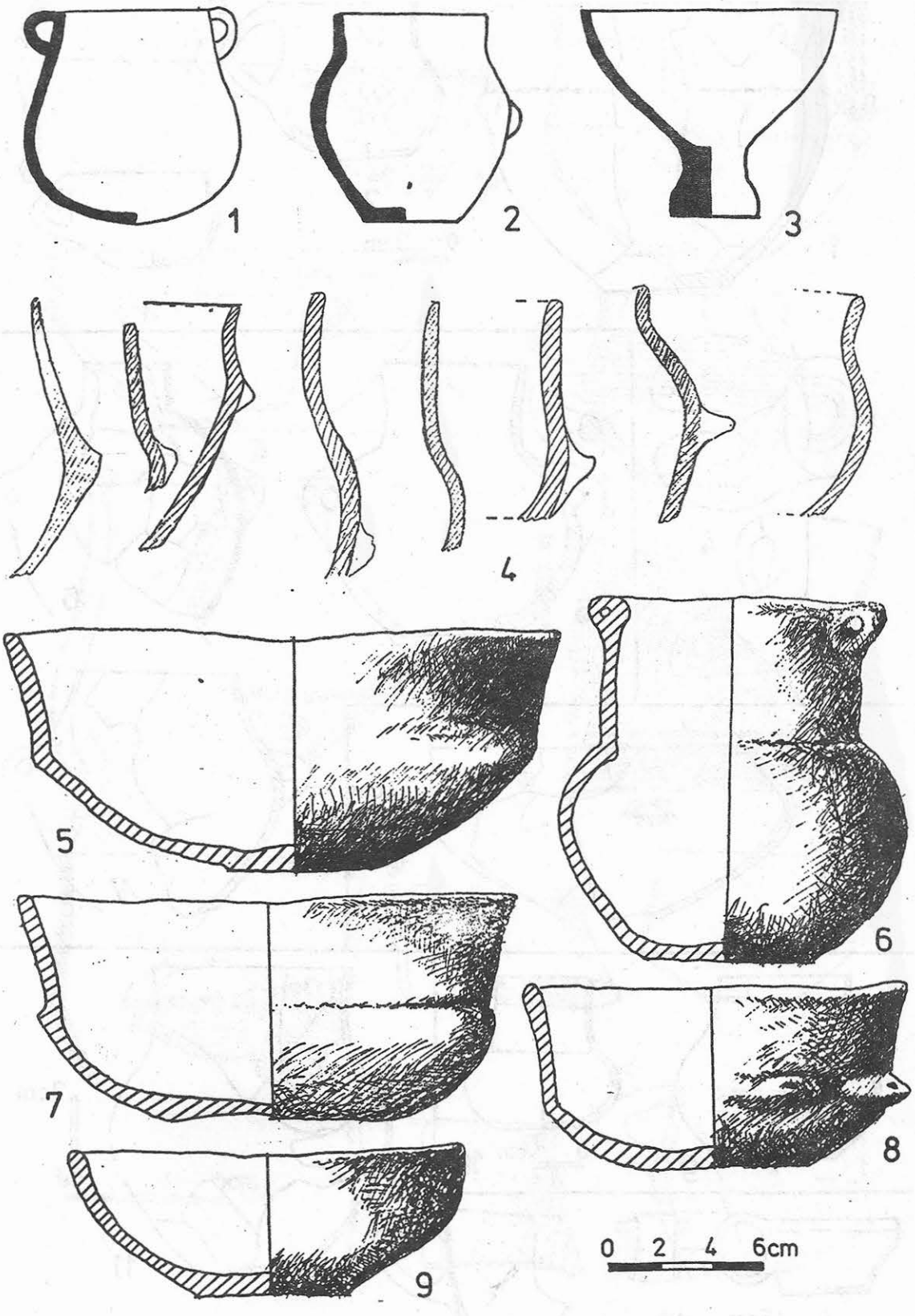

Fig.142. Cultura Cernavoda Ic. 1-4, Rîmnicelu (apud *N.Harţuche*); 5-8, Hîrşova, SB.

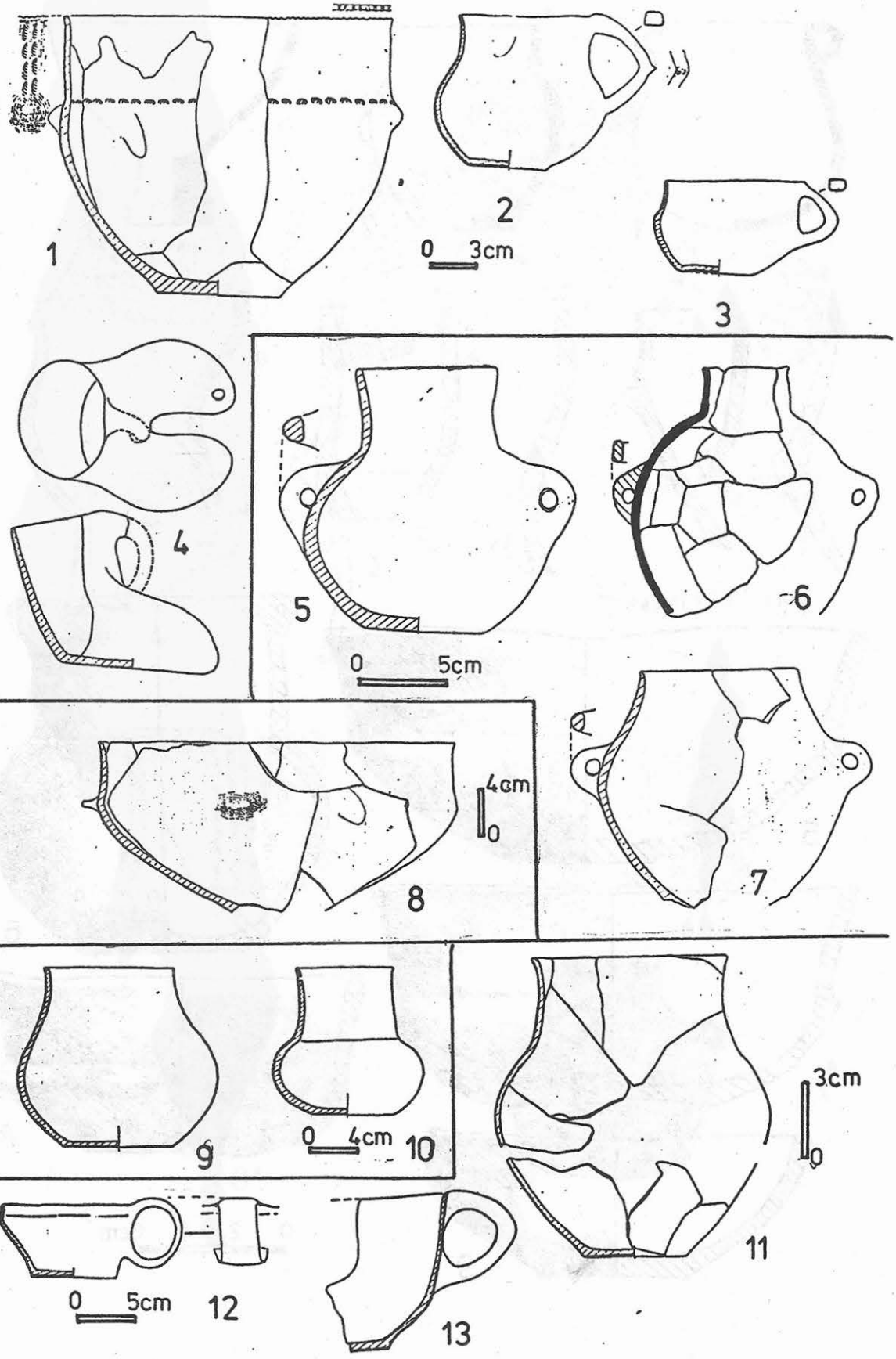

Fig.143. Cultura Cernavoda Ic. Ulmeni (apud *S.Morintz, P.Roman*).

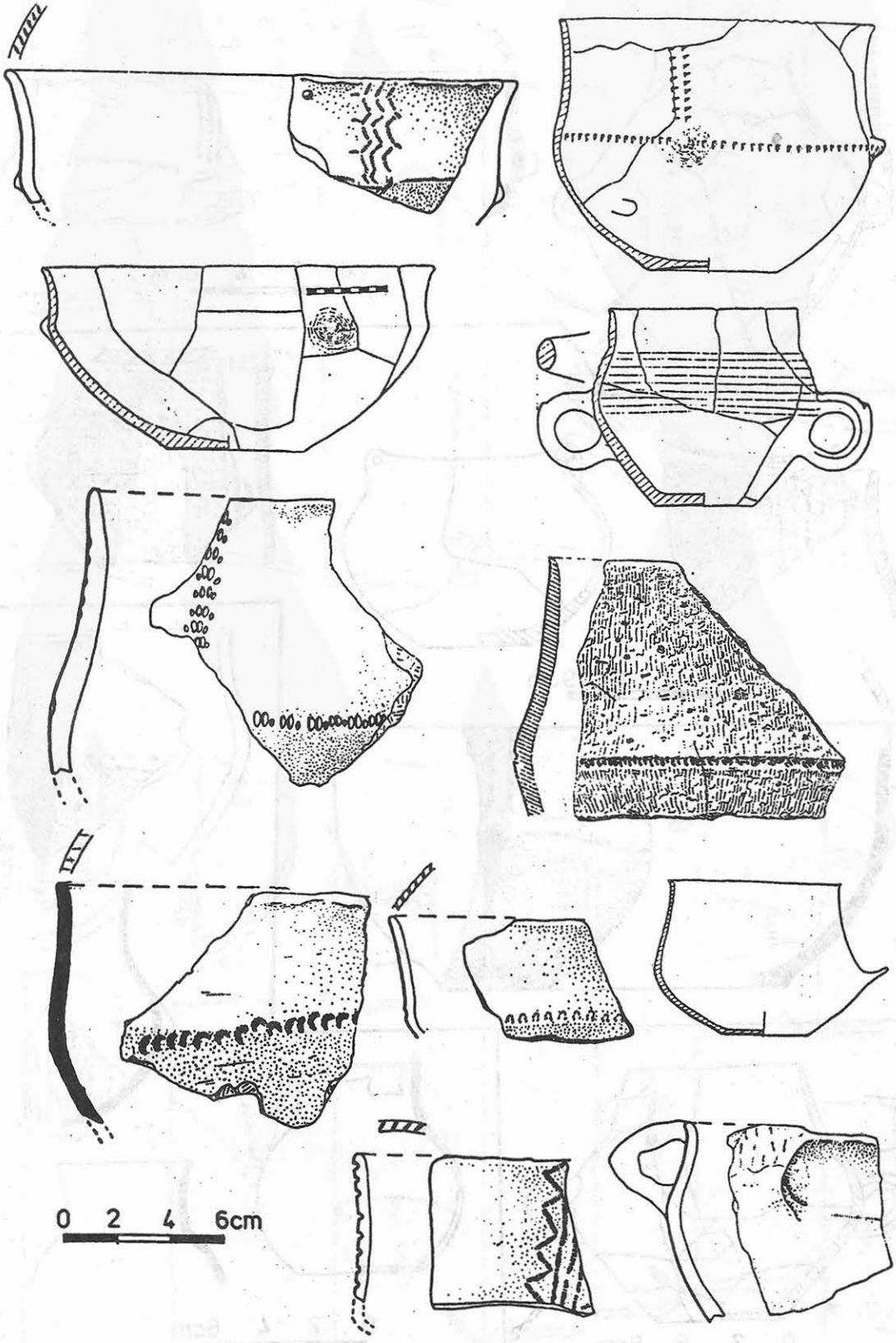

Fig.144. Cultura Cernavoda Ic. Ulmeni (apud *S.Morintz, P.Roman*).

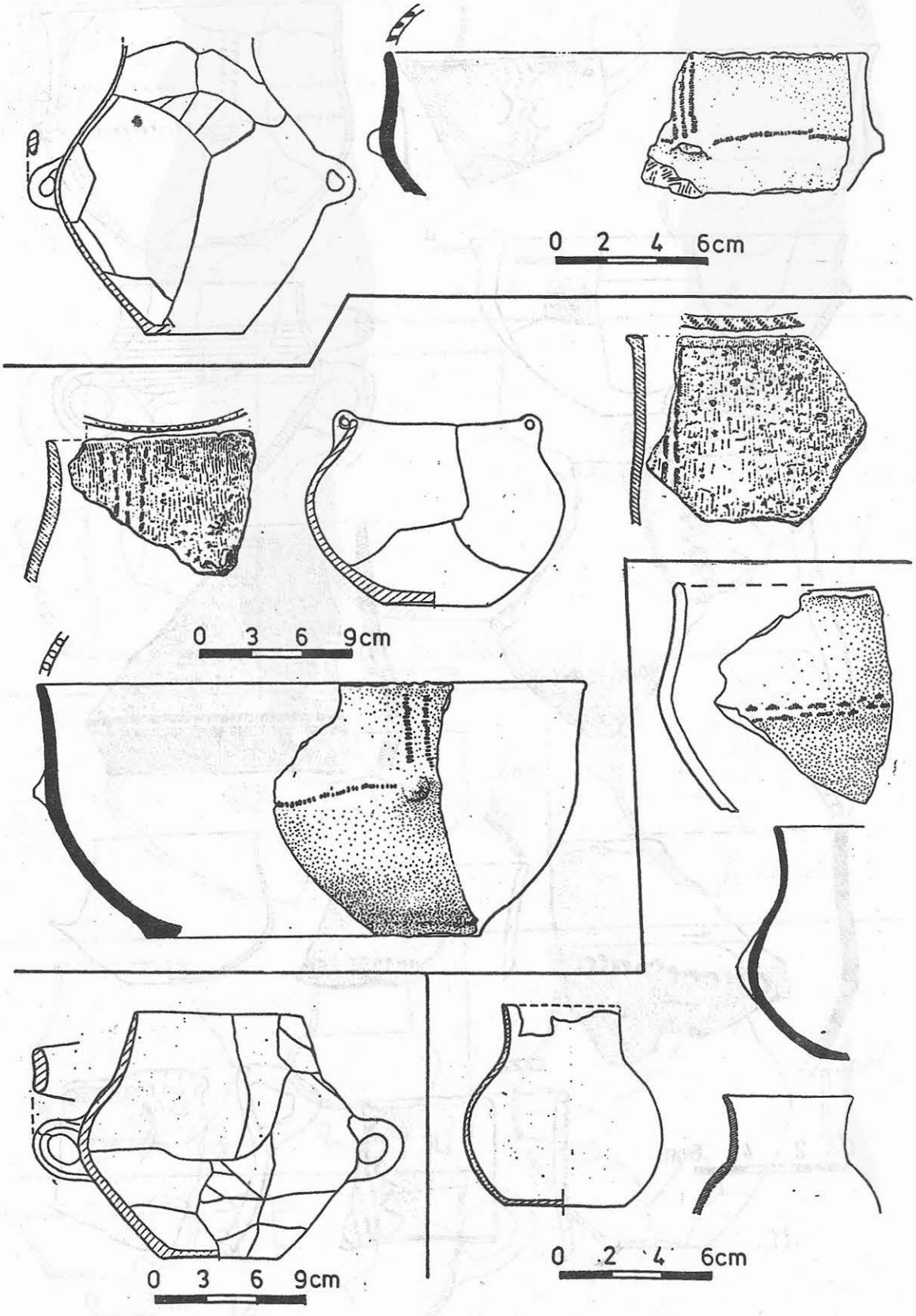

Fig.145. Cultura Cernavoda Ic. Oltenița-Renie I (apud *S.Morintz, P.Roman*).

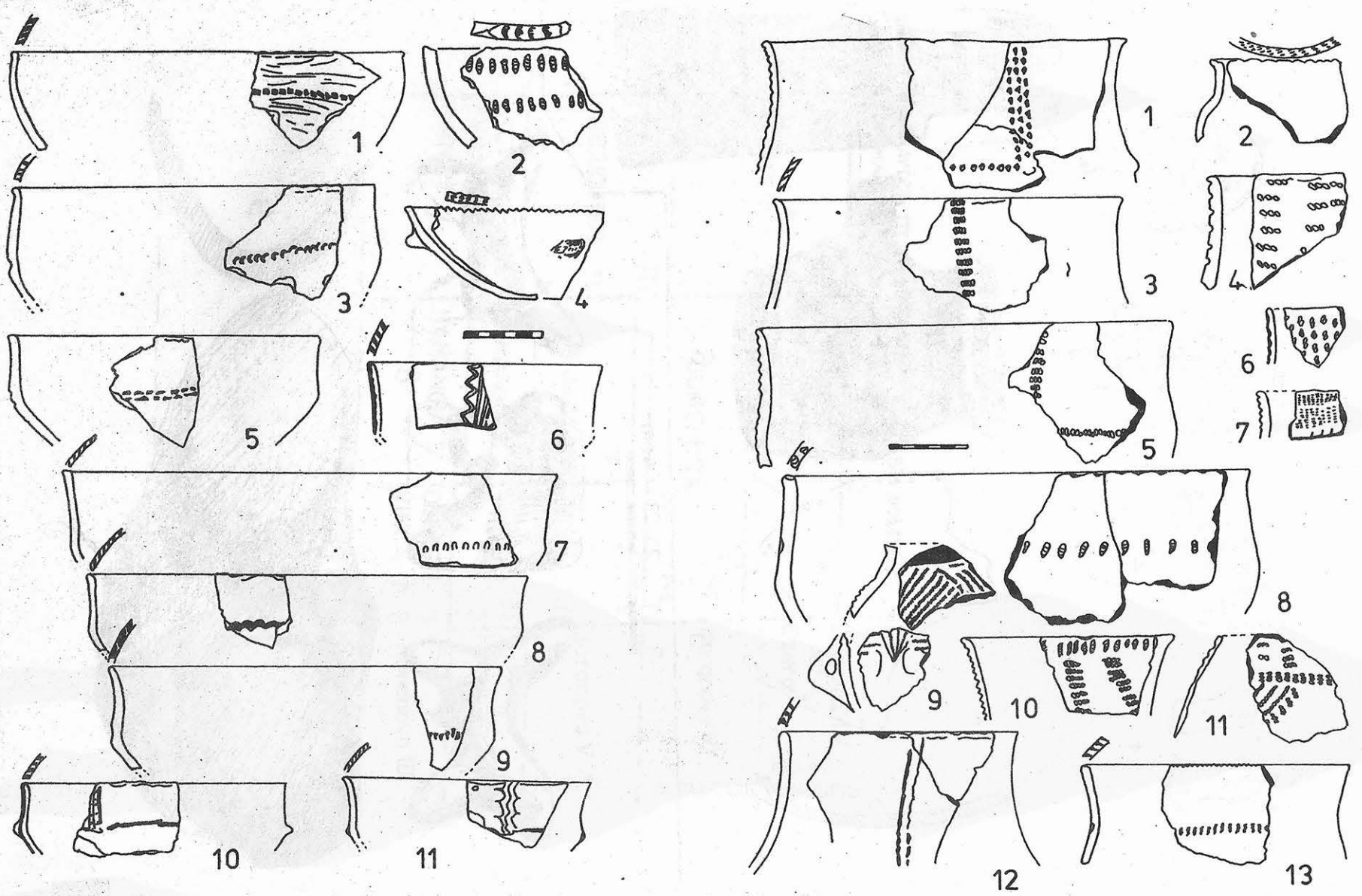

Fig. 146. Cultura Cernavoda Ic. Ceramică decorată cu șnurul (apud *Ann Dodd Oprițescu*).

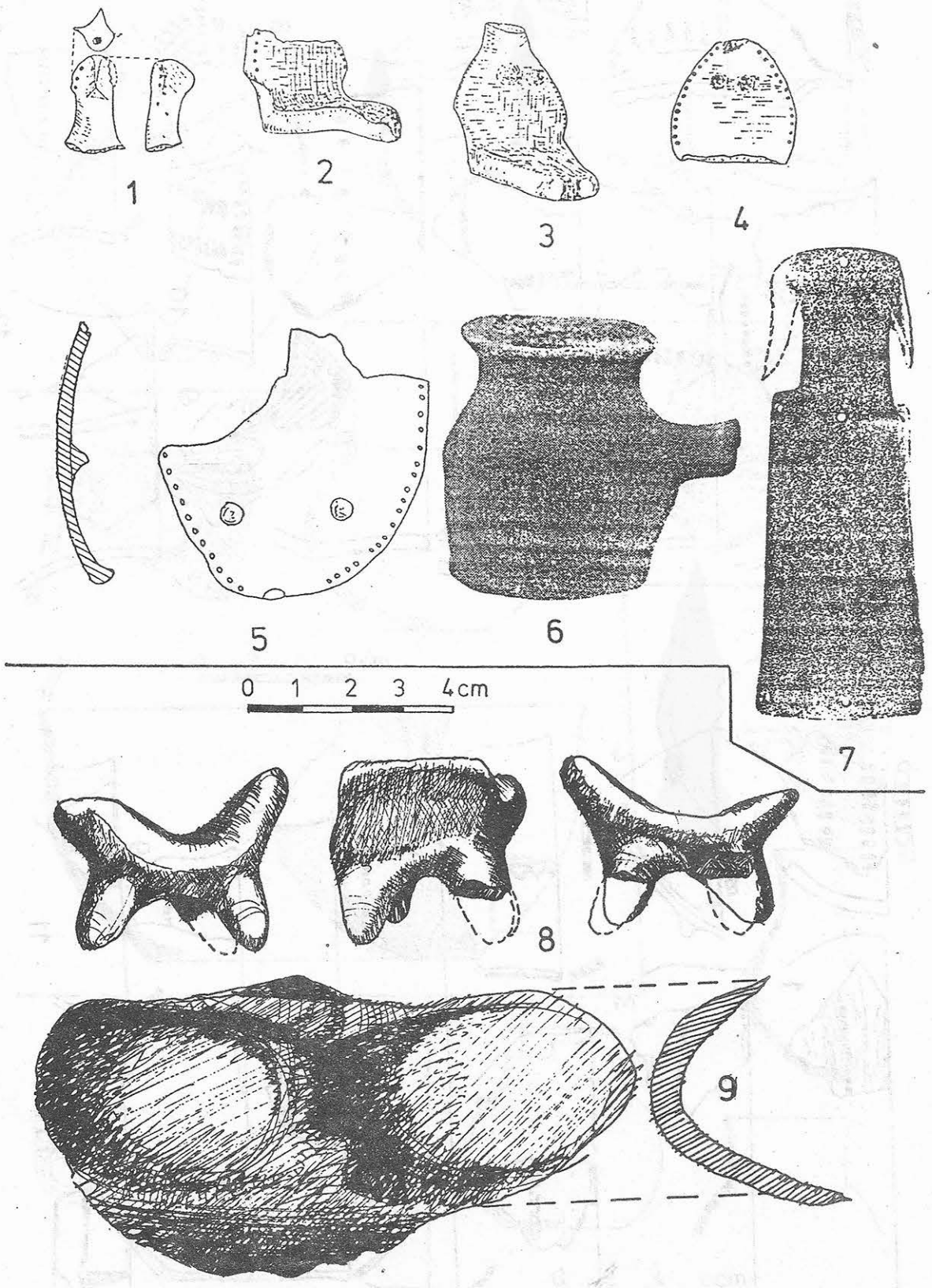

Fig.147. Cultura Cernavoda I. 1, Chirnogi; 2-4, Cernavoda; 5, 6, Rîmnicelu; 7, Oltenita-Renie I; 8, 9, Hîrşova, SB. (1-4, apud *S.Morintz, P.Roman*; 5, 6, apud *N.Harţuche*; 7, apud *S.Morintz, B.Ionescu*).

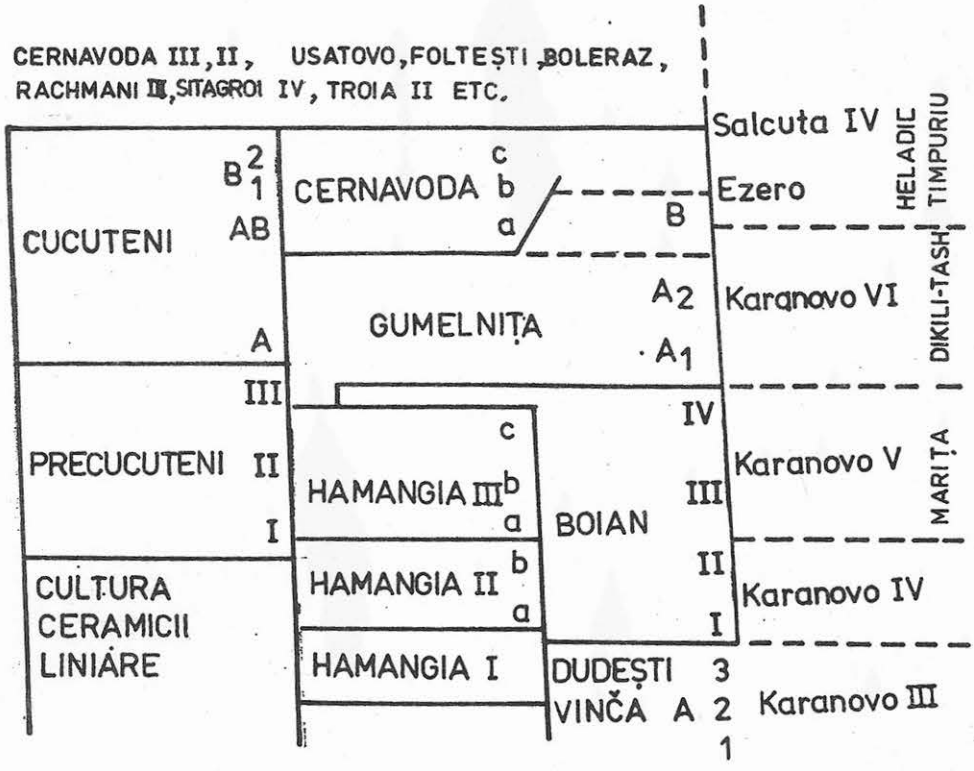

Fig.148. Schema sincronismelor.

Tehnoredactarea computerizată şi tiparul :
S.C. INFCON S.A. Constanţa
str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 665627, 680527
Bun de tipar : 10.05.1997. Apărut : 1997.
Hârtie offset : 60 g/ m².
Format : 8/ 61x86. Coli tipar : 34.